

1875 అపరశంకరుడు 1914

శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయ కవీంద్రులు

BHAGAVAD GEETA BASHYARKA PRAKASIKA- SANSKRIT.

AUTHOR :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULU.

DIGITALISED BY FEB-2010.

Bellamkonda Chakradhar Kumar.Great Grand Son of Sri Rama Raya Kavindrulu.



ADDRESS :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST.

SRI NILAYAM

Do.No:- 12-8-5/5

PRAKASH NAGAR

NARASARAO PET (P o)

PIN – 522 601

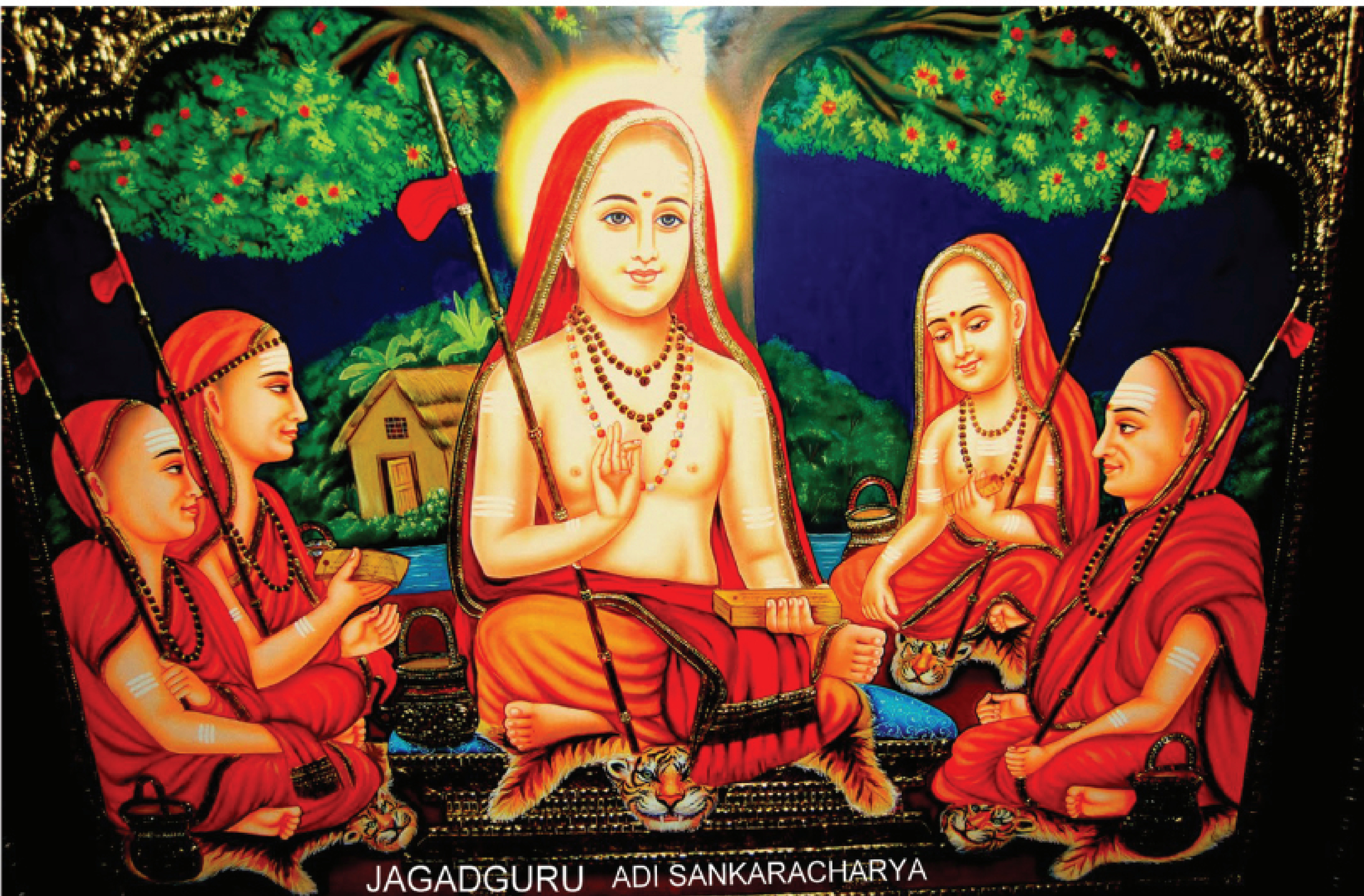
GUNTUR (Dt)

ANDHRA PRADESH INDIA.

CONTACT NO'S : - (+91) 0 9700311109 AND 0 9866400133.

NOTE :- PLEASE TAKE A4 SIZE PRINT PREFARBULE.Before printing please check the printer settings.


BELLAMKONDA CHAKDRADHAR KUMAR, NRT


JAGADGURU ADI SANKARACHARYA



మహాపండితులు, కవీంద్రుల వారి గ్రంథచయముద్రాపకులు

కీ.శే. బ్ర॥శ్రీ॥ **కవితా వేంకట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి** గారు

నరసరావుపేట.



BELLAMKONDA VENKATA SUBRAMANYA SARMA.



BELLAMKONDA SRINIVASASARMA



BELLAMKONDA CHAKRADHAR KUMAR.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

यस्तु पुनरतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—ब्रह्मणीति । ब्रह्मणीश्वरे आधाय तदर्थं कर्म करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं मोक्षेपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वाणि कर्माणि, लिप्यते न स पापेन सम्बध्यते, पद्मपत्रमिवाम्भसा उदकेन- केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रमेव फलं तस्य कर्मणस्स्यात् ॥१०॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

यस्मात्, कायेनेति । कायेन देहेन, मनसा बुद्ध्या च, केवलैरिन्द्रियैरपि ममत्ववर्जितैरीश्वरायैव करोमि न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैः, केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्बध्यते । सर्वव्यापारेषु ममत्ववर्जिताः योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयं आत्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥११॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

—यस्माच्च, युक्त इति । युक्त ईश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितस्सन्

ब्रह्मणीति । यः ब्रह्मणि आधाय सङ्गं त्यक्त्वा कर्माणि करोति सः अम्भसा पद्मपत्रमिव पापेन न लिप्यते । नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत । तत्त्वविदित्यस्य कर्माणि करोतीत्यस्य च एकपुरुषविषयत्वासम्भवादाह--**यस्तु पुनरतत्त्वविदिति** । आधाय न्यस्य समर्प्येति यावत् । पापेन न लिप्यत इत्येवोक्तं, नतु ब्रह्म प्राप्नोतीति । अत आह—**केवलमिति** । तस्येति ईश्वरार्पणबुद्ध्या निस्सङ्गं कृतस्येत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—ब्रह्मणि इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतौ कर्माण्याधायेति, **तत्तुच्छम्**—इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्नित्यनेन पौनरुक्त्यात् ॥१०॥

कायेनेति । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेस्स्वभावात् । करोमि यत्तत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामी'ति सर्ववैदिकजनेन सन्ध्यावन्दनाद्यन्तेषु पठ्यमानस्य श्लोकस्य मूलभूतोऽयम् ।

सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, अध्यवसायात्मिका बुद्धिरिति विवेकः । **ममत्वबुद्धिशून्यैरिति** । कर्तृगता ममत्वबुद्धिः करणेष्वारोपिता । अथवा ममत्वबुद्ध्यप्रयुक्तैरित्यर्थः । अत एवाह—**ममत्ववर्जिता इति, तत्रैवेति** । नतु साङ्ख्ये इत्येवकारार्थः ॥११॥

युक्त इति । निष्ठायां ज्ञाननिष्ठायामित्यर्थः । ननु कथं ज्ञाननिष्ठाभवमोक्षस्य कर्मयोगेन

कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यां आप्नोति । नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तः असमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकारः तेन कामकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मेत्येवं फले सक्तो निबध्यते । अतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥१२॥

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः, सर्वेति । सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मदर्शनेन सन्त्यज्येत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोन्यत्र निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क्व आस्त इत्याह—नवद्वारे पुरे देहे सप्त शीर्षण्यान्यात्मनः उपलब्धिद्वाराणि,

---

सिद्धिरत आह—सत्त्वशुद्धीति । कर्मयोगात्सत्त्वशुद्धिः, ततः परोक्षज्ञानप्राप्तिः, ततस्सर्वकर्मसन्न्यासः, ततोऽपरोक्षज्ञाननिष्ठा, ततो विदेहकैवल्यात्मको मोक्ष इत्यर्थः । वाक्यशेष इति । येनार्थः परिसमाप्यते पदेनाहार्येण स वाक्यशेष इत्युच्यते । असमाहित इति । फलाशाविक्षिप्तचित्त इत्यर्थः । कामकारः कामस्याशायाः कारः करणं कामकारः तेन फलाशायुक्तत्वेनेत्यर्थः । निबध्यते कर्मभिर्जन्मादिरूपं संसारं प्राप्यत इत्यर्थः । किमनेन श्लोकेनोपदिष्टमर्जुनायेत्यत आह—अत इति । योगेन मुक्तिसत्त्वादयोगेन बन्धसत्त्वाच्चेत्यर्थः । त्वमिति मुक्तिकाम इत्यर्थः ॥१२॥

सर्वेति । युक्त इत्यनेन पूर्वश्लोकस्य योगिपरत्वनिश्चयात्सन्न्यस्येत्यनेनास्य श्लोकस्य साङ्ख्यपरत्वनिश्चयाच्च साङ्ख्ययोगयोरुभयोरेकपुरुषाननुष्ठेयत्वादाह—यस्तु परमार्थदर्शी स इति । सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य वशीसन्, नैव कुर्वन् न कारयंश्च सन् नवद्वारे पुरे देहे सुखमास्ते । मनसेति न करणे तृतीया- कर्मत्यागं प्रति मनसोऽकरणत्वात् अत आह—विवेकबुद्ध्येति । मनश्शब्दोत्र स्ववृत्तिरूपविवेकज्ञानं लक्षणया बोधयतीति भावः । ततश्च हेतौ तृतीयेति बोध्यम् । मनःपूर्वकत्वाद्वाक्कायचेष्टयोस्ताभ्यामपि मनस आयासो भवेदिति कृत्वा आह—त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्ट इति । वाक्चेष्टा भाषणं, मनश्चेष्टा आलोचनं, कायचेष्टा गमनादिकम् ।

प्रसन्नं शान्तं चित्तं यस्य स प्रसन्नचित्तः आत्मनोन्यत्र- आत्मभिन्नेषु सर्वेषु बाह्येषु विषयेषु प्रयोजनं यस्य निवृत्तं स निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजनः । अथवा निवृत्तानि सर्वाणि बाह्यानि प्रयोजनानि यस्य स तथोक्तः- आत्मैकप्रयोजन इति यावत् ।

नव द्वाराणि यस्य तत् नवद्वारं तस्मिन् नवद्वारे, नवद्वाराण्याह—सप्तेति । आत्मनः पुरुषस्य शीर्षण्यानि शिरोगतानि उपलब्धिद्वाराणि शब्दादिज्ञानसाधनानि सप्त श्रोत्रे चक्षुषी नासे वक्त्रं चेति, अर्वागधोभागे मूत्रपुरीषयोर्विसर्गस्त्यागः अर्थः प्रयोजनं कार्यं वा ययोस्ते द्वे द्वारे इति शेषः । मिलित्वा नवद्वाराणीति भावः ।

अर्वाग्द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे, तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थ-प्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं, तस्मिन् नवद्वारे पुरे देहे सर्वं कर्म सन्न्यस्य आस्ते।

किं विशेषणेन? सर्वोऽपि देही सन्न्यास्यसन्न्यासी वा देह एवास्ते, तत्रानर्थकं विशेषण-मिति, उच्यते—यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेहे भूमावासने वा आस इति मन्यते- नहि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देहे आस इति प्रत्ययस्सम्भवति, देहादि-सङ्घातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देहे आस इति प्रत्यय उपपद्यते—परकर्मणां च परस्मि-न्नात्मन्यविद्ययाध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सन्न्यास उपपद्यते—उत्पन्नविवेक-

---

कथं शरीरस्य नवद्वारपुरत्वं, तद्धि पत्तनधर्मः अत आह—पुरमिव पुरमिति गौणोयं प्रयोगः। सिंहो माणवक इतिवत्पुरे देहे इति। यथा पुरस्य नवद्वारत्वं तथा देहस्यापीति साम्यं स्फुटम्।

कोस्य देहपत्तनस्य स्वामी अत आह—**आत्मेति**। आत्मा एक एव स्वामी यस्य तत् आत्मैकस्वामिकं। ननु पुरे पौरास्सन्ति, अत्र देहे तु के पुनः पौरस्थानीया अत आह—**तदर्थेत्यादि**। तस्मै आत्मने इदं तदर्थं प्रयोजनं येषां तैस्तदर्थप्रयोजनैः अनेकेषां फलानां विज्ञानस्य अनेकफलस्य विविधज्ञानस्येति वा उत्पादकैः। इन्द्रियमनोबुद्धयः विषयाश्च तैरेव पौरैरधिष्ठितम्।

ननु देहे सर्वं कर्म सन्न्यस्यास्ते इति विशेषणेन विशेषवचनेन किम्? इति शङ्कते—**किमिति**। कुतो विशेषणस्य वैयर्थ्यमत आह—**सर्व इति**। यथा सन्न्यासी देहे आस्ते, तथा असन्न्यास्यपि देहे एवास्ते- तत्रैवंसति देहे इति विशेषणमनर्थकमिति प्रश्नः।

उत्तरमाह—**यस्त्विति**। कोसावज्ञोऽत आह—**देहेति**। देहेन्द्रियसङ्घातरूपमेवात्मानं पश्यति, नतु तद्भिन्नं यस्सोऽयमज्ञः। आसे तिष्ठामि। कुतस्तथा मन्यते अत आह—**नहीति**। यो देह-मेवात्मानं मन्यते सहि यत्र देह आस्ते तत्रैवाहमास इति मन्यते- देहस्यैवात्मत्वात्। देहश्च भूम्यादिषु वर्तते न तु देहे- अधाराधेयभावस्य द्विनिष्ठत्वेन एकस्यैव देहस्य आधारत्वमाधेयत्वं च न सम्भवतीति। तस्मात्प्राज्ञ एव देहे आस इति मन्यते न त्वज्ञः। ततश्च न सर्वसाधारण्येन देहिनो देहे आसनमिति कृत्वा अज्ञव्यावृत्त्यर्थं अज्ञाभिमतभूम्याद्यासनव्यावृत्त्यर्थं वा विशेषणस्यावश्यकत्वान्न वैयर्थ्यशङ्का- सन्यासश्च ज्ञान्येकाश्रय इति युक्तं- सन्न्यासिनो देहे आसनमिति भावः।

ननु त्यागस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादात्मनि कर्मणां प्रसक्तेरेवाभावात्कथं सन्न्यस्येत्युक्तमत आह—**परकर्मणामिति**। देहेन्द्रियकर्माणि परकर्माणि तान्यविद्याऽऽत्मन्यारोपितानीत्यज्ञानादात्मनि कर्म-प्रसङ्गः। अतो विद्यया तत्सन्न्यासोपपत्तिः। केयं विद्येत्यत आह—**विवेकज्ञानेनेति**। आत्मानात्म-विवेकज्ञानेनेत्यर्थः। ननु मनसा सन्न्यस्येति मूले उक्तमत आह—**मनसेति**। मनश्शब्दस्य विद्ये-त्येवार्थ इति भावः।

ज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्यासिनोपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुरे आसनं प्रारब्धफलशेषसंस्कारानुवृत्त्या देहएव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवास्त इत्यस्येत्र विशेषणफलं- विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ।

यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययात्मन्यध्यारोपितानि सन्न्यस्यति, तथापि कृतसन्न्यासस्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह—**नैव कुर्वन् स्वयं च नच कार्यकरणानि कारयन् क्रियासु न प्रवर्तयन् ।**

ननु यस्तत्त्ववित्तस्य कथमतत्त्वविद इव देहे स्थितिरुपपद्यते- प्रत्युत देहत्यागाद्ब्रह्मणि स्थितिरेवोचितेत्यत आह—**उत्पन्नेति** । यथाऽनुत्पन्नविवेकः पुरुषः यावत्प्रारब्धावसानं देहमत्यजन्नेव गेहे आस्ते तथा विवेक्यपि प्रारब्धफलशेषसंस्कारानुवृत्त्या देहे एवास्ते । प्रारब्धं कर्मविशेषः तत्फलं शरीरभोगादिः तस्य शेषः तस्य संस्कारः तस्यानुवृत्तिः तया यावत्प्रारब्धावसानं विवेक्यपि देहे आस्ते इत्यर्थः ।

यद्वा ननु य आत्मवित्स हि सर्वत्र वर्तते, सर्वं चात्मनि तस्मिन्वर्तत इति कृत्वा आत्मविस्युमान् देहे एवास इति नैव मन्येत, किंतु सर्वत्रास इत्येव मन्येत इत्यत आह—**उत्पन्नेति** । यावत्प्रारब्धावसानं विवेक्यपि देहे आस इति मन्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मसन्न्यासिनोपि प्रारब्धफलशेषसंस्कारानुवृत्त्या देह एवासनं सम्भवतीति शेष इत्यन्वयः ।

हेत्वन्तरमाह—**देह एवेति** । स्थूलसूक्ष्मकारणात्मना देहस्त्रिविधः- तत्र सूक्ष्मदेहस्य प्रधानाङ्गं मनः, तस्मिन्मनोमये देहेएव विशेषविज्ञानस्योत्पत्तेर्हेतोर्देह एवास्त इत्युक्तं, विवेकी अन्तर्मुखत्वान्मनस्येवात्मानमनुसन्धत्त इति मनस्येवास्त इति भावः ।

यद्वा श्वादिदेहेषु विशेषविज्ञानाभावान्मनुष्यदेहे एव तत्सद्भावाद्विशेषविज्ञानोत्पत्तिहेतावस्मिन् देहे वर्तमानोहं तत्त्वविदासमिति कृत्वा देह एवास इति तत्त्वविन्मन्यत इत्यर्थः ।

अथवा संस्कारानुवृत्त्या हेतुना देह एव विशेषविज्ञानस्य अवस्थानविषयज्ञानस्योत्पत्तेर्हेतोरित्येकएव हेतुर्विदुषो देह आसनस्य । फलसत्त्वे हेतुमाह—**विद्वदिति** । विदुषो देह आस इति प्रत्ययः, अविदुषस्तु भूम्यादावास इति प्रत्यय इति विवेकः ।

एतावता श्लोकस्य पादत्रयं व्याख्यातमथ तुरीयपादं व्याख्यातुमाक्षेपसङ्गतिमाह—**यद्यपीति** । अविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तानां कर्मणां सन्न्यासो विद्ययोपपद्यत इत्युक्तं, स सन्न्यासो न कर्मणां परित्यागरूपः, किंतु नात्मनि कर्माणि सन्ति देहेन्द्रियादिसङ्घात एवेत्यनुसन्धानमेव- विद्यया सन्न्यस्येत्युक्तत्वात् । ततश्च देहाद्याश्रयदर्शनादिकर्मप्रत्त्वात्तत्कर्तृत्वमात्मनि समवैति-- आत्मसमवेतस्यैव देहेन्द्रियसङ्घातस्य कर्मदर्शनात् । तथा अन्तर्यामिण आत्मनस्सङ्घातप्रेरकत्वात्कारकत्वमप्यात्मनि समवैति देहादीनां पारतन्त्र्यदर्शनात् । तस्मादात्मा स्वयमकर्तापि देहादिभिः कर्म करोति, अथवा कारयतीति कृत्वा कथं सन्न्यासिनः कर्माभाव इत्यत आह भगवान्नैव कुर्वन्न कारयन्निती्यर्थः ।

स्वयं कुर्वन्तीति । देहादिभिः करणैरात्मा न कर्म करोति । देहादिभिः प्रयोज्यकर्तृभिर्वा

किं यत्तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायिसत्सन्न्यासान्न भवति यथा गच्छतो गतिः, किं वा स्वत एवात्मनो नास्तीति ? अत्रोच्यते—नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं चोक्तं 'ह्यविकार्योऽयमुच्यते, शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत' इति, 'ध्यायतीव लेलायतीवे'ति च श्रुतेः ॥१३॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

किंच, नेति । न कर्तृत्वं स्वयं कुर्विति, नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनि ईप्सिततमानि लोकस्य सृजति उत्पादयति प्रभुरात्मा, नापि रथादि कृतवतस्तत्फलेन संयोगं कर्मफलसंयोगमुत्पादयति । यदि किंचिदपि स्वयं न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन् कारयंश्च प्रवर्तत इत्युच्यते—स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावः अविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते- 'दैवी ह्येषा गुणमयी'ति वक्ष्यमाणा ॥१४॥

न कर्म कारयतीत्यर्थः । न कर्ता नापि कारक आत्मेति यावत् । विद्यया सर्वकर्मसन्न्यासादिति भावः । अत्र शङ्कते—**किमिति** । गच्छतो गतिरिव देहिनस्स्वात्मसमवायिसद्यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं चास्ति, तत्सन्न्यासान्न भवतीति किमित्यन्वयः । आत्मसमवेतयोः कर्तृत्वकारकत्वयोः किं सन्न्यासान्निवृत्तिः ? उत आत्मनि कर्तृत्वकारकत्वयोस्समवेतत्वमेव नास्तीति ? आद्ये- पृथिव्यां समवायसम्बन्धेन वर्तमानस्य गन्धस्य यथा पृथिवीनाशं विना न नाशः, तथा आत्मसमवेतस्य कर्तृत्वादेरात्मनाशं विना न नाशः, तथा च विद्यया सन्न्यासेन वा नात्मसमवेतयोः कर्तृत्वकारकत्वयोर्निवृत्तिरुपपद्यते ।

ततो द्वितीयमाश्रित्योत्तरमाह—**अत्रोच्यत इति, स्वत इति** । समवायेनेत्यर्थः । ननु भ्रान्त्यैवेति भावः । कुतो नास्तीत्यत आह—**अविकार्य इति** । अविकार्ये आत्मनि कर्तृत्वादिविकारायोगादिति भावः । गीतावाक्ये प्रमाणत्वेनोपन्यस्य श्रुतिमुपन्यस्यति—**ध्यायतीवेति** । बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव प्रतिभाति, बुद्धौ चलन्त्यामात्मा लेलयति चलतीव इति । तस्माद्गच्छति पुरुषे गतिरिव आत्मनि कर्तृत्वादिर्न समवैतीत्युपपद्यते कर्माभावस्सन्न्यासिनः ।

यत्तु रामानुजः—कर्माणि देहे सन्न्यस्येति, तद्वेदाविनाशिनमिति श्लोकभाष्ये भाष्यकारैरेव प्रत्याख्यातम् । सम्पूर्वस्य न्यासस्य त्यागार्थकत्वेन निक्षेपार्थकत्वायोगादित्यादिना ॥१३॥

नेति । प्रभुः लोकस्य कर्तृत्वं न सृजति, कर्माणि न सृजति, कर्मफलसंयोगं न सृजति, स्वभावस्तु प्रवर्तते- प्रभुरीश्वर आत्मा- ईश्वरस्यैवात्मत्वात् । लोको देहेन्द्रियादिसङ्घातः लोक्यते दृश्यते ज्ञायत इति लोक इति व्युत्पत्तेः । कर्तृत्वं न सृजति नोत्पादयति, त्वमिदं कुर्विति लोकं न प्रवर्तयति कर्मस्वित्यर्थः । लोकेन न कारयतीति यावत् । नैव कुर्वन्न कारयन्नित्यस्यैवार्थस्य सुबोधत्वाय भङ्ग्यन्तरेणोपपादनमिदमिति न पुनरुक्तिः । प्रवर्तते कुर्वन् कारयंश्च सन्निति शेषः । लोकस्य कर्तृत्वादिकं सृजन् सन्निति वा- स्वभावस्यैवं प्रवृत्तत्वे प्रमाणमाह—**दैवीति** । 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

परमार्थतस्तु, नेति । नादत्ते न गृह्णाति भक्तस्य कस्यचिदपि पापं नचैवादत्ते, सुकृतं

दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति सप्तमाध्याये वक्ष्यते । अथवा स्वभावस्य मायत्वे प्रमाणमाह—दैवीति । देवस्य विष्णोरीश्वरस्यात्मनः स्वभावः दैवीति- वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

अत्र स्वभावः वासनेति रामानुजः, तत्तुच्छम्—असङ्गस्यात्मनः प्रकृतिसंसर्गस्यैवासम्भवेन तत्कृतदेहाद्यात्माभिमानजनितवासनाया दूरापास्तत्वात् । निर्धर्मकपरमानन्दबोधस्वरूपे आत्मनि देहाद्यात्माभिमानस्य तत्कृतवासनाया वा स्थातुमयुक्तत्वात् इति ॥१४॥

नादत्त इति । स्वभावस्तु प्रवर्तते इति मायिकस्य कार्यस्योक्तत्वादाह—परमार्थतस्त्विति । तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः । न पुनः स्वभावत इति तदर्थः । विभुः कस्यचित्पापं नादत्ते, कस्यचित्सुकृतं च नैवादत्ते, अज्ञानेन ज्ञानमावृतं तेन जन्तवो मुह्यन्ति ।

यो हि ब्रह्महत्यादिमहापातकापनुत्तये जन्मान्तरसञ्चितपापापनुत्तये वा भगवति भक्तिं तनोति तस्य भक्तस्य पापं विभुरीश्वर आत्मा नादत्ते, यश्चेश्वरार्पणबुद्ध्या यज्ञदानजपादिकर्माणि करोति तस्य यज्ञादिकर्मजन्यं सुकृतमपि नादत्ते न स्वीकरोति-- असङ्गस्यात्मनः पुण्यपापसम्बन्धाभावात् । सति तु पुण्यपापसम्बन्धे धर्माधर्मवश्यत्वेनेश्वरत्वस्यैव व्याघातात् इत्याह—नादत्ते न गृह्णातीत्यादि प्रयुक्तं दत्तं समर्पितमिति यावत् ।

नच भक्ता ईश्वराय विष्णवे शिवायान्याय दैवताय वा सुकृतादिकं समर्पयन्ति, न त्वात्मने इति वाच्यं, 'आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छती'ति स्मरणाच्छिवादिदेवतान्तरसमर्पितमपि सुकृतादिकमात्मानमेव प्राप्नोति ।

नच केशवमिति विष्णुपर्यायदर्शनात् शिवादिदेवतान्तरसमर्पितस्य विष्णुगामित्वमेव, न त्वात्मगामित्वमिति वाच्यं, विष्णोरेवात्मत्वात् । नच विष्णुरपि शिवादिवदनात्मैवेति वाच्यं, शिवादेरनात्मत्वस्यैवासिद्धेः । नच त्र्यक्षत्वादिधर्मविशिष्टानां शिवादीनां कथमात्मत्वमिति वाच्यं, चतुर्भुजत्वादिधर्मविशिष्टविष्णावपीदं चोद्यं समानम् । नचैवं शिवविष्ण्वादयः सर्वेप्यनात्मान एवेति वाच्यं, देहबुद्ध्या अनात्मत्वेपि अन्तर्यामिबुद्ध्या आत्मत्वात् । तस्माच्छिवादिबुद्ध्या समर्पितमपि सर्वं शिवादिदेहस्थितात्मसमर्पितमेव भवति । यस्तु शिवादिदेहस्थित आत्मा स एव भक्तदेहस्थितोपीति युक्तमुक्तमात्मने समर्पयन्तीति । अत एवाकाशात्पतितमिति स्मृतिश्च सङ्गच्छते, कथमन्यथा देहान्तरसमर्पितं वस्तु देहान्तरगामि भवेत्, येन शिवाद्यर्पितं वस्तु विष्ण्वर्पितं भवतीत्युच्येत ।

नच केशवपदं चतुर्भुजत्वादिविशिष्टविग्रहविशेषपरमिति वाच्यं, क आत्मा को ब्रह्मेति कोशात् ईशः प्रभुः वाति गच्छति जानातीति वः वातेर्डः द्रष्टेत्यर्थः । कश्चासावीशः केशः केशश्चासौ वश्च केशव इति व्युत्पत्त्या आत्मपरत्वात्केशवशब्दस्य । नच योगाद्रूढिर्बलीयसीति यौगिकाद्योगरूढोर्थ एव बलवानिति वाच्यं, बलवत्त्वेपि तस्यार्थस्येहानन्वयेनोपेक्ष्यत्वात् ।

भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादि सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह—अज्ञानेनावृतं ज्ञानं विवेकज्ञानं तेन मुह्यन्ति- करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनस्संसारिणो जन्तवः ॥१५॥

ननु यद्ययमात्मा नादत्ते कस्यचित्पापं नचैव सुकृतं तर्हि ईश्वरार्पणमस्त्विति कथं स्वानुष्ठितयागादिसुकृतस्येश्वरे प्रयोगो भक्तानाम् ? कथं चेश्वरस्य पूजादिकमिति शङ्कते—**किमर्थमिति** । प्रयुज्यते समर्प्यते । अज्ञानमविद्या न तु ज्ञानाभावः-- तस्यावरणत्वायोगात् । आवरणं हि भावकार्यं-- यथा घटाद्यावरणं तमः भावरूपं तद्वत् । न च तमोपि तेजोभाव एवेति वाच्यं, तमसि तम इत्येव सर्वः प्रत्येति, नतु तेजोभाव इति कृत्वा सर्वलोकव्यवहारविरोधात् । आवृतं नाशितमित्यर्थः । अथवा ज्ञानं बुद्धिरित्यर्थः । आवृतं छादितं मलेन दर्पणमिवेति भावः । तेन ज्ञानस्याज्ञानावृतत्वेन हेतुना करोमि अहं पूजादिकमिति शेषः । कारयामि अहं पूजादिकं पुत्रादिनेति शेषः । भोक्ष्ये अहमन्नादिकमिति शेषः । भोजयामि अहमन्नादिकमतिथ्यादिनेति शेषः ।

अत्र मत्त ईश्वरोऽन्योस्ति, स मत्पापं नाशयति, मया दत्तमल्पमपि सुकृतं गृहीत्वा मम बहु फलं दास्यतीत्याकारकोपि मोहो ज्ञेयः । एतन्मोहप्रयुक्तत्वादेव कर्मणां कर्तृत्वस्य कारयितृत्वस्य च ईश्वरादात्मनि भेदभ्रमे सत्येव कर्ताहं कारकोहं भोक्ताहं फलदाता त्वीश्वर इत्यादिभ्रमसम्भवात् । तस्मादात्मानात्मविवेकशून्या एवैते य ईश्वरार्थमपि कर्माण्यनुतिष्ठन्तीत्याह—**अविवेकिन इति** । अत एवैते जन्ममरणादिलक्षणं संसारं प्राप्नुवन्तीत्याह—**संसारिण इति** । जायन्ते पुनःपुनरुत्पद्यन्ते अविवेकवशादिति जन्तव इति व्युत्पत्तेरिति भावः ।

यत्तु रामानुजः—नादत्ते नापनुदति अज्ञानेन प्राचीनकर्मणास्य ज्ञानमावृतं संकुचितं तेनाज्ञानेनेति, **तत्तुच्छम्**—आदानस्य अपनोदनाभेदानौचित्यात् आदानापनोदनयोर्भिन्नक्रियात्वात् । आदत्त इत्यस्यापनोदनार्थकत्वस्य व्याकरणकोशादिविरुद्धत्वात् आत्मज्ञानस्य सर्वपुण्यपापतूलाग्नित्वस्य ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यनेनोक्तत्वादात्मनस्सुखदुःखापनोदनसम्भवाच्च । तथा पुत्रादेः पापं दुःखं च नादत्त इत्यप्ययुक्तम्— पुत्रादेरात्मत्वादात्मनि च पापाद्ययोगात् । यदि पुत्रादिस्सङ्घात इति मतं, तर्हि तस्य सङ्घातस्य आत्मसम्बन्धित्वमेव नास्तीति कथमुक्तं स्वसम्बन्धितयाभिमतस्य पुत्रादेरिति ।

ननु सङ्घातो न स्वसम्बन्धी, किंतु तथाभिमत इतिचेन्नैतदपि युज्यते- स्वप्रभे निर्विशेषे आत्मन्यभिमानायोगात् । यस्तु ममायं पुत्रोहमन्यः पितेत्यभिमन्यते, सहि सङ्घात एव । नच सङ्घातस्याचेतनस्य कथमभिमान इति, वाच्यं, तत्र चिदाभाससत्त्वात्- कथमन्यथा अन्तःकरणस्य केवलस्य सङ्कल्पादिव्यापार उपपद्येत ? य एवं पुत्रादिकं स्वसम्बन्धिनं मन्यते स पुत्रादेर्दुःखं यथाशक्त्यपनुदत्येवेति कथमुक्तं नापनुदतीति ।

तथा रावणादिर्देहादिसङ्घातो रामादेः प्रतिकूलस्य देहादिसङ्घातस्य भार्यापहारादिना सुखमपनुनोदैवेति कथमुक्तं प्रतिकूलतयाभिमतस्य सुखं नापनुदतीति । तथा अज्ञानशब्दस्य कर्मार्थकत्वमप्यनुप-

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवद्‌ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

ज्ञानेनेति। ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनावृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषां जन्तूनामादित्यवद्यथादित्यः समस्तं वस्तुजातमवभासयति, तद्वत् ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति- तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥१६॥

पन्नमज्ञानकर्मणोः कार्यकारणभावेन भेदात्। यदि ज्ञानविरोधिकर्माज्ञानशब्देन विवक्षितं तर्हि, मूलकर्ता कर्मणेत्येव ब्रूयान्न त्वज्ञानेनेति।

कर्मणो ज्ञानावरणत्वं चानुपपन्नमद्रव्यात्वात्कर्मणः, आवरणस्य च द्रव्यकार्यत्वात्। ननु कर्मणा ज्ञानस्यावरणं नाम कर्मणा हेतुना ज्ञानस्य संकोच इत्यर्थः इति चेन्मैवमपि—ज्ञानावरणरूपेण कर्मणेति त्वयोच्यमानत्वात्- नहि कर्मणो ज्ञानसंकोचनं स्वरूपं, किंतु गुण एव। नच कर्मापि गुण एवेति वाच्यं, गुणकर्मणोर्भेदात्। नच पुण्यापुण्यसंस्काररूपमिदं कर्म गुण एवेति वाच्यं, तादृशस्य गुणस्य संस्काररूपत्वेन ज्ञानावरणरूपत्वाभावात्।

किंच न कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमपि युक्तं- कर्मणो ज्ञानोपायत्वात्। नच यद्‌ज्ञानविरोधि कर्म तदेवेह गृह्यत इति वाच्यं, अज्ञानशब्दस्य ज्ञानविरोधिवस्तुमात्रोपस्थापनक्षमत्वेन ज्ञानविरोधिवस्तुविशेषाबोधकत्वात्- सति ज्ञानविरोधितया प्रत्यक्षे अज्ञाने मायाख्ये तद्विहायान्यार्थबोधनस्यासम्भवात्। नह्यसुरशब्दो राक्षसान्विहायान्यान्बोधयितुमीष्टे। तस्मात् नञो विरोधार्थमभ्युपेत्य न ज्ञानमज्ञानं ज्ञानविरोधीत्यर्थस्य वचनेपि तादृशमज्ञानं मायैव भवितुमर्हति- तस्या एव तथात्वात्। नहि कर्म वा अन्यद्वा एकान्तेन ज्ञानविरोधि- यज्ञादिकर्मणां गुरुशास्त्रादिद्वैतस्य च ज्ञानोपायत्वेन ज्ञानाविरोधदर्शनात्। तथा तेनेत्यस्य प्रकृतवाक्यार्थपरामर्शं न्याय्यं विहाय अज्ञानेनेत्यर्थकल्पनं चान्याय्यं, अज्ञानं ज्ञानावरणद्वारैव मोहयति, नतु साक्षादिति कृत्वा अज्ञानेन मुह्यन्तीति वचनं पुनरयुक्तम्। इति ॥१५॥

ज्ञानेनेति। येषां तु तदात्मनोऽज्ञानं ज्ञानेन नाशितं, यद्वा येषां तु तदज्ञानमात्मनो ज्ञानेन नाशितं, अथवा येषां तु तदात्मनोऽज्ञानमात्मनो ज्ञानेन नाशितम्। तेषां ज्ञानमादित्यवत्तत्परं प्रकाशयति। आत्मनः स्वस्याज्ञानं स्वस्वरूपावरकमज्ञानमित्यर्थः। स्वविवेकज्ञानावरकमिति वा। ज्ञानेन विद्यया आत्मविषयज्ञानेनेत्यर्थः। नाशितम्। द्वितीययोजनायां तु- येषां तत्पूर्वोक्तमज्ञानं येन ज्ञानमावृतं तदित्यर्थः। आत्मनो ज्ञानेन अहं ब्रह्मास्मीत्याकारकस्वस्वरूपज्ञानेन आत्मविषयज्ञानेनेति यावत्। नाशितम्। तृतीययोजनायां तु आत्मस्वरूपावरकमज्ञानमात्मस्वरूपज्ञानेन नाशितमिति आत्मविषयज्ञानेनात्मविषयाज्ञानं नाशितमिति चार्थः।

भाष्ये—तृतीययोजनानुसारेणैवात्मशब्दस्यावृत्तिमभिप्रेत्योक्तं विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनो भवतीति। तदज्ञानमिति कर्तृपदं पूर्वमेवोक्तम्। आत्मनस्तदज्ञानमित्यन्वयः। ज्ञायतेनेनेति ज्ञानम्। ज्ञेयं वस्तु चात्रात्मैव। सर्वमिति। साकल्येनेत्यर्थः। अथवा ज्ञेयं सर्वं वस्तु ब्रह्मैव--

सर्वस्य ब्रह्मत्वात् । नच कथं ब्रह्मणः परमार्थतत्त्वस्य द्रष्टुर्ज्ञेयत्वमिति वाच्यं, अध्यस्तत्वाद्ज्ञेयत्वस्य तस्मिन्, परमार्थतस्तु ज्ञातृज्ञानतत्करणानामभावात्कथं ज्ञेयत्वं ब्रह्मणः स्यात् ।

ननु ज्ञानं तत्प्रकाशयतीत्ययुक्तम्—प्रकाशात्मकस्य ज्ञानस्य प्रकाशकत्वायोगात्, आत्मनैव सर्वस्य भास्यमानत्वाच्च- 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतेः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यात्मन एव ज्ञानस्वरूपत्वाच्चेतिचेत्, **मैवम्**—सर्वावभासकचैतन्यरूपमप्यात्मानमविद्याऽऽवृत्य वर्तते । अविद्यात्मनो-रविरोधादात्मनैवाविद्यया भास्यमानत्वाच्च । तस्याश्चाविद्याया विद्यैव विरोधिनी- सैव विद्येह ज्ञानशब्देन विवक्षिता- सातु बुद्धिवृत्तिरूपा, नतु प्रकाशरूपा । इयं बुद्धिवृत्तिर्विद्या आत्मावरकाविद्यां नाशयति । तत आत्मप्रकाशो जायत इति ब्रह्मवस्तुप्रकाशकत्वमुक्तं विद्यायाः ।

तस्माच्चैतन्यभासितयैव बुद्धिवृत्त्या ज्ञानेन करणेन आत्मावरकाज्ञाननाशनद्वारा आत्मा प्रकाश्यते, घटावरकाज्ञाननाशनद्वारा घट इवेति न कश्चिद्दोषः । **एतेन** बुद्धिवृत्तिरूपं ज्ञानं न प्रकाशात्मकं, किंतु प्रकाशकरणात्मकमेव- प्रकाशात्मकं ज्ञानं तु चैतन्यमेवेति **सिद्धम्** ।

यत्तु रामानुजः—तेषामिति विनष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वमादित्यदृष्टान्तेन च प्रभाप्रभावतोरिव ज्ञातृज्ञानयोरवस्थानमात्मनो ज्ञानधर्मवत्त्वं च प्रतिपादितमिति, **तत्तुच्छम्**—'तेन मुह्यन्ति जन्तव' इति पूर्वश्लोकोक्तजन्तूनामिह तत्पदेन परामर्शात् । जन्तवश्च भूतानि प्राणिन एव, न त्वात्मा- आत्मनो जन्तुत्वासम्भवात् । अजो ह्यात्मा । जायत इति जनिमांस्तु जन्तुः । यदि जन्तव इत्यनेनापि आत्मान एव लक्षणया विवक्षिता इत्युच्येत, तर्हि महदनिष्टं- यदात्मनस्स्वप्रभस्यापि मोहः ! मोहादयो ह्यन्तःकरणधर्माः ।

अथ यद्यन्तःकरणतादात्म्याभिमानादात्मनो मोह इत्युच्यते, तर्हीमे जन्तवः न निरुपाधिकात्म-भूताः, किंतु सोपाधिका एवेति सिद्धम् । अन्तःकरणाद्युपाधिकृतमात्मबहुत्वमस्माकमिष्टमेव । एवं सोपाधिकानां जन्तूनामात्मनां मोह इत्युक्त्वा तेषामिति तच्छब्दपरामृष्टानां तज्जन्तूनां कथमकस्मा-दुच्यते निरुपाधिकत्वम् ?

नच विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धाभाव इति वाच्यं, अज्ञानविनाशमात्रेण तत्कार्यभूतान्तःकरणा-द्युपाधिस्वरूपनाशाभावात् । नच वस्तुत उपाध्यभावादज्ञानादेवोपाधिसम्भवादज्ञाननाशे कुत उपाध्यनाश इति वाच्यं, अस्य वचनस्य परमार्थविषयत्वाभावात् । परमार्थतोऽज्ञानस्यैवाभावात्कथमुच्येताज्ञानं ज्ञानेन नाशितमिति । 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते'ति कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः । तस्मादुपाधिभेदादेव तेषामिति बहुत्वसिद्धेः आत्मबहुत्वकल्पनं गौरवादप्रमाणत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

तथा निर्धर्मके आत्मनि ज्ञानधर्मकल्पनमप्ययुक्तं- वृत्तिरूपं हीदं ज्ञानमन्तःकरणधर्मः, न त्वात्म-धर्मः । अन्तःकरणक्षये वृत्त्यदर्शनात् । नच तस्य भासेति श्रुत्या ज्ञानस्यात्मधर्मत्वमिति वाच्यं, राहोश्शिर इति वदौपचारिकभेदवादात् । आत्मस्वरूपभूतज्ञानेनेति तदर्थात् । यद्यात्मा ज्ञानवान् स्यात्तर्हि ज्ञानमान्तरं स्यादात्मनः, पृथिव्या गन्ध इव । तच्चानिष्टमात्मनस्सर्वान्तरत्वविरोधात् ।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

तद्बुद्धय इति । यत्परं ज्ञानप्रकाशितं तस्मिन्ब्रह्मणि गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः- तदात्मानः तदेव परं ब्रह्मात्मा येषां ते तदात्मानः- तन्निष्ठा निष्ठा अभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य तस्मिन् ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः- तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः- केवलात्मरता इत्यर्थः । ते गच्छन्ति एवंविधा अपुनरावृत्तिं अपुनर्देहसम्बन्धं- ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो निर्हृतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसरणकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः ॥१७॥

ननु नात्मा सर्वान्तरः, किं तु परमात्मैव- 'य आत्मानमन्तरो यमय'तीति श्रुतेरिति वाच्यं, आत्मानं प्रमातारं यः कूटस्थ आत्मान्तरो यमयतीति तच्छ्रुत्यर्थात् । कूटस्थस्य साक्षिण आत्मनोऽन्यस्यादर्शनात्साक्षीचेतेति श्रुत्या परमात्मन एव साक्षित्ववचनाच्च नात्मनोन्यः परमात्मा, किं त्वात्मैव । नच 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते, उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति वक्ष्यत इहैव कूटस्थात्परमात्मभेद इति वाच्यं, तत्र कूटस्थशब्देन मायाया विवक्षितत्वात् । उत्तमपुरुषस्य कूटस्थादन्यत्वे अकूटस्थत्वस्य सिद्धत्वात्तद्वयनिष्टमनित्यत्वापत्तेः ।

नच ज्ञाता आत्मा कथं ज्ञानं स्यादपि तु ज्ञानवानेवेति वाच्यं, त्वयाप्यात्मनो ज्ञानस्वरूपस्याभ्युपगतत्वात् । निर्विशेषज्ञानस्य तार्किकादिभिरप्यभ्युपगतत्वात् । न च निर्विशेषज्ञाने कथं ज्ञातृत्वविशेष इति वाच्यं, ज्ञातृत्वस्यापि कल्पितत्वात् । अथवा ज्ञातृत्वस्य ज्ञानानन्यत्वादिति ॥१६॥

तद्बुद्धय इति । तच्छब्दार्थमाह—**यदिति** । ज्ञानप्रकाशितं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म तच्छब्दार्थः । प्रकृतत्वादिति भावः । तस्मिन् बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धय इति समासः । गतेति तु फलितार्थकथनं स्थितेत्यर्थः ।

ननु तदात्मान इति व्यर्थमज्ञस्यापि तदात्मत्वाव्यभिचारादिति **चेन्मैवम्**—यद्यप्यज्ञोपि तदात्मैव, तथापि स तथा न जानाति, प्राज्ञस्तु जानाति, अत उच्यते तदात्मेति प्राज्ञः । अहं ब्रह्मेत्यात्मज्ञानवन्त इत्यर्थः । **ब्रह्मण्येवेति** । न कर्मादावित्येवकारार्थः । परा गतिः परमं प्राप्यं अपुनरावृत्तिं पुनरावृत्त्यभावं मोक्षमिति यावत् । पुनरावृत्तिशब्दार्थमाह—**पुनर्देहसम्बन्धमिति** । यतीनां सन्न्यासिनामेव ब्रह्मनिष्ठादिसद्भावादाह—**यतय इति** ।

ननु तद्बुद्धय इत्यादीनि चत्वारि विशेषणानि- एकार्थबोधकत्वात्पुनरुक्तानीति **चेन्मैवम्**— सूक्ष्मदृष्ट्या अर्थभेदसत्त्वात् । तथाहि- तद्बुद्धय इत्यनेन पारोक्ष्येण ब्रह्मज्ञानं, तदात्मान इत्यनेन ब्रह्मात्मापरोक्षज्ञानं, तन्निष्ठा इत्यनेन नैरन्तर्येण तत्स्वरूपानुसन्धानं, तत्परायणा इत्यनेन तद्गतिश्चाभिहितमिति ॥१७॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः ॥१८॥

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं, तत्त्वं पश्यन्तीत्युच्यते—विद्येति । विद्याविनयसम्पन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विद्या आत्मनो बोधः, विनयः उपशमः ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे- गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः- विद्याविनयसम्पन्ने उत्तमे संस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके, मध्यमायां च राजस्यां गवि संस्काररहितायां, अधमे च केवलतामसे हस्त्यादौ, सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैः तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवासंस्पृष्टं सममेकमविक्रियं तद्ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्त'स्समासमाभ्यां विषमसमे पूजात' इति स्मृतेः । न तर्हि ते

विद्येति । कथमिति कथं ते पण्डिता इत्याक्षेपः । समाधानमाह—**तत्त्वं पश्यन्तीति** । यतस्ते ज्ञाननाशितात्माज्ञानास्तत्त्वं पश्यन्ति, ततः पण्डिता इत्यर्थः । अयमेवार्थः श्लोकेनानेनोच्यत इत्याह—**उच्यत इति** । यद्वा ते पण्डितास्तत्त्वं कथं पश्यन्तीति प्रश्नः । तेषां पण्डितानां कीदृशं तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । तस्योत्तरमनेनोच्यत इत्याह—**उच्यत इति** । पण्डिता ब्राह्मणादिषु समदर्शिनो भवन्तीत्यन्वयः ।

नन्वव्युत्पन्नस्य बालस्याप्यस्ति ब्राह्मणादिषु समदर्शित्वं, ब्राह्मणत्वादिविवेकग्रहणसामर्थ्याभावादत आह- समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिन इति । ननु ब्राह्मणादीनां वैषम्ये प्रत्यक्षसिद्धे कथं तत्र ब्रह्मणस्समत्वमत आह—**सत्त्वादीति** । सत्त्वादिगुणभेदात्तत्कृतसंस्कारभेदाच्च ब्राह्मणादिभेदो युक्तः । आत्मनस्तु तद्गुणादिस्पर्शाभावाद्भेदो न युक्त इत्यर्थः । कुतः स्पर्शाभावोत आह—**अविक्रियमिति** । सति तु गुणादिस्पर्शे आत्मनो विक्रिया स्यात्तच्चानिष्ट'मविकार्योऽयमुच्यत' इत्यादिप्रमाणविरोधादिति भावः ।

नन्वविक्रियस्याप्यात्मनः प्रतिशरीरं भिन्नत्वात्कथं समत्वमत आह—**एकमिति** । आत्मनश्शरीरभेदप्रयुक्तो भेदो नास्ति घटादिप्रयुक्तो भेद आकाशस्येवेति भावः । एवमेकत्वादेवास्याविक्रियत्वमन्यथा सति सजातीयादिभेदे विकारित्वमेव स्याद्वृक्षादिवत्- भेदो हि विकारः- तस्माद्यस्सर्वत्राप्येकमद्वितीयं ब्रह्मात्मानं पश्यति स एव पण्डितो न त्वन्यः । तच्च समदर्शित्वमेव पण्डितस्य तत्त्वज्ञानं न त्वन्यदिति ॥१८॥

इहेति । ननु यदि ब्राह्मणादिषु सर्वत्राप्यात्मन एकत्वेन समबुद्धिः पण्डितस्य तर्हि ब्राह्मणादिभिस्समं गवादयोपि पूज्या एव- एवंविधस्यान्नभोजनं दोषावहं स्मृतिविरोधादित्याक्षिपति—

दोषवन्तः कथं, इहेति । इहैव जीवद्भिरेव तैस्समदर्शिभिः पण्डितैः जितः वशीकृतः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनः अन्तःकरणं निर्दोषं हि, यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभाव्यते, तथापि तद्दोषैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं, हि यस्मात् नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य- वक्ष्यति च भगवान्

नन्त्रिति । अभोज्यं भोक्तुमयोग्यमन्नं येषां ते अभोज्यान्नाः यद्दत्तान्नं शिष्टानामभोज्यं ते इत्यर्थः । अत एव ते पण्डिताः दोषवन्तः भवन्तीति शेषः ।

समेतिस्मृतेरयमर्थः—कुलशीलविद्यादिभिस्तुल्यस्समः तद्विपरीतोऽसमः विषमसमशब्दौ भावपरौ समाहारद्वन्द्वः । पूजातः पूजयामासनपरिचरणादिकायां विषमसमे समेन सह पूजायां विषमे वैषम्ये असमेन च समे साम्ये क्रियमाणे तदन्नमभोज्यं इति मिताक्षरा । 'नित्यमभोज्य'मिति सूत्रादभोज्यपदस्यानुवृत्तिः तत्प्रकरणस्थत्वादेतत्सूत्रस्य । अन्नलाभस्तु पशुपालेतिसूत्रगतभोज्यान्नशब्दगतान्नशब्दानुवृत्तेरिति बोध्यम् ।

सूत्रस्यायमाशयः- यज्ञादौ विदुषां पूजासमये वेदविदो वेदविद्भिस्समं षडङ्गविदष्षडङ्गविद्भिस्समं ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्भिस्समं शास्त्रविदश्शास्त्रविद्भिश्च समं पूजनीया यजमानेन । तत्र यदि वेदविदष्षडङ्गविद्भिस्समं ब्रह्मविदो वेदविद्भिस्समं षडङ्गविदश्शास्त्रविद्भिस्समं पूज्यन्ते, तर्हि तद्यज्ञाद्यन्नमभोज्यं, समेन वेदविदा समं वेदविदो पूजितत्वादसमेन षडङ्गविदा समं वेदविदः पूजितत्वाच्च यजमानस्य सदोषत्वात्तद्वारा तदन्नमपि सदोषमेवेत्यमोज्यमिति । तस्मात्पण्डितेन न ब्राह्मणादिषु गवादिषु च समदृष्टिः कर्तव्येति पूर्वपक्षः ।

परिहरति—**नेति** । तथेत्यर्थः । ते ब्राह्मणादिषु समदर्शिनः पण्डिताः दोषवन्तो न भवन्ति । तत्र हेतुमाक्षिपति—**कथमिति** । प्रकृतश्लोकेन हेतुरुच्यत इत्याह—**इहेति** । येषां मनः साम्ये स्थितं तैरिहैव सर्गो जितः- इहैव जीवद्दशायामेवेत्यर्थः । तदेवाह—**जीवद्भिरेवेति** । किं तत्साम्यमत आह—**सर्वभूतेषु ब्रह्मणस्समभाव इति** । सर्वभूतेष्वप्येकमेव ब्रह्मास्तीत्येवंरूपे ब्रह्मसाम्ये इत्यर्थः । स्थितं दृढमवस्थितमित्यर्थः । ननु कस्माद्ब्रह्मसाम्यविद्भिरिहैव सर्गो जित इत्यत आह—**निर्दोषमिति** । हि यस्माद्ब्रह्म निर्दोषं समं चेति ।

ननु कुतो निर्दोषत्वं ब्रह्मणः सदोषश्वादिशरीरावस्थितस्य तत्संसर्गाद्दोषवत्त्वेन भाव्यत्वाच्चण्डालगृहस्थितब्राह्मणवदित्यत आह—**यद्यपीति** । तद्दोषैः श्वपाकादिदोषैः विभाव्यते ज्ञायते । श्वपाकादिसङ्घातस्य तदन्तर्गतात्मनश्चाविवेकान्मूढाश्श्वपाकादीनात्मत्वेन प्रतिपद्य दुष्ट आत्मेति मन्यन्त इत्यर्थः । **तथापीति** । एवं मूढैर्विभावितत्वेपीत्यर्थः । तद्दोषैरस्पृष्टमिति घटादिदोषैराकाश इवेति भावः । अध्यस्तसर्पदोषै रज्जुवदिति वा । असङ्गस्य पुरुषस्य वस्तुतश्शरीरसङ्गस्यैवाभावात्कुतः पुनस्तद्दोषप्रसङ्ग इति तत्त्वम् ।

ननु निर्दोषमपि ब्रह्म समं न भवति-- गुणवत्त्वात्प्रकृतिवदित्यत आह—**नापीति** । यथा

इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकास्सन्ति-प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः। ततस्समं ब्रह्मैकं च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः, तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान् स्पृशति देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात्तेषाम् ।

देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत् सूत्रं 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजात'

प्रकृतिः स्वकीयसत्त्वादिगुणभेदाद्बहुविधा न तथा ब्रह्म बहुविधं- सगुणत्वाभावात् । चैतन्यात्मकस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वे गीतामेव प्रमाणयति—**वक्ष्यति चेति** । ब्रह्मणोऽनादित्वान्निर्गुणत्वाच्च इच्छादीनां न ब्रह्मधर्मत्वं, किंतु क्षेत्रधर्मत्वमेवेति त्रयोदशाध्याये— 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् । इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृत'मिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

ननु मास्त्वात्मनो गुणतो भेदः, विशेषतस्तु भेदो भविष्यति, नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः- यैः परमाण्वादीनां मिथो भेदस्सिद्ध्यति- इति शङ्कायां किमिमे विशेषा आत्मनि स्थित्वा आत्मानं भेदयन्ति? उत शरीरे स्थित्वेति विकल्प्य तत्र निर्विशेषे आत्मनि विशेषस्थित्ययोगाच्छरीरे स्थित्वेति प्राप्ते परिहरति—**नापीति** । आत्मनो भेदका विशेषाः प्रतिशरीरं शरीरेशरीरे न सन्ति शरीरस्यानित्यत्वाद्विशेषाणां नित्यद्रव्यवृत्तित्वाच्चेति भावः ।

ननु पृथिव्यादिपरमाण्वारब्धे शरीरे तन्त्वारब्धे पटे तन्तव इव परमाणवस्सन्ति, ते हि नित्यद्रव्याणि- अतस्तत्र विशेषास्सन्त्येवेत्यत आह--**तेषां सत्त्वे प्रमाणाभावादिति** । वेदान्तमते- ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्याप्यनित्यत्वेन नित्यद्रव्यस्यैवाभावात्, गुणवत्त्वस्य द्रव्यलक्षणत्वेन निर्गुणे ब्रह्मणि द्रव्यत्वाभावाच्च, नित्यद्रव्यवृत्तित्वे सति व्यावर्तकत्वरूपलक्षणस्यासम्भवादप्रमाणैव विशेषकल्पना इति । विशेषाणामभ्युपगमेपि शरीराश्रयाणां तद्गतपरमाण्वाश्रयाणां वा तेषां शरीरभेदकत्वं परमाणुभेदकत्वं वा स्यात्, न त्वात्मभेदकत्वमन्यगतविशेषस्यान्यभेदकत्वासम्भवात् । नहि घटगताः पृथिवीपरमाणुगता वा विशेषा आकाशं भेदयितुं क्षमन्ते इति तस्मान्नास्ति विशेषकृतोप्यात्मभेदः ।

तत इति । आत्मभेदप्रयोजकाभावादित्यर्थः । **सममिति** । सर्वत्रैकरूपमित्यर्थः । कुतस्समत्वमाह—**एकं चेति** । सर्वत्राप्येकस्यैव ब्रह्मणः स्थितत्वात्समत्वमित्यर्थः । श्लोकतुरीयपादं व्याख्याति—**तस्मादिति** । यस्मात्तेषां मनः साम्ये स्थितं तस्मादित्यर्थः । यद्वा यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मादित्यर्थः । ब्रह्मणो निर्दोषत्वादित्यर्थः । ब्रह्मण्येवेति नतु दोषवत्पिण्डे इत्यर्थः । **तस्मादिति** । ब्रह्मण्येव स्थितत्वाद्ब्रह्मणश्च निर्दोषत्वादित्यर्थः । गन्धो लेशः । तान् पण्डितान् समदर्शिनः कुतो न स्पृशतीत्यत आह— **देहादीति** । येषां देहादिसङ्घाते दोषवति आत्माभिमानो नास्ति तेषां कथं सङ्घातगतदोषस्पर्श इत्यर्थः ।

अथ सूत्रस्य गतिं दर्शयति—**देहादीति** । ये सङ्घातमात्मत्वेनाभिमन्यते तद्विषयं समासमाभ्यामिति सूत्रं, न त्वात्मविद्विषयम् । ननु कथमिदं ज्ञायतेऽत आह—**पूजात इति** । पूजायां विषये इत्युक्तत्वात्पूजायाश्च कर्मत्वात्कर्मविषयमेवेदं, नतु ज्ञानविषयमित्यर्थः ।

इति पूजाविषयत्वेन विशेषणाद्दृश्यते हि च ब्रह्मवित् षडङ्गविच्चतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः कारणं, ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तं, कर्मविषयं च सूत्रं समासमाभ्यामित्यादि । इदं तु सर्वकर्मसन्न्यासविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः ॥१९॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नो द्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

यस्मान्निर्दोषं हि समं ब्रह्म आत्मा तस्मात्, नेति । न प्रहृष्येत् प्रहर्षं न कुर्यात्, प्रियमिष्टं प्राप्य नोद्विजेत्, प्राप्य चाप्रियं अनिष्टं लब्ध्वा, देहमात्रात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रिये

ननु कर्मणि कथमस्योपयोगोऽत आह—**दृश्यत इति** । पूजादानादौ कर्मणि ब्रह्मवित् षडङ्गविच्चतुर्वेदविदित्येवं गुणविशेषसम्बन्धरूपं तारतम्यकारणं दृश्यते । हिः प्रसिद्धौ । पूजायां प्राप्तायां कः प्रथमं पूज्य इति शङ्कायां ब्रह्मविदादौ पूज्य इति ब्रह्मवित्त्वरूपगुणविशेषसम्बन्धाद्ब्रह्मवित्प्रथमं पूज्यते, पश्चात्तु वेदविदित्येवमित्यर्थः । यस्तु ब्रह्मनिष्ठः तस्य पूजाप्रसक्तिरेव नास्ति- तस्य निर्गुणे निर्दोषे च ब्रह्मण्येव स्थितत्वादित्याह—**ब्रह्मत्विति** । गौतमस्मृतिगीताश्लोकयोर्विभिन्नविषयत्वान्न विरोध इत्युपसंहरति—**कर्मविषयं चेति** ।

एतेन पण्डितस्य जनकादेरपि ज्ञानविषय एव ब्राह्मणगवादिसमदर्शित्वं, नतु पूजादिकर्मविषये इति लोकसंग्रहो दर्शितः । पूजादेस्सङ्घातविषयत्वात्सङ्घातेषु च गुणदोषतारतम्यसत्त्वात् । ज्ञानस्य त्वात्मविषयत्वादात्मनश्चैकत्वादिति । अतो ज्ञानविषयेण विद्याविनयेति श्लोकेन न कोपि स्मृत्यादिसिद्धस्य लोकधर्मस्य भङ्गः- ब्राह्मणं श्वपाकादिकं च समदृष्ट्या पूजयेदित्यनुक्तत्वात् । किंतु ब्राह्मणे श्वपाकादौ च वर्तमानमात्मानं समं पश्येदित्युक्तत्वात् ।

नचेदं समदर्शनं पूजोपयोगि, प्रत्युत सर्वद्वैतनिरासेन पूजानिर्मूलकमेव । सत्यां पूज्यपूजकपूजासाधनपूजारूपभेदबुद्धौ अद्वितीयब्रह्मबुद्धेरेवानुदयात्तदुदये सूर्योदये तमस इव भेदबुद्धेस्सर्वात्मना नाशाच्च । तस्माद्युक्तमुक्तं पण्डिता ब्राह्मणादिषु समदर्शिन इति । नतु समपूजका इत्ययुक्तमुक्तं, येनाशङ्क्येत स्मृत्यादिविरोध इति । आ अध्यायपरिसमाप्तेरिति छेदः । यावदध्यायसमाप्तीत्यर्थः ।

अत्र 'इहैव तैर्जितस्सर्ग' इत्येतज्जीवन्मुक्तिव्यवस्थापकं जीवद्भिरेव जन्मादिलक्षणस्संसारो जित इति जीवतां संसारजयरूपमुक्तिप्रतिपादनात् आत्मसु ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थ इति रामानुजः, संसारो जित इति मुक्तप्रायास्त इत्यर्थ इति वेदान्तदेशिकश्चार्थाज्जीवन्मुक्तिमभ्युपगतवन्तावेव- गत्यभावात्, मूलस्यार्थान्तरपरिकल्पनेऽवकाशाभावाच्च । अतो योऽमीषां द्वैतिनां च जीवन्मुक्तिप्रतिक्षेपणो समीचीनो वादस्सोऽनेन पराहत एव गीताविरोधात्, स्वाभ्युपगमविरोधाच्चेति ज्ञेयम् ॥१९॥

नेति । स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्मवित् प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत, अप्रियं प्राप्य

हर्षविषादौ कुर्वीते, न केवलात्मदर्शिनः- तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किंच सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिः- असम्मूढः सम्मोह-वर्जितश्च स्यात्- यथोक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः अकर्मकृत्सर्वकर्मकृत्सन्न्यासीत्यर्थः ॥२०॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

किंच ब्रह्मणि स्थितः, बाह्येति । बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्येषु स्पर्शेषु । असक्त आत्मान्तःकरणं यस्य सोयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितस्सन् विन्दति लभते आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन योगेन युक्तस्तस्मिन् व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा । सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् आत्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः ॥२१॥

नोद्विजेत, यद्वा—ब्रह्मवित् प्रियं प्राप्य न हृष्येत्, अप्रियं प्राप्य नोद्विजेत्, स्थिरबुद्धिरसम्मूढश्च स्यात्, एवंविधो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थित इत्युच्यत इत्यन्वयः ।

असम्भवादिति । 'अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रुतेरिति भावः । निर्विचिकित्सा निस्संशया । सम्मोहः अनात्मस्वात्माभिमानः । ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्मनिष्ठः । नतु कर्मनिष्ठ इत्याह— **अकर्मकृदिति** । कर्मकृन्न भवतीत्यकर्मकृत् । फलितार्थमाह—**सर्वकर्मसन्न्यासीति** ॥

बाह्येति । यः बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा सन् आत्मनि सुखं विन्दति, ब्रह्मयोगयुक्तात्मा स अक्षयं सुखमश्नुते । आत्मनि सुखमित्यस्यार्थमाह—**आत्मनि यत्सुखं तदिति** । आत्मानन्दमित्यर्थः ।

ननु आत्मन एव सुखत्वात्कथमात्मनि सुखमित्युक्तमिति **चेन्नैष दोषः** । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानितिवद्भेदस्य कल्पितत्वात् । आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति तद्धर्माः । अपृथक्त्वेपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इत्युक्तत्वाच्च ।

ननु य आत्मसुखं विन्दति स आत्मैवेति कथमेकस्य आत्मनः प्राप्याप्राप्तृभाव इति चेत्, **नैष दोषः** । एक एवात्मा- सुखरूपत्वेन प्राप्यः- अनुभवरूपत्वेन प्राप्ता चेति । यद्वा प्रमातृत्वेन प्राप्ता ब्रह्मत्वेन प्राप्यश्चेति । अथवा यदात्मनस्सुखस्वरूपेणावस्थानं तदेव सुखानुभव इतीह विवक्षितत्वान्न प्राप्यप्राप्तृभावप्रसक्तिः ।

आत्मनि सुखं विन्दतीत्यनेनाऽरतिरात्मक्रीड इति श्रुत्यर्थोऽभिप्रेतः । **ब्रह्मयोग इति** । ब्रह्म आत्मा योगश्चित्तसमाधानम् । **अक्षयमिति** । आत्मसुखस्याक्षयत्वादिति भावः । **तस्मादिति** । ब्रह्मानुसन्धानस्याक्षयसुखत्वादित्यर्थः । बाह्यविषयप्रीतेः शब्दाद्यनुभवजन्यसुखात् आत्मनि यदक्षयं सुखं तदर्थी पुरुषः । यः पुमान् ममाक्षयसुखलाभस्स्यादिति वाञ्छति स न बहिर्विषयेषु सज्जेत्, तत्र क्षणिकसुखसत्त्वात्, किंतु आत्मस्वरूपानुसन्धान एव सज्जेत् तत्रैवाक्षयसुखसत्त्वात्- विषयाणां क्षणिकत्वात्तत्सुखमपि क्षणिकं नित्यत्वादात्मनस्तत्सुखं च नित्यमिति बोध्यम् ॥२१॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

इतश्च निवर्तयेत्—य इति । ये हि यस्मात्संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाताः भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव ते अविद्याकृतत्वाद्दृश्यन्ते हि । आध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव यथेह लोके तथा परलोकेपीति गम्यते । एवशब्दान्न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय एव, आद्यन्तवन्तश्च आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानां, अन्तश्च तद्वियोग एव । अतः

ये हीति । हि ये भोगास्संस्पर्शजाः ते दुःखयोनय एव, आद्यन्तवन्तश्च भवन्ति । तस्मात् हेकौन्तेय तेषु बुधो न रमते ।

संस्पर्शस्सम्बन्धः । कयोरित्यत आह—**विषयेन्द्रियेति** । विषयस्य शब्दादेरिन्द्रियस्य श्रोत्रादेश्च संस्पर्शाः सम्बन्धाः, भोगा भुक्तयोऽनुभवा इति यावत् । दुःखानां योनयः कारणानि दुःखयोनयः । अविद्याकृतत्वादिति भोगानामिति शेषः । अनात्मन्यात्माभिमानः अनात्मीये आत्मीयाभिमानश्चात्राविद्येत्युच्यते । अविद्याकार्यत्वात्तत्र तदुपचारः ।

अहं शब्दं शृणोमि, ममायं शब्दः, ममेदं श्रोत्रमित्यादिभ्रमप्रयुक्तत्वाद्भोगा अविद्याकृता इत्युच्यन्ते । एतद्भोगवशादेवाध्यात्मिकादिदुःखप्राप्तिः- पुरुषाणां प्रतिकूलभोगस्य अनुकूलभोगाभावस्य च तापहेतुत्वात् । तन्निमित्तानीति भोगनिमित्तानीत्यर्थः । बहुव्रीहिः । ऐहलौकिकभोगस्य दुःखहेतुत्वानुभवेन पारलौकिकभोगस्यापि दुःखहेतुत्वमनुमीयत इत्याह—**यथेति** । पारलौकिको भोगो दुःखप्रदः विषयेन्द्रियसंस्पर्शजन्यभोगत्वात्, ऐहलौकिकभोगवदित्यनुमानम् ।

नच कथमनुमानमात्रेण रम्भासम्भोगादिस्वर्गसुखस्य दुःखहेतुत्वमिति वाच्यं, "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती"ति शास्त्रात् क्षयिष्णुत्वदोषेण सातिशयित्वादिना च स्वर्गभोगोपि भयदुःखादिहेतुरेवेति ।

दुःखयोनय एवेत्यत्र एवकारस्यार्थमाह—**एवशब्दादिति** । न तु सुखयोनय इत्यर्थः । यद्वा, गम्यत एव शब्दादित्येकं वाक्यं-- शब्दादागमात्प्रमाणादित्यर्थः । किमेतद्ज्ञानस्य भोगा दुःखयोनय एवेत्याकारकस्य फलमत आह—**इति बुद्ध्वेति** । विषया एव मृगतृष्णिका तस्यास्सकाशात् यथा मृगतृष्णिकायामुदकं नास्ति तथा विषयेषु सुखं नास्तीति विषयेषु मृगतृष्णिकात्वरूपणम् ।

न केवलं दुःखयोनय एवेत्यनन्तरं किन्त्विति पूरणीयं, आद्यन्तौ एषां स्त इति आद्यन्तवन्तः विषयेन्द्रियसंयोगजन्यत्वाद्भोगानां विषयेन्द्रियसंयोग एवादिः । विषयेन्द्रियवियोगनाश्यत्वाद्भोगानां तद्वियोग एवान्तः । यथा चक्षुरिन्द्रियस्य कामिनीरूपसम्बन्धे पुरुषस्य भोगः, तत्सम्बन्धनाशे भोगनाश इति ।

आद्यन्तवन्तः अनित्याः मध्यमक्षणभावित्वादित्यर्थः। हे कौन्तेय! न तेषु भोगेषु रमते बुधः विवेकी अवगतपरमार्थतत्त्वः। अत्यन्तं मूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ ॥२२॥

शक्नोतीहैव यस्सोढुं प्राक्छरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तस्स सुखी नरः ॥२३॥

अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवारश्चेति तत्परिहारे यत्नोऽधिकतरः कर्तव्य इत्याह- श्रीभगवान्—शक्नोतीति। शक्नोत्युत्सहते इहैव जीवन्नेव यस्सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणात् मरणात्, मरणसीमाकरणाज्जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगः अनन्तनिमित्तवान् हि स इति यावन्मरणं तावन्न विस्रम्भणीय इत्यर्थः।

काम इन्द्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वा अनुभूते सुखहेतौ या तृष्णा स कामः, क्रोधश्चात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो विद्वेषः स क्रोधः, तौ कामक्रोधौ उद्भवौ यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः- रोमा-

---

अतः विषयेन्द्रियसंयोगवियोगप्रयुक्तजन्मनाशवत्त्वादित्यर्थः। सिद्धार्थमाह—**अनित्या इति**। तत्र हेतुमाह— **मध्यमेति**। विषयेन्द्रियसंयोगात्पूर्वक्षणे विषयेन्द्रियवियोगक्षणे च भोगा न सन्ति, किंतु विषयेन्द्रियसंयोगक्षण एवेत्यर्थः। एतेन विषयसुखस्य क्षणिकत्वं विवृतम्।

बुध इति। न तर्कादिशास्त्रवेत्तेत्याह—**विवेकीति**। आत्मानात्मविवेकवानित्यर्थः। सति विवेके किं भवतीत्यत आह— **अवगतेति**। आत्मैव परमार्थतत्त्वमन्यत्सर्वं मृषैवेति जानातीत्यर्थः। य एवं वेत्ति स कथं नित्यसुखमात्मानं विहाय विषये सुखे क्षणिके रज्येत? न कथमपीत्यर्थः।

ये तु विषयेषु रतास्ते अतीव मूढा एव, न स्वल्पज्ञा अपीत्याह—**अत्यन्तेति**। आत्मानात्मविवेकशून्यत्वमत्यन्तमूढत्वं, देहात्मभ्रमवत्त्वं वा। ननु ये विषयरतास्ते मूढा एवेत्यत्र को दृष्टान्त इत्यत आह—**यथा पश्विति**। प्रभृतिशब्दात्पक्षिसर्पादिग्रहणम्।

तस्माद्बुधेनात्मरतिनैव भाव्यम्। योऽनात्मरतस्सोऽबुध एव। इमे चात्मरतिविषयरती गृहस्थस्य दुष्करे। तस्य इन्द्रियदमनेऽनधिकारात्। अतस्सर्वकर्मसन्न्यास्येव बुधः, गृहस्थास्तु मूढा एव ॥२२॥

शक्नोतीति। य इहैव शरीरविमोक्षणात्प्राक् कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति, स युक्तो नरः सुखी अयं चेति वक्ष्यमाणः कामक्रोधोद्भववेगरूप इत्यर्थः। ननु जीवन्नेवेत्यनेन मरणात्प्रागिति लब्धत्वात्पुनस्तद्वचनमनर्थकमत आह—**मरणसीमाकरणादिति**। अनन्तानि निमित्तानि उत्पत्तिकारणानि अस्य सन्तीति अनन्तनिमित्तवान्। हिः प्रसिद्धौ, तावन्मरणपर्यन्तमित्यर्थः। न विस्रम्भणीयः न विश्वसनीयः।

कामक्रोधयोः स्वरूपे दर्शयति—**काम इत्यादिना**। इन्द्रियगोचरप्राप्ते इन्द्रियाणां गोचरं

श्चनप्रहृष्टनेत्रवदनलिङ्गोन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः गात्रप्रकम्पस्वेदसंदष्टोष्टपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगः तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः जीवन् सोढुं प्रसहितुं शक्नोति, स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥२३॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

कथं भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह- श्रीभगवान्—य इति । यः अन्तरात्मनि सुखं यस्य सोन्तस्सुखः- तथान्तरेवात्मनि आराम आरमणमाक्रीडा यस्य सोन्तरारामः- तथा अन्तरेवात्मन्येव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोन्तर्ज्योतिरेव य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षं इह जीवन्नेव ब्रह्मभूतस्सन् अधिगच्छति प्राप्नोति ॥२४॥

विषयं प्राप्ते इन्द्रियगोचरतां प्राप्ते इत्यर्थः । इन्द्रियविषयभूते इति यावत् । सुखहेतौ अत एव इष्टे विषये स्त्रीपुत्रादौ या तृष्णा स कामो विधेयप्राधान्यात्स इति पुंलिङ्गनिर्देशः ।

सच विषयः त्रिविधः- श्रूयमाणः, स्मर्यमाणः, अनुभूतश्चेति । यथा देशान्तरस्थितां कामिनीं श्रुत्वा तत्र सकामो भवति पुरुषः । तामेव मनसि स्मृत्वा स्मृत्वा च, स्मरणमिह चिन्तनम् । तामेव सन्निहितामनुभूय तत्र सकामो भवतीति । सति वक्तरि श्रवणं तस्मिन्नसति तु स्मरणमिति विवेकः । श्रूयमाणस्मर्यमाणानुभूयमानान्यतमेष्टविषयविषया तृष्णा काम इत्युच्यत इति निष्कृष्टार्थः । तथा दृश्यमानश्रूयमाणस्मर्यमाणान्यतमानिष्टविषयविषयविद्वेषः क्रोधः । उद्भवत आभ्यामित्युद्भवौ उपादानभूतावित्यर्थः । कामक्रोधाभ्यामुद्भव उत्पत्तिर्यस्य स कामक्रोधोद्भव इत्यपि समासो वक्तुमुचितः । नेत्रे च वदनं च नेत्रवदनं प्रहृष्टं च तन्नेत्रवदनं च प्रहृष्टनेत्रवदनं रोमांचनं प्रहृष्टनेत्रवदनं च रोमाञ्चनप्रहृष्टनेत्रवदने लिङ्गे चिह्ने यस्य स रोमाञ्चनप्रहृष्टनेत्रवदनलिङ्गः- अन्तःकरणस्य प्रक्षोभः प्रकृष्टं चलनं विकार इति यावत् , तद्रूपः । गात्रप्रकम्पश्शरीरचलनं प्रस्वेदो घर्मजलोद्गमः सन्दष्टोष्टपुटौ रक्तनेत्रे एतदादीनि लिङ्गानि यस्य स तथोक्तः । युक्तो योगी चित्तसमाधानवानित्यर्थः । सुखी चेहेति चकारात्परलोकेपीत्यर्थः । अयं श्लोको न केवलं सन्न्यासिविषयः, किंतु योगिविषयोपि साङ्ख्ययोगयोर्द्वयोरपि श्रेयोमार्गत्वेन दर्शितवेगस्य तदुभयमार्गप्रतिपक्षित्वात् ॥२३॥

य इति । आक्रीडा विहार इति यावत् । ज्योतिर्दृष्टिरिति यावत् । अन्तरेवेत्येवकारान्न बहिर्विषयेष्वित्यर्थः । ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानन्दं ब्रह्मभूतः ब्रह्मतुल्य इति नार्थः, किंतु ब्रह्मैव भवन् इत्यर्थः । आत्मन एव ब्रह्मत्वादिति भावः ।

अत्र योगीत्यनेन कर्मयोगीति न भ्रमितव्यं- तस्यात्मरत्याद्यभावात् । किं त्वात्मनि चित्तसमाधानवान् सन्न्यास्येवेह योगी ॥२४॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानस्सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

किंच, लभन्त इति । लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयसम्यग्दर्शिनस्सन्न्यासिनः- **क्षीणकल्मषाः** क्षीणपापाः निर्दोषाः **छिन्नद्वैधाः** छिन्नसंशयाः **यतात्मानः** संयतेन्द्रियाः **सर्वभूतहिते रताः** सर्वेषां भूतानां हिते आनुकूल्ये रताः अहिंसका इत्यर्थः ॥२५॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

किंच, कामेति । कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां **यतीनां** सन्न्यासिनां **यतचेतसां** संयतान्तःकरणानां **अभित** उभयतो जीवतां मृतानां च **ब्रह्मनिर्वाणं** मोक्षः **वर्तते विदितात्मनां** विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः तेषां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः । सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्न्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता । कर्मयोगश्चेश्वरार्पितसर्वभावेन ईश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवान् पदेपदेऽब्रवीद्वक्ष्यति च ॥२६॥

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥

अथेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकानुपदिशति स्म—स्पर्शानिति । स्पर्शान् शब्दादीन् **कृत्वा बहिर्बाह्यान्** श्रोत्रादि-

---

लभन्त इति । क्षीणकल्मषाः छिन्नद्वैधाः यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ऋषयः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते- ऋगताविति धातोः ऋषिशब्दो निष्पन्नः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादाह—**ऋषयस्सम्यग्दर्शिन इति ।** सन्न्यासिनामेव ज्ञाननिष्ठाधिकारादाह— **सन्न्यासिन इति** ॥२५॥

कामेति । कामक्रोधवियुक्तानां यतचेतसां विदितात्मनां यतीनां ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते । अभित उभयत इति देहत्यागात्प्रागनन्तरं चेत्यर्थः । ईश्वरे अर्पितस्सर्वो भावो येन तेन पुरुषेण ईश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः कर्मयोगश्च सत्त्वशुद्ध्यादिक्रमेण मोक्षाय भवतीति शेषः । इति भगवान् पदेपदे प्रतिपदमब्रवीत्- वक्ष्यति चोत्तरत्र ॥२६॥

स्पर्शानिति । अन्तरङ्गं साधनमिति शेषः । अनेन कर्मयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रति बहिरङ्गसाधनत्वं सूचितम् । ततश्च- "तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत" इति वचनं कर्मयोगस्तुतिपरमेवेति सिद्धम् ।

यद्वा ज्ञानहीनात्केवलकर्मत्यागमात्ररूपात्सन्न्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वं तत्राभिप्रेतमिति । प्राणायामादियुक्तः केवलसन्न्यासस्तु कर्मयोगादुत्कृष्ट एव ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वात् । अनेन च ध्यानयोगस्यान्तरङ्गत्ववचनेन, कर्मयोगो ध्यानयोगद्वारा सम्यग्दर्शनस्योपायभूतो न तु साक्षादिति च व्यज्यते ।

द्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयता शब्दादयो बाह्या बहिरेव कृताः भवन्ति तानेवं बहिःकृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥२७॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यस्सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

यतेति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य सः यते-

---

वक्ष्यत्यमुमर्थं भगवान्भाष्यकार एव- "यावद्ध्यानयोगारोहणसमर्थः तावद्गृहस्थेन कर्म कर्तव्य"मित्यनुपदमेव । सूत्रस्थानीयान् सूत्रभूतान् संक्षेपतोऽर्थप्रकाशकानिति यावत् । उपदिशति स्म उपदिदेश-- लट्स्मे इति स्मयोगे भूतार्थे लट् ।

ननु बाह्यान् स्पर्शान् बहिः कृत्वेति वचनं व्यर्थं- बाह्यत्वेन तेषां बहिरेव सत्त्वादन्तःकर्तुमशक्यत्वेन तत्प्राप्तिं विना अन्तरकृत्वेति निषेधायोगाच्चेत्यत आह— **श्रोत्रादीति** । शब्दादिस्पर्शानां श्रोत्रादिद्वारान्तप्रवेशस्य सत्त्वात्तेषां बहिःकरणोपदेशस्सफलः । तद्बहिःकरणं च तदचिन्तनमेव, तदेवं यो विषयान्न चिन्तयति तेन विषया बहिःकृता एव भवन्ति । मनसा शब्दादिचिन्तने अकृते सति श्रोत्रादीनां विषयान्तःप्रवेशनसामर्थ्याभावात् । मनःपूर्विका हि इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः । **एवमिति** । विषयाचिन्तनद्वारेत्यर्थः ।

ननु बाह्यस्य घटादेर्वस्तुनश्श्रोत्रादिद्वाराप्यन्तःप्रवेशोऽनुचितः- असम्भवात्, न हि घटादि वस्तु अन्तः प्रविष्टं दृश्यत इति चेत्, **नैवम्**—अन्तःप्रवेशोनाम विषयस्य बुद्धेर्विषयात्मकत्वमेव- दृश्यते हि कामिनीविग्रहस्य चक्षुर्द्वारेणान्तःप्रवेशः । कथमन्यथा सकृद्दृष्टा नारी चक्षुषि मीलितेपि हृदि स्फुरेत्कामुकस्य । कथं वा चक्षुषा कामिनीदर्शनं विना कामिन्या हृदयस्फुरणं तस्माद्युक्तमुक्तं विषयाणामिन्द्रियद्वारा बुद्धिप्रवेश इति ।

मनःपूर्वकेन्द्रियविषयसंयोगे सति तन्मनस्तस्मिन्विषये दृढलग्नं सद्विषयाकारतां प्रतिपद्यत इतीदमेव विषयाणामन्तःप्रवेश इति भावः ।

मनसो विषयचिन्तनाभावे तु मनसि विषयाणामप्रवेश इत्ययमेव विषयबहिष्कार इति बोद्धव्यम् ।

चक्षुरिति । दृष्टिमिति यावत् । भ्रुवोरन्तर इति यथा भ्रूमध्यभागो वीक्ष्येत चक्षुषा तथा कृत्वेत्यर्थः । नासाभ्यन्तरचारिणौ नासिकामध्ये सञ्चरन्तौ प्राणापानौ वायू उच्छ्वासनिश्वासात्मिकाविति भावः । कथमन्यथा हृदि प्राणो गुदेऽपान इत्युक्तलक्षणप्राणापानयोः नासाभ्यन्तरचारित्वं स्यात्, एक एव वायुर्नासापुटेन निष्क्रामन् प्रविशंश्च प्राणोऽपान इति चोच्यते । उच्छ्वासनिःश्वासयोस्समीकरणं नाम न दीर्घमुच्छ्वसन् नापि निःश्वसन्नित्यर्थः । यद्वा नैवोच्छ्वसन् नापि निःश्वसन्नित्यर्थः । कुम्भके स्थित इति यावत् ॥२७॥

यतेति । यः सदा यतेन्द्रियमनोबुद्धिः मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधो मुनिः स मुक्त एव ।

न्द्रियमनोबुद्धिः मननान्मुनिस्सन्न्यासी मोक्षपरायणः मोक्ष एव परमयनं परमा गतिर्यस्य सोयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत्, विगतेच्छाभयक्रोधः इच्छा च भयं च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधास्ते विगताः यस्मात् स विगतेच्छाभयक्रोधः- य एवं वर्तते सदा सन्न्यासी मुक्तएव सः। न तस्य मोक्षायान्यः कर्तव्योऽस्ति ॥२८॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसन्न्यासयोगोनाम
पञ्चमोऽध्यायः ।

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते—भोक्तारमिति । भोक्तारं यज्ञानां तपसां

यद्वा यो मुनिः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधः सदा वर्तत इति शेषः। स मुक्त एव ।

कथमस्य मुक्तत्वमत आह—**न तस्येति** । मोक्षसाधनान्तरानुष्ठानराहित्यमेवास्य मुक्तत्वमित्यर्थः। एतस्मिन् ध्यानयोगे कृते सति ज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षस्य भविष्यत्वान्नान्यो मोक्षोपायोऽनुष्ठेय इति भावः ।

न चास्य योगिनो ज्ञानमनुष्ठेयमिति वाच्यं, ज्ञानस्यानुष्ठेयत्वाभावात् । नच श्रोतव्य इति ज्ञाने विधिः श्रूयत इति वाच्यं, तस्य विधिच्छायावचनत्वात् । नच सुतरां ज्ञाने विध्यभावे विधिच्छायावचनमपि व्यर्थमिति वाच्यं, स्वाभाविकविषयप्रवृत्तिविमुखीकरणार्थत्वाद्विधिच्छायावचनस्य ।

ननु "ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना"मिति साङ्ख्यानां ज्ञानयोगो विहित इति चेत्तत्र ज्ञानयोगस्य सन्न्यासार्थकत्वात् ।

यद्वा ब्रह्मणि चित्तसमाधानार्थकत्वात्। उक्तं हि ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति ब्रह्मसंस्थत्वं ज्ञानयोगात्मकं सन्न्यासिनो मोक्षकारणमिति श्रुत्या ।

तस्माद्ध्यानयोगिनो मोक्षाय कर्तव्यो नास्त्येव । किंतु ज्ञातव्योस्ति- तदुत्तरश्लोकेन वक्ष्यते । नच ब्रह्मणि चित्तसमाधानं कर्तव्यमस्त्येवेति वाच्यं, तस्य ध्यानेनैव सिद्धत्वात् ।

नचैवं ध्यानयोगज्ञानयोगयोरेकत्वमिति वाच्यं, ब्रह्मणि चित्तसमाधानरूपांशे एकत्वेपि यत्र चित्तं समाहितं तद्ब्रह्मेति ज्ञानं ध्यानयोगिनो नास्ति अन्यस्य त्वस्तीति वैलक्षण्यसत्त्वात् । अतएव समाहितचित्तेन ब्रह्मैकमेव ज्ञातव्यमिति वक्ष्यत्यनन्तरश्लोकेन ॥२८॥

भोक्तारमिति । यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा योगीति शेषः । शान्तिमृच्छति ।

च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं नारायणं मां ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥

इति परमहंसपरिव्राजकाचार्य गोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्य
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ गीताभाष्ये
पञ्चमोऽध्यायः ।

समाहितचित्तेनेति । पूर्वोक्तध्यानयोगिनेत्यर्थः । यज्ञानां तपसां च भोक्तारं, कथं भोक्तृत्वमत आह— **कर्तेति** । यो यज्ञानां तपसां च कर्ता स एव तत्फलमैहिकमामुष्मिकं च भुंक्ते इति कर्तुरेव भोक्तृत्वादाह— **कर्तृरूपेणेति** ।

यजमानेन तपस्विना च हविरादिना यः पूज्यते देवस्स तद्धविरादिकं भुंक्त इति देवानां भोक्तृत्वादाह— **देवतारूपेणेति** । **महान्तमिति** । यस्मादधिकः यस्य समानो वा नास्ति स महान् तन्निरुपाधिकमिति वा कथमस्य कर्तृदेवतात्मकत्वमत आह—**सर्वभूतानां हृदये शयमिति** । हृदये शेत इति हृदयेशयः तं शयवासवासिष्वलुक् । कथमस्य सर्वलोकेश्वरत्वमत आह— **सर्वकर्मफलाध्यक्षमिति** । सर्वेषां कर्मफलानामध्यक्षः प्रभुः तं, अयमेक एव पुंसां स्वस्वकर्मानुगुणं फलप्रदः, तत्रेन्द्रादीनां वृथैवाभिमानः वयं फलप्रदा इति । अस्माकं च वृथैव भ्रमः इन्द्रादयः फलदा इति च । एवं सर्वकर्मफलदत्वादेवायं सर्वलोकमहाप्रभुः । कथमस्य सर्वभूतसुहृत्त्वमत आह—**सर्वप्रत्ययसाक्षिणमिति** । सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्धिवृत्तीनां साक्षिणं साक्षाद्द्रष्टारं प्रेरकमिति यावत् । अन्तर्यामिण एव साक्षित्वात् । अन्तः स्थित्वा तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयानुभवमयमेव दिशति पुरुषस्येत्यर्थः । अत एवायं नारायण इत्याह— **नारायणमिति** । न रीयन्ते न क्षीयन्ते यावद्व्यवहारमिति नराः प्राणिनः साभासबुद्धिशब्दवाच्या जीवा इत्यर्थः । यद्वा न रीयन्त इत्यराः ते न भवन्तीति नाराः क्षयिष्णव इत्यर्थः । कार्यकरणसङ्घातात्मका जन्तव इति यावत् । तेषां समूहो नारं तदेवायनं स्थानं यस्य स नारायणः तदयति प्राप्नोति वा नारायणः तं सर्वभूतहृदयेशयमित्यर्थः । नराणां जीवनामिमानि फलानि नाराणि तेषामयनं प्राप्तिर्यस्मात्तं नारायणं सर्वकर्मफलाध्यक्षमित्यर्थः । नारस्य अयनं प्राप्तिरस्मात्फलानां यस्मात्तं नारायणमिति वा । अर्थस्तु स एव । नराणां जीवानामिमे नाराः प्रत्ययाः तानयति वेत्तीति नारायणः तं सर्वप्रत्ययसाक्षिणमित्यर्थः । नारं जीवसमूहमयति वेत्तीति वा नारायणः तं सर्वजीवसाक्षिणमित्यर्थः । सर्वजीवसाक्षित्वादेव सर्वप्रत्ययसाक्षित्वं सिद्धं भवतीति बोध्यम् । **मामिति** । आत्मभूतमित्यर्थः । आत्मन एव नारायणत्वान्नारायणस्यैव कृष्णत्वाच्चेति भावः । अन्यथा नारायणस्यात्मभिन्नत्वे तद्ज्ञानेन

संसारोपरतिर्न स्यात्पुंसां- अन्यज्ञानेनान्यसंसारनिवृत्त्ययोगात्, भिन्नात्मज्ञानस्य प्रत्युत भयहेतुत्वात्- 'य उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भव'तीति श्रुतेः। शान्तिर्मोक्षमित्यर्थः- तस्यैव संसारोपरमरूपत्वात्। ऋच्छति ऋगताविति धातोः प्राप्नोति ऋच्छादेश इति। **एतेन** ध्यानयोगिनोपि ब्रह्मात्मज्ञानादेव मोक्षः न तु स्वत इति **सिद्धम्**। अत एव "तमेवं विदित्वातिमृत्युमे"तीत्यादिश्रुतिविरोधो न गीताशास्त्रस्य। **यत्तु रामानुजः**—मां ज्ञात्वा मदाराधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थ इति, **तत्तुच्छम्**—मूले मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छतीति ज्ञानशान्तिप्राप्त्योर्मध्ये क्रियान्तरव्यवधानस्यानुक्तत्वात्। तत्कल्पनस्य चाप्रमाणत्वाद्दर्शितश्रुतिविरोधाच्च- सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्य सन्न्यासस्यैव प्रस्तुतत्वेन कर्मयोगस्यात्राप्रस्तुतत्वाच्च, स्पर्शानित्यादिना च ध्यानयोगस्यैवोक्तत्वाच्च नात्र कर्मयोगस्यावकाशः। नापि कर्मयोगफलभूतचित्तशुद्धिलभ्यज्ञानप्राप्त्यनन्तरं पुनः कर्मयोगस्य कर्तव्यत्वप्रसक्तिः।

इति बेलंकोण्डोपनामकरामकविकृतौ श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे

पञ्चमोऽध्यायः।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

षष्ठाध्यायप्रारम्भः ।

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनंप्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः 'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यानित्यादय' उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते। तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावद्ध्यानयोगारोहणासमर्थः तावद्गृहस्थेन अधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतः तत् स्तौति ।

ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावतानुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं, न--'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत' इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव सम्बन्धकरणात् । आरुरुक्षोरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत् स्यात्तदा आरुरुक्षोरारूढस्येति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ।

पञ्चमाध्यायानन्तरं षष्ठाध्यायकथने का वा सङ्गतिरिति शङ्कां निराकरिष्यमाणः वृत्तानुवादपुरस्सरमध्यायान्तरमवतारयति—**अतीतेति** । पञ्चमाध्यायान्ते आत्मज्ञानंप्रत्यन्तरङ्गसाधनस्य ध्यानयोगस्य सूत्रभूताश्श्लोकाः "स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्" इत्यादयो उपदिष्टाः । तेषां विवरणस्थानीय एष षष्ठोऽध्यायः । तत्र प्रथमं तावद्यावद्ध्यानयोगारोहणासमर्थः गृहस्थः तेन अधिकृतेन ध्यानयोगबहिरङ्गसाधनं कर्म शास्त्रविहितमनुष्ठेयं, यदा तु ध्यानयोगारोहणसमर्थो भवति तदा कर्मोपरम इति भावः ।

एतेन—पञ्चमाध्यायानन्तरं षष्ठाध्यायकथने हेतुहेतुमद्भाव एव सङ्गतिरिति सूचितम् ।

ध्यानयोगारोहणसीमाकरणमिति । यावद्ध्यानयोगारोहणसामर्थ्यं तावदिति मर्यादाया विधानमित्यर्थः । यावता निश्चयेनेत्यर्थः । विहितं कर्म यावज्जीवं मरणपर्यन्तमित्यर्थः । अनुष्ठेयमेव—"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया"दिति श्रुतेरिति भावः ।

परिहरति—**नेति** । "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥" इति वक्ष्यतीहैवाध्याये भगवान् योगमारुरुक्षोः कर्मणा सम्बन्धः; योगारूढस्य तु शमेन सर्वकर्मसन्न्यासात्मकेन सम्बन्धः भगवदभिप्रेतः । ततश्च यावद्ध्यानयोगारोहणसमर्थस्तावत्कर्म कुर्यात्, सति तु योगारोहणे सन्न्यासमेव कुर्यादिति न यावज्जीवं कर्म करणम् ।

ननूभयस्योभयं कर्तव्यत्वेनाभिमतं भगवत इति शङ्कते—**आरुरुक्षोरिति** । अभिप्रेतं स्याच्चेदित्यन्वयः । शङ्कां निराकरोति—**आरुरुक्षोरिति** । मुनेरारुरुक्षुत्वमित्यारूढत्वमिति च विशेषणं व्यर्थं--मुनेश्शमः कर्म च कर्तव्यमिति वचनादेव आरुरुक्षोरारूढस्य च मुनेरुभयकर्तव्यत्वसिद्धेः ।

तत्राश्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च, कश्चिदन्येनारुरुक्षवो न चारूढास्तानपेक्ष्यारुरुक्षोरारूढस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेन्न, तस्यैवेति वचनात्पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति य आसीत् पूर्वं योगमारुरुक्षुस्तस्यैवारूढस्य शमएव कर्तव्यः, कारणं हि योगफलं प्रत्युच्यत इत्यतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः।

ननु स्पष्टार्थं विशेषणमत आह— **विभागकरणश्चेति**। आरुरुक्षोः कर्म कारणमिति, आरूढस्य शमः कारणमिति च विभागकरणं व्यर्थमुभयेनोभयस्यापि कर्तव्यत्वात्।

ननु योगमारुरुक्षोर्मुनेर्यत्कर्मयोगारूढस्य मुनेर्यश्च शमः- तदुभयमनारुरुक्षितयोगानामनारूढयोगानां च कर्तव्यत्वेन भगवताभिप्रेतमिति शङ्कते— **तत्रेत्यारभ्य चेदित्यन्तेन ग्रन्थेन**। तत्रेत्यस्य व्यवहारभूमावित्यर्थः। अनारुरुक्षूणामनारूढनां चेति पदद्वयस्य मूले शेषः। योगमारुरुक्षोर्मुनेर्विहितं कर्म कारणमुच्यते, योगारूढस्य तस्य मुनेश्शम एव शमश्च कारणमुच्यत इति पूर्वपक्षिमतानुसारेण श्लोकस्यान्वयः।

परिहरति— **नेति**। कारणमाह— **तस्यैवेति वचनादिति**। यः पूर्वं योगमारुरुक्षुरभवत्स एवेदानीं योगमारूढो भवति। अतएव तस्यैवेति तत्पदेन पूर्वोक्तप्रकृतयोगारुरुक्षुग्रहणम्। ततश्च आरुरुक्षुत्वारूढत्वयोः कालभेदेनैकपुरुषनिष्ठत्वादाश्रमिणां मध्ये कश्चिदारुरुक्षुः कश्चिदारूढश्चेति पुरुषभेदवर्णनमयुक्तमिति भावः।

कारणान्तरमाह— **पुनरिति**। योगारूढस्येति पुनर्योगग्रहणाच्चेत्यन्वयः। आरूढस्येत्येतावत एवोक्तौ योगमारुरुक्षुरित्यतो योगपदस्यात्राप्यनुवर्तनेन योगमारूढस्येतीष्टसिद्धौ व्यर्थं पुनर्योगपदग्रहणमित्यर्थः।

नचेदं चोद्यं सिद्धान्तेपि समानमिति वाच्यं, सिद्धान्ते पुनर्योगपदाभावे य एव योगमारुरुक्षुस्स एवारूढ इत्युक्तौ किमारूढ इत्याकांक्षायां योगमिति वक्तुं न शक्यते- एकस्मिन्नेकदा आरुरुक्षुत्वारूढत्वयोः स्थित्ययोगात्। तथा च आसनादिकमारूढ इत्यापतेदिति।

नच यः पूर्वं योगमारुरुक्षुस्स इदानीमारूढः किमारूढ इति शङ्कायां सान्निध्याद्योगमेवेति वाच्यं, यः पूर्वं यत्कामितवान् स इदानीं तदेवाप्तवानित्यत्र नियामकाभावात्। पूर्वं काशीं जिगमिषुरिदानीं रामेश्वरं गत इति दर्शनाच्च, पूर्वस्मिन्नहनि सोऽहं यज्ञं करिष्यइति सङ्कल्पितवतः पुरुषस्य परस्मिन्नहनि वैराग्यात्कर्मसन्न्यासस्य दर्शनाच्च। तस्माद्यः पूर्वं योगमारुरुक्षुस्स इदानीं योगमारूढ इति पुनरवश्यं वक्तव्यो योगशब्दः।

पूर्वपक्षिमते तु- योगमारुरुक्षोरारूढस्य च कर्म शमश्च कारणमित्येतावतैव योगमारूढस्येति सिद्ध्यतीति व्यर्थमेव पुनर्योगग्रहणम्।

शम एवेति नतु कर्मेत्येवकारार्थः। ननु मूले शमः कारणमुच्यत इत्येवोक्तं, न तु शमः कर्तव्य इत्यत आह— **कारणमिति**। हि यतः शम इति शेषः। योगफलंप्रति कारणमुच्यते ततश्शमः कर्तव्य इति सिद्ध्यतीत्यर्थः। योगफलंप्रति शमस्य साधनत्वाद्योगफलार्थिना शमः कर्तव्य इति मूलेन सूचितमिति भावः। योगफलं सम्यग्दर्शनमिति विवेकः।

योगविभ्रष्टवचनाच्च गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः षष्ठेऽध्याये- स योगविभ्रष्टोपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्कानुपपन्ना स्यात् ।

अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलमारभत एव नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् । फलेन हि भवितव्यमित्यवोचाम- अन्यथा वेदस्यानर्थक्यप्रसङ्गादिति ।

नच कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्- कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सन्न्यस्तमिति अतः कर्तुः कर्मफलं नारभत इति चेन्न, ईश्वरे सन्न्यस्तस्य अधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः ।

अत इति । योगारूढस्य कर्म कर्तव्यत्वाभावादित्यर्थः । कस्यचिदपि कर्मणो यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिर्नेत्यन्वयः ।

उक्तार्थे हेत्वन्तरमाह— **योगविभ्रष्टवचनाच्चेति** । 'कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यतीति, शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' इति च योगभ्रष्टप्रतिपादनात् ।

संग्रहवाक्यमेव विवृणोति— **गृहस्थस्येत्यादिना** । अर्जुनेन योगभ्रष्टस्य नाश आशंकितः- "कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्य"तीति । योगो ध्यानयोगस्तस्यैवेह प्रकृतत्वात् । तस्माद्भ्रष्टो योगभ्रष्टः यस्य योगो विहितस्स एव ततो भ्रंशमाप्तुमर्हति, न त्वन्यः । नहि शूद्रः कर्मभ्रष्टो भवेत्, किंतु द्विज एव- तस्यैव कर्मविधानात् । तथा च यदि गृहस्थस्य ध्यानयोगो विहितस्तर्हि योगभ्रष्टस्य गृहस्थस्यार्जुनेन नाश आशंकितस्स्यात्तच्चानिष्टं- ध्यानयोगाद्भ्रष्टोपि गृहस्थः पुनः कर्मणि स्थित्वा तत्फलं प्राप्नुयादेवेति ।

ननु नास्ति कर्मणां फलमिति वादिनंप्रत्याह— **अवश्यमिति** । अनारभ्यत्वे अकार्यत्वे नित्यत्वादकार्यमेकं मोक्षरूपं फलं विहाय तदतिरिक्ता धर्मार्थकामास्त्रयोपि कर्मभिरारभ्यन्त एव ।

ननु काम्यस्य कर्मणः कामप्रयुक्तत्वादस्तु फलवत्त्वं, नित्यस्य तु तन्नास्ति अकामप्रयुक्तत्वादित्यत आह— **नित्यस्य चेति, अन्यथेति** । नित्यस्य वेदमूलस्य कर्मणः फलाभाव इत्यर्थः । **आनर्थक्यमिति** । निष्फलनित्यकर्मविधानादिति भावः ।

एवं योगभ्रष्टस्यापि गृहस्थस्य फलप्रदकर्मसत्त्वात् छिन्नाभ्रमिव नश्यतीत्येतन्नाशाशङ्काऽनुचितार्जुनस्येति प्रतिपाद्य, कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट इत्यंशमपि विवृणोति— **नचेति** ।

उभयविभ्रष्टत्वंनाम कर्मयोगध्यानयोगद्वयतो विभ्रंशः नायं गृहस्थस्य घटते- तस्य कर्मसत्त्वादित्याह— **कर्मणि सतीति** । कर्माण्यसन्न्यस्यैव ध्यानयोगे प्रवृत्तत्वाद्गृहस्थस्य यदा ध्यानयोगाद्भ्रंशस्तादा कर्मयोगे स प्रवर्तत एवेति कथमस्य कर्मयोगाद्भ्रंशः, न कथमपीति भावः ।

ननु कर्मणो विभ्रंशकारणमस्ति कर्मणामीश्वरार्पणात्मकमिति शङ्कते— **कर्म कृतमिति** । अतः ईश्वरार्पितत्वादित्यर्थः । कर्मेति कर्तृपदं । नारभते न जनयतीत्यर्थः ।

मोक्षायैवेति चेत् स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे सन्न्यासो मोक्षायैव न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतः **तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेन्न, एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ब्रह्मचारिव्रते स्थित इति च कर्मसन्न्यासस्य विधानान्न चात्र** ध्यानकाले **स्त्रीसहायत्वशङ्का, येन एकाकित्वं विधीयते । नच गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रह** इत्यादि**वचनमनुकूलं- उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च ।**

यद्वा कर्मयोगं विहाय ध्यानयोगे प्रवृत्तः तमपरिसमाप्यैव मृतो यो गृहस्थः स उभयभ्रष्ट इत्युच्यत इति पूर्वपक्षमभिप्रेत्याह—**नचेति** ।

कर्मणि सतीति । कर्मसन्न्यासस्याकृतत्वादित्यर्थः । नच कर्मयोगाननुष्ठानमेव सन्न्यास इति वाच्यं, शूद्रस्यापि सन्न्यासित्वापत्तेः । तस्माद्विधिपूर्वकः कर्मसन्न्यास एव सन्न्यासः । स यस्यास्ति तस्य संन्यासिनः कर्म नास्ति । अन्यस्य त्वस्त्येवेति ।

ननु यदितःप्राक् गृहस्थेन कर्म कृतं तदीश्वरायार्पितमेवेति नास्ति गृहस्थस्यास्य कर्मेति शङ्कते—**कर्म कृतमिति** । अधिकतरेति अनीश्वरसमर्पितकर्मफलापेक्षयात्यधिकेत्यर्थः ।

ननु मोक्षापेक्षया कर्माणीश्वरे समर्पितानि कर्मयोगिना- अतस्तानि कर्माणि मोक्षेतरं फलं जनयितुं नेशते- सच मोक्षः परिपक्वकर्मयोगसाध्यः- कर्मयोगपरिपाकश्च यावज्जीवमनभिसंहितफलकर्मानुष्ठानादेव भवति, नतु मध्ये कर्मत्यागात्- तस्माद्यः कर्मयोगमनुतिष्ठन् तं विहाय ध्यानयोगमाश्रित्य तमप्यपरिसमाप्यैव मृतो गृहस्थः स कर्मयोगाद्ध्यानयोगाच्च भ्रष्ट इत्युभयभ्रष्ट एवेति शङ्कते—**मोक्षायैवेति चेदिति** । संग्रहवाक्यं विवृणोति—**स्वकर्मणामिति** ।

अत्र योगपदं कर्मयोगध्यानयोगोभयपरं- योगद्वयसहितो योगद्वयाद्भ्रष्टश्चेत्यर्थः । अतः उभयभ्रष्टत्वादित्यर्थः । तं प्रतीति एवमुभयभ्रष्टं गृहस्थंप्रतीत्यर्थः ।

परिहरति—**नेति** । "योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥" इतीव वक्ष्यते । एतच्छ्लोकोक्तानामेकाकित्वापरिग्रहत्वब्रह्मचर्याणां गृहस्थेऽसम्भवात्सन्न्यासिविषय एवायं ध्यानयोगो न गृहस्थविषय इत्यर्थः ।

ननु एकाकीत्यनेन सन्न्यासी नोच्यते, किंतु गृहस्थ एव । सद्वितीयस्यापि तस्य ध्यानकाले स्त्रीवियोगेन एकाकित्वमप्युपपद्यत इत्यत आह—**नचेति** । यदि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वशङ्का स्यात्तर्हि तन्निवृत्तये एकाकित्वविधानं सार्थकं स्यात्- नतु तदस्ति, नहि कर्मकाल इव ध्यानकाले गृहस्थेन स्त्रीसहायेन भाव्यमिति विधिरस्ति, तस्मान्नात्रैकाकिशब्दस्य स्त्रीसहायरहित इत्यर्थः । किंतु संन्यासीत्येव ।

ननु एकाकिनश्चासहाया इति एकाकिशब्दस्यासहाय इत्यर्थः । तच्चासहायत्वं गृहस्थस्य ध्यानकाले आवश्यकमिति भवतु, यथा कथञ्चिद्गृहस्थस्याप्यसहायत्वविधिरित आह—**न च गृहस्थ-**

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव सन्न्यासित्वं योगित्वं चोक्तं प्रतिषिद्धं च, निरग्नेरक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं चेति चेन्न, ध्यानयोगंप्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणा फलाकांक्षा सन्न्यासस्तुतिपरत्वान्न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी च, किं तर्हि

स्येति। कामपरिग्रहाभावादीनां गृहस्थेऽसम्भवात्तत्साधारण्यादेकाकित्वमपि सन्न्यासिविषयमेवेत्यर्थः। पूर्वोक्तमेव कारणं पुनराह—**उभयेति**।

ननु योगसहितस्य योगाच्च विभ्रष्टस्य गृहस्थस्योभयभ्रष्टत्वमुपपद्यत एवेति प्रागुक्तशङ्कायाः कः परिहारः? येनोभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्चेति वक्तुं शक्यत इतिचेत्, **उच्यते**— एकाकीत्यादिना सन्न्यासिन एव ध्यानयोगेऽधिकारस्य विहितत्वाद्गृहस्थस्य ध्यानयोगारोहणं नास्त्येव- येन कर्मयोगत्याग आशङ्क्येत, गृहस्थस्य भ्रंशहेतुः- एवं गृहस्थस्य ध्यानयोगारोहणाभावादेव न कर्मयोगाद्भ्रंशः, नापि ध्यानयोगादिति नास्ति गृहस्थस्योभयभ्रष्टत्वप्रसक्तिः।

सन्न्यासिनस्तु सोस्ति- कर्माणि सन्न्यस्य ध्यानयोगमधिष्ठितत्वेन कर्मफलभ्रंशाद्ध्यानयोगस्य चापक्वत्वेन ध्यानयोगभ्रंशाच्च। नहि कर्माणि सन्न्यस्य ध्यानयोगे प्रवृत्तस्सन्न्यासी ध्यानयोगानुष्ठानस्याशक्यत्वे तं विहाय पुनः कर्मसु प्रवर्तितुमर्हति।

नच सन्न्यासिनोपि प्रागनुष्ठितकर्मफलसत्त्वात्कथमुभयभ्रंश इति वाच्यं, सर्वकर्मसन्न्यासेन पूर्वाचरितसर्वकर्मफलत्यागस्यापि कृतत्वात्पूर्वाचरितकर्मफलभूतस्वर्गादिकामस्य सन्न्यासेऽनधिकारात्, इहामुत्रफलभोगविरागस्य सन्न्यासहेतुत्वात्, "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे"दिति श्रुतेः। न सन्न्यासिनो गृहस्थाश्रमसमयानुष्ठितयज्ञादिकर्मफलसम्भवः, चित्तशुद्धिस्तु दृष्टफलमेवेति न तन्निराकर्तुं त्यक्तुं वा शक्यते। तस्मात् सन्न्यासिनः पूर्वाचरितकर्मवैफल्यात, सन्न्यासाश्रमस्वीकारानन्तरं कर्मणामकर्तव्यत्वाच्च न कर्माणि सन्तीति कर्मभ्रंशस्तावत्सम्पन्नः। ध्यानयोगस्याप्यसाधितत्वेन तु योगभ्रंशश्च जायते। अत उभयभ्रष्टत्वं सन्न्यासिन एवोपपद्यत इति कृत्वा गृहस्थविषयोभयभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तिर्दुर्वारैव।

एतावता यावद्ध्यानयोगारोहणासामर्थ्यं तावद्गृहस्थेन कर्म कर्तव्यं, सति तु सामर्थ्ये सन्न्यस्य ध्यानयोगः कर्तव्य इति सन्न्यासिन एव ध्यानयोगेऽधिकारः ज्ञानयोगवत्- नतु गृहस्थस्येति **सिद्धम्**।

ननु अनाश्रितः कर्मफलमिति प्रकृतश्लोकेन कर्मिण एव सन्न्यासित्वं योगित्वं चोक्तं- 'स सन्न्यासी च योगी'चेति अनग्नेरक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषिद्धम्- 'न निरग्निर्न चाक्रिय' इति। तथा च यः कर्मयोगी गृहस्थस्स एव सन्न्यासी ध्यानयोगी च, नतु त्वदुक्तसन्न्यासाश्रमी सन्न्यासी योगी वा भवितुमर्हतीति गृहस्थस्य कर्मिण एव ध्यानयोगेऽधिकारः, नतु सन्न्यासिन इति भगवतो मतमित्याक्षिपति—**कर्मिण एवेति**। यद्वा सन्न्यास इति कश्चनाश्रमो नास्त्येव, किं तर्हि कर्मफलसन्न्यासी गृहस्थ एव सन्न्यासीति भगवतो मतमित्याक्षिपति—**कर्मिण एवेति**।

परिहरति—**नेति**। स्तुतिपरत्वादिति दर्शितवचनस्येत्यर्थः। फलाकांक्षायाः सन्न्यासः त्यागः तस्य स्तुतिः तत्परत्वात्। स्तुतिप्रकारमेव दर्शयति—न केवलमित्यादिना स्तूयत इत्यन्तेन ग्रन्थेन।

कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं सन्न्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्ध्यर्थं सन्न्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते। न चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसन्न्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते।

नच प्रसिद्धं निरग्नेरक्रियस्य च परमार्थसन्न्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रविहितं सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान् स्ववचनविरोधाच्च सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य नैव कुर्वन्नकारयन् आस्ते मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् अनिकेतस्थिरमतिः 'विहाय कामान् यस्सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः, सर्वारम्भपरित्या'गीति च तत्रतत्र भगवता स्ववचनानि प्रदर्शितानि तैर्विरुध्यते चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः।

यः कर्मफलमनाश्रित्य कार्यं कर्म करोति सच सन्न्यासी योगी च भवति निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी च न। इति श्लोकस्यान्वयः। कर्मफलासङ्गं सन्न्यस्य त्यक्त्वा सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्मयोगमनुतिष्ठन् कर्म्यपीति भाष्यान्वयः। ननु 'सन्न्यासी च योगी' चेत्यनेन कर्मयोगिस्तुतिः, 'न निरग्निर्न चाक्रिय' इत्यनेन सन्न्यासप्रतिषेधश्च भगवताऽभिप्रेत इत्यत आह—**न चैकेनेति**। वाक्यभेदाभावात्तादृशाभिप्रायकल्पना नोपपद्यत इत्यर्थः।

ननु श्लोकैकत्वेपि वाक्यस्य द्वित्वमस्त्येव, अनाश्रित इत्यारभ्य योगीचेत्यन्तमेकं वाक्यं, न निरग्निर्न चाक्रिय इति द्वितीयं वाक्यमतो नात्रैकवाक्यत्वम्। यद्वा यः कर्मफलमनाश्रित्य कार्यं कर्म करोति स एव सन्न्यासी योगी चेत्येव, वाक्यं स एवेत्येवकारार्थविवरणं न निरग्निर्नचाक्रिय इत्यतो न वाक्यद्वित्वम्। तथा च एकेनैव वाक्येन कर्मस्तुतिसन्न्यासप्रतिषेधावुपपद्येते एव, यथा 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु'रित्यत्र आत्मनो बन्धुत्वमन्यस्याबन्धुत्वञ्चेति द्वयमेकेन वाक्येन बोध्यते तद्वदित्यत्राह—**न च प्रसिद्धमिति**। प्रसिद्धं सन्न्यासित्वं योगित्वं च न च प्रतिषेधति भगवानित्यन्वयः।

ननु श्रुत्याद्यपेक्षया सर्वज्ञस्य भगवतस्सर्वस्वतन्त्रस्य प्रमाणत्वाच्छ्रुत्यादिविरुद्धमपि भगवान् ब्रूयादेव, तदेव भगवद्वचनमस्माकं प्रमाणमपीत्यत आह— **स्ववचनविरोधाच्चेति**। स्ववचनान्येवोदाहरति—**सर्वकर्माणीत्यादिना**। 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दित्यादयश्श्रुतयः। 'यथोक्तान्यपि कर्माणि परीहाप्य द्विजोत्तमः' इत्यादयः स्मृतयः। भागवतादिपुराणेषु च प्रसिद्धस्सन्न्यासः।

वस्तुतस्तु- सिंहो माणवक इतिवत्कर्मी सन्न्यासीति वचनं गौणं स्तुतिपरमित्यविवादम्। साच स्तुतिः प्रसिद्धसिंहवत्प्रसिद्धसन्न्यासिनस्सत्त्व एव सम्भवति न त्वत्यन्तासत्त्वे। नहि प्रसिद्धसिंहस्याभावे सिंहो माणवक इति वक्तुं शक्यते। सिंहवच्छौर्यधैर्यादिसम्पन्नो माणवक इति हि तत्र विवक्षितं वक्त्रा।

किञ्चालङ्कारिकैः—'नायं शुधांशुः किंतर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुख'मिति प्रसिद्धसुधांश्वपह्नवपूर्वक कामिनीमुखे सुधांशुत्वमारोप्यमाणं दृश्यते, तत्रापि सन्तमेव प्रसिद्धसुधांशुमपह्नुत्य ते मुखे सुधांशुत्वारोपं कृतवन्तः- न त्वत्यन्तासन्तम्। तद्वदिहापि निरग्निर्न सन्न्यासी, किंतु कर्म्येव सन्न्यासीति वननेन प्रसिद्धे सन्न्यासिनि सन्न्यासित्वमपह्नुत्य कर्मिणि तदारोपितमिति सिद्धएव प्रसिद्धसन्न्यासी।

अपि च- प्रसक्तस्यैव निषेधो नाप्रसक्तस्येति नियमात्परमार्थसन्न्यासिनस्सुतरामभावे कथं तन्निषेध उपपद्यते? अतो नात्र चतुर्थाश्रमप्रतिषेधो भगवता विवक्षित इति कल्पयितुं शक्यं ब्रह्मणोपि।

तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिफलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति स सन्न्यासी च योगी चेति स्तूयते ॥

श्रीभगवान्-- आनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

अनाश्रितेति । अनाश्रितः न आश्रित अनाश्रितः, किं- कर्मफलं कर्मणां फलं यत्तदनाश्रितः कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफले तृष्णावान् स कर्मफलमाश्रितो भवति, अयं तु तद्विपरीतो योऽनाश्रितः कर्मफलं एवंभूतस्सन् कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति यः कश्चिद्य ईदृशः कर्मी स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येतमर्थमाह—स सन्न्यासी च योगी चेति, सन्न्यासः परित्यागो यस्यास्ति स सन्न्यासी च, योगी च योगश्चित्तसमाधानं यस्यास्तीति स योगी चेत्येवंगुणसम्पन्नोयं

तस्मादिति । सन्न्यासिन एव ध्यानयोगाधिकारादित्यर्थः । **मुनेरिति** । मननशीलस्येत्यर्थः । नतु सन्न्यासिन इति- प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्येति विशेषणात् । अनुष्ठीयमानमग्निहोत्रादि कर्मेति शेषः । **स इति** । य एवं फलनिरपेक्षः शुद्ध्यर्थं कर्मयोगमनुतिष्ठति स इत्यर्थः ।

अथ श्लोकं व्याख्यातुमारभते—**अनाश्रित इति** । नञ्तत्पुरुषः आश्रित इति कर्तरिक्तः । तेन कर्माकांक्षा जातेत्याह—**किमिति** । किमनाश्रित इत्यर्थः । आकांक्षां पूरयति—**कर्मफलमिति** ।

ननु कालान्तरभाविनः जन्मांतरभाविनश्च कर्मफलस्य कथमाश्रयणप्रसक्तिः येनानाश्रित इति तन्निषेधस्यार्थवत्त्वमत आह— **कर्मफलतृष्णेति** । कर्मफले आशाराहित्यमेव तदनाश्रयणमित्युच्यत इत्यर्थः ।

कथं पुनराशाराहित्यमात्रेण फलानाश्रयणमत आह---**यो हीति** । फलस्य कामप्रयुक्तत्वात्कामाभावे फलाभाव इत्यर्थः ।

तद्विपरीत इति तृष्णावत्पुरुषाद्विलक्षणः कोयमत आह—**योऽनाश्रित इति** । एवम्भूतस्सन्निति कर्मफलमनाश्रितस्सन्नित्यर्थः । कार्यं कर्तुं योग्यं । किं तत्कार्यमत आह—**नित्यमिति** । नित्यस्याकामप्रयुक्तत्वाच्छास्त्रैकमूलत्वाच्चेति भावः । नतु काम्यमित्याह—**काम्यविपरीतमिति** । काम्यस्य कामप्रयुक्तत्वात्तद्वैपरीत्यं नित्यस्येति भावः ।

ईदृश इति फलनिरपेक्षं नित्यकर्म कर्तेत्यर्थः । **कर्म्यन्तरेभ्य इति** । फलसापेक्षं कर्माणि कुर्वद्भ्य इत्यर्थः । विशिष्यते उत्कृष्टो भवति, नतु सन्न्यासिभ्यो नापि ध्यानयोगिभ्य उत्कृष्टत्वमस्य कर्मयोगोपेयत्वात्सन्न्यासध्यानयोगयोः नहि क्वाप्युपाय उपेयाद्विशिष्यमाणो दृष्टः श्रुतो वेति भावः ।

स इति कर्मयोगीत्यर्थः । परमार्थसन्न्यासिवैलक्षण्यायाह—**सन्न्यासः परित्याग इति** । तथा परमार्थयोगिवैलक्षण्यायाह—**योगश्चित्तसमाधानमिति** । एवंगुणसम्पन्न इति परित्यागचित्तसमाधानरूपगुणयुक्त इत्यर्थः ।

मन्तव्यः, न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी चेति मन्तव्यः। निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात् स निरग्निः। अक्रियश्च अनग्निसाधना अविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका यस्यासावक्रियः।

अयं भावः— यथा सिंहो माणवक इति गौणप्रयोगे सिंहशब्दस्य मुख्यार्थं केसरादिमदाकृति विशेषं विहाय लक्षणया शौर्यधैर्यादिगुणयोगमर्थं वदन्ति बुधाः माणवकस्सिंहवच्छौर्यधौर्यादिगुणविशिष्ट इति तद्वत्कर्मी योगी सन्न्यासी चेति वचनेपि योगिसन्न्यासिशब्दयोः कर्मसन्न्यासिध्यानयोगिरूपार्थौ विहाय लक्षणया कर्मी सन्न्यासिवद्योगिवच्च परित्यागचित्तसमाधानरूपगुणविशिष्ट इत्यर्थो ग्राह्यो विद्वद्भिः।

तथा च शौर्यधैर्यादिनिमित्तो यथा माणवके सिंहप्रत्ययः, तथा परित्यागनिमित्तश्चित्तसमाधाननिमित्तश्च कर्मिणि सन्न्यासिप्रत्ययो योगिप्रत्ययश्चेति। यथा सन्नसी कर्माणि परित्यजति तथा कर्मी कर्मफलानि परित्यजतीति कर्मिसन्न्यासिनोः परित्यागविषये सादृश्यम्। यथा योगी ब्रह्मणि चित्तं समाधत्ते तथा कर्मी कर्मणि चित्तं समाधत्त इति कर्मियोगिनोस्सादृश्यं चित्तसमाधाने। कर्मणि चित्तसमाधानं च "योगः कर्मसु कौशल"मित्यनेन प्रतिपादितं फलतृष्णाभावादिरूपम्।

तस्मान्न मुख्यं सन्न्यासित्वं योगित्वं वा कर्मिणि सम्भवति- विरोधात्किन्तु गौणमेव। विरोधश्च कर्मसन्न्यासकर्मकरणयोः प्रसिद्ध एव। ध्यानयोगेप्यस्ति हि यज्ञादिविहितकर्मपरित्याग इति।

यद्यपि सन्न्यासीत्यनेनैव योगीत्यपि सिद्धं- सन्न्यासिन एव योगाधिकाराद्योगिन एव सन्न्यासित्वात्तथापि ज्ञानयोगनिष्ठस्सन्न्यासीह सन्न्यासिशब्देन, ध्यानयोगनिष्ठस्सन्न्यासी तु योगिशब्देनोच्यत इति वैलक्षण्यं बोध्यम्।

किंच यदीह कर्मिणि मुख्यं सन्न्यासित्वं विधित्सितं तर्हि सन्न्यासियोगिशब्दयोरन्यतरेणैवालं, परन्तु गौणं विधित्सितं सन्न्यासिनि तु गुणद्वयमस्ति परित्यागश्चित्तसमाधानं चेति। तदेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य सन्न्यासियोगिशब्दद्वयं तत्र प्रवर्तते- तस्यैव गुणद्वयस्य कर्मिण्यपि यथाकथञ्चित्सत्त्वेन कर्मिणि गौणं सन्न्यासित्वं विधित्सितमिति सन्न्यासी योगीति शब्दद्वयप्रयोगस्सार्थकः।

ननु निरग्निरित्यनेनैवाक्रियत्वस्य लाभाद्व्यर्थमक्रिय इति पदमत आह— **अनग्निसाधना इति।** अग्निसहितक्रियाप्रतिषेधो निरग्निशब्देनोक्तः- अग्निरहितक्रियाप्रतिषेधायाऽक्रिय इति पदमावश्यकमित्यर्थः।

साग्नयः क्रिया यज्ञादयः प्रसिद्धाः, निरग्नयः क्रियास्त्वप्रसिद्धा इति तद्बोधनायाह— **तपोदानादिका इति।** अविद्यमानाः क्रिया यस्यासावक्रिय इति सम्बन्धः- नञोस्त्यर्थानां वाच्यो वाचोत्तरपदलोप इति वार्तिकात्समास उत्तरपदलोपश्च।

ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव च श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धं; कथमिह साग्नेः सक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यत इति, नैष दोषः-- कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य सम्पिपादयिषितत्वात् ॥१॥

नन्वप्रसिद्धाभिधानमिदमयुक्तं भगवत इत्याशङ्क्य परिहरति—**ननु चेत्यादिना** । गुणवृत्त्येति लक्षणयेत्यर्थः । सम्पादयितुमिष्टं सम्पिपादयिषितं तत्त्वात् । न वयं निरग्नेरक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं वा प्रतिषेधामः, नापि साग्नेस्सक्रियस्य तदुभयं विदधामः, किंतु यथोक्तकर्मयोगिनो रक्षणया सन्न्यासित्वं योगित्वं च ब्रूमः:-- सन्न्यासियोगिसादृश्यस्य परित्यागचित्तसमाधानरूपस्य कर्मणि सत्त्वादतो न श्रुतिस्मृत्यादिविरोधः ।

यत्तु रामानुजः—यः कर्म करोति स ज्ञानयोगनिष्ठः कर्मयोगनिष्ठश्च सः निरग्निः कर्मस्वप्रवृत्तो न भवति, अक्रियः केवलज्ञाननिष्ठश्च न भवति, ज्ञानयोगनिष्ठस्य तु केवलज्ञाननिष्ठैव कर्मयोगनिष्ठस्य तूभयमस्तीत्यभिप्राय इति, **तत्तुच्छम्**—यः कर्मी सन्न्यासी योगी च भवतीत्युक्तः कथं स एव कर्मी निरग्निर्न भवति अक्रियश्च न भवतीति वक्तुं शक्यते ? न ह्येकस्मिन्नेव कर्मिणि सन्न्यासित्वविधिः तत्प्रतिषेधश्चेति द्वयमुपपद्यते- निरग्न्यक्रियशब्दौ हि सन्न्यासिनं बोधयतः- तस्यैवाग्निक्रियाभावात् । न च निरग्न्यक्रियशब्दौ कर्मस्वप्रवृत्तं ज्ञाननिष्ठं च बोधयतो न तु सन्न्यासिनमिति वाच्यं, सन्न्यासिन एव तथात्वात् । न हि गृहस्थस्य कर्मसु प्रवृत्त्यभावः ज्ञाननिष्ठा च सम्भवतः । कर्मस्वप्रवृत्तिर्हि कर्मसन्न्यासः स एव ज्ञाननिष्ठा च । नच गृहस्थस्यापि नास्तिकस्यातुरस्य वा कर्मस्वप्रवृत्तिरिति वाच्यं, तादृशगृहस्थस्यात्र शास्त्रे प्रसक्त्यभावात् । कर्म करोतीति आस्तिकं शक्तमेव गृहस्थमुद्दिश्य ह्युच्यते ।

किंच स सन्न्यासी च योगीचेति चकारेण सन्न्यासित्वयोगित्वसमुच्चयस्य कर्मणि त्वदभिमतस्य सिद्धत्वेन न निरग्निर्न चाक्रिय इति पुनरुक्तं । न केवलं कर्मस्वप्रवृत्तो न केवलं ज्ञाननिष्ठश्चेत्येतस्य सन्न्यासी च योगी चेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति भावः । अपि च न केवलं कर्मस्वप्रवृत्त इत्यनेन कर्मस्वप्रवृत्तश्चेत्येव लभ्यते, नतु कर्मसु प्रवृत्त इति । तथा च यः कर्म करोति स कर्मस्वप्रवृत्तो ज्ञाननिष्ठश्चेति सिद्धम् ; तच्च पुनरुक्तं कर्मस्वप्रवृत्तत्वस्य ज्ञाननिष्ठत्वस्य चैक्यात् । तथा यः कर्म करोति स सन्न्यासी योगी कर्मस्वप्रवृत्तो ज्ञाननिष्ठश्चेति त्वदभिमतयोजनया हि सिद्धं- तत्र कर्मकरणसन्न्यासयोः कर्मयोगकर्माप्रवृत्त्योः कर्मनिष्ठत्वज्ञाननिष्ठत्वयोश्च विरोधो बालस्यापि विदित एव । सन्न्यासीत्यस्य ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थाश्रयणेपि कर्मकरणकर्माप्रवृत्त्योः कर्मयोगनिष्ठत्वज्ञानयोगनिष्ठत्वयोश्च विरोधः स्फुटः; ज्ञाननिष्ठो ज्ञाननिष्ठश्चेति कर्मस्वप्रवृत्तश्चेति शब्दतोर्थतश्च पुनरुक्तम् । यः कर्म करोति स कर्मयोगीति सर्वैर्विदितमेवेति कृत्वा यः कर्म करोति स योगीत्युक्तिर्व्यर्था पुनरुक्ता च, यः कर्म करोति स न निरग्निर्न चाक्रियः, किंतु साग्निस्सक्रिय एवेति सर्वजनविदितत्वान्न निरग्निर्न चाक्रिय इत्युक्तिर्व्यर्था पुनरुक्ता च ।

यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥

तत्कथं कर्मफलसङ्कल्पस्य सन्न्यासात्सन्न्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसङ्कल्पस्य च चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं न पुनर्मुख्यं सन्न्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह—यमिति । यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसन्न्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिवादाः योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसन्न्यासं विद्धि विजानीहि । हेपाण्डव !

कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसन्न्यासेन कीदृशं साम्यमङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यत इत्यपेक्षायामिदमुच्यते-- अस्ति हि परमार्थसन्न्यासेन साम्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य, यो हि परमार्थसन्न्यासी स सन्त्यक्तसर्वकर्मतत्साधनतया सर्वकर्म-

---

अथ कर्मयोगनिष्ठस्योभयनिष्ठत्वमित्येतद्व्याहतं- कर्मयोगनिष्ठस्य कर्मयोगनिष्ठत्वेन ज्ञानयोगनिष्ठस्य ज्ञानयोगनिष्ठत्वेन उभयनिष्ठस्योभयनिष्ठत्वेन च भाव्यत्वात्कर्मयोगनिष्ठस्य वा ज्ञानयोगनिष्ठस्य वा उभयनिष्ठत्वासम्भवात् ।

तथा एकस्य पुरुषस्य उभयनिष्ठत्वमपि नैव सम्भवति- 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति भगवतैव साङ्ख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वात्, स्थितिगतिवत् ज्ञानकर्मणोः परस्परं विरोधाच्च । प्रपञ्चितं चैतदधस्तात् ।

तस्मान्न कर्मयोगनिष्ठस्य ज्ञानयोगनिष्ठत्वमुभयनिष्ठत्वं वा स्वप्नेपि सम्भवति । यद्येवमसम्भावितार्थं ब्रूयाद्भगवांस्तर्हि सोप्यप्रमाणभूत एव स्यात् । अहो ! रामानुजस्य पाण्डित्यम् ! येन भगवत्यप्रमाणबुद्धिरापादिता ॥१॥

अत्रादौ किंचिद्व्याख्यानं भ्रष्टम् ।

के प्राहुरत आह—**श्रुतिस्मृतिवादा इति** । श्रुतिस्मृतिवाक्यानीत्यर्थः । श्रुतीः स्मृतीश्च वदन्ति ये ते इति वा । श्रुतिस्मृतिविज्ञा इत्यर्थः ।

ननु कर्मसन्न्यासकर्मानुष्ठानयोर्मिथो विरोधात्कथं कर्मसन्न्यासस्य कर्मानुष्ठानरूपयोगत्वसम्भव इत्याक्षिपति—**कर्मयोगस्येति** ।

आक्षेपं समाधत्ते—**अस्ति हीत्यादिना** । कर्मयोगस्य परमार्थसन्न्यासेन कर्तृद्वारकं साम्यमस्ति हीत्यन्वयः । तदेव विवृणोति—**यो हीत्यादिना** । सन्न्यासिनि योगिनि च फलविषयसङ्कल्पत्यागरूपांशस्यैक्यात्कर्तृसाम्यप्रयुक्तं साम्यं सन्न्यासयोगयोरस्तीत्यर्थः ।

तत्रेयान् विशेषः—सन्न्यासी कर्मविषयं तत्फलविषयं च सङ्कल्पं सन्न्यस्यति; योगी तु न कर्मविषयं, किंतु तत्फलविषयमेव- कर्मविषयसङ्कल्पस्यापि त्यागे कर्मानुष्ठानासम्भवादिति ।

तत्फलविषयं संकल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकरणं सन्न्यस्यति; अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाणएव फलविषयं सङ्कल्पं सन्न्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह—

नहि यस्मादसन्न्यस्तसङ्कल्पः असन्न्यस्तः अपरित्यक्तः फलविषयसङ्कल्पोऽभिसन्धिर्येन सोऽसन्न्यस्तसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान् भवति, न भवतीत्यर्थः। फलसङ्कल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्तस्माद्यः कश्चन कर्मी सन्न्यस्तसङ्कल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेत्- चित्तविक्षेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य सन्न्यस्तत्वादित्यभिप्रायः। एवं परमार्थसन्न्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं सन्न्याससामान्यमपेक्ष्य यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डवेति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं सन्न्यासत्वमुक्तम् ॥२॥

अयमेव सङ्कल्पः कामस्य कारणं, सच कामः कर्मसु प्रवृत्तेर्हेतुरित्याह—**प्रवृत्तिहेतुकामकारणमिति**। सङ्कल्पस्य विशेषणम्। कामकारणस्य सङ्कल्पस्यैव त्यागात्कामस्यानुदयः, ततश्च कर्मस्वप्रवृत्तिस्सन्न्यासिन इति भावः।

नच योगिनोऽपि सङ्कल्पत्यागात्कामानुदये कथं कर्मसु प्रवृत्तिरिति वाच्यं, फलविषयसङ्कल्पत्यागात्फलकामानुदयेऽपि योगिनः कर्मविषयसङ्कल्पत्यागाभावात्कर्मकामोदयेन कर्मसु प्रवृत्तिसिद्धेः।

नच फलसङ्कल्पाभावे योगिनः कुतः कर्मसङ्कल्प इति वाच्यं, ईश्वरप्रीतिरूपे चित्तशुद्धिरूपे पापक्षयरूपे वा नित्यकर्मफले योगिनः कामसत्त्वात्, तस्य चेश्वरप्रीत्यादिरूपस्य फलस्य पुण्यपापान्यतरत्वाभावेन देवतिर्यगादिजन्मद्वाराऽबन्धकत्वेन फलत्वाभावात्।

नचैवं मोक्षस्यापि फलत्वाभाव इति वाच्यं, तस्येष्टत्वात्- नहि वयं नित्यसिद्धं सच्चिदानन्दब्रह्मरूपं मोक्षं फलं ब्रूमः- यज्जन्यं यच्च बन्धकं तदेव हि फलम्। अतएव नित्यकर्मणः फलाभाववचनमप्युपपद्यते।

यद्वा यस्य कस्यापि फलस्य सङ्कल्पो मास्तु योगिनः, तथापि स कर्म करोत्येव- गृहस्थेनाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्येवंरूपेश्वराज्ञातिक्रमे नरकभयात्। अतएव प्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यकर्माणीति कर्मिणां राद्धान्तः।

नच प्रत्यवायपरिहारएव फलमित्यस्ति तत्सङ्कल्पात्फलसङ्कल्पो योगिन इति वाच्यं, प्रत्यवायाभावस्य भावरूपफलत्वायोगात्। फलं हि स्वर्गादिकं पुत्रादिकं भावरूपमेवेष्यते। नच रोगाभावस्यारोग्यस्य फलत्वमस्तीति वाच्यं, अरोगस्य भाव आरोग्यं दृढगात्रत्वादिकं तद्धि भाव एवेति।

अथ वा ईश्वराज्ञारूपत्वान्मया कर्माणि कर्तव्यानि गृहस्थेनेत्येतावत्येव बुद्धिर्योगिनः- तावतैव कर्मानुष्ठानसम्भवात्। अतो न यस्यकस्यापि फलस्य सङ्कल्पप्रसक्तिरिति।

न हीति। हि असन्न्यस्तसङ्कल्पः कश्चन योगी न भवति। तस्मात्कर्मयोगिनः फलसङ्कल्पसन्न्यासरूपसन्न्यासवत्त्वेन सन्न्यासित्वं सिद्धमिति भावः। एतेनैकस्मिन्नेव कर्मणि चित्तविक्षेपहेतुफलसङ्कल्पत्यागाद्योगित्वं सन्न्यासित्वं चेत्युभयं सम्भवति लक्षणयेति सिद्धम्।

सन्न्यस्तसङ्कल्पस्य सन्न्यासित्वं तावत्प्रसिद्धम्; अत्र च श्लोके असन्न्यस्तसङ्कल्पस्यायोगित्व-

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगोपि बहिरङ्गसाधनमिति तं सन्न्यासत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—

कथनेन सन्न्यस्तसङ्कल्पस्यैव योगित्वं प्रतिपादितम् । ततश्च सन्न्यासिनो योगिनश्च सन्न्यस्तसङ्कल्पत्वं समानधर्म इति सिद्धम् । एवं सन्न्यासियोगिनोस्साम्यात्तद्द्वारा सन्न्यासयोगयोस्साम्यमिति निष्कर्षः ।

वस्तुतस्तु सर्वकर्मतत्फलविषयसङ्कल्पसन्न्यासाद्यथा सर्वकर्मसन्न्याससिद्धिस्सन्न्यासिनः तथा सर्वकर्मफलविषयसङ्कल्पसन्न्यासाद्योगसिद्धिर्योगिन इति सन्न्यासयोगयोः कारणद्वारा किमपि साम्यमस्त्येव-- सङ्कल्पस्सन्न्यासप्रयुक्तत्वात्सन्न्यासयोगयोः यथा मृज्जन्यत्वाद्घटशरावयोः साम्यं तद्वत् ।

यत्तु रामानुजः—सन्न्यासं ज्ञानयोगं योगं कर्मयोगं विद्धि कर्मयोगान्तर्गतत्वादात्मयाथात्म्यज्ञानस्य । अनात्मन्यात्मतादात्म्याभिमानः सङ्कल्पस्तदपरित्यागी कर्मयोगी न भवत्येवेति, **तत्तुच्छम्**— योगान्तर्गतस्य ज्ञानस्य योगशब्दवाच्यत्वं तावद्विरुद्धं- पेटिकान्तर्गतस्य वस्त्रस्यापि पेटिकाशब्दवाच्यत्वापत्तेः । लक्षणाश्रयणं तु दुष्टं- मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । नापि कर्मयोगे ज्ञानयोगस्यान्तर्भावः- कर्मयोगोपेयत्वाद्ज्ञानयोगस्य । नाप्यात्मान्ये आत्माभिमानस्य सङ्कल्पत्वं, किं तर्ह्यध्यासत्वमेव । तस्य परित्यागे कर्मयोगस्य स्वरूपासिद्धिरेव- अकर्तृत्वादात्मनः, अनात्मनां च जडत्वात् । नहि जडस्य वा घटादेः कर्तृत्वं दृष्टं लोके श्रुतम् ।

किंच अहं कर्म कुर्यामिति सङ्कल्पमूलकत्वं कर्मणस्सर्वसम्प्रतिपन्नम् । स चाहङ्कारेऽनात्मन्यात्माभिमानप्रयुक्तः- अहङ्कारस्यैव कर्तृत्वात्, आत्मनश्चाकर्तृत्वात् । तस्याप्यभिमानस्य परित्यागे कथं कर्मयोगसिद्धिः । अतो न कर्मयोगिनोऽध्यासनिवृत्तिरावश्यकी, किं तर्हि देहातिरिक्तः कश्चिन्नित्य आत्माऽस्तीत्येतावत्येव बुद्धिस्तस्यावश्यकी ।

नच अनात्मनां जडत्वादात्मनश्चाकर्तृत्वे विधिशास्त्रवैयर्थ्यात्- 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणानुसाराच्च कर्तैवात्मेति वाच्यं, शास्त्राणामविद्यावद्विषयत्वात् देहाद्यनात्मसङ्घाते आत्माभिमानिनः कर्तुस्सत्त्वान्न शास्त्रवैयर्थ्यं, नाप्यधिकरणविरोधः- 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिश्रुतिविरोधादात्मा त्वकर्तैव । अन्यथा कर्तृत्वे सति भोक्तृत्वं स्यात्तदुभयसत्त्वे विकारित्वं स्यात्तस्यापि सत्त्वेऽनित्यत्वं स्यात्- 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति 'अविकार्योऽयमुच्यत' इति गीताशास्त्रोक्तार्थ एवाप्रमाणः कल्पितस्स्यात् । तस्मान्नास्त्यात्मनः कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः ।

य एवमात्मानमकर्तारं वेत्ति कथं तस्य कर्म कुर्यामिति सङ्कल्पः, येन कर्मयोगप्रवृत्तिः । तस्मादज्ञ एव कर्मयोगी । ज्ञानार्थं हि स कर्मयोगे प्रवृत्तः । यदि प्रागेव ज्ञानी तर्हि कुतस्तस्य कर्मयोगप्रवृत्तिः । कस्मान्न कर्मयोगे ज्ञानस्यान्तर्भावः । उक्तमपीदं पुनःपुनर्मया वर्ण्यते प्रतिपत्तृप्रतिपत्तिदार्ढ्याय ॥

वृत्तं कीर्तयन्नारुरुक्षोरिति श्लोकमवतारयति—**ध्यानयोगस्येति** ।

आरुरुक्षोरिति । आरुरुक्षोः आरोढुमिच्छोरनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमसमर्थस्येत्यर्थः । तस्यारुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसन्न्यासिन इत्यर्थः । किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः ।

यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते ।

आरुरुक्षोरिति । योगमारुरुक्षोरित्यन्वयः । योगोऽत्र ध्यानयोगः, नतु कर्मयोगः कर्मयोगमारुरुक्षोः कर्म कारणमिति वक्तुमयुक्तत्वात्, कर्मयोगारोहणस्यैव कर्मकरणरूपत्वात् । अयं हि ध्यानयोगमारोढुं केवलमिच्छति, नतु ध्यानयोगमारुह्य स्थातुं क्षमते; अत एवारुरुक्षुरित्युच्यते इत्यभिप्रेत्याह—**अनरूढस्येत्यादि** ।

ध्यानयोगस्य मन इन्द्रियजयप्रयुक्तत्वात्तज्जयस्य च दुष्करत्वादुक्त**मसमर्थस्येति** । दृष्टस्मृतसर्वविषयेभ्यो व्यावर्त्य केवलात्मनि मनः स्थापयितुमसमर्थस्येत्यर्थः ।

ननु सन्न्यासवाचिनो मुनिशब्दस्य कथमिह प्रयोगोऽत आह—**कर्मफलसन्न्यासिन इति** । योगिनोऽपि कर्मफलसन्न्यासित्वेन गौण्या वृत्त्या सन्न्यासित्वान्मुनिशब्दबोध्यत्वमस्तीति भावः । भविष्यत्सन्न्यासित्वाद्भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य ओदनं पचतीतिवन्मुनिरिति निर्देश इति वा । कर्मकारकदेवतास्वरूपादिमननशीलत्वान्मुनिरिति वा वक्तुं शक्यते ।

प्रपञ्चस्य ब्रह्मेव पुत्रस्य पितेव वा मुनेः **कर्म कारणमिति** भ्रमव्युदासायाह—**साधनमिति** । कर्मरूपसाधनेन मुनिर्योगमारोढुं प्रभवति निश्श्रेणिकया प्रासादं पुरुष इवेति भावः । **एतेन** ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं कर्मण**स्सिद्धम्** ।

तस्यैवेति । य एवं कर्मानुष्ठानद्वारा योगमारूढस्तस्यैवेत्यर्थः । शमः सन्न्यास इति यावत् । ननु कर्मयोगस्य साधनमित्युक्तं, शमः पुनः कस्य कारणमत आह—**योगारूढत्वस्येति** । कर्मयोगो ध्यानारोहणसामर्थ्यमात्रं जनयति पुरुषस्य, ध्यानयोगारोहणं तु शमसाध्यमेवेत्यर्थः ।

यद्वा निश्श्रेणिकया पुरुषः प्रासादमिव कर्मणा मुनिर्ध्यानयोगमारोहति केवलम् । आरुह्य तत्र चिरं स्थातुं तु मुनेश्शम एव साधनं यथा प्रासादमारुह्य चिरं स्थातुमासनादिकं साधनं पुरुषस्य । **एतेन** योगे यश्चिरमवस्थितस्स एव योगारूढः, न तु योगारोहणमात्रेणेति **सिद्धम्** । एतदनुसारेण योगारूढत्वस्येत्यस्य योगमारुह्य चिरमवस्थानस्येत्यर्थो वाच्यः । पूर्वस्मिन् मते तु यथाश्रुत एवार्थः ।

ननु कथमुपरमस्य योगारूढत्वसाधनत्वमत आह—**यावद्यावदिति** । तथासतीति चित्तसमाधाने सतीत्यर्थः ।

अयमाशयः—कर्मिणः फलसङ्कल्पत्यागेन चित्तविक्षेपाभावेऽपि कर्मकारकसामग्रीसम्पादनायासादिना मन इन्द्रियजयस्तस्य दुष्करः, ततस्तस्य चित्तसमाधानं दुर्लभमिति न कर्मी कथमपि योगारूढो भवितुमर्हति, किंतु सन्न्यासिन एवायासाभावादिन्द्रियजयश्चित्तसमाधानं चेति सन्न्यास्येव योगारूढो

तथासति स योगारूढो भवति। तथाचोक्तं- 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च। शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्य' इति ॥३॥

यदा हि चेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—यदेति। यदा समाधीयमानचित्तो योगी हि यस्मात् इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणामर्थाश्शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्य-

---

भवितुमर्हति। अतः सन्न्यासिन एव ध्यानयोगेऽधिकारः, कर्मिणस्तु ध्यानयोगारोहणसामर्थ्याय कर्मयोग एवाधिकार इति।

स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह—**नैतादृशमिति**। ब्राह्मणस्य सन्न्यासिन इत्यर्थः-- तस्यैव वक्ष्यमाणगुणयोगसम्भवात; एतादृशं वक्ष्यमाणवित्ततुल्यमित्यर्थः। वित्तं नास्ति। किं तद्वित्तमत आह—**यथेति**। एकता सर्वत्रात्मैकत्वबुद्धिः, समता सर्वत्रात्मसमत्वबुद्धिः, सत्यता ब्रह्मात्मैकसत्यत्वबुद्धिः, शीलं सत्स्वभावः, स्थितिर्ब्रह्मनिष्ठा, दण्डनिधानं मनोवाक्कायानां दण्डकरणं, तेषां दण्डोनाम नियमनं; स्वायत्तीकरणमिति यावत्। आर्जवं सर्वत्र ऋजुबुद्धिः, ततस्ततस्ताभ्यस्ताभ्यः क्रियाभ्यः सर्वकर्मभ्य इत्यर्थः। उपरमः निवृत्तिश्च इत्येतत्सर्वं ब्राह्मणस्य वित्तं, न तु कनकादिकं- तद्धयनात्मज्ञस्य वित्तम्। तस्य च लौकिकवित्तस्य वैदिकवित्तस्य चास्ति महदन्तरं यत्तेन तस्य संसारः, अनेन त्वस्य संसारनाश इति। अत उक्तं नैतादृशं वित्तमस्तीति। तस्मादुपरतिरेव योगारूढत्वं सम्पादयतीत्यनवद्यम्।

योगोऽत्र वैराग्यं; तथा च यावद्वैराग्योदयं कर्म कार्यं, विरक्तस्य तु सन्न्यास एव ज्ञानपरिपाकसाधनमिति मधुसूदनः। योगो ज्ञानयोगश्शमस्समाधिरिति तु श्रीधरः।

यत्तु रामानुजः—यावदात्मावलोकनरूपमोक्षावाप्ति कर्म कार्यमित्यर्थ इति, यच्च वेदान्तदेशिकश्शमः कर्मनिवृत्तिरेव नतु पारिव्राज्यमिति, तदुभयं **तुच्छम्**—परमते आत्मावलोकनस्यामोक्षत्वात्, कर्मणा आत्मावलोकनासम्भवात्, आत्मावलोकनस्य वेदान्तविचारसाध्यत्वादथवा समाधिसाध्यत्वात्।

शमः कर्मनिवृत्तिर्न तु पारिव्राज्यमित्येतदयुक्तं—गृहस्थस्य कर्मिणः कर्मनिवृत्त्यसम्भवात्सन्न्यासिनः कर्मासम्भवाच्च कुतः कर्मनिवृत्तेरपारिव्राज्यम्। नच गृहस्थस्यापि ध्यानयोगारूढस्य कर्मनिवृत्तिरिति वाच्यं, गृहस्थस्य ध्यानयोगारूढत्वस्यैवासम्भवात्। तस्मात्कर्मसन्न्यासं विना कर्मनिवृत्तिर्न सम्भवतीति शमः पारिव्राज्यमेव ॥३॥

यदेति। हि यस्मादिति। यस्मात्कर्मसु विषयेषु चानुषङ्गाभावात्सर्वसङ्कल्पसन्न्यासाच्च योगारूढो भवति पुरुषस्तस्माद्योगारूढत्वस्य शमः कारणमित्यर्थः। इन्द्रियाणामिति ग्राह्यग्राहकभावसम्बन्धे शेषे षष्ठी। इन्द्रियग्राह्येष्वर्थेष्वित्यर्थः। अर्थाश्शब्दादयो विषयाः- अर्थ्यन्ते प्रार्थ्यन्ते संसारिभिरित्यर्थाः।

यदा हि चेत्यत्रत्यस्य चकारस्य कर्मस्वित्यनेनान्वय इत्याह—**कर्मसु चेति**। चतुर्विधानि कर्माणि- तत्र नित्यानि अग्निहोत्रादीनि, नैमित्तिकानि दर्शादीनि, काम्यानि कारीरीष्ट्यादीनि, प्रतिषिद्धानि हिंसादीनि।

नैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु च प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जते; अनुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी सर्वान् सङ्कल्पान् इहामुत्रार्थकामहेतून् सन्न्यसितुं शीलमस्येति सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढः; प्राप्तयोग इत्येतत् । तदा तस्मिन् काले उच्यते ।

सर्वसङ्कल्पसन्न्यासीतिवचनात्सर्वांश्च कामान् सर्वाणि च कर्माणि सन्न्यसेदित्यर्थः । सङ्कल्पमूला हि सर्वे कामाः 'सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञास्सङ्कल्पसम्भवाः । काम! जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्किल जायस' इत्यादिस्मृतेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मपरित्यागः सिद्धो भवति, 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टित'मित्यादिस्मृतिभ्यश्च, न्यायाच्च । नहि सर्वसंकल्प-

एतेषु कुतो नानुषज्जते इत्यत आह—**प्रयोजनाभावबुद्ध्येति** । विषयभोगसुखस्य कर्मफलस्य अल्पत्वास्थिरत्वसातिशयत्वदुःखोदर्कत्वाद्यनुसन्धानेन तस्याप्रयोजनत्वान्नास्ति विषयजन्यं कर्मसाध्यं वा किञ्चिदपि प्रयोजनं विवेकिन इति भावः ।

ननु कर्मणां घटादिवत्स्वरूपाभावात्कथं तत्सङ्गः पुरुषस्य, येन तन्निवारणं सार्थकं स्यादत आह--**कर्तव्यताबुद्धिमिति** । कर्माणि मया कर्तव्यानीत्याकारकबुद्धिरेव कर्मसु सङ्गः । स्वरूपवत्सु विषयेषु तु साक्षादेव सङ्ग इति बोध्यम् । यद्वा विषयेषु कर्तव्यताबुद्धिर्भोग्यताबुद्धिस्सङ्ग इति ।

इहेति । इह मनुष्यलोके अर्थाः पशुपुत्रादयः, अमुत्र परलोके अर्थाः स्वर्गादयः तेषु इहामुत्रार्थेषु कामास्तृष्णाः तेषां हेतवः कारणानि तान् कामस्य सङ्कल्पप्रभवत्वात्कामहेतुत्वं सङ्कल्पस्येति भावः । शीलं स्वभावः ताच्छील्ये णिनिः । **सन्न्यासीति** । योगमारूढो योगारूढः द्वितीयेति योगविभागात्समासः । यावदर्थमाह—**प्राप्तयोग इति** । यो विषयकर्मसङ्गरहितः सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी च तेन ध्यानयोगस्सम्यक्प्राप्त इत्यर्थः । उच्यते विद्वद्भिरिति शेषः, शास्त्रैरिति वा ।

नन्वत्र सङ्कल्पसन्न्यास एवोक्तो, नतु कामसन्न्यास इत्यत आह—**सर्वेत्यादि** । कारणस्य सङ्कल्पस्यैव त्यागे कुतः कार्यस्य कामस्य सत्त्वमिति भावः । **सङ्कल्पमूला इति** । सङ्कल्पो मूलः कारणं येषां ते सङ्कल्पमूलाः । हिशब्दः प्रसिद्धिं द्योतयति । तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति—**संकल्पमूल इत्यादिना** । एवं सङ्कल्पत्यागात्कामत्यागमुक्त्वा कामत्यागात्कर्मत्यागसिद्धिं वदति—**सर्वेति** । कथं कामपरित्यागे कर्मपरित्याग इत्यत्र श्रुत्यादीन् प्रमाणयति—सः कामी यथाकामः यत्पुरुषार्थकामः भवति तत्क्रतुः तत्पुरुषार्थसाधनानुष्ठानदृढनिश्चयो भवति; यत्क्रतुर्भवति यदनुष्ठानदृढनिश्चयो भवति तत्कर्म कुरुते । **न्यायाच्चेति** । यो यत्कामः सः तत्साधकं कर्म कुरुते तत्तत्कामहेतुत्वात्तत्तत्कर्मणः, यथा जलकामः कूपं गच्छतीत्यनुमानादित्यर्थः ।

न्यायमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—**नहीति** । स्पन्दितुं चलितुमपि चलनसङ्कल्पाभावे चलनाभावादिति भावः । यद्वा चलनसङ्कल्पाभावे चलनकामाभावाच्चलनकामाभावे चलनाभावाच्चेति भावः ।

सङ्कल्पाभावे कर्माभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिरनेन दर्शिता । सङ्कल्पसत्त्वे कर्मसत्त्वमित्यन्वय-

सन्न्यासी कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तस्तस्मात्सर्वसङ्कल्पसन्न्यासीतिवचनात्सर्वान्कामान् सर्वाणि च कर्माणि त्याजयति भगवान् ॥४॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

यदैवं योगारूढस्तदा आत्मा आत्मना उद्धृतो भवति संसारानर्थव्रातादतः उद्धरेदिति। उद्धरेत् संसारसागरे निमग्नमात्मानमात्मना, स्वत ऊर्ध्वं हरेद्योगारूढतामापादयेदित्यर्थः ।

व्याप्तिस्तु श्रुत्यादिभिर्दर्शिता । अन्वयव्यतिरेकयोर्न्यायत्वं च शास्त्रप्रसिद्धम् । तथा च न्यायाच्चेत्यस्य अन्वयव्यतिरेकरूपन्यायादित्यप्यर्थो वाच्यः। अनुमानमप्येतन्न्यायाधीनसत्ताकमेव- व्याप्तिज्ञानस्यैव तत्रापि कारणत्वात् ; वह्निसत्त्वे धूमसत्त्वं, वह्न्यभावे धूमाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकवशादेव हि पर्वते वह्निरनुमातुं शक्यते धूमवत्त्वलिङ्गेन इति ।

तस्मादिति। सङ्कल्पसन्न्यासे कामसन्न्यासपूर्वककर्मसन्न्याससिद्धेरित्यर्थः । त्याजयतीति योगानुष्ठात्रेति शेषः । अतस्सर्वकर्मसन्न्यास्येव योगारूढः, नतु गृहस्थ इति नास्ति गृहस्थस्य योगाधिकार इति भावः।

यस्तु विषयाननुषङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग इति रामानुजः, तत्तुच्छम्—कर्मानुष्ठानविषयाननुषङ्गयोर्मिथो विरुद्धत्वात्- इन्द्रियाणां हविरादिविषयानुषङ्गाभावे यज्ञादिकर्मानिष्पत्तेः ॥४॥

उद्धरेदिति। आत्मा स्वयमात्मना स्वेन संसारानर्थव्रातादुद्धृतो भवति । यद्यप्यात्मनो निमज्जनमुद्धरणं चेति द्वयमसम्भवि, तथापि साभासबुद्धेः बुद्धिप्रतिफलितचिदाभासस्य वा जीवस्य प्रमातुः कूटस्थात्मस्वरूपापरिज्ञानमूलकं यदासीत्संसारसागरे निमज्जनं तदिदानीं कूटस्थात्मस्वरूपज्ञानाद्विनश्यतीत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् ।

अस्ति हि यावदात्मसाक्षात्कारं बन्धमुक्त्यादिस्सर्वोपि व्यवहारः अविद्यावस्थायां- यथा जले चलतिसति तत्प्रतिफलितस्सूर्यबिम्बश्चलन्निव लक्ष्यते, तथा बुद्धौ संसरन्त्यां तत्प्रतिफलितश्चिदाभासस्संसरन्निव दृश्यतेऽज्ञानात्- 'ध्यायतीव लेलायती'वेति श्रुतेः । तस्यां च बुद्ध्यां योगेन स्थिरीकृतायां सत्यां, असंसार्यात्मस्वरूपसाक्षात्कारो जायते- यथा जले निश्चले सति निश्चलसूर्यप्रतिबिम्बसाक्षात्कारः। यत एवं ततो योगेन बुद्धिं स्थिरीकुर्यात्पुरुषः। ततश्चात्मा संसारव्रातादुद्धृतो भवतीत्यर्थः ।

उद्धरेदिति। अनिमग्नस्योद्धरणासम्भवादाह—संसारसागरे निमग्न इति । संसारसागरनिमग्नबुद्धितादात्म्याध्यासात्स्वयमप्यात्मा तत्र निमग्न इव स्थितः, नतु वस्तुतो निमग्न इति भावः।

आत्मानं स्वं स्वतः स्वेन सार्वविभक्तिकः तसिः । उदित्युपसर्गस्याव्ययस्य ऊर्ध्वार्थकत्वादाह—ऊर्ध्वं हरेदिति । नेदमूर्ध्वनयनं स्वर्गाद्यूर्ध्वलोकगमनं- तस्यापि ससंारमण्डलान्तःपातित्वात् । नापि सत्यलोकगमनं- तस्यापि मायिकत्वादित्यभिप्रेत्याह—योगारूढतामापादयेदिति । प्रमातुरात्मन आत्मस्वरूपावलोकननिष्ठत्वापादनमेवोर्ध्वनयनम्। तत एव संसारसागरोद्धरणरूपोर्ध्वगमनसम्भवादिति भावः।

नात्मानमवसादयेत् नाऽधो नयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः, न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुस्संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावत् मोक्षप्रतिकूल एव स्नेहादिबन्धनायतनत्वात्तस्माद्युक्त-

---

अवसादयेत् खेदयेत् नाशयेदिति वा । तच्चाधोनयनरूपमेवेत्याह—**अधोनयेदिति** । संसारसागरे न पातयेदित्यर्थः । आत्मावलोकनाभावे संसारसागरपातादिति भावः ।

ननु कूपे पतितं तत उद्धन्तुमशक्तं यथोपरिस्थो रज्ज्वादिसाधनैरुद्धरति, तद्वत्संसारसागरे निमग्नं पुरुषमुद्धरेदेव कश्चिदन्यो गुर्वादिरीश्वरादिर्वा इत्यत आह—**आत्मैवेति** । महावाक्योपदेशमात्रमेव गुरुः करोति; चित्तशुद्धिरूपमनुग्रहमेवेश्वरः करोति; पुरुषस्तु वाक्यार्थमननं निदिध्यासनं च स्वयमेव कुर्यात् । एवं विचारेणात्मसाक्षात्कारानुदये गुरूक्तविधया प्राणायामादिरूपं योगं स्वयमेवाभ्यसेत्; विषयेभ्य इन्द्रियाणि मनश्च स्वयमेव निवर्तयेत्; कूटस्थमात्मानं च स्वयमेव साक्षात्कुर्यात्, न त्वन्यपुरुषसहायसाध्यं किमप्यस्ति- यथा सुषुप्तिः स्वैकसाध्या तथा समाधिरपि स्वैकसाध्य एव । यत एवं तत आत्मैवात्मनो बन्धुरित्युच्यते- मुक्तिप्रदत्वात् । यथा बन्धुः पुरुषस्य भोजनादिसत्कारदानेन सुखप्रदस्तद्वदिति भावः । आत्मा आत्मनो बन्धुरित्यनुक्त्वा आत्मैवात्मनो बन्धुरित्युक्तं, तत्रावधारणार्थमाह—**बन्धुरपीति** । आत्मन आत्मैव बन्धुः, न त्वन्यः प्राकृतः पितृभ्रात्रादिः- ते हि मोक्षप्रतिकूलत्वादात्मनो नैव बन्धवः ।

नहि पुरुषार्थप्रतिबन्धकस्य लोके बन्धुत्वं दृश्यते, द्रव्यापहारिणं द्रव्यागमप्रतिबन्धकं वा पुरुषं न हि लोको बन्धुं स्वस्य मन्यते, कं तर्हि ? शत्रुमेव । मोक्षस्तु परमपुरुषार्थ इति सर्वास्तिकजनसम्मतम् । यस्तु तस्य प्रतिकूलः कथं स बन्धुर्भवेत् । अतो मोक्षरूपपरमपुरुषार्थप्रतिकूलाः पितृभ्रात्रादयः सर्वेपि नैव बन्धवः, किं तर्हि शत्रव एव- पुरुषार्थप्रतिकूलत्वात् ।

कुतस्तेषां मोक्षप्रतिकूलत्वमत आह—**स्नेहादिबन्धनायतनत्वादिति** । स्नेहशोकमोहादिबन्धनस्थानत्वादित्यर्थः । पित्रादिर्हि पुत्रादिं स्नेहादिना पाशस्थानीयेन दृढं बध्नात्येव, नतु मोचयतीत्यर्थः ।

'मय्ययं स्नेहादिमान् यतस्ततोऽस्मिन्मया स्नेहादिमता भाव्यं, कथं मय्यनुरागिणमिमं पुत्रादिजनं परित्यजेयं, इमे वा मामनुरागिणं विहाय क गच्छेयुः' इत्येवं परस्परं स्नेहमयपाशेन निबद्धा बन्धवः परस्परं बन्धका एवेति भावः ।

एतेन मुमुक्षोः पितृपुत्रादिसर्वस्वजनपरित्यागरूपः सन्यासाश्रमस्वीकार आवश्यक इति सूचितम् । **तस्मादिति** । प्राकृतानां पित्रादीनां मोक्षप्रतिकूलत्वेनाबन्धुत्वादित्यर्थः । **आत्मैवेति** । योगारूढ आत्मैवेत्यर्थः । अन्यस्यात्मनश्शत्रुत्वस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । नच पित्रादेरप्यात्मत्वात्कथं तस्याबन्धुत्वमिति वाच्यं, न ह्ययमात्मानं पित्रादिं मन्यते, किं तु देहादिसङ्घातमेव—सङ्घातस्य चानात्मत्वं सर्वसम्मतम् ।

न ह्यात्मनि पित्रादिभेदोऽस्ति, येनाऽयमात्मा मत्पिता अयं मद्भ्रातेत्येवं प्रतीयात् । किं तर्हि देहादिसङ्घाते पित्रादिभेदोस्ति- देहादिसङ्घातगताकारभेदाद्धि पितायं भ्रातायमित्येवं प्रत्येति लोकः ।

मवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुः, योऽन्योऽपकारी बाह्यश्शत्रुः स आत्मप्रयुक्त एवेति युक्तमवधारणं- आत्मैव रिपुरात्मन इति ॥५॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं; तत्र किं लक्षणः आत्मा आत्मनो बन्धुः, किंलक्षणो वा आत्मा आत्मनो रिपुरित्युच्यते—बन्धुरिति । बन्धुरात्मात्मनस्तस्य तस्यात्मनस्स आत्मा बन्धुः, येनात्मनात्मैव जितः- आत्मा कार्यकरणसङ्घातो येन वशीकृतः जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मन अजितात्मनस्तु शत्रुभावे वर्तेत आत्मैव शत्रुवत् । यथा अनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथा आत्मा आत्मन अपकारे वर्तेत इत्यर्थः ॥६॥

आत्मैव' रिपुरिति असम्पादितयोग आत्मैवात्मनश्शत्रुः । यस्मादयमात्मानं संसारसागरे निमज्जयति यथा शत्रुः धनाद्यपहरणेन पुरुषं दुःखसागरे निमज्जयति तद्वदिति ।

अत्राप्यवधारणार्थमाह—**योन्य इति** । अपकारित्वं शत्रोर्लक्षणम् । ननु पूर्ववाक्येन पित्रादिबन्धूनां मोक्षप्रतिकूलत्वाच्छत्रुत्वमिति व्यवस्थापितं, सत्सु च तेषु शत्रुषु कथमात्मैव शत्रुरित्यवधारणं युक्तं स्यादत आह—**आत्मप्रयुक्त इति** । यद्वा धनाद्यपहारिषु बाह्येषु शत्रुषु बहुषु सत्सु कथमात्मैवेत्यवधारणमत आह—**आत्मप्रयुक्त इति** ।

अयंभावः—पितृपुत्रादिषु बन्धुषु क्षेत्रवित्ताद्यपहारिषु शत्रुषु वा नास्ति स्वतो बन्धुत्वं शत्रुत्वं वा, किं तर्हि आत्मप्रयुक्तमेव तत्- ममायं पुत्रो ममेदं धनमित्यादिममकाराभावे अहमनेन वर्धितोऽहमनेन नाशित इत्याद्यहङ्काराभावे कः कस्य कथं बन्धुर्भवेत्कथं वा शत्रुर्भवेत् ? न कथमपि । तथा च अहङ्कारममकाररूपात्माभिमानप्रयुक्तत्वाद्बन्धुत्वशत्रुत्वयोः बन्धुश्शत्रुश्चात्मप्रयुक्त एवेति ।

एतेन पूर्ववाक्योक्तं बन्धुगतं मोक्षप्रतिकूलत्वरूपं शत्रुत्वं, एतद्वाक्योक्तमर्थादिपुरुषार्थप्रतिकूलत्वरूपं शत्रुगतं शत्रुत्वं चात्मप्रयुक्तमेव- पित्रादिपिण्डेष्वात्मनः स्नेहाभावे, शत्रुहृतधनादिष्वात्मनो ममकाराभावे च पित्रादीनां मोक्षप्रतिकूलत्वस्य शत्रूणामर्थप्रतिकूलत्वस्य चासम्भवादिति **सिद्धम्** । अत एवोक्तमात्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इति ॥५॥

जितेन्द्रिय आत्मैवात्मनो बन्धुः, अजितेन्द्रिय आत्मैवात्मनश्शत्रुरिति पर्यवसन्नार्थः । येनात्मना आत्मैव जितः तस्यात्मनस्स आत्मा बन्धुः, अनात्मनस्तु शत्रुत्वे आत्मैव शत्रुवद्वर्तेतेत्यन्वयः ।

किं लक्षणं यस्य स किंलक्षणः--**तस्यात्मनस्स आत्मेति** । जितात्मन आत्मनः जितात्मा आत्मा इत्यर्थः । यो हि जितात्मा आत्मा स एव स्वस्य जितात्मनो बन्धुरिति यावत् ।

कथं स्वेनैवात्मना स्वयमात्मा जितो भवेदित्यत आत्मशब्दस्यार्थान्तरमाह—**कार्यकरणसङ्घात इति** । कार्यं देहः करणानीन्द्रियाणि तेषां सङ्घातस्समूहः । इन्द्रियव्यापाराधीनत्वात्कायव्यापारस्य न कायजयस्य पृथग्वचनमित्यभिप्रेत्याह—**जितेन्द्रिय इति** । अत्रेन्द्रियशब्देन मनसोपि ग्रहणं--वेदान्तमतैकदेशे मनसोपीन्द्रियत्वात् । अन्तरिन्द्रियमिति हि तस्य व्यवहारः ।

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥७॥

जितात्मान इति । जितात्मनः कार्यकरणसङ्घात आत्मा जितो येन सः जितात्मा; तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्योपशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः ।

अनात्मनः अविद्यमान इति नार्थः- तस्यासम्भवात् , असङ्गतत्वाच्च । किंतु अजितात्मन इति । शाकपार्थिवादित्वाज्जितपदलोपः । अविद्यमानपदस्यैवाजित इत्यर्थ इति वा धातूनामनेकार्थत्वात् । नञोस्त्यर्थानामिति विद्यमानपदलोपः । अस्वाधीनत्वाद्विरुद्ध आत्मा यस्य स अनात्मेति वा । नञो विरोधार्थकत्वात् अजितेन्द्रियस्येत्यर्थः ।

आत्मैवेति । अजितेन्द्रियः स्वयमेवेत्यर्थः । शत्रुवद्वर्तनं नाम अपकारकरणमित्याह— **यथेत्यादिना** । अजितेन्द्रियस्यात्मापकारित्वं चात्मनस्संसारसागरे पातनमेव, शत्रोरात्मापकारित्वं चात्मनो दुःखसागरे पातनम् । तस्मादजितेन्द्रियस्सन् पुरुषो नात्मानमवसादयेत् शत्रुवत् , किंतु जितेन्द्रियस्सन्नात्मानमुद्धरेन्मित्रवदिति फलितार्थः ॥६॥

जितात्मन इति; प्रशान्तस्येति । वाचिकमानसिककायिकसर्वव्यापारोपरमरूपं प्रकृष्टं शमं प्राप्तस्येत्यर्थः । समाहितः सम्यगाहितः स्थितः भवतीति शेषः । सम्यक्पदार्थमाह—**साक्षादिति** । प्रत्यक्षमित्यर्थः । केन रूपेण साक्षात्त्वमत आह— **आत्मभावेनेति** । आहितशब्दार्थमाह—**वर्तत इति** । साक्षादात्मत्वेन प्रतिभातीति यावत् ।

यस्त्वजितात्मा स आत्मानं कूटस्थमविदित्वा प्रमातारमात्मानं मत्वा कूटस्थमीश्वरमन्यं परोक्षं मन्यते अतो न तद्दृष्ट्या परमात्मान आत्मत्वेन वर्तनं यः पुनर्जितेन्द्रियस्स आत्मानं कूटस्थमीश्वरं वेत्तीति तद्दृष्ट्या परमात्मान एवात्मत्वेन वर्तनमिति भावः ।

जितेन्द्रियस्यैव स्वात्मभूतपरमात्मसाक्षात्कारो न त्वजितेन्द्रियस्येति परमार्थः ।

अत्र जितात्मनः प्रशान्तस्य हृदि परमात्मा समाहित इत्यप्यन्वयस्सम्भवति, अर्थस्तु पूर्वोक्त एव । शास्त्रोपदेशशमदमादिसंस्कृतमनस आत्मदर्शने करणत्वात्तादृशे समाहिते मनसि परमात्मा स्वयमात्मत्वेन स्फुरतीत्यर्थः ।

उक्तं हि हंसगुह्ये व्यासेन भागवते—'यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतसम्प्रमोषात् । य ईयते केवल्या स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिषद्मने नम' इति जितेन्द्रियस्य मनस्युपरते हंसाख्यात्मस्फुरणं स्वत एव भवतीति श्लोकार्थः ।

यद्यपि 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ'तीति सर्वस्यापि हृदि परमात्मा समाहित एव, तथापि नतु सर्वो वेत्ति किंतु प्राज्ञ एव । ततश्च यं परमात्मानं हृद्गतं न वेत्ति परमात्मा तस्य हृदि अवर्तमान इव वर्तते । पारोक्ष्येण यस्तु वेत्ति तस्य हृदि साक्षादात्मत्वेन वर्तत एवेत्यभिप्रायेण- 'जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहित' इत्युक्तं व्यासेन । शङ्करेण च तथैव भाषितं साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थ इति । साक्षादात्मत्वेन प्रतिभातीति पूर्वोक्तरीतौ तु न कापि शंकेति बोद्धव्यम् ।

किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु च, तथा माने च अवमाने च मानावमानयोः पूजापरिभवयोस्सम-स्स्यात् ॥७॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्ययः आत्मा यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थः अप्रकम्पो भवतीत्यर्थः। विजितेन्द्रियश्च ईदृशो युक्तस्समाहित इति उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य सः॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥

किंच, सुहृदिति । सुहृदित्यादिश्लोकार्धमेकं पदं । सुहृदिति प्रत्युपकारानपेक्षयैवोपकर्ता; मित्रं स्नेहवान्; अरिः शत्रुः; उदासीनः न कस्यचित्पक्षं भजते; मध्यस्थः विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी;

किंचेति । जितेन्द्रियस्य योगिन इदमप्यावश्यकमिति भावः । सम इति मूले शेषः । जितेन्द्रिय इति, योगीति वा कर्तुरुभयत्र शेषः । समो हर्षविषादवर्जितः । साम्याभावे तु विकार-प्रसङ्गेन जितेन्द्रियत्वं भज्येत, तेन च योगो नैव निष्पद्येत, तस्मात्समत्वं योग उच्यत इति प्रागुक्त-स्समत्वरूपो योगोऽपि ध्यानयोगिन आवश्यक इति भावः ॥७॥

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः पुरुषः युक्त इत्युच्यते । योगीत्यादिक-मुत्तरश्लोकान्वयि । तथैवेति शास्त्रोक्तविषयैवेत्यर्थः । स्वानुभवकरणं स्वानुभवापादनम् । ज्ञानविज्ञा-नयोर्विषयपारोक्ष्याऽपरोक्ष्याभ्यां भेद इति भावः ।

अलंप्रत्ययोऽलंबुद्धिः, आत्मा मनः, बुद्धिर्वा । कूटवत्तिष्ठतीति कूटस्थः निर्विकारः, अप्रकम्पो निश्चल इति यावत् । यद्यपि वस्तुतः आत्मा कूटस्थएव, तथापि बुद्धौ चलन्त्यामकूटस्थ इव प्रति-भातीति कूटस्थ इत्युक्तम् । बुद्धिचाञ्चल्याभावात्कूटस्थरूपेण प्रतिभातीत्यर्थः । निश्चलबुद्धिरिति कूटस्थशब्दस्य यावदर्थः समाहितश्चित्तसमाधानवान् । योगो हि चित्तसमाधानं, उच्यते शास्त्रैः शास्त्रज्ञै-रिति वा । नत्वनेवंविधस्य क्वापि कथमपि चित्तसमाधानं भवितुमर्हतीति भावः ॥८॥

सुहृदिति । समलोष्टाश्मकाञ्चनः सुहृदादिषु साधुषु पापेष्वपि च समबुद्धिर्योगी विशिष्यते । लोष्टं मृत्पिण्डः अश्मा पाषाण उपलो मणिर्वा काञ्चनं हेम एतानि यस्य समानि स समलोष्टाश्म-काञ्चनः- लोष्टादिषु न परित्याज्यताबुद्धिः, काञ्चने न स्वीकार्यताबुद्धिर्योगिन इत्यर्थः । लोष्टादिकमिव काञ्चनमपि परित्यजत्येव नतु स्वीकरोतीति यावत् । द्रव्यसाध्यप्रयोजनाभावादस्य । इदं तु काञ्चने भ्रमराहित्यं दुष्करं योगिनः। यत उक्तं- 'वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु च । तासु तेष्वप्यना-सक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृति'रिति । तस्मात्काञ्चनं मलवत्परित्याज्यं योगिनः ।

द्वेष्यः आत्मनः अप्रियः; बन्धुस्सम्बन्धीत्येतेषु, साधुषु शास्त्रानुवर्तिषु, अपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु, सर्वेषु तेषु समबुद्धिः कः कर्ता किं कर्मेत्यव्याकृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते; स मुच्यत इति पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥९॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

अतएव उत्तमफलंप्राप्तये—योगीति । योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततं सर्वदा आत्मानमन्तःकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितस्सन् एकाकी असहायः रहसि स्थितः; एकाकी चेति विशेषणात् सन्न्यासीत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा

समबुद्धिरिति । समा अविकृता बुद्धिर्यस्य स समबुद्धिः, समः आत्मा तस्मिन् बुद्धिर्यस्य स समबुद्धिरिति वा- समदर्शीत्यर्थः । इदमेवाहाव्याकृतबुद्धिरिति । अव्याकृतो निर्विकार आत्मा, अव्याकृता विकृतिरहिता बुद्धिर्यस्य स इति वा ।

बुद्धिमेवाभिनीय दर्शयति—**कः कर्ता किं कर्मेति** । आत्मनोऽविकारित्वादनात्मनोऽचेतनत्वान्नास्ति कर्ता । तथा आत्मान्यस्य सर्वस्यापि मृषात्वात्कर्मापि नास्ति । यद्वा ममाकर्तृत्वाद्देहादेरनात्मत्वान्नास्ति कर्मेत्यर्थः ।

विशिष्यत इति । न ज्ञानयोगिभ्यः- सर्वोत्तमत्वात्तेषां, न च कर्मयोगिभ्यः- कर्मयोग्यपेक्षया ध्यानयोगिन उत्कर्षस्य स्वतस्सिद्धत्वेन वचनानर्हत्वात् । किंतु स्वेतरध्यानयोगिभ्य एवेत्यभिप्रेत्याह—**योगारूढानामिति** । सर्वेषां मध्ये इत्यर्थः । सर्वत्र समबुद्धिमत्त्वात् समबुद्धेश्च ज्ञानयोगप्रधानांशत्वाच्चेति भावः ॥९॥

योगीति । योगी रहसि स्थितः एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहश्च सन्नात्मानं सततं युञ्जीत ध्यायीत, ध्यानशीलः आत्मानं युञ्जीत चित्तं ब्रह्मणि समादध्याद्ब्रह्मणि चित्तसमाधानं कुर्यात् ।

असहायः भार्यादिसहायरहितः; गृहस्थस्य गृहएव स्थितिः, नतु गिरिगुहादौ, भार्यासहितस्यैव गृहस्थस्य कर्मस्वधिकारो नतु तद्रहितस्येति । यद्वा गृहस्थस्य भार्यादिसहायपरित्यागोऽनुचितः- भार्यादित्यागस्य दोषावहत्वात्- 'ऋतौ भार्यामुपेया'दित्यादिशास्त्रात् । अतो न गृहस्थस्यैकाकित्वं रहस्स्थितत्वं वा सम्भवतीति कृत्वा एकाकी रहसि स्थित इति विशेषणात्सन्न्यासिलाभ इत्याह—**रहसीति** ।

नच भार्यापरित्यागो गृहस्थस्येव सन्न्यासिनोपि दोषावहएव- 'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति शास्त्रविरोधादिति वाच्यं, ऋताविति शास्त्रस्य परिसङ्ख्याविधित्वेन ऋतुकालइव तदितरकालेष्वपि भार्यागमनं यस्य नित्यप्राप्तं तं गृहस्थं प्रत्येव ऋतावेव भार्यामुपेयादिति विहितं, नतु सन्न्यासिनं प्रति । तस्य भार्याया एवाभावेन तद्गमनस्याऽप्राप्तत्वात् ।

न चैतदर्थमपूर्वविधिरेव स इति वाच्यं, गृहस्थे भार्यागमनस्य नित्यप्राप्तत्वेनापूर्वविधित्वाभावात् । सन्न्यासिनस्सर्वपरित्यागस्य विधानाच्च 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दित्यादिशास्त्रेण ।

देहश्च संयतौ यस्य सः यतचित्तात्मा निराशीर्विगततृष्णः अपरिग्रहः परिग्रहरहितश्च । सन्न्यासित्वेपि त्यक्तसर्वपरिग्रहस्सन् युञ्जीतेत्यर्थः ॥१०॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

अथेदानीं योगं युञ्जानस्य आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः; प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादिकं चेत्यत आरभ्यते- तत्र आसनमेव तावत् प्रथममुच्यते—शुचाविति । शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलं आत्मन आसनं नात्युच्छ्रितं अतीवोच्छ्रितं अत्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तच्च चेलाजिनकुशोत्तरं चेलं अजिनं कुशाश्चोत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं चेलाजिनकुशोत्तरं विपरीतोत्र क्रमश्चेलादीनां प्रतिष्ठाप्य ॥११॥

तस्मादेकाकित्वं रहस्स्थितिश्चेति द्वयं सन्न्यासिनएव, नतु गृहस्थस्य- गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः, गृहे भार्यया सह तिष्ठतीति गृहस्थ इति च व्युत्पत्तेः ।

संयतौ नियमितौ युक्ताहारविहारादिना स्वायत्तीकृतावित्यर्थः । परिग्रहः धनधान्यादिः । यद्यपि सन्न्यासिनोऽपरिग्राह्यमेव, तथापि सन्न्यासोचितकाषायाम्बरादिपरिग्रहनिषेधायोक्तमपरिग्रह इत्याह— **सन्न्यासित्वेपीति** । सन्न्यासिनो यः परिग्रह आवश्यकः तमपि त्यजेदित्यर्थः । **एतेन** दिगम्बरत्वं दण्डकमण्डलुराहित्यं च परमहंससन्न्यासाश्रमलक्षणं **सूचितम्** ।

यद्वा सन्न्यासी भवन्नपि यः कश्चन देवालयादिधर्मकार्यार्थं धनादिपरिग्रहं सम्पादयेत् तं प्रत्याह-- **अपरिग्रह इति** । सन्न्यासिनो देवालयादिधर्मकार्यसाध्यप्रयोजनाभावात्सन्न्यासिनो मुमुक्षुत्वान्मोक्षस्याकार्यत्वात्किं मुमुक्षोस्सन्न्यासिनो धर्मकार्यैरधर्मकार्यैर्वा । तस्मात्सन्न्यासित्वेपि परिग्रहरहितएव स्याद्योगी । सति परिग्रहे तद्रक्षादिव्यग्रस्य चित्तस्य ब्रह्मणि समाधानालाभादिति भावः ।

यत्तु रामानुजः—योगी कर्मयोगनिष्ठः यतचित्तात्मा यतचित्तमनस्क इति, **तत्तुच्छम्**— कर्मयोगिनो विजनस्थित्यसम्भवात्, कारकादिसापेक्षो हि कर्मयोगः । यतचित्त इत्यनेन यतमना इत्यनेन वा विवक्षितमनोजये सिद्धे यतचित्तमनस्क इति चित्तमनसोर्ग्रहणं पुनरुक्तम् ॥१०॥

शुचाविति । प्राप्तयोगलक्षणं योगारूढलक्षणं च वक्तव्यं तत्फलादिकं च वक्तव्यमित्यतो हेतोरारभ्यते उत्तरग्रन्थ इति शेषः । शुचौ स्वभावतः **शुद्धे परिशुद्धे** संस्कारतो विविक्ते विजने वा-- **निस्संसारे** इत्यर्थः । संसारः पशुशिश्वादिः । शुचौ देशे नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरं **स्थिरमात्मन** आसनं प्रतिष्ठाप्येत्यन्वयः । आसनं दार्वादिमयं पीठं । **विपरीत इति** । कुशाजिनचेलानीत्यर्थः । आसनस्योपरि कुशाः, तदुपर्यजनं, तदुरि चेलं चेति क्रमः प्रतिष्ठाप्य **स्थापयित्वा** ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

किंच, तत्रेति। तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य योगं युंज्यात्- समाधानं कुर्यात्। कथं, सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्य एकाग्रं कृत्वा मनः। यतचित्तेन्द्रियक्रियः चित्तं च इन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयताः यस्य सः यतचित्तेन्द्रियक्रियः। स किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याह—आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थमित्येतत् ॥१२॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

बाह्यमासनमुक्तमधुना शरीरधारणं कथमित्युच्यते—सममिति। समं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं, तत् समं धारयन्नचलं च समं धारयतश्चलनं सम्भवत्यतो विशिनष्टि- अचलमिति। स्थिरःस्थिरो भूत्वेत्यर्थः। संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः। न हि स्वनाशिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह विधित्सितं, किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसन्निपातः। स चान्तःकरण-समाधानापेक्षो विवक्षितः- स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत, आत्मनि हि मनस्समाधानं वक्ष्यति आत्मसंस्थं मनः कृत्वेति। तस्मादिवशब्दलोपेनाक्ष्णोः दृष्टिसन्निपात एव सम्प्रेक्ष्येत्युच्यते। स्वं दिशश्च अनवलोकयन् दिशां चावलोकनं स्वय-मकुर्वन्नित्येतत् ॥१३॥

तत्रेति। तत्रासने उपविश्य यतचित्तेन्द्रियक्रियस्सन् मन एकाग्रं कृत्वा आत्मविशुद्धये योगं युञ्ज्यात्। एकाग्रमिति। एकमग्रं चिन्तनीयमस्येत्येकाग्रम्। 'एकाग्रमेकताने स्यादेकाग्रं चाप्यना-कुले' इति विश्वः। एकतानं सावधानं आत्मैकध्यानपरमिति यावत्। इदं च मनसो विषयप्रत्याहारं विना न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्येति। निवर्त्येत्यर्थः। आत्मविशुद्धये आत्मा नात्र कूटस्थः- तस्य सर्वपवित्रीकरणचणस्य स्वतः पवित्रतमस्य भवितव्यशुद्ध्यभावात्। किंतु मन एवेत्याह—अन्तःकरणमिति। तस्य शुद्धिर्नाम रागादिदोषाभावः प्रसन्नतेति यावत् ॥१२॥

सममिति। कायशिरोग्रीवं सममचलं च धारयन् स्थिरो भूत्वा स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्येव दिशश्चानवलोकयन् सन् प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितश्च सन् योगीति शेषः; मनः संयम्य मच्चित्तः युक्तः मत्परश्च सन्नासने इति शेषः। आसीत इति श्लोकद्वयस्यान्वयः।

कायशिरोग्रीवमिति समाहारत्वादेकत्वं क्लीबत्वं च। कायश्च शिरश्च ग्रीवा च तत्समाहारः कायशिरोग्रीवम्। कण्ठश्रोणिमध्यदेशोऽत्र कायः- ऊर्वादिकायस्यासनबन्धनेनैव समीकृतत्वादचली-कृतत्वाच्च। ग्रीवाग्रहणं स्पष्टार्थं-- शिरश्चलनं विना ग्रीवाचलनासम्भवात्, शिरसि समेऽचले च कृते सति ग्रीवायास्समत्वाचलत्वलाभाच्च।

स्थिर इति। स्थैर्यमत्र बुद्धिगतं बोध्यम्-- कायगतस्योक्तत्वात्। स्थिरबुद्धिरित्यर्थः। यद्वा काय-

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

किंच, प्रशान्तेति । प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्तः आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा, विगतभीः विगतभयः, ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभैक्षभुक्त्यादि तस्मिन् स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः । किंच मनस्संयम्य मनसो वृत्तीरुपसंयम्येत्येतत् । मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तः, युक्तः समाहितस्सन्नासीत उपविशेत् ; मत्परः अहं परो यस्य सोऽयं मत्परो भवति । कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वा । अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

अथेदानीं योगफलमुच्यते— युञ्जन्निति । युञ्जन् समाधानं कुर्वन् एवं यथोक्तेन विधिना सदात्मानं सर्वदा योगनियतमानसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोयं नियतमानसः- शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षः परमा निष्ठा यस्याश्शान्तेः तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनां अधिगच्छति प्राप्नोति ॥१५॥

शिरोग्रीवं सममचलं धारयन्नतएव स्थिर इति । अनेन च स्थिरपदेन चिरकालं कायाद्यचलनपूर्वकमासने स्थातुं क्षम इति व्यज्यते ।

दृष्टिसन्निपात इत्यस्य दृष्टेस्सन्निपातो रूपादिविषयप्रवृत्तिराहित्यमित्यर्थः । स चेति । दृष्टिसन्निपात इत्यर्थः । अन्तःकरणस्य समाधानमपेक्षत इत्यन्तःकरणसमाधानापेक्ष अन्तःकरणसमाधानार्थ इत्यर्थः । तत्रैव नासाग्रसम्प्रेक्षण एव । स्वं स्वीयमित्यर्थः । स्वयमिति वा । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वमिति आत्मार्थे क्लीबत्वात् ॥१३॥

प्रशान्तात्मेति । शान्तः प्रसन्नः । **विगतभीरिति** । निर्जनदेशस्थित्यादिप्रयुक्तभयरहितः सर्वशून्यात्मावलोकनप्रयुक्तभयरहित इति वा । अभये भयदर्शन इति निर्विकल्पसमाधेर्भयहेतुत्वमुक्तं हि गौडपादाचार्यैः । मनस्संयमनं नाम मनसो निर्वृत्तीकरणं; कामादिवृत्तिसत्त्वे मनश्चाञ्चल्यादिति भावः ।

मच्चित्तः आत्मनिष्ठमना इत्यर्थः । परमेश्वरस्यैवात्मत्वात् । ननु यो यच्चित्तस्स तत्परएव भवतीति मत्पर इति विशेषणं व्यर्थमत आह— **कश्चिदिति** । परत्वेन उत्कृष्टत्वेन प्राप्यत्वेनेति वा । अयं योगी तु मत्परश्च मय्येव परत्वबुद्धिमान् ॥१४॥

युञ्जन्निति । योगी नियतमानसः एवं सदा आत्मानं युञ्जन् मत्संस्थां निर्वाणपरमां शान्तिमधिगच्छति । आत्मानमन्तःकरणं युञ्जन् ब्रह्मणि समाहितं कुर्वन्नित्यर्थः । शन्तिमुपरतिं सर्वकर्मसन्न्यासमिति यावत् । निष्ठापर्यवसानं फलमिति यावत् । मदधीनामिति । अकर्त्रात्मस्वभावभूतामित्यर्थः एवं समाहितमना निर्व्यापारस्तूष्णीमात्मानमवलोकयन् वर्तत इत्यर्थः ॥१५॥

नात्यश्नतस्तु योगोस्ति नचैकान्तमनश्नतः ।
नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चाऽर्जुन ॥१६॥

योगिनः आहारादिनियम उच्यते—**नेति** । **न अत्यश्नतः** आत्मसम्मितं अन्नपरिमाणं अतीत्य अश्नतःअत्यश्नतः योगोस्ति,नचैकांतमनश्नतः योगोस्ति; तदुक्तं- 'यदुह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदव'तीति श्रुतेः । तस्माद्योगी आत्मसम्मितादन्नादधिकं न्यूनं वा नाश्नीयात् । अथ वा योगिनो योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्नतो योगो नास्ति, उक्तं हि- 'अर्धं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोस्सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥' इत्यादिपरिमाणम् । तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति; नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ! ॥१६॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—युक्ताहारेति । **युक्ताहारविहारस्य** आह्रियत इत्याहारोन्नं विहरणं विहारः पादक्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य; तथा अन्या च नियता चेष्टा यस्य कर्मसु- तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नावबोधौ स्वप्नश्च अवबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा, सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥१७॥

नेति; आत्मसम्मितमिति । आत्मनः स्वस्य सम्यक् मितं सम्मितं आत्मतृप्तये पर्याप्तमित्यर्थः । स्वजठरकोशाय पर्याप्तमिति वा ।

यदिति श्रुतेरयमर्थः:- उ ह वेति प्रसिद्धौ । यदात्मसम्मितमन्नं तत्पुरुषं भोक्तारमवति रक्षति । तत्तं न हिनस्ति न नाशयति रोगादिजननद्वारेति भावः । यद्भूयः अपरिमितमन्नं तत्तं हिनस्ति; यत्कनीयः अल्पमप्यन्नं तन्नावति, किंतु हिनस्त्येवेत्यर्थः ।

यस्मादिति । आत्मसम्मितान्न्यूनाधिकान्नयोररक्षकत्वात्प्रत्युत हिंसकत्वाच्चेत्यर्थः । अल्पान्नाशने शरीरधारणं न सम्भवति, अधिकान्नाशने शरीरादीनामात्मवश्यत्वं न सम्भवतीति भावः ।

व्यञ्जनानि घृतसूपादीनि । **अर्धमिति** । अन्नकोशस्येति शेषः । अयं श्लोकः 'द्वौ भागौ पूरयेदन्नैः तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषये'दिति प्रकारान्तरेणापि पठ्यते । अर्थस्त्वभिन्न एव । अन्नैरिति बहुत्वं व्यञ्जनापेक्षया । **एतेन** मिताशिन एव योगलाभ इति **सिद्धम्** ।

अतिस्वप्नशीलं अतिस्वप्नोऽत्यन्तनिद्राशीलं यस्य स अतिस्वप्नशीलः- नक्तं दिवमपि निद्राण इत्यर्थः । तस्य अतिनिद्रा अतिजागरणं च योगिना परित्याज्यमित्युत्तरार्धार्थः ॥१६॥

युक्तेति । आह्रियते भुज्यते । पादक्रमः पादविक्षेपः; सञ्चार इति यावत् । न केवलमाहार-

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निस्पृहस्सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

अथाऽधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—यदेति । यदा **विनियतं** विशेषेण नियतं संयतं एकाग्रतामापन्नं **चित्तं** हित्वा बाह्यार्थचिन्तामात्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते, स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । **निस्पृहस्सर्वकामेभ्यो** निर्गता स्पृहा तृष्णा दृष्टादृष्टविषयेभ्यो यस्य योगिनः स **युक्त**स्समाहित **इत्युच्यते तदा** ॥१८॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

योगिनः समाहितचित्तस्योपमोच्यते—यथेति । **यथा दीपः** प्रदीपः **निवातस्थो** निवाते वातवर्जिते देशे स्थितः **नेङ्गते** न चलति, **सा उपमा** उपमीयते अनयेत्युपमा योगज्ञैः चित्तप्रचारदर्शिभिः **स्मृता** चिन्तिता **योगिनो यतचित्तस्य** संयतान्तःकरणस्य **युञ्जतो योग**मनुतिष्ठत **आत्मनः** समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥१९॥

रहितो गमनरहितश्च स्यात् , नाप्यतिमात्रमाहारवान् सञ्चारवान् वा स्यादित्यर्थः । कर्मसु स्नानादिषु; चेष्टा व्यापारः; अवबोधो जागरम् ॥१७॥

यदेति । मनसः केवलात्मस्थितिलाभे सति तदात्मानन्दानुभवव्यग्रतया तन्मनो न बाह्यविषयानुभवसुखमपेक्षते तुच्छत्वादस्य । अतः सर्वकामेषु निस्पृहत्वं जायते । य एवंविधो योगी स युक्त इत्युच्यते विद्वद्भिश्शास्त्रेण वा ॥१८॥

यथेति । निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते सा यतचित्तस्यात्मनो योगं युञ्जतो -योगिन उपमा स्मृता । उपमोच्यते उपमानमुच्यत इत्यर्थः । **यथेति** । य इत्यर्थः । सेति विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् । स इत्यर्थः । दीप इति यावत् । यो दीपो निवातस्थो नेङ्गते स दीपो योगिन उपमा स्मृता- निवातस्थो निश्चलदीपो योगिन उपमानभूत इत्यर्थः ।

कैः स्मृतेत्यत आह—**योगज्ञैरिति** । योगिन एव स्वानुभवानुसारेण स्वस्योपमानं निवातस्थदीपमुक्तवन्त इत्यर्थः । योगं युञ्जत इति पाकं पचति वाचं वदतीत्यादिवन्निर्देशः ।

यद्वा योगशब्दसान्निध्यबलाद्युञ्जत इत्यस्य अनुष्ठानसामान्यमेवार्थः, नतु योगानुष्ठानविशेषः—पौनरुक्त्यात् । अत एवाहानुतिष्ठत इति; आत्मनो योगं युञ्जत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः । आत्मात्र मनः तस्यैव समाधेयत्वात् । बुद्धिरिति वा, नतु प्रत्यक् तस्य समाधानायोगात् ।

अथ वा आत्मा प्रत्यगेव- विषयविषयिभावसम्बन्धे शेषे षष्ठी । आत्मनो योगमात्मविषयकं योगमित्यर्थः । योगश्चित्तसमाधानम् । पूर्वोक्तार्थे तु समाधानमात्रमेवार्थः । आत्मविषयकचित्तसमाधानं नाम आत्मनि चित्तसमाधानं तद्युञ्जतोऽनुतिष्ठत इति । आत्मनि चित्तं समाहितवत इत्यर्थः । आत्मनि समाहितचित्तस्येति यावत् । आत्मनो मनस इति मते तु मनसो योगं समाधानं प्रकरणादात्मन्येवेति बोध्यम् ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥

एवं योगाभ्यासबलात् एकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्, यत्रेति । यत्र यस्मिंश्च काले उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छति- निरुद्धं निवारितं योगसेवया सर्वतो निवारितप्रचारं योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेन आत्मानं परं चैतन्यं ज्योतिस्स्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व आत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥२०॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र नचैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

किंच- सुखमिति । सुखमात्यन्तिकं अत्यन्तमेव भवतीत्यान्तिकं अनन्तमित्यर्थः । यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यं अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीत-

---

यथा निवातस्थो दीपः न चलति तथा आत्मयोगे स्थितो योगी न चलतीति परमार्थः । न च योगिन आत्मत्वेन आत्मनश्चाचलत्वेन चलनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति कुतो निषेध इति वाच्यं, बुद्धि-चाञ्चल्यप्रयुक्तस्यारोपितचलनस्यात्मनि प्रसक्तत्वेन तन्निषेधसम्भवात् ।

यद्वा यतचित्तस्य योगं युञ्जतो योगिन आत्मनश्चित्तस्य सोपमेत्यन्वयः । एवं च निवातस्थित-दीपवदात्मस्थितं योगिनश्चित्तं न चलतीति पर्यवसन्नार्थः । अयमेव निर्विकल्पसमाधिः- यत्र निर्वृत्ति-कस्य मनस आत्मस्वरूपे लीनवदवस्थानम् ।

श्लोकस्य योजनान्तरमुच्यते— यतचित्तस्यात्मनो योगं युञ्जतो योगिनश्चित्तं नेङ्गत इत्यस्मिन्नर्थे यथा निवातस्थो दीपो नेङ्गते सा एषोर्थ उपमा दृष्टान्तो योगज्ञैः स्मृतेति । यथा निवातस्थो दीपो नेङ्गते तथा योगिन आत्मस्थं चित्तं नेङ्गत इति वाक्यार्थद्वयस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्यर्थः । आत्मस्थयोगिचित्तं निवातस्थदीपवन्न चलतीत्येव पर्यवसन्नार्थः ।

अन्यापि योजना प्रदर्श्यते-- यथा सम्यक् निवातस्थः निवाते सम्यगवस्थापित इत्यर्थः । दीपो नेङ्गते सा निवातस्थो निश्चलस्स दीप इत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥१९॥

यत्रेति । प्रदीपकल्पं सदिति चित्तविशेषणम् । उपरमते निर्व्यापारं भवति, सर्वतः सर्व-विषयेभ्यः उपलभमानः अनुभवन् ज्योतिर्ज्ञानम् ॥२०॥

सुखमिति । यत्तत्प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्वा यत् तत् इति पदद्वयम् । यदात्यन्तिकमतीन्द्रियं बुद्धिग्राह्यं च तत्सुखं यत्र वेत्तीत्यन्वयः ।

बुद्धिग्राह्यमिति । 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्ये'ति श्रुतेरिति भावः । यद्यपि विषयसुखमपि बुद्ध्यैव गृह्यते, तथापीन्द्रियद्वारा गृह्यते- विषयेन्द्रियसंयोगाभावे विषयसुखस्यैवानुदयेन कुतः पुनस्त-त्प्रत्यक्षं केवलाया बुद्धेरित्याह—**इन्द्रियनिरपेक्षयेति** । कुत इन्द्रियनिरपेक्षत्वमत आह—**अतीन्द्रिय-मिति** । इन्द्रियगोचरं हि वस्तु बुद्ध्या तत्सापेक्षया गृह्यते, इदं त्विन्द्रियातीतमिति नात्र बुद्धेरिन्द्रि-

मविषयजनितमित्यर्थः। वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति- यत्र यस्मिन्काले। नचैवायं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मान्नैव चलति तत्त्वतः; तत्त्वस्वरूपान्न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥२१॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥

किंच- यमिति। यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य च अपरमन्यं लाभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति, किंच- यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो न दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन गुरुणा महतापि न विचाल्यते ॥२२॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥२३॥

यत्रोपरमत इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः। तमिति। तं विद्याद्विजानीयात्- दुःखसंयोगवियोगं दुःखैस्संयोगो दुःखसंयोगः तेन वियोगः दुःखसंयोगवियोगः तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजा-

---

यापेक्षेति भावः। ननु विषयसुखमपि मानसिकत्वेनातीन्द्रियमेव, मनो हि तव मते नेन्द्रियमत आह— **अविषयजनितमिति**। विषयेन्द्रियसंयोगजं सुखमतीन्द्रियं न भवति- इन्द्रियपरतन्त्रत्वादिति भावः।

ईदृशमुक्तलक्षणं सुखमात्मस्वरूपभूतमानन्दं-- अयं योगीत्यर्थः। तस्मात्तत्त्वतः तत्त्वादात्मस्वरूपादित्यर्थः। न चलतीत्यस्यार्थमाह—**प्रच्यवत इति**। नैव भ्रश्यतीत्यर्थः। योगिनं आत्मस्वरूपाच्चित्तस्य भ्रंशस्साक्षादेव सम्भवति, विदुषस्तु अनात्मतादात्म्याध्यासद्वारेति विवेकः ॥२१॥

यमिति। यं लब्ध्वा ततोऽधिकमपरं लाभं न च मन्यते, यस्मिन् स्थितो गुरुणा दुःखेनापि न विचाल्यते। लभ्यत इति लाभः प्राप्यं वस्तु ॥२२॥

तमिति। तं दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं विद्यात्। स योगः अनिर्विण्णचेतसा निश्चयेन योक्तव्यः दुःखसंयोगवियोगः दुःखसंयोगाभावः दुःखासंयोग इति यावत्। ननु वियोगस्य कथं योगसंज्ञेत्यत आह—**विपरीतलक्षणेनेति**। विरुद्धलक्षणयेत्यर्थः।

यद्वा योगेप्यस्मिन् दुःखसंयोगाभावरूपविपरीतलक्षणसत्त्वाद्योगमेवामुं दुःखसंयोगवियोगं विद्यात्। अस्मिंश्च पक्षे योगसंज्ञितं तं दुःखसंयोगवियोगं विद्यादित्यन्वयः।

ननु यत्तच्छब्दार्थयोरैक्येन भाव्यत्वात् यत्रोपरमते यत्र चैवात्मना वेत्ति यत्र न चैवायं इत्येषु स्थलेषु यच्छब्दस्य कालार्थ उक्तः, यं लब्ध्वा यस्मिन् स्थित इत्यत्र य आत्मार्थ उक्तः तं विद्यादिति तच्छब्दस्य तु योगार्थ उक्त इति कथमिदमुपपद्यते यत्तदोर्भिन्नार्थत्वमिति चेदुच्यते—तं तत्कालोपलक्षितं तदात्मविषयकं च योगमित्यर्थाददोष इति।

ननु रामानुजभाष्यरीत्या यच्छब्दपञ्चकस्य योगार्थ एव वाच्यः, तथा च सति तं योगमिति स्वरसतस्सिद्ध्यति यत्तदोरेकार्थत्वं, इदानीं तु तच्छब्दस्य लक्षणाश्रयणं दुष्टमिति **चेन्नैवम्—यत्र योगे**

नीयादित्यर्थः । **योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते- निश्चयानिर्वेदयोः योगसाधनत्वविधानार्थं सः यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्यः। अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं किं तच्चेतः तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः॥**

योगसेवया चित्तं निरुद्धमिति वाक्यस्य पुनरुक्तिदोषग्रस्तत्वात् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति पतञ्जलिना भाषितमिह च योगश्चित्तसमाधानमित्युक्तम् । तथा च चित्तं निरुद्धमित्यस्य योग इत्यस्य चैकार्थ्यात्पुनरुक्तिः; योगे योगसेवयेति पुनरुक्तिर्विदितैव ।

किं च चित्तनिरोधरूपस्य योगस्य चित्तनिरोधाधिकरणत्वमसम्भवि । उक्तं हि योगे चित्तं निरुद्धमित्यधिकरणत्वं योगस्य । एकस्यैव योगस्याधिकरणत्वं योगसेवयेति हेतुत्वं च विरुद्धम् । तस्माच्चित्तनिरोधे चित्तनिरोधसेवया चित्तनिरोध इति वाक्यार्थस्य दुष्टत्वं सर्वविदितम् ।

तथा यत्र योगे आत्मानमात्मना पश्यन्नित्यप्ययुक्तम्—मनसा आत्मदर्शनस्यैव योगत्वात् । योगो हि आत्मनि चित्तसमाधानम् । तथा च योगस्यैव योगाधिकरणत्वमिहापि विरुद्धम् ।

यं योगं लब्ध्वा ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यत इत्यप्ययुक्तं-- योगप्राप्यस्य योगादधिकस्य मोक्षलाभस्य योग्याकांक्षितस्य सत्त्वात् । अस्मन्मते तु आत्मस्वरूपस्यैव मोक्षत्वान्न मोक्षस्याधिक्यमपरत्वं वा स्यादात्मन इति नैष दोषः ।

यस्मिन् स्थित इत्यस्य योगे स्थित इत्यप्ययुक्तम्-- योगस्य चित्तसमाधानात्मकस्य क्रियारूपस्य पुरुषाधिकरणत्वासम्भवात् । नच स्थित इत्यस्य व्यापृत इत्यर्थ इति वाच्यं, तदर्थस्य लाक्षणिकत्वेनाभिधेयत्वाभावात् । ष्ठागतिनिवृत्ताविति हि धात्वर्थः स्मर्यते इति ।

यच्च उपरमते अतिशयेन रमत इति रामानुजः, **तच्च तुच्छम्**—उपोपसर्गसङ्गतरमधातोरुपरत्यर्थस्यैव दर्शनात्, अर्थान्तरवर्णनस्य च क्लिष्टत्वात्- उपरमेदुपरत उपरम्येत्यादौ त्वयाप्यस्मदुक्तार्थस्यैव स्वीकृतत्वात् ।

उपसंहृते योगफले किमिति योगस्य पुनः कर्तव्यत्वमुच्यते, तत्राह—**योगफलमिति** । आत्मसुखानुभव आत्मतुष्टिरात्मलाभः दुःखसंयोगवियोगश्चेत्येतानि योगफलानि । फलमिति तु जात्येकवचनम् । प्रकारान्तरेण योगस्य कर्तव्यत्वोपदेशारम्भोऽत्रान्वारम्भः किमर्थं तद्वचनमत आह—**निश्चयेति** । निश्चयानिर्वेदौ योगस्य साधनभूतावतस्तावस्य योगारम्भे कर्तव्यावित्यर्थः । स इत्यस्यार्थमाह—**यथोक्तेति** । यथोक्तानि फलानि यस्य स यथोक्तफलो योगः । ध्यानयोगः निश्चयेन योक्तव्यः ।

केन योक्तव्य इति करणाकांक्षां पूरयति—**अनिर्विण्णचेतसेति** । न निर्विण्णमनिर्विण्णं निर्वेदरहितमित्यर्थः । तच्च तच्चेत इति कर्मधारयः । तेन, कर्ता तु योगसाधकः पुरुष इति बोध्यम् । साधकेन अनिर्विण्णचेतसा निश्चयेन स योगो योक्तव्य इत्यन्वयः ।

अनिर्विण्णं चेतो यस्य तेनेति बहुव्रीहिसमासेपि यद्यपि कर्तृलाभः, तथापि करणस्य चेतसः प्राधान्येन निर्देशो न स्यात्- तद्धि करणं प्राधान्येन ज्ञेयं, कर्ता तु वचनं विनापि सिद्ध्यत्येवेति कर्मधारयसमास उक्तः ।

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥

किंच- सङ्कल्पेति । सङ्कल्पप्रभवान् सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामाः तान् त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतः निर्लेपेन; किंच, मनसैव विवेकयुक्तेन इन्द्रिय-ग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥२४॥

योगसिद्ध्यादिषु संशये योगानुष्ठाने निर्वेदे च सति योगो न सिद्ध्येदतस्तौ द्वौ न कर्तव्या-विति फलितार्थः ॥२३॥

सङ्कल्पेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं सङ्कल्पात्प्रभवन्तीति सङ्कल्पप्रभवा इत्यपि वक्तुं शक्यम् । कामा विषयाभिलाषाः अशेषतो निश्शेषेण; सति कामशेषे तेन लेपस्स्यादिति फलितमाह—**निर्लेपेनेति** । कामानां सङ्कल्पप्रभवत्वविशेषणं तु कामत्यागस्सङ्कल्पत्यागात्सुकर इति द्योतयितुम् । तेन सर्वसङ्कल्पत्यागपूर्वकं सर्वकामपरित्यागं कृत्वेति सिद्ध्यति । समन्ततः सर्वविषयेभ्य इत्यर्थः । विनियम्य निवर्त्य मनोविनियमने इन्द्रियविनियमनमप्रयत्नत एव सिद्ध्यति, मनोव्यापारपूर्वकत्वा-दिन्द्रियव्यापारस्येति भावः ।

यत्तु रामानुजः—काम्यन्त इति कामा विषयाः ते द्विविधाः- स्पर्शजाः सङ्कल्पजाश्चेति, तत्र स्पर्शजाः शीतोष्णादयः स्वरूपतस्त्यक्तुं न शक्याः, सङ्कल्पजास्तु पुत्रमित्रादयः स्वरूपेणैव त्यक्तुं शक्याः; अत एवाशेषतस्सङ्कल्पजाः कामास्त्याज्या इति, **तन्मन्दम्**—किमत्र स्पर्शोनाम त्वगिन्द्रियग्राह्यो गुणः? यद्वा विषयेन्द्रियसम्बन्धः ? आद्ये- शीतोष्णभेदभिन्नस्य स्पर्शस्यैव विषयत्वेन स्पर्शजत्वं शीतोष्णादेर्न सम्भवति; किंच यथा असङ्कल्पजस्पर्शविषयसत्त्वं तथा असङ्कल्पजशब्दादिविषयसत्त्वमपीति न विषय-द्वैविध्यासिद्धिः । दरीस्थितेन जलस्थितेन वा योगिना शीतस्पर्शस्य उष्णस्पर्शस्य च स्वरूपतस्त्यक्तुं शक्यत्वान्न तयोः स्वरूपतो त्याज्यत्वसिद्धिः । द्वितीये- विषयेन्द्रियसम्बन्धरूपस्पर्शोद्भवा विषया इत्ययुक्तं- विषयोत्पत्तेः प्रागेव विषयेन्द्रियसम्बन्धस्य कारणत्वेन वर्तमानत्वेन विषयोत्पत्तेः प्रागेव विषय-सिद्धेः इन्द्रियसंसृष्टविषयाद्विषयोत्पत्तिरिति स्वस्मात्स्वोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च, विषयोत्पत्तेः प्राग्विषयेन्द्रिय-सम्बन्धायोगाच्च ।

तस्मात् स्पर्शजा भोगा एव, नतु विषयाः । स्पर्शास्तु विषया एव- स्पृश्यन्त इति स्पर्शा इति 'मात्रास्पर्शास्तु कौन्ते'येत्यत्र निरुक्तत्वात् ।

तथा पुत्रक्षेत्रादयो विषयाश्च न स्वसङ्कल्पजाः, किं त्वीश्वरसङ्कल्पजा एव- 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजाये'येति सङ्कल्प्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, सच्च त्यच्चा भवदिति, तत्तेज ऐक्षत तत्तेजः सृष्ट्वा' इत्यादिना ईश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वस्योक्तत्वाद्वेदेन ।

इमे चेश्वरसङ्कल्पजा विषया अपि सर्वे न स्वरूपतस्त्यक्तुं शक्याः, न हि सार्वभौमेण राज्ञा भूरूपो विषयस्त्यक्तुं शक्यः- सर्वस्या अपि भूमेः स्वीयक्षेत्रत्वात् । परन्तु तत्र स्वीयत्वाभिमान एव त्यक्तुं शक्यते । स एव हि जीवसङ्कल्पसृष्टः प्रपञ्चः जीवस्य बन्धकश्च ।

शनैश्शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

शनैरिति । शनैश्शनैर्न सहसा उपरमेदुपरतिं कुर्यात्, कया बुद्ध्या; किं विशिष्टयाधृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्ययुक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थं आत्मनि संस्थितंआत्मैव

नहि स्तनादिमत्स्त्रीपिण्डे भार्यात्वरूपभोग्यत्वबुद्ध्यभावे मृण्मये क्षेत्रे स्वीयत्वबुद्ध्यभावे च तदुभयं पुरुषं बध्नीयात्, स हि जीवसङ्कल्पसम्भवः स्वीयत्वाद्यभिमानरूपः काममयः प्रपञ्चः योगिना सर्वात्मना त्याज्यः योगविरोधात् । अत एवोक्तं- 'सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषत' इति ।

ईश्वरसङ्कल्पसृष्टो विषयप्रपञ्चस्तु चेलाजिनकुशासनादिरूपो योगिनस्साधनभूत एवेति न तस्य सर्वस्यापि त्याग उचितश्शक्यश्च । तस्मात्कामा अत्र विषयाभिलाषा एव, नतु विषयाः ॥२४॥

शनैरिति । शनैश्शनैरिति नित्यार्थे द्विर्भावः । धृतिगृहीतया बुद्ध्या मन आत्मसंस्थं कृत्वा शनैश्शनैरुपरमेत्, किञ्चिदपि न चिन्तयेत्, उपरमेदित्यस्यैव व्याख्यानभूतं तुरीयपादम् ।

ननु मनसः कथमात्मनि स्थितिः- 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भू'मेत्युक्तलक्षणे भूमात्मनि निर्विशेषे चिन्मात्रे अद्वितीयब्रह्मणि निरवकाशे परमार्थसत्ये मनसो व्यावहारिकसत्यस्य जडस्य द्वितीयवस्तुनः स्थित्ययोगात् सत्यामात्मनि मनसः स्थितौ तेन मनसा सद्वितीयस्स्यात्खल्वात्मा सविशेषश्च जडसंसृष्टश्च । अतएव हि- 'यत्र वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा स'हेति श्रुतिर्मनसोप्यविषयत्वं वक्त्यात्मनः । नच सर्वभूतानि चात्मनीति सर्वस्यापि जगत आत्मन्येव स्थितत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन मनोमात्रस्यात्मनि स्थितौ को व्याघात इति वाच्यं, आत्मनि सर्वभूतस्थितेरविद्याकृतत्वात् । अविद्याकृतानि हि सर्वाणि भूतानि न परमार्थसत्यानि । अन्यथा 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति श्रुतिव्याकोपस्स्यात् । नच तथैवात्मनि मनसः स्थितिरप्यविद्याकृतैवेति वाच्यं, तदभिप्रायवर्णनस्येहानुपयुक्तत्वात् । न ह्यात्मनि मनो रज्जौ सर्पवदविद्यया कल्पितं वर्तत इत्यभिप्रायेणात्मसंस्थं मनः कृत्वेत्युक्तं, तथासति कृत्वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । करणात्प्रागपि तत्रैव सत्वात् । वस्तुविषयेभ्यो मनो निवर्त्य आत्मन्येव स्थापयेदिति ह्युच्यते । इदं च स्थापनं नाविद्याकार्यं, किंतु विद्याकार्यमेव । तस्मात्कथमात्मनि मनः स्थापयितुं शक्यते योगिना विदुषा वेति अत आह—आत्मैवेति । पेटिकायां वस्त्रस्येवात्मनि मनसः स्थापनं नेह विवक्षितं, किं तु आत्मतत्वानुसन्धानमेव मनस आत्मनि स्थापनमिति विवक्षितम् । आत्मतत्वं च 'इदं सर्वं यदयमात्मा सर्वं खल्विदं ब्रह्म नान्यत्किञ्चन मिष'दित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वमात्मैव, आत्मनोऽन्यत्किञ्चिदपि नास्तीत्येवंरूपमिति ज्ञायते इति ।

ननु न ततोन्यत्किञ्चिदस्तीति सर्वाभावत्वं युक्तमद्वितीयत्वाद्भूमात्मनः- सच्चिदानन्दस्वरूपस्यात्मनस्तु सर्वात्मकत्वमयुक्तं- सर्वस्य अनृतजडदुःखात्मकत्वात्प्रपञ्चस्य । अतः कथमात्मैव सर्वमिति ज्ञानं यथार्थज्ञानं भवितुमर्हतीति चेत्, उच्यते—रज्जौ सर्पस्येवात्मन्येव सर्वस्य मायया कल्पितत्वेन भ्रान्त्या प्रतीयमानमिदं सर्वं वस्तुत आत्मैव, यथा रज्जौ भ्रमणप्रतीयमानस्सर्पो वस्तुतो रज्जुरेवेति । तस्माद्रज्जोस्सर्पात्मत्वमिव स्थाणोः पुरुषात्मत्वमिव गगनस्य नीलात्मकत्वमिवात्मनस्सर्वात्मकत्वं युक्तमेवेति ।

सर्वं न ततोन्यत्किंचिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्। एष योगस्य परमोऽवधिः ॥२५॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

तत्रैवं आत्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी, यत इति। यतोयतो यस्माद्यस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्निश्चरति निर्गच्छति स्वाभाविकदोषात् मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिरम्। ततस्ततस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तयाथात्म्यनिरूपणेनाभावीकृत्य वैराग्यभावनया चैतन्मनः आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यतामापादयेत्। एवं योगाभ्यासबलात् योगिनः आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥२६॥

न किञ्चिदपि चिन्तयदिति। आत्मनोऽन्यस्य कस्य चिदपि वस्तुनोऽभावात्किञ्चिदपि न चिन्तयेत्किं स्वात्मानमेवमेव चिन्तयेत्, इयमेवात्मैकचिन्ता उपरतिरित्युच्यते—सर्वव्यापारोपरमरूपत्वात्। एष इति उपरम इत्यर्थः। आत्मैकचिन्तनमिति यावत् ॥२५॥

यत इति श्लोकमवतारयति—तत्रेति। योगारम्भे इत्यर्थः। चञ्चलमस्थिरं मनः यतो यतो निस्सरति ततस्तत एतन्नियम्यात्मन्येव वशं नयेत्, यतोयतस्ततस्तत इति च वीप्सार्थे द्विर्भावः। निमित्तादिति। मनसो निस्सरणक्रियांप्रति हेतुभूतादित्यर्थः। मनो हि शब्दाद्यर्थः श्रोत्रादिद्वारा बहिर्निर्गच्छति।

स्वाभाविकदोषादिति। मनसः प्रवृत्तिस्वभावत्वादित्यर्थः। अग्नेरौष्ण्यादिवन्मनसः प्रवृत्तिरेव स्वभावः, नतु निवृत्तिरिति भावः। स्वाभाविकः स्वभावसिद्धः स चासौ दोषः प्रवृत्तिरूपः स्वाभाविकदोषः, तस्मादित्यक्षरार्थः। सङ्कल्पविकल्पात्मकस्य मनसः प्रवृत्तिरेव स्वभावः प्रवृत्तेस्सङ्कल्पविकल्पपूर्वकत्वादिति रहस्यम्। स्वाभाविकदोषो रागादिरिति वा।

कथं नियमनमत आह—तत्तदिति। निमित्तभूतानां शब्दादीनां तेषां तेषां विषयाणां याथात्म्यं मृषात्वरूपं तस्य निरूपणेन हेतुना। अभावीकृत्य तत्तन्निमित्तान्यभावरूपाणि कृत्वा- मृषैवायं शब्दादिप्रत्ययः, नतु वस्तुतश्शब्दादयस्सन्ति- आत्मान्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वादित्येवं विवेकज्ञानेन मनसश्शब्दादिषु प्रवृत्तिं वारयित्वेत्यर्थः।

एवं मनसश्शब्दादिसकाशान्निवर्तने तत्तद्याथात्म्यरूपणमेकं हेतुमुक्त्वा अन्यमाह—वैराग्यभावनया चेति। क्षयिष्णुत्वात्सातिशयत्वाद्दुःखोदर्कत्वाच्च न विषयेषु सक्तव्यमित्येवं विषयवैराग्यमुत्पाद्येत्यर्थः। वैराग्यस्य विरागत्वस्य भावना चिन्तनं तयेत्यक्षरार्थः।

आत्मन्यवेति। न तु विषयेष्वित्येवकारार्थः। मनसो विषयपारवश्यं वारयित्वा स्वाधीनतां सम्पादयेदित्यर्थः। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनसो विषयप्रवृत्तिवारणपूर्वकमात्मप्रावण्यापादनेनेत्यर्थः। प्रशाम्यति प्रकर्षेणोपशमं प्राप्नोति। आत्मन्येव लय प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रशान्तमनसमित्युत्तरश्लोके मनःप्रशान्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिह तदानुगुण्येन भाष्ये वाक्यशेष उक्त इति बोध्यम् ॥२६॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण शान्तं मनो यस्य सः प्रशान्तमनाः तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैति उपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवं निश्चयं ब्रह्मभूतमकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥२७॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

युञ्जन्निति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदात्मानं विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यन्तं अन्तमतीत्य वर्तत इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निरतिशयं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥२८॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तमनसं शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषमेनं योगिनमुत्तमं सुखमुपैति हि । प्रशान्तमनसमात्मनि लीनहृदयमत एव शान्तरजसं शान्तं नष्टं रजः मोहादिक्लेशः यस्य तम् ।

रजोधूलिर्यथा गगनमावृत्य तदप्रकाशजनकं वर्तते तद्वन्मोहादिक्लेश आत्मानमावृत्य तदप्रकाशको वर्तत इति गौण्या वृत्त्या रजश्शब्दप्रयोगो मोहादिक्लेशे । यद्वा रजो रजोगुणः तत्कार्यमोहादौ तत्त्वेन व्यपदेश उपचारादिति । अथ वा रजः मोहादिक्लेशहेतुभूतरजोगुणः । उपलक्षणमिदं सत्त्वतमसोरपि । ध्वस्तसत्त्वरजस्तमोगुणमित्यर्थः ।

अतएव ब्रह्मभूतं ब्रह्मणा तुल्यं; नित्यसमासः । तौल्यं च मुक्तत्वरूपम् । यथा ब्रह्म नित्यमुक्तं तथायं योगी जीवन्मुक्त इति । अतएवाह—**जीवन्मुक्तमिति** ।

ब्रह्माभिन्ने आत्मनि ब्रह्मतुल्यत्ववचनमस्वरसमित्यर्थान्तरमाह—**ब्रह्मैवेति** । सर्वं ब्रह्मेति निश्चयज्ञानवन्तमित्यर्थः । यस्य सर्वं ब्रह्मैवेति निश्चयः स स्वयमपि ब्रह्मैव । ततश्च ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव भूतमित्यर्थः— 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः ।

अतएवाकल्मषं धर्माधर्मसंस्कारवर्जितमधर्मवद्धर्मस्यापि बन्धकत्वात्कल्मषत्वम् । भाष्ये आदिपदाद्धर्मग्रहणम् । नहि ब्रह्मणि धर्माधर्मसंस्कारास्सन्तीति भावः ।

एनं योगिनमुत्तमं सुखमात्मानन्दः स्वयमेवोपैति । हिः प्रसिद्धौ । मनोलये सुषुप्त्यादौ स्वरूपसुखाविर्भावः प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥२७॥

युञ्जन्निति । योगी एवं सदा आत्मानं युञ्जन् विगतकल्मषस्सन्, सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते- आत्मानं मनः युञ्जन् ब्रह्मणि समादधानः; आत्मानं कूटस्थं युञ्जन् पश्यन्निति वा । योगोऽस्यास्तीति योगी । योगान्तरायसत्त्वे कथं योगसत्त्वमित्यभिप्रेत्याह—**योगान्तरायवर्जित इति** । अन्तराया विघ्नाः, यद्वा आत्मानं युञ्जन्नित्यनेनैव योगित्वलाभाद्योगिपदं व्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—**योगी**

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

इदानीं योगस्य यदुत्कृष्टं निरतिशयं फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्शयति—सर्वेति । सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ब्रह्मादीनि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानि ईक्षते पश्यति । योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणस्सन्, सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं यस्य सः सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

योगान्तरायवर्जित इति । सदेति विघ्नाभावात्सर्वदा विगतपाप इति । पुण्यस्यापि पापत्वाद्विगतपुण्यपाप इत्यर्थः ।

पूर्वश्लोके सुखं योगिनमुपैतीत्युक्तमिदानीं तु योगी सुखमुपैतीति । अतः पूर्वश्लोकार्थस्यैव भङ्ग्यन्तरेण कथनमिदं, न त्वन्यार्थस्य । यद्वा पूर्वश्लोके जीवन्मुक्तिदशानुभाव्यसुखलाभ उक्तः, इह तु विदेहमुक्तिदशानुभाव्यसुखलाभ इति विवेकः । अथ वा पूर्वश्लोके योगदशानुभाव्य आत्मानन्द उक्तः, इह तु ब्रह्मानन्द इति ।

नच कथं ध्यानयोगान्मोक्षसुखलाभ इति वाच्यं, ध्यानयोगाद्ज्ञानलाभद्वारा मोक्षसुखलाभात्, ज्ञानलाभस्य चोत्तरश्लोके वक्ष्यमाणत्वात् । श्लोकद्वयमपीदं जीवन्मुक्तिसुखपरमेवेति पक्षे तु नैतच्चोद्यस्यावकाशः-- संसारोपरमरूपजीवन्मुक्तिसुखस्य ज्ञानिन इव योगिनोपि योगदशायामनुभाव्यत्वात् ॥२८॥

सर्वेति, उत्कृष्टं फलमिति । एतेन पूर्वश्लोकोक्तं सुखं योगस्य न परमं फलं, किन्त्ववान्तरफलमेवेति **सूचितम्** । आत्मानन्दानुभवशालिनोपि योगिनो ज्ञानाभावे पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात्, स्वानुभूयमानात्मानन्दस्यात्मत्वेन ज्ञानं विना तस्य कृतकृत्यत्वाभावाच्च । तस्माद्यथा व्यवायस्य तात्कालिकसुखलाभोऽवान्तरफलं, पुत्रोत्पत्तिः प्रधानफलं तद्वद्योगस्य तात्कालिकसुखलाभोऽवान्तरफलं, ज्ञानोत्पत्तिरेव प्रधानं फलमिति । कीदृशं ज्ञानं योगस्य फलमत आह—**ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनमिति** । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमित्यर्थः । न ह्यस्माद्ज्ञानादन्यं सर्वसंसारविच्छेदे हेतुरस्तीत्याह—**सर्वेति** ।

अज्ञानकार्यस्य संसारस्य सम्यग्ज्ञानं विना नहि निवृत्तिः, अज्ञानकृतात्मानात्मतादात्म्याध्यासप्रयुक्तः स्थूलोहं काणोहं सुख्यहं दुःख्यहमित्यादिसंसारः अज्ञानकृत एवेश्वराद्भिन्नोऽहं ममेश्वरश्शास्तेत्यादिसंसारश्च । अहं सच्चिदानन्दरूप आत्मा- नतु देहादिसङ्घातरूपः, अहं ब्रह्मैव- नतु तद्भिन्नः, ईश्वरश्च ब्रह्मैव- नतु तद्भिन्नः, चैतन्यरूपत्वादेवं चाहमीश्वरादभिन्न एवेत्याकारकब्रह्मात्मैक्यज्ञानं विना नैव निवर्तते । नहि रज्जावारोपितस्सर्पो रज्जुज्ञानं विना निवर्तते, येनात्मन्यारोपितस्संसार आत्मज्ञानं विना निवर्तेत । तस्माद्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमेव संसारछेदकारणं, नतु कर्मणापि समुच्चयः- कर्मज्ञानयोस्समुच्चयानुपपत्तेः, कर्मसंसारयोरविरोधाच्चेत्यसकृदुक्तं प्राक् ।

पुरुष इति शेषः । योगयुक्तात्मा सन्, सर्वत्र समदर्शनो भूत्वा, सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि आत्मनि च ईक्षते इत्यन्वयः ।

आत्मन्येकतां गतानि आत्माभेदं प्राप्तानि यथा सर्पो रज्ज्वैक्यं गच्छति तद्वत् । कार्यकारण-सङ्घात इह भूतशब्देन विवक्षितः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविश'न्तीति श्रुत्या भूतानां स्वोपादाने आत्मनि लयस्योक्तत्वात् । कार्यस्य घटादेः कारणे मृदादौ लयदर्शनात् । कार्यस्य कारणे लयो नाम कारणाभेदेनाऽवस्थानमेव, न त्वन्यदिति सिद्धान्ता-दात्मनि सर्वभूतलय एव सर्वभूतानामात्मन्येकत्वप्राप्तिरिति भावः ।

नच कथं प्रलयात्प्रागात्मनि सर्वभूतलय इति वाच्यं, प्रलयेपि सूक्ष्मभूतसत्त्वात् । न प्रलये सर्वभूतानामात्मनि लयः- तथासति ज्ञानं विनैव प्रलये सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । किं तु परमार्थदशाया-मात्यन्तिकप्रलये मोक्षरूपे एव सर्वभूतलयः ।

प्रलयो हि चतुर्विधः- नित्यः, नैमित्तिकः, महान्, आत्यन्तिकश्चेति । तत्र सुषुप्तिर्नित्यप्रलयः; ब्रह्मणो निशायां नैमित्तिकप्रलयः; ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य द्विपरार्धावसाने महाप्रलयः; मोक्ष आत्यन्तिक-प्रलयः । आत्मस्वरूपश्च मोक्ष एवेत्यात्मस्वरूपे सर्वभूतलय उचितएव ।

एतेन यस्सर्वेषु भूतेषु वर्तते स आत्माऽहमेव, इमानि तु सर्वाणि भूतानि कालत्रयेपि मयि न सन्त्येवेति समदर्शी विद्वानीक्षते पश्यति जानातीत्यर्थ इति सिद्धम् ।

ब्रह्मात्मनोरेकत्वमेव विषयो यस्मिन् तद्ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं विषयीत्यर्थः । ज्ञानस्य विषयित्वं ज्ञेयस्य विषयत्वं च न्यायमतप्रसिद्धं च । इदं च ज्ञानमहं ब्रह्मास्मीत्याकारकवृत्तिरूपं, न तु चैतन्यरूपं- तस्य निर्विशेषत्वेन निर्विषयत्वात् ।

यत्तु रामानुजः—सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं, स्वात्मसमानाकाराणि सर्वभूतानि च पश्य-तीति, तत्तुच्छम्—सर्वभूतस्थमिति आत्मनीति च सर्वभूतानामात्मनश्चाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् । सर्वेषु भूतेषु तिष्ठतीति सर्वभूतस्थ इति हि समासः । अनेन च समासेन भूतानामधिकरणत्वं स्फुट-मुक्तम् । आत्मनीति च अधिकरणे सप्तमी । आत्मनोऽधिकरणत्वं च स्फुटमुक्तम् । तदेवं स्फुट-मुक्तस्याधिकरणत्वस्य त्यागोऽप्रमाणमेव ।

नच कथमेकस्यैवात्मन आधारत्वमाधेयत्वं चेत्युभयं सम्पद्यत इति वाच्यं, आकाशे घटस्य घटे आकाशस्य च सत्त्वदर्शनादेवमेवात्मनि भूतानां, भूतेषु चात्मनस्सत्त्वानुमानस्य सुकरत्वात्; सर्वान्तरस्सर्वाधार इत्यादिशास्त्राच्च । जागरावस्थायां देहेष्वात्मसत्त्वस्य स्वप्ने आत्मनि रथादिप्रपञ्चसत्त्वस्य च सर्वानुभव-सिद्धत्वाच्च, नहि स्वप्ने आत्मातिरिक्तं रथाद्यधिकरणं किञ्चिदस्ति ।

तस्मात्सर्वभूतस्थमात्मानमित्यस्य सर्वभूतसमानाकारमात्मानमिति, सर्वभूतानि चात्मनीत्यस्य स्वात्मसमानाकाराणि सर्वभूतानीति चार्थः स्वमताभिनिवेशकल्पितो मूलविरुद्ध इति स्वस्यापि विदित-मेव रामानुजस्य ।

किंच यदा सर्वभूतसमानाकारत्वं स्वात्मन उक्तं तदैव स्वात्मसमानाकारत्वं सर्वभूतानां सिद्ध-मेवेति पुनस्तद्वचनं व्यर्थमेव ।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—य इति । यः मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्यात्मानं सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति, तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनः अहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि; स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान्मे

अपि च भूतशब्दः महाभूतेषु प्राणिषु कार्येषु च प्रयुज्यते, न त्वात्मनि- भूतत्वाभावात्तस्य । नच प्राण्येवात्मेति वाच्यमात्मनः प्राणादिसम्बन्धाभावात् । न च प्राणोपाधिकत्वादात्मा प्राण्येवेति वाच्यं, घटोपाधिकत्वादाकाशो घटीति वाच्यत्वापत्तेः । उपाधेरपमार्थत्वात्परमार्थात्मतत्त्वस्य चेहोपदिश्यमानत्वात् ।

यद्यात्मनां बहुत्वं जात्येकत्वं च स्यात्तर्हि घटानामिवात्मनामपि परस्परसाम्यमज्ञेनापि विदितमेवेति व्यर्थोऽयमुपदेशः; नापि तेन किञ्चिदपि फलम् ।

तस्माद्यदि भूतशब्द आत्मवाची तर्हि आत्मन एवात्मस्थत्वमसम्भवि । यदि भूतशब्दो देहादिसङ्घातवाची तर्हि तस्यात्मसमानाकारत्वमसम्भवि । देहादेर्जडत्वादात्मनश्च चेतनत्वात् । अतस्तुच्छं रामानुजभाष्यम् ॥२९॥

य इति । सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीक्षतेत्यस्यैवानुवादः- यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यतीति । एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलं तु- तस्याहं न प्रणश्यामि; स च मे न प्रणश्यतीति । इति विवेकः ।

मामिति । प्रत्यगभिन्नं परमात्मानमित्यर्थः । यः पूर्वश्लोके सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीक्षत इत्युक्तः स एवायं सर्वत्र परमात्मानं सर्वं च परमात्मनि पश्यतीत्यनूदितः- स्वात्मन एव परमात्मत्वादात्मदर्शनमेव परमात्मदर्शनमिति हेतोः ।

आत्मैकत्वदर्शिन इति । सर्वत्रापीश्वराभिन्न आत्मैक एवास्तीति ज्ञानशालिन इत्यर्थः । ईश्वरपारोक्ष्याभावः फलमित्याह—**न प्रणश्यामीति ।** कृतप्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्य न पुनरीश्वरपारोक्ष्यं, यथैतादृशज्ञानप्राप्तेः प्रागीश्वरपारोक्ष्यं तद्वदिति भावः ।

सति त्वीश्वरपारोक्ष्ये ईश्वरात्त्वस्य भयं संसारश्च स्यात्- 'भीषास्माद्वातः पवत इति, य उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भव'तीत्यादिश्रुतिभ्यः । अत ईश्वरपारोक्ष्याभाव उत्कृष्टं फलमेव मोक्षरूपत्वात् ।

फलान्तरमाह—**स च मे न प्रणश्यतीति ।** ईश्वरस्यापि स्वयं परोक्षो न भवति, वाञ्छति हि भृत्यादिः सर्वदापि राजपारोक्ष्याभावं स्वस्य, स्वपारोक्ष्याभावं राज्ञश्च । कामुकश्च स्वस्य कामिनीपारोक्ष्याभावं कामिन्याश्च स्वपारोक्ष्याभावं तद्वद्विद्वानपि स्वस्येश्वरपारोक्ष्याभावमीश्वरस्य च स्वपारोक्ष्याभावं वाञ्छतीति तदुभयं तस्य सिद्ध्यतीति भावः ।

ईश्वरस्य स्वपारोक्ष्याभावे स्वस्य चेश्वरपारोक्ष्याभावे हेतुमाह—**तस्य चेति** । ईश्वरस्य विदुषश्च एकात्मत्वादित्यर्थः । नन्वात्मत्वेपि कथं पारोक्ष्याभाव इत्यत आह—**स्वात्मेति** । प्रकाशः प्रत्यक्ष एवकारान्न तु कदाचिदप्यप्रकाश इत्यर्थः । न हि स्वस्य स्वाप्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

ननु तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यतीति आत्मपरमात्मनोर्भेद एवोपदिष्टो भगवता, तस्याहमिति, स च म इति, न हि तदहंशब्दयोरेकार्थत्वमिति चेन्मैवम्—सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीति य एव धर्म आत्मन उक्तः, सर्वभूतस्थत्वसर्वभूतान्तरत्वरूपः स एव यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यतीति परमात्मनोप्युक्तः । न हि धर्मभेदं विना धर्मिभेदः सम्भवति-धर्मभेदस्यैव धर्मिभेदप्रयोजकत्वात् ।

तथा च सर्वभूतस्थमिति, यो मामिति च वाक्यद्वयेनात्मपरमात्मैकत्वं प्रतिपाद्य कथं पुनस्तस्याहमिति वाक्यद्वयेन आत्मपरमात्मभेदं प्रतिपादयेत्सर्वज्ञो भगवान् ।

नच सर्वभूतस्थितात्मस्थितत्वात्परमात्मनस्सर्वभूतस्थितिः, सर्वभूताश्रयत्वात्परमात्मनि सर्वभूतस्थितिश्चोच्यते- पर्यङ्ककशिपुशायिनः पुरुषस्य पर्यङ्कशायित्वं, देहाश्रयपीठाश्रयभूमेर्देहाश्रयत्वं च यथोच्यते तद्वदिति वाच्यं, यदि तथा आत्मनि परमात्मास्ति परमात्मन्यात्मास्तीति च विवक्षा व्यासमुनेः- तर्हि सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीत्यनन्तरं-- ईक्षते मयि चात्मानं तमात्मनि च मामपीत्येव ब्रूयादृजुमार्गेण, नतु वक्रमार्गेण- वक्रमार्गाश्रयणस्य निष्फलत्वात्प्रतिपत्तृक्लेशकरत्वाच्च । यः कोपि त्वादृशो हि महानुभावः यो मां पश्यति सर्वत्रेत्यस्य सर्वत्र स्थिते आत्मनि स्थितं मां यः पश्यतीत्यर्थं जानीयात् । निरवयवे निरवकाशे आत्मवस्तुनि कथं परमात्मस्थित्यवकाशः ? आत्मनो निरवयवत्वं सम्प्रतिपन्नम् । नच निरवकाशत्वे विप्रतिपत्तव्यं- सावयवस्यैव सावकाशत्वं, न तु निरवयवस्येति सिद्धान्तात् । नहि निरवयवः परमाणुस्सावकाशः ।

नचैवं कथं निरवयवे ब्रह्मणि जगत्स्थित्यवकाश इति वाच्यं, तदनवकाशस्यैवास्माकमिष्टत्वान्न हि वयं सद्वितीयं ब्रह्म ब्रूमः, येन जगतो ब्रह्मणि स्थितिरस्माकमिष्टा स्यात्- रज्जौ सर्पवद्ब्रह्मणि जगन्मायया प्रतिभाति, नतु वस्तुत इत्यसकृदुक्तं हि । **एतेन** निरवयवे निरवकाशे परमात्मन्यात्मस्थितिश्च **प्रत्युक्ता** । परमात्मन्यप्यात्मसत्त्वे आत्मन एव परमात्मान्तरत्वेन त्वदुदाहृतान्तर्यामिब्राह्मणविरोधात् । **सर्वान्तरः खलु परमात्मा** ।

नच परमात्मन्यात्मा माययास्तीति वाच्यं, आत्मनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य मायिकत्वासम्भवात् । देहादेरसत्त्वमात्मनश्च सत्त्वं- 'नासतो विद्यते भाव' इत्यादिना त्वयाप्यभ्युपेतम् । असत्त्वमेव हि मायिकत्वम् । सतो नाशायोगान्मायिकस्य चावर्जनीयनाशत्वादविनाशस्वभावः सत्त्वं विनाशस्वभावस्त्वसत्त्वमिति त्वयैवोक्तत्वात् । तस्मात्सन्नात्मा न मायिकः, येन मायया तस्यात्मनः परमात्मनि स्थितिः स्याज्जगत इव ।

तदेवमात्मनि परमात्मनः परमात्मनि चात्मनः स्थित्ययोगात् सर्वभूतस्थमात्मानमित्यनेन, यो मां

वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षी भवति- तस्य च मम चात्मैकत्वात् । स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रकाश एव भवति ॥३०॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

यस्माच्च अहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी, सर्वेति । इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थमनूद्य सम्यग्दर्शनं तत्फलं मोक्षो विधीयते । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे

पश्यति सर्वत्रेत्यनेन च आत्माभिन्नस्य परमात्मनः परमात्माभिन्नस्य चात्मनः सर्वत्र स्थितिरुक्ता । ननु भिन्नात्मन इति सिद्धेऽद्वैते कथं तस्याहमिति स च म इति च भेद उच्यते भगवताऽऽत्मेश्वरयोः ।

ननु भवतु पूर्ववाक्यविरोधः, तथापि तस्याहमिति स च म इति च प्रसिद्धस्य आत्मेश्वरभेदस्य कथमपलाप इति चेत् **उच्यते**—श्रोतुरर्जुनस्य जीवेश्वरभेदबुद्ध्याविष्टत्वात्तं प्रति तथा तस्याहं स च म इत्युपदेशः । लोकसिद्धजीवेश्वरभेदानुवादमात्रं तस्याहं स च म इति । ननु तत्त्वनिर्णयरूपमिति ।

तथा च य ईश्वरत्वेन लोकस्याभिमितः परोक्षश्च परमात्मा स तत्त्वविदो न परोक्षः । यश्च जीवत्वेन लोकस्याभिमतस्तत्त्ववित्स च नेश्वरस्य परोक्ष इति तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यतीत्यस्यार्थः ।

एवमापरोक्ष्ये हेतुर्भाष्यकृता दर्शित आत्मैकत्वादिति । जीवेश्वरयोश्चैतन्यात्मना एकत्वान्न तत्रापरोक्ष्याभावशंकेति भावः । यद्यपि तस्याहं न प्रणश्यामीत्यनेनैवेष्टं सिद्ध्यति, तथापि दार्ढ्याय स च म इत्यप्युक्तम् ।

यत्तु रामानुजः—यः सर्वत्रात्मवस्तुनि च मां पश्यति, मयि सर्वमात्मवस्तु च पश्यतीति, **तत्तुच्छम्**—आत्मवस्तुनीति आत्मवस्त्विति च मूलाद्बहिः पदद्वयस्य कल्पनाया अप्रमाणत्वात् । अर्थासम्भवस्तु दर्शित एव ॥३०॥

सर्वेति । य एकत्वमास्थितस्सन् सर्वभूतस्थितं मां भजति स योगी सर्वथा वर्तमानोपि मयि वर्तते । अत्र पूर्ववाक्यं पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनानुवादपरं, द्वितीयं तु तत्फलप्रदर्शनपरमिति विवेकः ।

यस्मादिति । यस्मात्सर्वात्मैकत्वदर्शी विद्वानहमेव न तु मत्तोन्य इत्येवकारार्थः । तस्मात्स मय्येव वर्तत इत्याह- सर्वेति श्लोकेन भगवान् ।

सर्वभूतस्थमिति । यो मां पश्यति सर्वत्रेति च पूर्वोक्तश्लोकद्वयार्थभूतं सम्यग्दर्शनमनेन श्लोकेनानूद्य तत्फलं मोक्षो विधीयत इत्यन्वयः ।

तत्र सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थित इत्येतद्व्याख्यातप्रायमिति न तस्य भाष्यं कृतम् । **एकत्वं** स्वात्माभेदमित्यर्थः । आस्थितः प्राप्तः । भजति प्राप्नोति पश्यतीति यावत् । सेवाया द्वैतिविषयाया अद्वैतात्मन्ययोगात् ।

सर्वथेति । ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तमेव शास्त्रनियमः, न तु पश्चात् । ततश्च **यथेच्छं यथाप्रारब्ध-**

पदे वर्तते- नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥३१॥

मुत्पन्नसम्यग्दर्शनो वर्ततैव; नतु तस्य कोपि शास्त्रनिर्बन्धः । शास्त्रस्याविद्यावद्विषयत्वाद्विदुषोऽविद्याया विद्यया नाशितत्वाच्चेति भावः ।

मयि मदीये इत्यर्थः । तमेवाह—**वैष्णवे इति** । विष्णोर्व्यापकस्य परमात्मनो मम सम्बन्धिनि परमे उत्कृष्टे पदे स्वरूपे सच्चिदानन्दलक्षणे वर्तते । यद्वा 'तद्विष्णोः परमं पद'मित्युक्तलक्षणे वैष्णवपरमपदशब्दाभिधेये मयीत्यर्थः ।

स्वस्वरूपस्य स्वाभिन्नत्वाद्यद्वैष्णवं स्वस्वरूपं परमपदशब्दाभिधेयं तत्साक्षाद्विष्णुरेव, न तु विष्णोरन्यत्- निर्धर्मकपरमानन्दबोधस्वरूपे विष्णावात्मनि धर्मधर्मिभावकल्पनायोगादिति भावः ।

स्वस्वरूपे वर्तनं च विदुषः स्वस्वरूपेणावस्थानमेव; न त्वाधाराधेयभावरूपं- स्वस्य स्वरूपस्य च आधाराधेयभावायोगात् । स्वमेव हि स्वरूपम् । इदमेव स्वस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिः । ब्रह्मभावापत्तेर्मोक्षत्वाद्ब्रह्मभावस्य च ब्रह्माभिन्ने आत्मनि कालत्रयेपि सत्त्वादित्यभिप्रेत्याह—**नित्यमुक्त एव स इति** ।

ईश्वरस्य नित्यमुक्तत्वं सर्वसम्मतं, जीवस्य नित्यमुक्तत्वं तु सम्यग्दर्शिन एव सम्मतं—तस्यैव जीवेश्वराभेदज्ञानात् । अत उक्तम्—**स एव नित्यमुक्त** इति । सम्यग्दर्श्येव नित्यमुक्तः, अन्ये भेदवादिनस्तु न मुक्ताः किंतु बद्धा एव- भीतिग्रस्तत्वादिति भावः ।

ननु कथमस्य सम्यग्दर्शिनोपि नित्यमुक्तत्वं देहादिबन्धसत्वादत आह—**नेति** । नास्य मोक्षप्रतिबन्धकं किञ्चिदपि वस्त्वस्ति । ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन सूर्यस्थानीयेन तमस्स्थानीयस्याज्ञानस्य पिशाचादिस्थानीयदेहादिकार्यसहितस्य समूलं नाशितत्वादिति भावः । अतो यावत्प्रारब्धं देहादिसत्त्वेपि विदुषो न तेन कश्चिद्बन्धः— दग्धपटवद्देहादेस्तस्याबन्धकत्वात् ।

यद्वा धर्माधर्मादिसंस्काररूपप्रतिबन्धकसत्त्वात्कथं सम्यग्दर्शनमात्रेण मोक्षलाभस्तत्त्वविद इत्यत आह—**नेति** । विद्यया धर्माधर्मादिसंस्काराणां नाशितत्वान्न तत्प्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—मयि वर्तते मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थ इति, **तत्तुच्छम्**—तत्पदाभ्यां तदर्थालाभस्य सर्वविदितत्वात् । आत्मपरमात्मनोर्द्वयोर्वस्तुनोर्दर्शने सति रत्नदर्पणयोरिव तत्साम्यं सुबोधं स्यात्, नतु तदस्ति- न हि समाधौ अन्यत्र वा द्वयोर्दर्शनं सम्भवति, किं त्वात्मन एकस्यैव-- अनुभवमात्रस्यैव समाधौ परिशेषात्, अनुभवरूपत्वाच्चात्मनः ।

यदि चतुर्भुजत्वादिमत्पिण्डः परमात्मा द्विभुजत्वादिमत्पिण्डो जीवात्मा च स्यात्तर्हि बुद्धिद्वयं स्यात्, तत्रापि न साम्यस्यास्त्यवकाशः- ईश्वरविग्रहस्याप्राकृतत्वाज्जीवविग्रहस्य च प्राकृतत्वात् ।

यदि तु स्वभिन्नः परमात्मा स्वेन दृष्टः स्यात् तर्हि परमात्मनो ज्ञेयत्वं स्यात्तद्धि न सहते श्रुतिः- 'साक्षी चेता केवलो निर्गुण'श्चेत्यादिः; 'नान्योतोस्ति द्र'ष्टेति च परमात्मनो ज्ञातृत्वमेव ब्रूते श्रुतिर्न तु ज्ञेयत्वम् । सति च ज्ञेयत्वे घटादिवज्जड एव स्यात्परमात्माऽनित्यश्च ।

तदेवमात्मपरमात्मरूपवस्तुद्वयदर्शनासम्भवान्नास्ति तत्साम्यस्यावकाशः ॥३१॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन !
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

किंचान्यत्स्यात्, आत्मेति । आत्मा स्वयमेवोपमा तद्भाव औपम्यं तेनात्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योर्जुन! स च किं समं पश्यतीत्युच्यते—यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखं अनुकूलं । वाशब्दश्चार्थे । यदि वा यच्च दुःखं ममानिष्टं प्रतिकूलं यथा तथा सर्वप्राणिनां प्रतिकूलं अनिष्टं दुःखमिति । एवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूल-प्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति; अहिंसक इत्यर्थः ।

अत्मेति । हेअर्जुन ! य आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखं वा यदि वा दुःखं समं पश्यति स योगी परमो मत इत्यन्वयः । ननु यदि विदुषो मोक्षंप्रति न कश्चित्प्रतिबन्धस्तर्हि विद्वान् यथेष्टमाचरेदिति पक्षे विद्वान् हिंसामपि कुर्यादेवेत्यत आह—**किंचान्यदिति** । आत्मा स्वयमेवोपमा उपमानमात्मोपमा तस्या भाव आत्मौपम्यम्; स्वसादृश्यं तेनात्मौपम्येन स्वदृष्टान्तेनेति यावत् । सुखं वा सुखं च समं तुल्यं पश्यति, यदि वा यच्च यद्वेत्यर्थः । दुःखं समं पश्यति, कथं सुखदुःखयोस्सर्वत्रात्मौपम्येन सम-दर्शनमत आह—**यथेति** । यथा मम सुखमिष्टमनुकूलं तथा सर्वप्राणिनामपि सुखमिष्टं यथा वा मम दुःखमनिष्टं प्रतिकूलं तथा सर्वप्राणिनामपि दुःखमनिष्टमित्येवमात्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखदुःखे अनुकूल-प्रतिकूले तुल्यतया समं पश्यतीत्यन्वयः ।

`सममित्यस्यार्थः तुल्यतयेति साम्येनेत्यर्थः । किमेतद्दर्शनेन फलमत आह—**न कस्यचिदिति** । यथा स्वस्य प्रतिकूलं दुःखकरं तथैव सर्वस्यापीति यो वेत्ति स कथं परस्य प्रतिकूलमाचरेत् ? न कथ-मपीत्यर्थः । तस्यापि फलितार्थमाह—**अहिंसक इति** ।

ननु अज्ञोपि यथा स्त्रीगमनं स्वस्य सुखं तथा परस्यापि सुखमेव यथा शस्त्रपातः स्वस्य दुःखं तथा परस्यापि दुःमेवेति जानात्येव । कथमन्यथा स्वमित्रस्य परस्य जारस्त्रियमर्पयेत्, कथं वा स्वशत्रोः परस्य शस्त्रपातं कुर्याद्वपुषि ? तस्माद्व्यर्थोयमुपदेश इतिचेत्, **मैवम्**—अत एव खलु न कस्यचित्प्रति-कूलमाचरतीति भाषितमाचार्यैः । यो हि स्वस्येव परस्यापि स्त्रीगमनं सुखमिति तदपहरणं दुःखमिति च मन्यते स कथं परस्त्रीहरणरूपं परस्य प्रतिकूलमाचरेत् । यस्तु परस्त्रीहरणरूपं परस्य प्रतिकूलमाचरति, स हि स्वस्त्रीहरणतुल्यं परस्त्रीहरणं नैव मन्यते, किंतु परस्त्रीहरणं स्वस्य सुखमित्येव मन्यते ।

अथ वा आत्मौपम्येन सर्वत्र समं सुखं दुःखं वा पश्यन् यः परस्य प्रतिकूलं नाचरति स योगी परम इत्येव भगवद्वाक्यमिति ब्रूमः । तत्र च परस्य प्रतिकूलं नाचरतीति तु वाक्यशेष इति ।

एवं च अहिंसकत्वमनेन श्लोकेन योगिनः परमसाधनमित्युक्तम् । तस्य चाहिंसकत्वस्य सर्व-त्रात्मौपम्येन सुखदुःखसमदर्शनं कारणमिति च । अत एव य एवमहिंसक इति भाष्यकारैरहिंसकत्व-मेवानूदितम् ।

य एवमहिंसकस्सम्यग्दर्शननिष्ठस्स योगी परम उत्कृष्टो मत अभिमतस्सर्वयोगिनाम् ॥३२॥

अर्जुनः— योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तस्साम्येन मधुसूदन !
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

एतस्य यथोक्तस्य समदर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसम्पाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुस्तत्प्राप्त्युपायमर्जुन उवाच—य इति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तस्साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन ! एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचञ्चलां स्थितिम् ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

प्रसिद्धमेतत् ; चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! इति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपम् । भक्तजनपापादिदोषापकर्षणात्कृष्णः तस्य संबुद्धिः हे कृष्ण ! चञ्चलं, न केवलमत्यर्थं

न केवलमहिंसकत्वमात्रमेव योगिन उत्कर्षावहं, किंतु सम्यग्दर्शनपूर्वकं तत् । अन्यथा अज्ञोऽप्यहिंसक उत्कृष्टस्स्यादित्याह—**सम्यग्दर्शननिष्ठ इति** । ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठ इत्यर्थः । **एतेन** ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनसम्पन्नस्यापि योगिनो भूतदयाऽऽवश्यकीति **सूचितम्** ।

यत्तु रामानुजः—परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थ **इति, तत्तुच्छम्**—अर्थस्य साधुत्वेपि एतदर्थबोधकशब्दाभावान्मूले । आत्मन एव मूले उपमात्वेन ग्रहणात् । परपुत्रजन्ममरणादिनापि स्वस्य सम्बन्धो नास्तीत्येतदंशस्य दुर्वचत्वात् । परस्य शत्रोः पुत्रजन्मना तन्मरणेन च स्वस्य वैमनस्यसन्तोषरूपविकारदर्शनात्परस्य स्वेतरस्य भावादेः पुत्रजन्मतन्मरणाभ्यां स्वस्य सुखदुःखविकारदर्शनाच्च, तेन च विकारदर्शनेन तत्सम्बन्धस्यानुमीयमानत्वात् । नहि सम्बन्धं विना कार्योदयः । शत्रुपुत्रजन्ममरणादिवत्स्वपुत्रजन्ममरणादिकं द्रष्टव्यमित्यनेन स्वपुत्रजन्ममरणयोरपि दुःखसुखयोः कर्तव्यत्वापत्तेः । स्वबन्धुपुत्रजन्ममरणादिवदिति स्वीकारे उपदेशानर्थक्यापत्तेः । अज्ञोपि हि स्वबन्धुपुत्रोदयादाविव स्वपुत्रोदयादौ सुखादिकं भजत्येव । तस्मान्नात्र स्वपुत्रजन्ममरणादेः परपुत्रजन्ममरणादिसाम्यमनेनोच्यत इति वक्तुं शक्यते ।

न च परोत्र शत्रुमित्राभ्यामन्य उदासीनः, तत्पुत्रजन्मतन्मरणादिना न स्वस्य कोपि विकार इति वाच्यं, सर्वसमस्य भूतदयादिशालिनः पुरुषस्य परपुत्रमरणस्यापि दुःखावहत्वात् । अन्यथा नैर्घृण्यस्यापि गुणत्वापत्तेः । तस्मात्स्वस्य यथा पुत्रजन्मसुखं तन्मरणं च दुःखं तद्वत्परस्यापीति बुध्वा यः परस्य पुत्रद्रोहाद्यनिष्टं नाचरति स योगी परम इत्येव श्लोकार्थः ॥३२॥

य इति । साम्येन समत्वेनोपलक्षित इति शेषः । सर्वत्र समदर्शनरूपो योग इत्यर्थः । चञ्चलत्वादिति । कस्येत्यत आह—**मनस इति** । मनसश्चञ्चलत्वादेतस्य स्थिरां स्थितिमहं न पश्यामीत्यन्वयः ॥

चञ्चलमिति । हिः प्रसिद्धौ । विलेखनं छेदनं कर्षति भिनत्ति भक्तपापादिदोषमिति कृष्ण आत्मा; आत्मचिन्तनाद्धि सर्वपापक्षयः । 'कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं

चलं प्रमाथि प्रमथनशीलं च प्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपत्सत् परवशीकरोति। किंच- बलवत् न केनचित् नियन्तुं शक्यम्। किंच दृढं तन्तुनाभवत् तस्यैवंभूतस्य मनसः अहं निग्रहं निरोधं मन्ये- वायोरिव यथा वायोर्दुष्करो निरोधः ततोपि दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥३४॥

श्रीभगवानुवाच— असंशयं महाबाहो! मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

श्रीभगवानुवाच—एवमेव यथा ब्रवीषि, असंशयमिति। असंशयं नास्ति संशयः हेमहाबाहो! मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र। किं त्वभ्यासेन तु अभ्यासोनाम चित्तभूमौ कस्यांचित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य वैराग्येण। वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैतृष्ण्यं

ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इति निरुक्त्यन्तरम्। भवतीति भूः- भूसत्तायाम्। परमानन्दसद्रूप इत्यर्थः। सच्चिदानन्दरूपत्वादात्मन इति भावः।

तन्तुनाभ ऊर्णनाभः कीटविशेषः; सहि तन्तून् यथाऽविच्छेदेन सृजिति वयति दृढं कीटान्तरांस्तत्र बध्नाति तद्वन्मनोपि सङ्कल्पविकल्पादीनविच्छेदेन सृजति तैः पुरुषं बध्नाति च दृढमिति भावः। **एतेन** दृढमित्यस्य दृढबन्धकमित्यर्थस्सिद्धः। तन्तुनाग इति पाठे वरुणपाशाख्यस्तोयचरः पदार्थस्तन्तुनागस्स ह्यतिदृढत्वादच्छेद्य इति बोध्यम्।

वायोरिवेत्यत्रत्यस्य इवशब्दस्य औपम्यवाचित्वमयुक्तम्-- उत्कृष्टस्य मनस अपकृष्टेन वायुना औपम्यायोगात्। उपमानस्य हि चन्द्रादेरुत्कृष्टतया भाव्यं मुखादेरुपमेयात्। वेगवत्तादिषु मनसो वाय्वपेक्षया उत्कृष्टत्वं प्रसिद्धम्। तस्मादव्ययानामनेकार्थत्वादिवशब्दस्यात्र अप्यर्थकत्वमित्यभिप्रेत्याह— **वायोरपीति**। सुष्ठु दुष्करः सुदुष्करः तं सुदुष्करम्।

हेकृष्ण! मनः चञ्चलं प्रमाथि बलवद्दृढं च भवति। अहं वायोरिव तस्य निग्रहं सुदुष्करं मन्ये इत्यन्वयः। दुःखेन कर्तुं शक्यो दुष्करः; कर्तुमशक्य इत्यर्थः। ईषद्वदिति खर् ॥३४॥

असंशयमिति। असंशयमित्यर्थाभावेऽव्ययीभाव इत्यभिप्रेत्याह—**नास्ति संशय इति**। कुत्रासंशयमत आह— **मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्रेति**। त्वदुक्तार्थे न कश्चित्संशयः; चञ्चलं हि मन इति त्वदुक्तार्थस्सत्य एवेत्यर्थः।

तुशब्दार्थमाह—**किं त्विति**। कस्यांचिच्चित्तभूमौ चित्तस्य समानप्रत्ययावृत्तिरभ्यासः; चित्तस्य भूमिः स्थलं विषय इति यावत्। विष्णुमूर्त्यादिरूप इति भावः। समानप्रत्यया एकाकारज्ञानानि तेषामावृत्तिः; यथा प्रणवोपासकानां प्रणवश्चित्तभूमिः। ओं ब्रह्म प्रणवो ब्रह्मेति वा। असकृच्चिन्तनं समानप्रत्ययावृत्तिः-- यथा वा विष्णुमूर्त्युपासकानां विष्णुमूर्तिश्चित्तभूमिः तद्विषयास्समानप्रत्ययाः-- विष्णुमूर्तिर्ब्रह्म विष्णुमूर्तिर्ब्रह्म इत्याकारकाः। तेषामावृत्तिः- यथा वा आत्मोपासकानामात्मा चित्तभूमिः। तद्विषयाश्चित्तस्य समानप्रत्ययाः अहं ब्रह्मास्मि अहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपा बुद्धिवृत्तयः; तेषामावृत्तिरिति।

तेन वैराग्येण च गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारः चित्तस्य । एवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ॥३५॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

यः पुनरसंयतात्मा तेन, असंयतात्मनेति । असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा तेन असंयतात्मना योगः दुष्प्रापः दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनर्विश्वात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादितः आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा, तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतः यथोक्तादुपायात् ॥३६॥

अर्जुनः— अयतिश्श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेनेहलोकपरलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सन्न्यस्तानि, योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चलित-

---

दोषाः क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वदुःखोदर्कत्वादयः, तेषां दर्शनाभ्यासादसकृद्दर्शनादित्यर्थः । जातमिति शेषः । वैतृष्ण्यं विगता तृष्णा विषयाभिलाषो यस्य स वितृष्णं तद्भावो वैतृष्ण्यं तृष्णाभाव इत्यर्थः । गृह्यते किं गृह्यतेऽत आह—**चित्तस्य प्रचार इति** । चित्तप्रचारस्याकारमाह—**विक्षेपरूप इति** । विक्षेपश्चलनं; विषयेषु प्रवृत्तिरित्यर्थः । विषयसङ्कल्पविकल्पादिरूपा क्रियेति यावत् । चित्तविक्षेपनिरोधे सति चित्तनिरोधो जातप्राय इत्याह—**एवं तन्मनो गृह्यत इति** । तन्मनः चञ्चलं मन इत्यर्थः ।

हेमहाबाहो ! चलं मनो दुर्निग्रहमित्यसंशयम् । तु तदिति शेषः । हेकौन्तेय ! अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते पुरुषेणेति शेषः । चञ्चलमपि मनः अभ्यासवैराग्याभ्यां साधनाभ्यां चित्तविक्षेपनिरोधद्वारा पुरुषेण निरुद्धं भवतीत्यर्थः ।

सङ्कल्पविकल्पादिक्रियास्वभावस्य मनसस्सहसा निर्व्यापारीकरणस्याशक्यत्वात् प्रणवाद्यालम्बनचिन्तनात्मकक्रियायां तन्मनः प्रवर्त्यविषयदोषदृष्ट्या विषयचिन्तनान्निवर्त्य च शनैश्शनैस्स्वाधीनं कुर्यात्स्वभावदुष्टं वाजिनमिव कुशल इत्यभिप्रायः ॥३५॥

असंयतेति । असंयतोऽनियतः; अस्वाधीन इत्यर्थः । दुःखेन प्राप्तुं शक्यो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्य इत्यर्थः । मे मतिर्मम मतम् । **भूयोपीति** । इतः प्राक् मनसस्स्वायत्तीकरणे प्रयत्नस्य कृतत्वाद्भूयोपीत्युक्तम् । **अनेन** जितेपि मनसि न विश्वासः कर्तव्यः, किंतु सर्वदापि तज्जय एव कृतावधानेन भवितव्यमन्यथा स्वाभाविकदोषस्य पुनरप्यापातप्रसङ्गान्मनस इति **सूचितम्** । उपायस्साधनानुष्ठानम् । तच्चोक्तं निश्चयानिर्वेदसमदर्शनादिकम् ॥३६॥

अयतिरिति, योगाभ्यासकरणेनेति । असन्न्यासिनो योगमार्गानधिकारादिति भावः ।

चित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्यार्जुन उवाच—अयतिरिति । अयतिः अप्रयत्नवान् योगमार्गे श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतः योगादन्तकाले चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसः भ्रष्टस्मृतिः सः अप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हेकृष्ण गच्छति ॥३७॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो! विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

कच्चिदिति । कच्चित् किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टस्सन् छिन्नाभ्रमिव नश्यति किं, अप्रतिष्ठो निराश्रयः; हेमहाबाहो! विमूढस्सन् ब्रह्मणः ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥

योगमार्गादृध्यानमार्गात् । **मरणकाल इति** । तदानीं कफवातदोषवशादिति भावः । चलितं विक्षिप्तं चित्तं यस्य सः । न हि म्रियमाणस्य चित्तसमाधानं सुकरमिति भावः ।

नाशमिति । कर्मतत्फलसन्न्यासादैहिकामुष्मिकभोगभ्रंशः, योगस्य चासमाप्तत्वान्मोक्षाद्भ्रंश इत्युभयभ्रंशरूपो नाश इति भावः ।

गृहस्थस्य कर्मफलभ्रंशरूपनाशासम्भवात् , मोक्षभ्रंशमात्रेण नाशस्य दुर्वचत्वान्नायं गृहस्थविषयः प्रश्नः, किंतु सन्न्यासिविषय एवेति प्रागेव व्यावस्थापितमाचार्यैः ।

अयतिः श्रद्धयोपेतः योगाच्चलितमानसः सन्न्यासीति शेषः प्रकरणात् । योगसंसिद्धिमप्राप्य हेकृष्ण! कां गतिं गच्छति ।

यतत इति यतिः, न यतिरयतिः अयतमानः । यावदर्थमाह—**प्रयत्नवानिति** । यद्वा गतिरिति वद्यतिरिति भावप्रत्ययान्तः । न विद्यते यतिः प्रयत्नो यस्य सोऽयतिः । अप्रयत्नः प्रयत्नोऽस्यास्तीति प्रयत्नवान् स न भवतीत्यप्रयत्नवानिति भाष्ये विग्रहः । आफलोदयं प्रयत्नरहित इत्यर्थः । सुतरामप्रयत्नत्वे योगाच्चलितमानस इति वक्तुमयुक्तत्वात् ।

श्रद्धात्र योगमार्गविषयिण्येव प्रकरणादित्याह—**योगमार्गे इति** । विषयसप्तमी । आस्तिक्यबुद्धिः अस्ति दिष्टं मतिर्यस्य स आस्तिकः तद्भाव आस्तिक्यं तद्बुद्धिः । योगप्राप्यमोक्षादावस्तित्वबुद्धिरित्यर्थः । गम्यते प्राप्यत इति गतिः । भ्रष्टेनानेन किं प्राप्यत इत्यर्थः ॥३७॥

कच्चिदिति । हेमहाबाहो! पूर्वश्लोकोक्तो योगी अप्रतिष्ठः-ब्रह्मणः पथि विमूढस्सन्नत एव उभयभ्रष्टस्सन् , छिन्नाभ्रमिव न नश्यति कच्चित्? सन्न्यासस्वीकारात्कर्ममार्गभ्रंशः, योगस्यासमाप्तत्वाद्योगमार्गाद्भ्रंश इत्युभयभ्रंशवानुभयभ्रष्टः । छिन्नाभ्रं वायुना विशकलितो मेघः; तद्धि निराश्रयं गगन एव नश्यति, नतु पर्वतादिकं स्वस्थानं प्राप्नोति, नापि समुद्रं गम्यस्थानं, किंतु मध्य एव नश्यति अत उभयभ्रष्टमेव तत् । स्वस्थानत्यागाद्गन्तव्यस्थानाप्राप्तेश्च; तद्वदयमपीति भावः ।

असङ्गस्य ब्रह्मणः कथं मार्गसङ्गित्वमत आह—**ब्रह्मप्राप्तिमार्गे इति** । मोक्षमार्ग इत्यर्थः । अभ्युदयमार्गं विहाय मोक्षमार्गं प्रविष्टः कालाद्यभावात्तत्र निरालम्बनं विमोहं च प्राप्तस्सन्नयं योगी न नश्यति किमित्यर्थः । नश्यति किमिति प्रष्टव्ये न नश्यति किमिति प्रश्नः । तादृशयोगिनो नाशाभावः

एतं मे संशयं कृष्ण! छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यस्संशयस्यास्य छेत्ता नह्युपपद्यते ॥३९॥

एतमिति । एतं मे मम संशयं कृष्ण! छेत्तुमपनेतुमर्हसि- अशेषतः त्वदन्यस्त्वत्तोन्यः ऋषिर्देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न सम्भवति; अतः त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥३९॥

श्रीभगवानुवाच— पार्थ! नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात! गच्छति ॥४०॥

श्रीभगवानुवाच—पार्थेति । पार्थ! नैवेह इहलोके, नामुत्र परस्मिन् लोके वा विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति; नाशोनाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः । स तस्य योगभ्रष्टस्य नास्ति । न हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत् कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात! तनोत्यात्मानं पुत्र-

---

स्वस्येष्ट इति सूचयितुं छिन्नाभ्रमिवेति तु व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा छिन्नाभ्रं नश्यति तथायं न नश्यति किमिति । अत्र छिन्नाभ्रं पूर्वस्माद्बृहतो मेघाच्छिन्नश्शकलः । परं बृहन्मेघमप्राप्य पूर्वं बृहन्मेघं च त्यक्त्वा मध्ये यथा नश्यति तद्वदिति केचित् ।

यत्तु रामानुजः—यथावस्थितं स्वर्गादिसाधनभूतं कर्म फलाभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्यप्रतिष्ठः । प्रकान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युत अत उभयभ्रष्ट इति, तत्तुच्छम्—स्वर्गादिसाधनभूतस्यापि फलाभिसन्धिरहितस्यानुष्ठितस्य कर्मणः चित्तशुद्धिदुरितक्षयादिरूपमहाफलसत्त्वात्, ईश्वरार्थमनुष्ठितस्यापि कर्मणो महाफलसत्त्वात्स्वर्गाद्यसाधननित्यकर्मफलसत्त्वाच्च न गृहस्थस्य योगमार्गाश्रयणमात्रेण कर्मपथभ्रंशः । तस्मान्न गृहस्थं प्रत्युभयभ्रष्टप्रश्नोपपत्तिः । प्रतिपादितं चैतदध्यायारम्भएव श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यैः ॥३८॥

एतमिति । एतं पूर्वोक्तं सन्न्यासिनोऽप्रतिष्ठितयोगस्योभयभ्रष्टत्वप्रयुक्तनाशसत्त्वासत्त्वरूपमित्यर्थः । ईश्वरादन्यत्वं द्विपात्पश्वादिष्वप्यस्ति, परं तु तेषु दर्शितसंशयच्छेदनसामर्थ्यशङ्काया एवासम्भव इत्यभिप्रेत्याह—**ऋषिर्देवो वेति** । ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा वसिष्ठादिः । देवो ब्रह्मादिः । सामान्यतस्संशयच्छेदनसामर्थ्यशाल्यपि ऋषिर्देवो वा नास्य संशयस्य छेदने प्रभवतीति मन्येहमित्यर्थः । **अत इति** । यस्मादन्यः प्रकृतसंशयच्छेत्ता नास्ति तस्मादित्यर्थः । तवैव सर्वज्ञत्वादिति भावः ॥३९॥

पार्थेति । ऐहलौकिकतिर्यगादिहीनजन्मप्राप्तिरूपः, पारलौकिकनारकयादिहीनजन्मप्राप्तिरूपो वा नाशो नास्ति योगभ्रष्टस्येत्यर्थः । कल्याणकृतो दुर्गतिप्राप्त्यसम्भवस्सर्वविदित एव । योगो हि परं कल्याणम् । तस्माद्योगकृतो नास्ति दुर्गतिप्राप्तिरिति द्वितीयवाक्यार्थः ।

हेतात हेशिष्य! कथं शिष्ये तातशब्दप्रयोगोऽत आह—**तनोतीत्यादि** । आत्मानं पुत्ररूपेण तनोति विस्तारयत्युत्पादयतीति यावत् तातः । 'अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायस' इति श्रुतेः पितृभुक्तान्नपरिणामरूपवीर्यमयत्वाच्च पुत्रस्य । नच कथमात्मनो जन्यत्वं जनकत्वं वेति वाच्यं, पितृदेहात्पुत्रदेहो जायत इति कार्यकारणसङ्घातरूपयोरेव पितृपुत्रयोरिह ग्रहणात् ।

रूपेणेति पिता तात उच्यते- शिष्योपि पुत्रवदित्यपुत्रोपि तात उच्यते; न गच्छति ॥४०॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीस्समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

किं त्वस्य भवति, प्राप्येति । योगमार्गे प्रवृत्तस्सन्न्यासी सामर्थ्यात् प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकान् तत्रोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरान् तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते॥४१॥

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

अथ वेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति

एवं पितुस्तातशब्दवाच्यत्वमुत्पाद्य पुत्रस्यापि तद्व्युत्पादयति—**पितैवेति** । 'आत्मा वै पुत्रनामा'-सीति श्रुतेरिति भावः । अथ शिष्यस्य तत्त्वं प्रतिपादयति—**शिष्योपीति** । 'वंशो द्वेधा विद्यया जन्मना' चेति शास्त्रात्पिता पुत्रं जन्मना जनयति; आचार्यस्तु शिष्यं विद्यया जनयति । तथा च विद्यया जन्यजनकभावश्शिष्याचार्ययोरस्तीति गुरुः पिता, शिष्यस्तु पुत्रः । दर्शितरीत्या यथा पुत्रस्तातः तथा शिष्योपि तात एवेत्यभिप्रेत्याह—**शिष्योपि पुत्रवदिति** ।

अपुत्रोपीति पुत्रसदृशः शिष्योपीत्यर्थः । नञर्थस्तत्सादृश्यस्याप्यर्थत्वात् । नच पुत्रादन्योऽपुत्र इति तदन्यत्वमत्र नञर्थ इति वाच्यं, तथासति पुत्रादन्यस्य घटस्याप्यपुत्रत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अपुत्रस्य घटस्य तातपदवाच्यत्वापत्तेः । शिष्योपि पुत्र उच्यत इत्येतावन्मात्रमेव केषुचित्पुस्तकेषु पाठान्तरं दृश्यते ॥४०॥

प्राप्येति । योगभ्रष्टः पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य शाश्वतीः समाः उषित्वा शुचीनां श्रीमतां गेहे अभिजायते; कोसौ योगभ्रष्टोत आह—**योगमार्गे प्रवृत्तस्सन्न्यासीति** । योगमार्गे प्रवृत्तिं विना ततो भ्रंशायोगात् । असन्न्यासिनो योगमार्गेऽधिकाराभावाच्चेति भावः । इदमेव सूचयति—**सामर्थ्यादिति** । योगभ्रष्टपदग्रहणबलादित्यर्थः ।

पुण्यमश्वमेधयागादिरूपं धर्मं कृतवन्त इति पुण्यकृतः । पुण्यं कुर्वन्तीति तु विग्रहः । तेषां लोकानिति यान् लोकान् ते गच्छन्ति तानित्यर्थः । **नित्या इति** । अनेका इत्यर्थः । अविनाशित्वरूपनित्यत्वासम्भवात्संवत्सराणाम् । कदा जायते अत आह—**तद्भोगक्षये इति** । प्रारब्धक्षयं विना देवादिशरीरपातासम्भवादिति भावः । वेदविहितकर्माननुष्ठातृषु शुचित्वासम्भवादाह—**यथोक्तकारिणामिति** । उक्तमनतिक्रम्य यथोक्तं कर्तुं शीलं येषां ते यथोक्तकारिणः; वेदविहितानुष्ठातार इत्यर्थः । तेषां विभूतिस्सम्पत् अभिजायते अवश्यं जायते ॥४१॥

अथ वेति । अथ वेति पक्षान्तरात् पूर्वं श्रीमत्कुलजन्मपक्षस्योक्तत्वादिदानीं तद्भिन्नदरिद्रकुलजन्मपक्ष उच्यत इत्याह—**श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्निति** । योगिनां कर्मयोगिनां दरिद्राणां कुले वंशे ।

जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं एतद्धि जन्म दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरम्- पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥४२॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।
यतते च ततो भूयस्संसिद्धौ कुरुनन्दन ! ॥४३॥

यस्माच्च, तत्रेति । तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्धया संयोगं लभते पौर्वदैहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदैहिकं; यतते च प्रयत्नं च करोति ततस्तस्मात्पूर्वकृतात् संस्कारात्, भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ! ॥४३॥

ननु श्रीमतां कुले जन्मैव श्लाघ्यं, न तु दरिद्राणां योगिनामिति मन्वानमालक्ष्यार्जुनमाह—**एतद्धीति** । एतच्छब्दार्थमाह—**दरिद्राणां योगिनां कुले जन्मेति** । अयोगिनां दरिद्राणां कुले जन्मनः पापहेतुत्वाद्योगिनामपि धनिकानां कुले जन्मनो मदहेतुत्वाच्च दरिद्राणां योगिनामित्युक्तम् । दुःखेन लब्धुं शक्यं दुर्लभमतिशयेन दुर्लभं दुर्लभतरं- दुःखेनापि लब्धुमशक्यमित्यर्थः । किमपेक्षयेत्यत आह—**पूर्वमपेक्ष्येति** । शुचीनां श्रीमतां गेहे जन्मापेक्ष्येत्यर्थः । तत्तु शुचीनां श्रीमतां गेहे जन्म दरिद्रयोगिकुलजन्मेतरजन्मापेक्षया उत्कृष्टमेवेति बोध्यम् ।

यथोक्तविशेषण इति दरिद्रत्वयोगित्वरूपविशेषणद्वयविशिष्टे इत्यर्थः । यदीदृशं जन्म तदेतज्जन्म लोके दुर्लभतरं हीत्यन्वयः । हिः प्रसिद्धौ ॥४२॥

तत्रेति । दरिद्रयोगिकुलजन्मनः कुतः प्राशस्त्यं, श्रीमच्छुचिकुलजन्मापेक्षयेत्यत आह—**तत्रेति** ।

ननु दरिद्रयोगिकुले जातस्य योगभ्रष्टस्य पौर्वदैहिकबुद्धिसंयोगलाभः; श्रीमच्छुचिकुले जातस्य तस्यैव तल्लाभो नेति कुत उच्यत इति चेत्, **उच्यते**—दारिद्र्यानुभवेन पूर्वजन्मार्जितं पापमेव क्षीयते, न तु सुकृतं- दारिद्र्यानुभवस्यासुकृतफलत्वात् 'भिक्षिता शतमखी सुकृतं यत्तत्परिश्रमविदः स्वविभूतौ' इति श्रीहर्षेण इन्द्रैश्वर्यस्य शतमखीसुकृतजन्यत्वस्योक्तत्वात्, ऐहिकैश्वर्यस्यापि सुकृतपरिपाकरूपत्वस्य शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत इत्यनेनैवोक्तत्वात् ।

तस्माद्यैस्सम्पदनुभूयते तैः पूर्वसुकृतक्षय एव सम्पाद्यते—**अत एव** 'पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धास्सम्पदो विपद एव विमृष्टा' इति श्रीहर्षस्सम्पदां पूर्वपुण्यक्षयकारित्वेन विपद्रूपत्वमेवावोचत् । तदेवं सम्पदनुभवेन पूर्वार्जितयोगसुकृतस्य क्षीणत्वान्नास्ति श्रीमच्छुचिकुलजातस्य पौर्वदैहिकबुद्धिसंयोगलाभः । दरिद्रयोगिकुलजातस्य तु दारिद्र्यानुभवेन योगसुकृतस्याक्षीणत्वात्तद्बलेन पौर्वदैहिकबुद्धिसंयोगलाभः । तस्माद्यस्य योगसुकृतं सम्पदनुभवेन क्षीणं सोऽपकृष्टएव दरिद्रयोगिकुलजातापेक्षया- अस्य योगसुकृतांकुरस्याक्षीणस्य पुनःप्रयत्नेनाभिवृद्धिं गमिष्यमाणत्वात् । तस्मात्सम्पदनुभवनाशितयोगांकुराच्छ्रीमच्छुचिकुलजन्मनः दारिद्र्यानुभवानाशितवर्धितयोगांकुरं दरिद्रयोगिकुलजन्मैव परमोत्तमम् ।

तं पूर्वजन्मसम्पादितं संयोगं सम्बन्धं । बुद्धिश्चित्तसमाधानरूपो योगः । तद्विषयं ज्ञानं वा आत्मविषया बुद्धिरिति वा । पौर्वदैहिकमनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । संसिद्धाविति विषयसप्तमी । संसिद्धिर्मोक्षस्सम्यग्दर्शनं वा ॥४३॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

पूर्वाभ्यासेनेति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासः तेनैव बलवता ह्रियते हि यस्मात्, अवशोपि सः योगभ्रष्टः तेन कृतं चेत् योगाभ्यासजनितसंस्कारात् बलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते; अधर्मश्चेद्बलवत्तरः कृतस्तेन योगजोपि संस्कारोऽभिभूयत एव; तत्क्षये तु योगजस्संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते। न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यर्थः । अतो जिज्ञासुर्योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्नपि योगमार्गे प्रवृत्तः सन्न्यासी योगभ्रष्टस्सामर्थ्यात्- सोपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्तते अपाकरिष्यति । किमुत बुध्वा योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्वन् ॥४४॥

पूर्वेति । अवशोपि सः तेनैव पूर्वाभ्यासेन ह्रियते योगस्य जिज्ञासुरपि शब्दब्रह्मातिवर्तते । सः दरिद्रयोगिकुले जात इत्यर्थः । इदमेवाह—**योगभ्रष्ट इति** ।

पूर्वाभ्यासेन ह्रियत इति सामान्यत उक्तांशे विशेषमाह—**तेनेति** । योगभ्रष्टेनेत्यर्थः । तेन कर्म न कृतं चेदित्यन्वयः । कीदृशं कर्मेत्यत आह—**बलवत्तरमिति** । किमपेक्षयेत्यत आह—**योगाभ्यासेति** । किं लक्षणं कर्माऽत आह—**अधर्मादीति** । आदिपदाद्धर्मग्रहणम् । धर्माधर्मापेक्षया योगसंस्कारो बलवत्तरस्स्याच्चेदित्यर्थः । तदेति तर्हीत्यर्थः । ह्रियत इति योगाभ्यासं प्रति नीयत इत्यर्थः । पुनर्योगमार्गे प्रवर्त्यत इति यावत् ।

विपक्षे किं भवेदित्यत आह—**अधर्मश्चेति** । धर्मस्याप्युपलक्षणमिदम् । अधर्मादिलक्षणं योगसंस्कारापेक्षया बलवत्तरं कर्म तेन कृतं चेत्तर्हि तेन कर्मणा योगजोपि संस्कारोऽभिभूयत एव ।

नच अधर्मेण बलवत्तरेण योगसंस्कारस्याभिभवोस्तु नाम, कुतः पुनर्धर्मेणेति वाच्यं, अधर्मवद्धर्मस्यापि योगप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् । अधर्मजन्यद्वन्द्वरोगादेरिव धर्मजन्यबलसम्पदादेरपि चित्तविक्षेपहेतुत्वेन योगप्रतिबन्धकत्वमिति ।

नच योगसंस्कारोपि धर्मसंस्कार एव- योगस्य धर्मत्वादिति वाच्यं, 'अशुक्लकृष्णं कर्मयोगिनस्त्रिविधमितरेषा'मिति सूत्राच्छुक्लकृष्णमिश्रपदवाच्यधर्माधर्मतदुभयात्मककर्मभिन्नमेव योगिनः कर्मादृष्टाख्यमशुक्लकृष्णमिति धर्माधर्मसंस्कारभिन्न एव योगसंस्कारः ।

ननु अधर्मादिलक्षणकर्मणा योगसंस्कारस्याभिभव इति किं, नाश इत्येव वक्तव्यमत आह—**नेति** । दीर्घकालस्थस्यापि तस्य योगसंस्कारस्य नाशो नास्तीत्यन्वयः । कालान्तरेणापि योगसंस्कारः स्वकार्यं योगलक्षणमारभत एव, नतु सर्वात्मना नश्यतीत्यर्थः । तस्मान्न सर्वथा योगसंस्कारस्य वैफल्यमिति भावः ।

अत इति । सर्वथा योगसंस्कारस्य नाशाभावादित्यर्थः । **जिज्ञासुरपीति** । न तु ज्ञातयोगस्वरूपोपीत्यपेरर्थः । किमुत ज्ञातयोगस्वरूप इति यावत् । शब्दब्रह्म शब्दो वेदः तद्रूपं ब्रह्म शब्दब्रह्म । लक्षणया वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमित्यर्थः । अतिक्रम्य वर्तते अतिवर्तते । फलितार्थमाह—**अपाकरिष्य-**

तीति । निरसिष्यतीत्यर्थः । वेदोक्तकर्मानुष्ठानजन्यं फलं तुच्छीकृत्य तद्विहाय महत्तरमेव फलं प्राप्स्यतीति भावः । तन्निष्ठः योगनिष्ठः । जिज्ञासुरपीत्यपिशब्दार्थं स्वयमेव स्फुटीकरोति—**किमुते-त्यादिना** ।

यत्तु रामानुजः—शब्दब्रह्म देवमनुष्यादिशब्दप्रतिपाद्यप्रकृतिरिति, तत्तुच्छम्—ब्रह्मशब्देनैव प्रकृत्यर्थलाभे शब्दपदवैयर्थ्यात् । नच शब्दाभिलापयोग्यं ब्रह्मैवाभिधीयते प्रकृतिरिति, अन्यत्तु परब्रह्मेति वाच्यं, परब्रह्मरूपशब्दाभिलापयोग्यब्रह्मत्वस्य परब्रह्मण्यपि सत्त्वात् । नच देवमनुष्यादिशब्दाभिलापयोग्यं ब्रह्मात्र विवक्षितमिति वाच्यं, देवमनुष्यादिविशेषशब्दाभावान्मूले ।

किंच शब्दशब्दस्य शब्दाभिलापयोग्यार्थलाभोपि न लक्षणां विना निर्वोढुं शक्यते, अतोऽस्मन्मत इव तव मतेपि लक्षणा स्वीकृतैव । अथ योगं जिज्ञासुना प्रकृतिः कथमतिवर्त्येत ? न कथमपि । प्रकृत्यतीतो हि तव मते परमात्मैव तदधीनत्वात्प्रकृतेः । मुक्ताश्च भगवदनुग्रहादेव मायां तरन्ति न तु स्वतः, नहि योगं जिज्ञासुः परमात्मा, नापि मुक्तः किंतु बद्धजीव एव; कथमस्य प्रकृत्यतिवर्तनम् ।

नच स च योगं जिज्ञासुर्योगं ज्ञात्वा योगमनुष्ठाय प्रकृतिमतिवर्तेत इत्यभिप्रायाज्जिज्ञासुरित्युक्तमिति वाच्यं, जिज्ञासुरपीत्यपिशब्देन ज्ञातयोगयोगानुष्ठातृभ्यां जिज्ञासोः पृथक्करणात्, अन्यथापि शब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

अपि च अनुष्ठितयोगस्यापि न योगानुष्ठानमात्रेण प्रकृत्यतिवर्तनं, किंतु तज्जन्यसम्यग्दर्शनेनैव । ततश्च ज्ञानिन एव प्रकृत्यतिवृत्तिर्न तु योगिन इति सिद्धे किं पुनर्जिज्ञासितयोगस्य इति ।

यच्चोक्तमत्र ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषोऽस्य परमात्मन इति वेदान्तदेशिकः, तच्च तुच्छम्—ज्ञानानन्दमय इति मयटः किं प्राचुर्यमर्थः ? यद्वा विकारः ? अथ वा स्वार्थः ? नाद्यः- आनान्दप्राचुर्ये दुःखाल्पत्वप्रतीतेः । न द्वितीयः- निर्विकारत्वादात्मनः, अकार्यत्वाच्च । नान्त्यः- वैयर्थ्यात् ।

वैलक्षण्यार्थकस्तुशब्दोप्ययुक्तः- किमिदं वैलण्यं परमात्मापेक्षया ? उत अनात्मापेक्षया ? नाद्यः—परमात्मनस्तव मते आनन्दमयत्वाद्ज्ञानस्वरूपत्वाच्च । 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दिति सूत्रे आनन्दमय ईश्वर इति हि त्वयोक्तम् । कथं ज्ञानानन्दमयः परमात्मा तादृशादेवात्मनो भिन्नः स्यात् । अस्मन्मतेपि आनन्दरूपत्वादुभयोर्न भेदः । न द्वितीयः- विज्ञानमयानन्दमयकोशयोरनात्मनोर्ज्ञानानन्दमयादात्मनो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । नच विज्ञानमयकोशो जीवः, आनन्दमयकोश ईश्वरश्चेति वाच्यं, विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्र'म्येति विज्ञानमयस्यानन्दे लयश्रवणात्, जीवस्य नित्यत्वाच्च । एवमानन्दमयस्याप्यानन्दे लयसम्भवेन तस्येश्वरत्वायोगाच्च । कोशवदात्मस्वरूपावरकत्वेन विज्ञानमयस्यानन्दमयस्य च कोशत्वव्यवहारादात्मनश्च कोशान्तरत्वात् ।

एवं विज्ञानानन्दमयकोशयोरान्तरस्य ज्ञानानन्दरूपस्यात्मनो न परमात्मशेषत्वमनन्यशेषत्वादात्मनः, सर्वंप्रति शेषित्वाच्च । आत्मभिन्नत्वे तु ईश्वरस्याप्यात्मशेषत्वापत्तेः प्रपञ्चवत् ।

नहि ज्ञानानन्दरूपादात्मनो भिन्न ईश्वरो ज्ञानानन्दरूपो भवितुमर्हति । तथासति भेदायोगात् ।

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति, प्रयत्नादिति । प्रयत्नात्प्रयतनाद्यतमानस्तु अधिकं प्रयतमान इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापः अनेकजन्मसंसिद्धः अनेकेषु जन्मसु किंचित्संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततस्समुत्पन्नसम्यग्दर्शनस्सन् याति परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥४५॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥४६॥

यस्मादेवं तस्मात्, तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्योऽधिको योगी, ज्ञानिभ्योपि ज्ञानमत्र शास्त्रार्थपाण्डित्यं तद्वद्भ्योपि अधिको मतः ज्ञातोऽधिक इति, कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्योऽधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥४६॥

नच घटाद्घटस्येव मृण्मयान्मृण्मयस्य ज्ञानानन्दरूपादात्मनो ज्ञानानन्दरूप ईश्वरो भिन्न इति वाच्यं, घटयोर्भेदं प्रत्याकारभेदस्य प्रयोजकस्य सत्त्वात् । जीवेश्वरयोस्तु ज्ञानैकाकारत्वेन भेदप्रयोजकाकारान्तरासत्त्वात् ।

नच स्वरूपतो भेदाभावेपि धर्मतस्सोस्तिः आत्मनः किंचिद्ज्ञत्वात्परमात्मनश्च सर्वज्ञत्वादिति वाच्यं, किंचिद्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वयोरुपाधिधर्मत्वेनात्मधर्मत्वाभावात्, औपाधिकभेदस्य चातात्त्विकत्वात् । तस्मान्नस्त्यात्मनः परमात्मान्यः शेषी किंत्वात्मैव सर्वस्य शेषी ॥४४॥

प्रयत्नादिति । ननु यतमान इत्यनेनैवालं, कः पुनः प्रयत्नादित्यस्यार्थः ? प्रत्युत पुनरुक्तिरत आह—**अधिकमिति** । तत्र योगमार्गे इत्यर्थः । पापस्य सम्यक् शुद्धिर्नामाभावः । तेन संशुद्धं निरस्तमित्यर्थः । संसिद्धः सम्यक्चित्तशुद्धिलक्षणसिद्धिं प्राप्त इत्यर्थः । उपचित्य वर्धयित्वा यथा अनेकदिनेषु अनेकरूपिकास्सम्पाद्य धनी भवति कुशलस्तद्वदनेकजन्मसु अनेकयोगसंस्कारान् सम्पाद्य तत्समवायेन संसिद्धिं भजते योगीत्यर्थः । ततस्संसिद्धिलाभानन्तरं ज्ञानप्राप्तिद्वारा मुक्तो भवतीत्याह —**समुत्पन्नेनेति** । परां गतिं मोक्षम् ॥४५॥

तपस्विभ्य इति । कथं नित्यमुक्तेभ्यः ज्ञानिभ्यः योगिन आधिक्यमत आह—**ज्ञानमत्र शास्त्रार्थपाण्डित्यमिति** । नतु ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमित्यर्थः । मुक्तिं प्रति ज्ञानस्य साक्षात्साधनत्वात् ज्ञानसाधनयोगस्य परम्परासाधनत्वाच्चेति भावः । **तस्मादिति** । यस्माद्ध्यायोगी तपस्व्याद्यधिकस्तस्मादित्यर्थः । आधिक्यस्यैव सर्वैराकांक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

ननु क्षत्रियस्याज्ञस्य ते कर्मयोग एवाधिकार इति 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं, कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादिना भगवता पूर्वमर्जुनं प्रत्युपदिष्टमिदानीं तु योगी भवेत्युच्यते, ध्यानयोगश्च सन्न्यासिन एव,

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

इति श्रीभवगद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो-
नाम षष्ठोऽध्यायः ।

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिपरायणानां मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन श्रद्धावान् श्रद्दधानस्सन् भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन-युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥४७॥

**इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पाद-
पूज्यशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ।**

ननु गृहस्थस्येति सिद्धान्तितं, क्षत्रियस्य नास्ति सन्न्यासाधिकार इति स्थापितमतः कथमुच्यते योगी भवार्जुनेति चेत्, **नैष दोषः**—युद्धादिरूपं कर्मयोगमनुष्ठाय ततस्सन्न्यस्य योगी भवार्जुनेति श्रीकृष्ण-तात्पर्यात् ।

नच क्षत्रियस्य सन्न्यासेऽनधिकार इति वाच्यं, शिखायज्ञोपवीतत्यागादिरूपसमन्त्रकमुख्यसन्न्यासे क्षत्रियस्यानधिकारेपि दारापत्यादिसर्वपरिग्रहपरित्यागरूपामुख्यसन्न्यासेऽधिकारोऽस्त्येव- मुचुकुन्दादीनां क्षत्रियाणां सर्वपरिग्रहपरित्यागपूर्वकं कस्मिंश्चिद्विजने देशे ध्यानयोगावस्थितत्वस्य पुराणादिष्ववगमादेता-दृशसन्न्यासस्यैव क्षत्रियस्य विहितत्वेन विध्यतिक्रमदोषाभावाच्च ।

नचैवं सन्न्यासिन एव ध्यानयोगेऽधिकारे कथमसन्न्यासिनां वसिष्ठादीनां ध्यानयोगित्वमिति वाच्यं, लोकातीतचरितानां तेषामिहोदाहरणस्यायुक्तत्वात्तत्त्वविदो हि ते यथाप्रारब्धं यथा कथंचि-द्वर्तन्ते । प्रपञ्चितं चैतदथस्ताद्बहुशः । तस्माद्युक्तमुक्तं भगवता योगी भवार्जुनेति ॥४६॥

योगिनामिति । यः श्रद्धावान् सन् मद्गतेनान्तरात्मना मां भजते, स मे सर्वेषां योगिनां मध्ये युक्ततमो मतः । योगः क्वापि ध्येये वस्तुनि चित्तसमाधानं; स च ध्येयनानात्वान्नानाविध इति तद्वन्तोपि नानाविधा एवेत्याह—**योगिनामपि सर्वेषामिति ।**

सर्वेषामित्यस्यार्थमाह—**रुद्रादित्यादिपरायणानामिति** । रुद्रादित्यादयः परमयनं प्राप्यं येषां तेषां तथोक्तानां रुद्रादित्याद्युपासकानामित्यर्थः । यो यमुपास्ते स तमुपैतीति न्यायात् । रुद्रादि-त्यादिध्यानपराणामिति पाठान्तरम् । आदिपदेन विराड्ढिरण्यगर्भेन्द्रादिदेवानां परमेश्वरस्य च ग्रहणम् ।

वासुदेव इति । परमेश्वर इत्यर्थः । वसति जगत्ययमिति, वसन्ति जगन्त्यस्मिन्निति वासुः; स चासौ देवस्स्वप्रकाशो वासुदेव इति व्युत्पत्तेः । **मामिति** । सगुणं निर्गुणं वा परमात्मानमित्यर्थः ।

सेवत इति । सोहमस्मीतिबुद्ध्या प्रत्यगभेदेन चिन्तयतीत्यर्थः । **ममेति** । सर्वज्ञस्य ममेत्यर्थः । **एतेन** सर्वज्ञेश्वरेण यदभिप्रेतं तत्तथैव भवतीति भगवदभिप्रेतार्थस्य सत्यत्वं **सूच्यते** ।

रुद्रादित्यादीनां जीवत्वात्तदुपासनाया भिन्नोपासनत्वाद्वासुदेवस्य च परमात्मत्वात्तदुपासनाया अभिन्नोपासनात्वाच्च वासुदेवपरो योगी रुद्रादित्यादिपरयोग्यपेक्षया परमोत्कृष्ट इति भावः ।

ननु अन्तःकरणमायावच्छिन्नयोः प्रत्यक्परयोर्भिन्नत्वात्तदभेदचिन्तनमन्नादेर्ब्रह्माभेदचिन्तनमिव काल्पनिकमेवेति चेत् **मैवम्**—यदेव मायावच्छिन्नं चैतन्यं तदेवान्तःकरणावच्छिन्नमिति प्रत्यक्परयोरभेदस्य वास्तवत्वात् । घटमठाद्युपाधिभिराकाशस्येव मायान्तःकरणाभ्यां चैतन्यस्य भेदाभावाच्च ।

नच प्रत्यक्परयोः परिच्छिन्नत्वपूर्णत्वप्रयुक्तोऽस्ति विशेष इति वाच्यं, ययोरौपाधिकत्वेनातात्त्विकत्वाद्वस्तुतश्चैतन्ये मायान्तःकरणयोरभावाच्च 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति हि श्रूयते । अन्यथा प्रतीचः परिच्छिन्नत्वाभ्युपगमे घटादिवदनित्यत्वजडत्वादिकं स्यात्तच्चानिष्टमजो नित्य इत्यादिशास्त्रात् ।

नच प्रत्यगात्मा जीव एव जीवेश्वरयोरस्ति हस्तिमशकयोरिव महदन्तरमिति वाच्यं, 'जीव प्राणधारण' इत्यनुशासनात्प्राणधारिण एव जीवाः; प्रत्यगात्मा तु अप्राण एव- 'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र' इति श्रुतेः ।

तस्माद्देवमनुष्यादिभेदभिन्नकार्यकरणसङ्घातविशेषेष्वहंममाभिमानिनश्चिदाभासा एव जीवाः; अमीषां च प्रतीचि कूटस्थे कल्पितत्वेन वस्तुतः प्रत्यगात्मत्वमेव रज्जौ कल्पितस्य सर्पस्य वस्तुतो रज्ज्वात्मत्ववत् । अत एव तत्त्वमस्यादिश्रुतयः जीवेश्वरयोरभेदं ब्रुवन्ति लक्षणया ।

तथाहि, अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यं संसारिजीवशब्दाभिधेयं त्वम्पदस्य वाच्यार्थः । अन्तःकरणोपहितं निस्संसारं प्रत्यक्चैतन्यं लक्ष्यार्थः । मायाविशिष्टचैतन्यं जगत्कर्तृ ईश्वराख्यं तत्पदस्य वाच्यार्थः । मायोपहितं परं ब्रह्माख्यं चैतन्यं लक्ष्यार्थः । असिपदस्यैक्यमर्थः । वाच्यार्थयोरैक्यानुपपत्त्या लक्ष्यार्थयोस्तदुच्यते- यदेव चैतन्यं मायोपहितं तदेवान्तःकरणोपहितं तदेव मायोपहितं चेति- मायान्तःकरणोपाधिभेदेप्युपहिताभेदात्; तथाच तत्त्वमसीत्यस्य वाक्यस्य अखण्डं ब्रह्मैव लक्ष्यार्थः ।

एवमनेन प्रथमषट्केन त्वंपदार्थो निर्धारितः; संसारिणश्चिदाभासस्य कूटस्थे कल्पितस्य स्वस्य रूपं प्रत्यक्चैतन्यमेव निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपमिति ॥४७॥

इति **वेल्लङ्कोण्डोपनामक रामकविकृते** श्रीमच्छाङ्करभगवद्गीता-
भाष्यार्कप्रकाशे षष्ठोध्यायः । समाप्तं प्रथमषट्कम् ।
श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

सप्तमोऽध्यायः ।

'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मत' इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य, स्वयमेव- 'ईदृशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्गतान्तरात्मा स्या'दित्येतद्विवक्षुः ।

श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्तमनाः पार्थ! योगं युंजन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

मयीति । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य सः मय्यासक्तमनाः, हेपार्थ! योगं युंजन्मनस्समाधानं कुर्वन्, मदाश्रयः अहमेव परमेश्वरः आश्रयो यस्य स मदाश्रयः। यो हि कश्चित् पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा

पूर्वोत्तराध्याययोस्सङ्गतिं दर्शयति—**योगिनामिति, प्रश्नबीजमुपन्यस्येति** । कीदृशं वासुदेवस्य तव तत्त्वम्? कथं वा योगी वासुदेवगतान्तरात्मा स्यात्? इत्यर्जुनस्य प्रश्नद्वयं यथा स्यात्तथोक्त्वेत्यर्थः । नहि 'तस्माद्योगी भवार्जु'नेति (भग- ६-४६) श्लोकेनैव पूर्वाध्यायस्य समाप्तौ कृतायां दर्शितयोः प्रश्नयोरुत्थितिस्स्यादिति भावः । **एतेन** तत्पदार्थस्य वासुदेवस्य तत्त्वनिर्धारणपरमिदं सप्तमाध्यायप्रभृतिकं मध्यमषट्कं गीताशास्त्रस्येति **सूचितम्** । **स्वयमेवेति** । अर्जुनेनापृष्टस्सन्नेवेत्यर्थः । शिष्यप्रीत्यादिनेति भावः । 'मदीयं तत्त्वमीदृशं, योगी एवं मद्गतान्तरात्मा स्या'दित्येतदंशद्वयं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुर्भगवानुवाच—**मयीत्यादिकम्** ।

हेपार्थ! त्वं मय्यासक्तमनाः मदाश्रयस्सन् योगं युञ्जन् असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु इत्यन्वयः । मयीत्यस्यार्थमाह—**परमेश्वर इति** । ननु अस्मत्पदस्य वक्तरि शक्तिः वक्ता च कृष्णः सञ्जातविशेष एवेति कथं मयीति कृष्णोक्तपदस्य परमेश्वरार्थलाभ इति चेदुच्यते—कृष्णस्य सञ्जातविशेषेहमभिमानाभावात्स्वस्वरूपचैतन्ये परमात्मन्येवाहंबुद्धिसत्त्वादस्मच्छब्दस्य चात्र लाक्षणिकत्वादिति। नचैवमस्मदादिभिरप्यहं परमात्मेत्युच्येतेति वाच्यं, इष्टापत्तेः । नचाहं ब्रह्मास्मीत्यत्राहंपदस्य प्रतीचि लक्षणेति वाच्यं, प्रत्यक्परयोरभेदात् । नच परः परोक्षः प्रत्यगात्मा त्वपरोक्ष इति वाच्यं, 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र'ह्मेति श्रुतेः परस्याप्यपरोक्षत्वात् । नच परः परमाकाशेऽस्ति, प्रत्यगात्मा तु हृदीति वाच्यं, हृदयाकाशस्यैव परमाकाशत्वात् । 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ'तीति (भग- १८-६१)गीतायां अन्तर्यामिब्राह्मणेन च ईश्वरस्य हृदि स्थितिप्रतिपादनाच्च । नच परस्यैव प्रत्यक्त्वे भ्रामणाद्यनुपपत्तिः- स्वस्य

किंचिदाश्रयं प्रतिपद्यते, अयं तु योगी मामेवाश्रयं प्रतिपद्यते, हित्वा अन्यत्साधनान्तरं मय्येव आसक्तमनाः भवति। यस्त्वमेवंभूतस्सन् असंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसम्पन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेण 'एवमेव भगवा'निति, तच्छृणु- उच्यमानं मया ॥१॥

स्वभ्रामणाद्ययोगादिति वाच्यं, कार्यकरणसङ्घातस्यानात्मन एवात्ममायया भ्राम्यमाणत्वात्। अन्यथा प्रतीचस्संसति भ्रमणे विकारित्वादनित्यत्वापत्तेः। नच निर्विकारस्यात्मनः कथं भ्रामणादिविकारापत्तिरिति वाच्यं, अविकारस्यैव अयस्कान्तोपलस्य लोहभ्रामणदर्शनात्। न ह्ययमात्मा स्वयमेवाऽनात्मनो भ्रामयति कुलालश्चक्रमिव, किंतु मायया। सा हि सर्वाघटितघटनाधुरंधरा स्वाश्रयं प्रत्यगात्मानमविकुर्वत्येव कार्यं निर्वहति, यथा इन्द्रजालमाया गगनमविकुर्वत्येव तत्र गन्धर्वनगरं निर्माति तद्वत्। तस्मात्कृष्णोक्तस्य अस्मच्छब्दस्य लक्षणया वृत्तिरात्मनि।

यद्वा अभिधयैवेति ब्रूमः—रुद्रादित्यादिसङ्घातविशेषाणां जीवत्वमिव कृष्णसङ्घातविशेषस्येश्वरत्वात्, कृष्णोक्तस्यास्मच्छब्दस्य परमेश्वर इत्यर्थ उचित एव। न च सङ्घातविशेषत्वे समाने सति कुतः कृष्ण एवेश्वरो न रुद्रादित्यादय इति वाच्यं, कृष्णसङ्घातस्य मायामयत्वाद्रुद्रादीनामस्मदादीनां च सङ्घातस्य कर्माधीनत्वादिति। तस्माच्छ्रीकृष्णदेहेन्द्रियाद्याकारपरिणतमायावच्छिन्नचैतन्यस्य परमेश्वरत्वं युक्तं देवमनुष्यादिदेहावच्छिन्नचैतन्यस्य जीवत्वमिवेति संक्षेपः।

कीदृशः परमेश्वर इत्यत आह—**वक्ष्यमाणेति**। वक्ष्यमाणानि विशेषणानि प्रकृतिद्वयवत्त्वसर्वजगत्प्रभवत्वसर्वात्मत्वादीनि यस्य तस्मिन् तथोक्ते; अर्थी प्रयोजनवान्; देवदत्तेन पुत्रवानितिवत्प्रयोगः। यत्किञ्चित्पुरुषार्थाकांक्षीत्यर्थः। आश्रयमाधारं प्रतिपद्यते प्राप्नोति; आश्रयतीत्यर्थः। अयं त्विति तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः। **मामेवेति**। आत्मानमेवेत्यर्थः। न तु तपोदानादिकमित्येवकारार्थः। अमुमेव विशदयति—**हित्वान्यदिति, यस्त्वमिति**। यो योगी मय्यासक्तमना मदाश्रयश्च भवति स एवेति शेषः। त्वमेवंभूतस्सन् मय्यासक्तमना मदाश्रयश्च भवन् सन्नित्यर्थः। यद्वा यो मदाश्रयस्सन् मय्यासक्तमना भवति यो मय्यासक्तमनास्सन् मदाश्रयो भवतीति वा त्वमेवंभूतस्सन्नित्यन्वयः। अथ वा एवंभूतो यथोक्तध्याननिष्ठपुरुषवदेव मय्यासक्तमना यस्त्वं स त्वं तथाविधस्सन्निति। वस्तुतस्तु य इति प्रक्षिप्तमेव।

असंशयमिति क्रियाविशेषणम्। तदेवाह—**संशयमन्तरेणेति**। निस्संशयं यथा तथेत्यर्थः। आत्मस्वरूपे सामग्र्याऽसामग्र्यायोगादाह—**समस्तविभूतीत्यादि**। समस्तैः विभूतिर्विभवः; बलं शक्तिः; ऐश्वर्यमादिपदाद्ज्ञानेच्छादिग्रहणम्। एतैर्गुणैस्सम्पन्नं; तत्र बलं शरीरसामर्थ्यं, शक्तिर्मनस्सामर्थ्यमिति विवेकः। **मामिति**। मायाविनमीश्वरमित्यर्थः। शुद्धब्रह्मणि विभूत्याद्ययोगात्।

ज्ञानस्याकारमाह—**एवमेव भगवानिति**। एवमेव भगवानिति यथा ज्ञास्यसीत्यन्वयः। तन्मयोच्यमानं शृणु येन प्रकारेण मयोक्ते सति त्वं मामेवमेव भगवानिति ज्ञास्यसि तेन प्रकारेणाहं

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यद्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

ज्ञानमिति । तच्च मद्विषयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवयुक्तमिदं वक्ष्यामि- कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन । तत् ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनरन्यत् ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशिष्टं भवति इति । मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ॥२॥

वच्मि मयोच्यमानं तद्वचनं शृण्वित्यर्थः । यद्वा एवंप्रकारेण त्वं मां ज्ञास्यसि तत्प्रकारवत् मयोच्यमानं शृण्वित्यर्थः । अथ वा तदित्यव्ययं तथेत्यर्थे वर्तते । तथा शृण्वित्युक्ते किं शृण्वित्याकांक्षाया जातत्वात्तत्पूरणार्थमाह भाष्यकारः— **मयोच्यमानमिति** । अर्थाद्वचनमिति लभ्यते ज्ञानमिति वा ।

अत्र यथा येन ज्ञानेनेति **रामानुजः**, तत्तु 'प्रकारवचनेथा'लिति पाणिनीयशासनविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । मूलकर्तुस्सत्यामेतद्विवक्षायां येन ज्ञास्यति तच्छृण्वित्येव ब्रूयात् ॥१॥

ज्ञानमिति । किंविषयं ज्ञानमत आह— **तच्च मद्विषयमिति** । ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं, विज्ञानं तस्य स्वानुभवकरणमिति प्रागुक्तम् । ज्ञानस्य विज्ञानसाहित्यप्रतिपादनं च ज्ञानस्यानुभवपर्यवसायित्वं स्वानुभवसिद्धस्यैव ज्ञानस्य प्रामाण्यं चेत्येतद्द्योतयितुं कृतम् । एवं च स्वानुभवयुक्तंनाम स्वस्य सर्वज्ञेश्वरस्य अनुभवसिद्धमित्यर्थः । तेन च वक्ष्यमाणज्ञानस्य परमप्रामाण्यं सिद्धं भवति । यथानुभवं तव शास्त्रार्थज्ञानं वक्ष्यामीति परमार्थः । यद्वा सविज्ञानं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । तथा च मदुक्तं ज्ञानं यथा तवानुभवारूढं भवेत्तथा ज्ञानं वक्ष्यामीत्यर्थः । अस्य च ज्ञानस्य ईश्वरविषयत्वादाह— **मत्तत्त्वज्ञ इति** । सर्वज्ञो भवतीति; ईश्वरतत्त्वस्यैवात्मत्वादीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादात्मवित्पुरुषस्सर्वज्ञ एवेत्यर्थः । अथ वा ममेश्वरस्य तत्त्वं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैव, यस्तद्वेद स सर्वज्ञ एव सर्वस्य ब्रह्मत्वादित्यभिप्रायः । **एतेन** तत्त्वविदः कथं सर्वज्ञत्वं सर्वप्रपञ्चसाक्षात्काराभावादिति **निरस्तम्**—ब्रह्मज्ञानस्यैव सर्वज्ञानत्वात् , एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यैतदभिप्रायेणैव श्रुत्या प्रतिज्ञातत्वात् , घटपटादिसर्वप्रपञ्चज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वात् , प्रत्युत द्वैतज्ञानस्य बन्धहेतुत्वाच्चेति । अनेन श्लोकेन आत्मज्ञानमेव परमपुरुषार्थसाधनं तद्वानात्मैवेश्वर इति सिद्धम् ।

यत्तु रामानुजः— विज्ञानं विविक्ताकारविषयं ज्ञानं यथाऽहं मद्व्यतिरिक्तात्समस्तचिदचिद्वस्तुजातान्निखिलहेयप्रत्यनीकतयाऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितया च विविक्तः, तेन विविक्तविषयज्ञानेन सह मत्स्वरूपविषयं ज्ञानं वक्ष्यामीति, **तत्तुच्छम्**— विविक्ताकारविषयज्ञानस्य विज्ञानत्वे अविविक्ताकारविषयज्ञानस्य ज्ञानत्वापत्तेः स्वरूपविषयज्ञानस्य नैव ज्ञानत्वमुपपद्यते-- ईश्वरस्वरूपस्य त्वदुक्तविधया विविक्तत्वेन तद्ज्ञानस्यापि विविक्तविषयज्ञानत्वेन विज्ञानत्वापत्तेः । नच ईश्वरश्चिदचिद्वस्तुजाताद्विविक्त इति ज्ञानं विज्ञानं, ईश्वरः सच्चिदानन्दमय इत्यादिज्ञानं ज्ञानमिति वाच्यं, तथात्वे ज्ञानविज्ञानयोरन्योन्याश्रयदोषापत्तेरुभयस्याप्यसिद्धेः, ईश्वरस्य प्रपञ्चाद्विविक्तत्वविज्ञानं विना

सच्चिदानन्दमयत्वज्ञानानुदयात्, सच्चिदानन्दमयत्वज्ञानं विना प्रपञ्चविविक्तत्वविज्ञानानुदयाच्च ईश्वरः सच्चिदानन्दरूपः प्रपञ्चोऽनृतजडदु:खात्मक इति ज्ञाने सतीश्वरः प्रपञ्चाद्विविक्त इति विवेकस्योपदेशं विनैव सिद्धत्वेन सविज्ञानत्वविशेषणानर्थक्यप्रसङ्गात्। अविवेकस्याज्ञानत्वेन विवेकज्ञानरूपविज्ञानातिरिक्तज्ञानसद्भावस्याप्रमाणत्वाच्च, घटपटविवेकं विना घट इति पट इति च स्वरूपज्ञानस्यानुदयाच्च।

ननु सर्वथाऽपि घट इति स्वरूपज्ञानाद्धटः पटाद्भिन्न इति विवेकज्ञानं भिन्नमेव- ज्ञाने घटमात्रस्यैव विषयत्वात् विवेकज्ञाने घटपटयोस्तद्भेदस्य च विषयत्वात्। तथेश्वर इति ज्ञानादीश्वरः सच्चिदानन्दरूप इति ज्ञानाद्वेश्वरः प्रपञ्चाद्भिन्न इति विज्ञानस्य विवेकज्ञानरूपस्य वैलक्षण्यमवश्यमभ्युपेयमिति चेत्; तर्ह्याकारभेदात् ज्ञानविज्ञानभेद इवाकारभेदात् ज्ञानभेदोऽपि स्यादेव; घटः पटः कुड्यं कुसूलमिति। नचेष्टापत्तिः- विषयभेदेऽपि विषयिणो ज्ञानस्याभेद इति सिद्धान्तात्। अन्यथा प्रतिविषयं ज्ञानमिव प्रतिज्ञानं ज्ञातापि भिद्यत एव। तथात्वे एकस्मिन्नेव देहे नानाजीवसत्त्वप्रसङ्गः। नच चैतन्यरूपज्ञानस्यैकत्वेऽपि बुद्धिवृत्तिरूपज्ञानानामनेकत्वात्स्वत एव भेदः- वृत्तेः क्षणिकत्वात्, क्षणे क्षणे जायमानानां वृत्तीनामभेदस्य दुर्वचत्वादिति वाच्यं; वृत्तेः क्रियारूपाया जडत्वेनाज्ञानत्वाद्वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात्तत्रापि तस्माद्वृत्तिभेदेऽपि न ज्ञानभेदः, ज्ञानस्य नित्यत्वात्स्वप्रभत्वाच्च न जन्मादिकं किंतु वृत्तेरेव। तदेव ज्ञानं चैतन्यात्मकमीश्वर इति सिद्धमीश्वरस्यात्मनो ज्ञानैकाकारत्वम्।

ननु वृत्तावेव ज्ञानत्वमुपचारादुच्यते; सैव वृत्तिर्ज्ञानविज्ञानभेदभिन्ना; सा चेश्वरविषयेहोच्यते- सच्चिदानन्दरूप ईश्वर इति, ईश्वरः प्रपञ्चाद्विविक्त इति च; इतिचेत्, **मैवम्**—वृत्तिज्ञानं वृत्तिविज्ञानं चेति वृत्तिद्वैविध्यस्य काप्यप्रसिद्धेः त्वदुक्तवृत्तिविज्ञानस्यापि वृत्तिज्ञानत्वात्, यथा घट इत्येतद्वृत्तिज्ञानं तथा घटः पटाद्भिन्न इत्येतदपि वृत्तिज्ञानमेव हि।

ननु घटादिप्रत्यक्षस्थलेऽन्तःकरणस्य चक्षुर्द्वारा विषयदेशं गतस्य विषयाकारेण यः परिणामः स वृत्तिरिति परिभाषितत्वाद्धट इत्यस्य वृत्तिज्ञानत्वेऽपि घटः पटाद्भिन्न इत्यस्य न वृत्तिज्ञानत्वं- घटपटयोरप्रत्यक्षत्वेऽपि घटः पटाद्भिन्न इत्यस्य ज्ञानस्य जायमानत्वाद्धटपटरूपेणान्तःकरणपरिणामाभावात्, घटपटभेदाकारेणान्तःकरणस्य परिणामासम्भवाच्च। ततश्च घटः पटाद्भिन्न इतीदं विज्ञानमेव न वृत्तिज्ञानमिति **चेन्न,** एवमपि वृत्तिज्ञानचैतन्यज्ञानातिरिक्तविज्ञानस्याप्रसिद्धत्वात्, तत्कल्पनाया गौरवत्वात्, सुखाद्याकारान्तःकरणपरिणामवद्धटपटभेदाकारान्तःकरणपरिणामस्य भवितव्यत्वाद्धटपटभेदज्ञानस्यापि वृत्तिज्ञानत्वसम्भवात्।

ननु भवतु नाम विज्ञानमपि वृत्तिज्ञानं, तथाऽपि घटपटज्ञानयोरिव ज्ञानविज्ञानयोर्दर्शितयोरस्त्याकारभेदाद्भेदः कल्पित **इति चेत्सत्यम्**—कल्पितोऽस्तुनाम भेदः, न तस्येह प्रयोजनं— ईश्वरस्वरूपस्यैवेह वक्ष्यमाणत्वात्तावतैवेश्वरजगतोर्वैलक्षण्यसिद्धेः। प्रपञ्चवैलक्षण्यस्यैवेश्वरस्वरूपत्वाच्च। यः प्रपञ्चविलक्षणत्वेनेश्वरं न जानाति, स ईश्वरस्वरूपानभिज्ञ एव हि ईश्वरस्वरूपस्य प्रपञ्चविलक्षणत्वात्।

तस्मात्प्रपञ्चविलक्षणसच्चिदानन्दमयेश्वरस्वरूपज्ञानमेव ज्ञानमित्युच्यते । न तु प्रपञ्चविलक्षणेश्वरज्ञानस्य विज्ञानत्वं तदेकदेशस्य ।

अथ यदुक्तं चिदचिद्वस्तुवैलक्षण्यमीश्वरस्य तत्राचिद्वैलक्षण्यसत्त्वेपीश्वरे चिद्वैलक्षण्यं नास्ति-- चिद्रूपत्वादीश्वरस्य, नहि चिद्रूपश्चिद्विलक्षणो भवेत् । नच किंचिद्ज्ञसावद्यजीववाची चिच्छब्दोऽत्र, तस्माच्च जीवात्सर्वज्ञो निरवद्य ईश्वरो विलक्षण एवेति वाच्यं, चैतन्यवाचिनश्चिच्छब्दस्य तादृशजीव-वाचित्वासम्भवात् । जीवेश्वरयोर्द्वयोरपि वस्तुतश्चिन्मात्रत्वात्किञ्चिद्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादीनामुपाधिधर्मत्वात् । उपाध्योर्घटमठयोर्भेदेप्युपहितस्याकाशस्यैकरूपत्ववन्मायाविद्ययोरुपाध्योर्भेदेपि चैतन्यस्यैकरूपत्वात् । तस्मान्न चिति किंचिद्ज्ञत्वादिजीवधर्मा वा भवितुमर्हन्ति निर्धर्मकत्वाच्चितः ।

नापि चिन्मात्रे ईश्वरे कल्याणगुणसम्भवः- सत्त्वगुणविकारत्वात्कल्याणगुणानां चैतन्यस्य च निर्गुणत्वात् । नच सत्ताचित्त्यानन्दादिगुणानां सत्त्वात्कथं निर्गुणत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं, ब्रह्मणोऽपृथ-ग्भूतत्वात्तेषां सत्तादीनामेव ब्रह्मस्वरूपत्वात् । न च सद्रूपत्वं सत्तारूपत्वं च कथमेकस्येति वाच्यं, नारायणस्य तद्रूपत्वतत्त्वरूपत्वयोर्भवताऽप्यभ्युपगतत्वात् । 'तदैक्षत, तत्त्वं नारायणः पर' इति श्रुतेश्च । तस्मात्तच्छब्दतत्त्वशब्दयोर्यथा ब्रह्मवाचकत्वं तद्वत्सच्छब्दसत्ताशब्दयोः चिच्छब्दचित्त्वशब्दयोश्च ब्रह्मवाच-कत्वमेव, नतु धर्मधर्मिवाचकत्वम् ।

नच निर्गुणे ब्रह्मणि निर्गुणत्वधर्मसत्त्वात्कथं निर्धर्मकत्वमिति वच्यं, तथासति निर्धर्मकत्वस्यापि धर्मरूपत्वेन निर्धर्मकत्वाभावस्यैव धर्मभावरूपत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः- निर्धर्मकत्वाभावस्य धर्मस्वरूपत्वेन धर्माभावरूपत्वासम्भवात् । अथ यदि निर्धर्मकत्वं धर्माभाव इत्येव मतं तर्हि निर्गुणत्वमपि गुणभाव इत्येवेष्यताम् । गुणस्यैव धर्मत्वाद्गुणाभावो हि धर्माभावः । तथा च निर्गुणब्रह्मणो निर्धर्मकत्व-मव्याहतम् ।

किंच यन्निर्गुणे ब्रह्मणि वर्तमानं निर्गुणत्वं तद्ब्रह्मरूपमेव सत्तादिवत् । अपि च निर्गुणत्वं हि गुणाभावः, सच ब्रह्मरूप एव- सर्वाभावस्यैव ब्रह्मरूपत्वात् । निष्प्रपञ्चं हि ब्रह्म । नच भावरूपस्य ब्रह्मणः कथमभावरूपत्वमिति वाच्यं, अभावरूपस्य सर्वस्य यथा भावरूपत्वं तथैव भावरूपस्य ब्रह्मणोऽभावरूपत्वं— भावाभावविषये भ्रान्तत्वाल्लोकस्य । लोको हि कालत्रयेप्यविद्यमानत्वादभावरूपं जगद्भावं मन्यते, तद्विलक्षणं ब्रह्माभावं मन्यते ।

तथा लोकैस्सर्वाभावत्वेन व्यवह्रियमाणो भावपदार्थ एव ब्रह्म, सर्वत्वेन व्यवह्रियमाणोऽभाव-पदार्थ एव प्रपञ्चः । तस्माद्भाव एव सर्वाभावो ब्रह्मेति । नच कथं सर्वाभावस्य भावत्वमिति वाच्यं, यथा घटाभावाभावस्य भावत्वं तथैवेति सर्वस्याभावरूपत्वे सर्वाभावो ह्यभावाभावः । सच भाव एवेति भाव इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥२॥

अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभतरं ज्ञानं कथमिति, उच्यते—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

मनुष्याणामिति । मनुष्याणां मध्ये सहस्रेषु अनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये सिद्ध्यर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां, सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते, तेषां कश्चिदेव हि मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥३॥

मनुष्याणामिति, अत इति । मत्तत्त्वज्ञानेन ज्ञातव्यपरिशेषाभावादित्यर्थः । अस्यैव फलितमाह—**विशिष्टफलत्वादिति** । सर्वोत्कृष्टफलप्रदत्वादित्यर्थः । मोक्षप्रदत्वादिति यावत् । मोक्षस्यैव सर्वोत्कृष्टफलत्वादिति भावः । सहस्रशब्दोऽत्र न सङ्ख्याविशेषवाची । किंत्वनन्तवाचीत्याह—**अनेकेष्विति** । सिद्धये मोक्षार्थं यततीति योगाद्यनुष्ठानरूपं प्रयत्नं करोति । एवं मोक्षाय यतमानानां मध्ये कश्चिदेव कुशली मत्तत्त्वज्ञानपूर्वकं मुक्तो भवतीत्याह—**यततामिति, सिद्धानामिति** । भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य निर्देशः। सिद्धिं प्राप्तुमर्हाणामित्यर्थः । **सिद्धा एवेति** । ये यतन्ते ते सिद्धा एव मोक्षाय; मुक्तप्राया एवेत्यर्थः । औपचारिकोऽयं सिद्धशब्दः । एषां मुक्तप्रायत्वं च इहजन्मनि जन्मान्तरेवाऽवश्यं मुक्तिलाभादिति भावः । यद्वा ये मोक्षाय यतन्ते ते पुरुषा वस्तुतो नित्यमुक्तात्मरूपत्वात्सिद्धा एवेत्यर्थः । **कश्चिदेवेति** । यः कोऽपि धन्य इत्यर्थः । न त्वेक एवेति नियमः, येन कश्चिदेव न द्वाविति वेदान्तदेशिकेन शङ्करमतं दूष्येत, मृषारोपणप्रथमदेशिको हि वेदान्तदेशिकः । अनेन च कश्चिदेवेति वचनेन न सर्वसुलभमिदं ज्ञानं, किंतु यस्यकस्यापि सुकृतिनः सुलभत्वाद्दुर्लभतरमेवेति सिद्धम् । इदमेव हि ज्ञानस्य दुर्लभतरत्वमवतारिकायामुक्तमाचार्यैर्दुर्लतरं ज्ञानमिति ।

यत्तु रामानुजः—मनुष्याः शास्त्राधिकारयोग्याः, तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते, सिद्धिपर्यन्तं यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां विदित्वा मत्तः सिद्धये यतते; मद्विदां सहस्रेषु कश्चिदेव तत्त्वतो यथाऽवस्थितं मां वेत्ति । न कश्चिदित्यभिप्रायः **'स महात्मा सुदुर्लभः, मां तु वेद न कश्चने'** (भग- ७-१६)ति हि वक्ष्यत इति,

तत्तुच्छम्—देवादीनामपि शास्त्राधिकारयोग्यत्वस्य शारिरकसूत्रैर्बादरायणेन व्यवस्थापितत्वात् । सिद्धये यतत इत्यस्य सिद्धिपर्यन्तं यतत इत्यर्थासिद्धेः, सिद्धये यतत इति पदद्वयस्य आवृत्त्या वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात्, मां विदित्वा मत्त इति पदत्रयस्य मूलेऽद्धहिः कल्पितत्वेनाप्रमाणत्वात्, सिद्धिपर्यन्तं यतमानानां मध्ये कश्चिदेव सिद्धये यतत इत्यस्य वाक्यस्यानन्वितत्वात्- सिद्धिपर्यन्तं यतमान एव हि सिद्धये यतमानः । कश्चिन्मां वेत्तीत्यस्य न कश्चिन्मां वेत्तीत्यर्थोऽप्ययुक्तः- विरुद्धलक्षणाश्रयणस्याप्रमाणत्वात् । मां तु वेद न कश्चनेति तु मद्भक्तं मच्छरणं विना कोऽपि मां न वेदेति विवक्षयोक्तत्वात् । अन्यथा येन केनापीश्वरतत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वे ईश्वरतत्त्वं सम्प्रदायसिद्धं नैव भवेत् । तथानिष्टमीश्वरतत्त्वस्यैव लोपप्रसङ्गात् । 'दृश्यते त्वग्र्यया बु'द्ध्येत्यादिनेश्वरतत्त्वस्य ज्ञेयत्वश्रवणाच्च । 'तमेवं विदित्वातिमृत्युमे'तीति (श्वेता- ३-८) श्रुत्या ईश्वरतत्त्वज्ञानादेव मुक्तिप्रतिपादनात्तस्य चागोच-

श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

भूमिरिति । भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते- न स्थूला, 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति

रत्वे मुक्तिरेवाप्रसिद्धेः मुक्त्यर्थं वेदान्तशास्त्रे न कस्यचित्प्रवृत्तिः। गृहस्थं सन्न्यासाश्रमे प्रवर्तयदिदं वेदान्तशास्त्रमनर्थकरमेव भवेत्- त्रिवर्गसाधकगृहस्थाश्रमत्यागात् । मोक्षस्य सन्न्यासाश्रमस्वीकारेणालाभाच्च । तस्मान्मां यः कोऽपि धन्यो वेत्तीत्येवमभिप्रायः, नतु न वेत्तीति ।

अथ यदुक्तं वेदान्तदेशिकेन मनुष्यशब्दो न जातिविशेषाभिप्रायः, किंतु सिद्ध्यर्थयतनयोग्यमात्राभिप्राय इति, तदपि तुच्छम्—मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । अर्जुनस्य मनुष्यत्वान्मनुष्याणां भवतामिदं ज्ञानं दुर्लभतरमित्येतावत एवार्थस्य भगवता विवक्षितत्वात् । देवादीनामेतद्ज्ञानदौर्लभ्यसौलभ्यश्रवणेनार्जुनस्य फलाभावात् ।

यच्च सिद्ध्यर्थयतनमात्रं प्रायेण सर्वसाधारणमतस्सिद्धिपर्यन्तमित्युक्तमिति, तच्चासत्, सिद्ध्यर्थयतनमात्रस्याप्यसर्वसाधारणत्वात् । नहि सर्वे सिद्ध्यर्थं यतमाना उपलभ्यन्ते । संसारप्रयतनमेव हि सर्वसाधारणम् । किंच य एव सिद्ध्यर्थं यतते स एव सिद्धिपर्यन्तं यतते, मध्ये तद्यतनं नैव जहाति, दैवान्मरणसम्भवे तु जन्मान्तरेपि यतत एव । अथवा सिद्ध्यर्थं यतमानानां सहस्रेषु सिद्धिपर्यन्तं कश्चिद्यतत इति वक्तव्यं, सिद्ध्यर्थं यतमानानां सर्वेषामपि सिद्धिपर्यन्तयतनासम्भवात् । यस्य कस्यचिदेव तत्सम्भवाच्च । तच्च नोक्तं मूलकर्त्रा । यदि रामानुजेन तदुच्यते तर्हि निर्मूलमेव तत् ।

यच्च यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति मद्वेदिषु च कश्चिन्मां तत्त्वतो वेत्तीति वाक्यद्वयं विवक्षितमिति च, तत्तुच्छम्—तादृशविवक्षागमकपदाभावान्मूले । नहि यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति मद्विदां सहस्रेषु कश्चिन्मां तत्त्वतो वेत्तीति मूले स्थितम् । तदेतत्कल्पनमपि निर्मूलमेव ।

किंच निर्मूलमप्यसङ्गतं च— यो मां वेत्ति स मां तत्त्वतो न वेत्ति, किंतु अन्य एव सः यो मां तत्त्वतो वेत्तीति वचनस्यायुक्तत्वात् । नहि य ईश्वरं तत्त्वतो न वेत्ति स ईश्वरं वेत्तीत्युच्यते, यश्चेश्वरं तत्त्वतो वेत्ति स ईश्वरं न वेत्तीत्युच्यते । नच मां वेत्तीत्यनेन सामान्यत ईश्वरवेदनं, मां तत्त्वतो वेत्तीत्यनेन विशेषत ईश्वरवेदनं चाभिप्रेतमिति वाच्यं, निर्विशेषचिन्मात्रे ईश्वरे सामान्यविशेषभावकल्पनायोगात् । नच परोक्षापरोक्षत्वाभ्यां भेद इति वाच्यं, 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे'ति ईश्वरस्य नित्यापरोक्षब्रह्मत्वात् । आत्मन एवेश्वरत्वाच्च । न ह्यात्मा कस्यचिदप्रत्यक्षः । नच ईश्वरस्वरूपस्वभावज्ञानाभ्यां तद्भेदोपपत्तिरिति वाच्यं, य ईश्वरस्वरूपं वेत्ति स एवेश्वरस्वभावं वेत्ति- ईश्वरस्वरूपस्यैवेश्वरस्वभावत्वात् । नहि स्वरूपादन्यस्स्वभावोऽस्ति । यस्तु स्वरूपादन्यः स्वभावः स मायैव-- स्वरूपस्यैकस्यैव सत्यत्वात् । तस्माद्य ईश्वरं तत्त्वतो वेत्ति स एवेश्वरं वेत्ति, यश्चेश्वरं तत्त्वतो न वेत्ति स ईश्वरं नैव वेत्तीति स्थितम् ॥३॥

भूमिरिति । प्ररोचनं रुच्युत्पादनं । आहेति । स्वतत्त्वमिति शेषः । ईश्वरस्य स्वरूपं

वचनात्। तथा अबादयोपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते—आपोऽनलो वायुः खं मनः इति मनसः कारणमहङ्कारो गृह्यते। बुद्धिरित्यहङ्कारकारणं महत्तत्त्वम्। अहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम्। यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमित्युच्यते, एवमहङ्कारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहङ्कार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहङ्कारस्य। अहङ्कार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके, इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे मम ऐश्वरी माया शक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥४॥

स्वभावश्च तावदुच्येते- तदुज्ञानादीश्वरज्ञानसिद्धेः। प्रकृतिशब्दश्च स्वरूपस्वभावयोरुभयोरपि प्रयुज्यते। अत ईश्वरस्य स्वरूपमेका प्रकृतिः स्वभावोऽन्या प्रकृतिः। तत्र प्रथममनात्मनि ज्ञाते सति पश्चादात्मज्ञानं सुलभमिति तावदनात्मभूतेश्वरस्वभावनामकप्रकृतिं लक्षयति—**भूमिरिति**।

अष्टौ प्रकृतय इति श्रुतेः; 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त। षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति साङ्ख्यशास्त्राच्च मूलप्रकृतेः महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणां च प्रकृतीनां विकृतीनां सप्तानां प्रकृतिपदवाच्यत्वम्। प्रकृतिरुपादानं- 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति पाणिनिसूत्रात्। विकृतिः कार्यं अनादित्वात्सर्वजगदुपादानत्वाच्च मायायाः प्रकृतित्वं विकारषोडशककारणत्वान्मूलप्रकृतिकार्यत्वाच्च। महदादिसप्तकस्य प्रकृतित्वं विकृतित्वं चेति। तत्र प्रकृतित्वांशग्रहणेन महदादीनां सप्तानां प्रकृतित्वेन व्यपदेशः। भूतपञ्चकमिन्द्रियदशकं, मनश्चेति विकारषोडशकम्। तस्य तु कार्यत्वमेव, न कारणत्वमिति कृत्वा नास्ति प्रकृतित्वेन व्यपदेशः। यद्यपि भौतिकान् देहान् प्रति भूतानां स्थूलानामप्यस्ति कारणत्वं, तथाऽपि देहानां तत्त्वेष्वप्रवेशात्तत्त्वानामेव परस्परकार्यकारणभावस्य तत्र विवक्षितत्वात्। षोडशकारकस्यापि तत्त्वस्याप्रादुर्भावान्नास्ति प्रकृतित्वं षोडशकस्य। यद्धि प्रलयेऽपि न नश्यति तदेव हि तत्त्वं साङ्ख्यानामभिमतम्। यद्वा प्राणादिवायुपञ्चकमिन्द्रियदशकं मनश्चेति विकारषोडशकमिति वेद्यम्। इदं सर्वमभिप्रेत्याह—**भूमिरिति**। पृथिवीतन्मात्रमुच्यत इत्यादि।

अपञ्चीकृतसूक्ष्मभूतानां तन्मात्रत्वेन व्यवहारः। एभ्यएव तन्मात्रेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यः स्थूलभूतोत्पत्तिः, यान्यधुनोपलभ्यन्ते तानि स्थूलभूतानि। एतद्भूतोत्पत्तेः प्राक् स्थितानि तु तन्मात्राणीति विवेकः। शब्दस्पर्शरूपाणि तन्मात्राणीति केचित्।

कुतः स्थूलानि विहाय तन्मात्राणां ग्रहणमत आह—**भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति, वचनादिति**। स्थूलभूतानां प्रकृतित्वाभावादित्यर्थः। तथा मनसः प्रकृतित्वाभावान्मनश्शब्दोऽत्र स्वकारणमहङ्कारं लक्षयतीत्याह—**मन इति**। मनोऽन्तःकरणमहङ्कारस्तु तत्कारणं तत्त्वान्तरमिति विवेकः। महत्तत्त्वं बुद्धिरित्याह—**बुद्धिरितीति**। मूलप्रकृतिरेवाहङ्कार इत्याह—**अहङ्कार इति**। अविद्याहङ्कारवासना तत्संयुक्तमव्यक्तं मूलप्रकृतिरहङ्कार इत्युच्यते। कुतोऽस्याहङ्कारशब्दवाच्यतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति**। अहङ्कारवासना अविद्याऽस्मिन् अस्तीति अहङ्कारवासनावत्। मूलकारणमादिकारणमनादीत्यर्थः। मूलप्रकृतिरिति यावत्।

अव्यक्तस्य अहङ्कारशब्दवाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह—**प्रवर्तकत्वादिति**। अहङ्कारस्य प्रवर्तकत्वात्प्रवर्तकमव्यक्तमहङ्कारशब्दवाच्यमित्यर्थः। अहङ्कारस्य प्रवर्तकत्वमेव दर्शयति—**अहङ्कार एवेति**।

सर्वस्य लोकस्य कर्मसु प्रवृत्तौ अहङ्कार एव कारणमहमिदं कुर्यामित्यहङ्कारपूर्वकसङ्कल्पाभावे कर्मसु प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

नन्वेवमहङ्कारस्य भवतु प्रवर्तकत्वं, कथं पुनरव्यक्तस्येति **चेदुच्यते**—अज्ञानमूलकत्वादनात्मन्यात्माभिमानरूपस्याहङ्कारस्य, अहङ्कारगतं तत्प्रवर्तकत्वमप्यज्ञानगतप्रवर्तकत्वमूलकमेव- कारणधर्मपूर्वकत्वात्कार्यधर्मस्येति । माया ह्यात्मस्वरूपमावृत्य सर्वं सर्वत्र प्रेरयति ।

कासौ प्रकृतिरत आह—**मायेति** । कासौ मायेत्यत आह—**शक्तिरिति** । ईश्वरनिष्ठं जगज्जननादिसामर्थ्यमित्यर्थः । **अष्टधा भिन्नेति** । कार्यकारणरूपेणेति भावः । महदादीनां सप्तानां कार्यप्रकृतित्वान्मूलप्रकृतेः कारणप्रकृतित्वाच्चेति बोध्यम् ।

ननु साङ्ख्यमतस्य शारीरकशास्त्रे बादरायणेन प्रत्याख्यातत्वात्कथं तस्यैवेहोपन्यासस्स्वयमेव इति **चेदुच्यते**—शारीरके प्रकृत्यादीनां ब्रह्मणः पृथक्त्वं दूषितं, न तु प्रकृत्यादीनां स्वरूपमेव निषिद्धं--मायादिपदार्थानां तत्राप्यभ्युपगतत्वात् । न च महत्तत्त्वाहङ्कारतत्त्वानभ्युपगमः- बुद्धेरेव महत्तत्त्वत्वात् । एवमेव बुद्ध्याख्यमन्तःकरणं मन इत्यहङ्कार इति च वृत्तिभेदाद्द्विधोच्यते- 'अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधे'ति विद्यारण्यवचनात् । तत्राहंवृत्तिरहङ्कार इदंवृत्तिस्तु मनः । अन्तःकरणपरिणामत्वाद्वृत्तिद्वयात्मकमनोऽहङ्कारद्वयस्य महत्तत्त्वकार्यत्वेन व्यवहारः । तत्र च अहंवृत्तिपूर्वकत्वादिदंवृत्तेरहङ्कारकार्यत्वव्यपदेशो मनस इति ।

किंच साङ्ख्यमते मूलप्रकृतेरेव जगदुपादानत्वमुक्तं न ह्यात्मनः- 'न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इत्यात्मन उपादानत्वनिषेधात् । इह तु 'जन्माद्यस्य यत' (ब्र सू १-१-) इति पुरुषस्यैवोपादानत्वमुच्यते मायाद्वारेति । एवमादि बहुवैलक्षण्यं साङ्ख्याद्वैतयोरूह्यम् । तस्मान्नात्र साङ्ख्यमतोपन्यासः ।

अथ वा 'अदुष्टमन्यतो ग्राह्य'मिति न्यायात्साङ्ख्योक्तोऽप्यदुष्टोंशो ग्राह्य एव । तत्र च प्रकृत्यष्टकस्य दर्शितस्य ग्रहणं न दुष्टं श्रुतिसिद्धत्वादित्यतस्तदंश इह गृह्यते । 'न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति तु न गृह्यते श्रुतिविरोधात् । यद्यपि वस्तुतः पुरुषस्याप्रकृतित्वमविकृतित्वं, तथाऽपि मायाद्वारा तस्य प्रकृतित्वं श्रुत्युक्तमिति बोध्यम् ।

यत्तु रामानुजः—भूम्यादयः यथाश्रुति स्थूलभूताद्यर्थबोधका एवेति **तत्प्रत्युक्तम्**—स्थूलभूतादीनां प्रकृतित्वाभावप्रतिपादनात् ।

यच्चोक्तं देशिकेन—'एषा हि पूर्वमेका पश्चादष्टधा परिण'तेति, **तदसत्**—पञ्चभूतमनोबुद्ध्यहङ्कारात्मनैव परिणतेति वक्तुमशक्यत्वाद्भूतपञ्चकप्राणपञ्चकेन्द्रियदशकविषयपञ्चकमनोबुद्ध्यहङ्कारात्मना अष्टाविंशतिधा परिणतेति वक्तव्यत्वात् । घटात्मना परिणतमृदतिरिक्तापरिणतमृद्वद्भूतादिरूपेण परिणतप्रकृत्यतिरिक्तापरिणतप्रकृतेस्सत्त्वेन पूर्वमेका पश्चादष्टधेति वक्तुमयुक्तत्वात् । कार्यात्मना अष्टधा कारणात्मना एकेति च नवधा स्थितेति वक्तव्यत्वात् । न च कृत्स्नाऽपि प्रकृतिः कार्यात्मना परिणतैवेति वाच्यं, ईश्वरोपाधेरव्याकृतस्यैवाभावप्रसङ्गात् । जीवस्य च कारणशरीरभूता-

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो! ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

अपरेति । अपरा न परा निकृष्टा अशुद्धा अनर्थकरी संसारबन्धनात्मिकेयम् । इतः अस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममात्मभूतां विद्धि; मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूताम् ; हे महाबाहो! यया प्रकृत्या इदं धार्यते जगदन्तः-प्रविष्टया ॥५॥

ज्ञानाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः- सुषुप्तावज्ञानानुभवसत्त्वात् । व्यवहारकालेऽप्यहमज्ञ इत्यनुभव-सिद्धाज्ञानस्य दुरपलापत्वाच्च, घटज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तिदर्शनाच्च ।

न चाज्ञानं ज्ञानाभाव एव न मायेति वाच्यं, अनादिभावत्वेसति ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मायालक्ष-णत्वादज्ञानस्य च तथात्वात् , ज्ञानाभाववानहमिति प्रतीत्यभावात्, अज्ञानवानहमिति प्रतीतिसत्त्वात् , भावरूपमेवाज्ञानं, न त्वभावरूपमिति ॥४॥

अपरेति । इयं पूर्वोक्ताऽष्टधा भिन्ना प्रकृतिरपरा । इतस्त्वन्यां जीवभूतां मे प्रकृतिं परां विद्धि । हेमहाबाहो ! ययेदं जगद्धार्यते । प्रकृतिशब्दार्थमाह— **ममात्मभूतामिति** । मत्स्वरूपभूता-मित्यर्थः । पूर्वश्लोकोक्तप्रकृतिस्तु ईश्वरस्वभावभूतेति विवेकः । जीवभूतां जीवयति चेतयति देहमिति जीवः तद्रूपां, क्षेत्रं जानातीति क्षेत्रज्ञः; देहेन्द्रियाद्यनात्मपदार्थस्सर्वोऽपि क्षेत्रमित्युच्यते । व्यक्ती-भविष्यत्ययमंशः त्रयोदशाध्याये । आत्मा कूटस्थः तल्लक्षणां तत्स्वरूपाम् । अनेन ईश्वरस्वरूपं जीव एवेति जीवेश्वराभेदः स्पष्टः ।

जीवति प्राणान् बिभर्ति अस्माद्देह इति जीवः । जीव प्राणधारणे इति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह— **प्राणधारणनिमित्तभूतामिति** । देहस्य प्राणधारणे जीवो निमित्तभूत इत्यर्थः । 'जीवापेतं वा व किल शरीरं म्रियत' (छां- ६-११-३३) इति श्रुतेः । म्रियते प्राणत्यागं करोतीत्यर्थः । 'मृञ् प्राणत्यागे' इति धातुः ।

ननु पूर्णस्य जीवस्य कथमपगमनं येन शरीरस्य मरणं स्यादिति **चेदुच्यते**—परिपूर्णस्यापि जीवस्य बुद्ध्युपाधिवशाद्गमनादि सम्भवतीव घटोपाधिवशादाकाशस्येव । 'ध्यायतीव लेलायती'वेति श्रुतेः । यथा बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव बुद्धौ चलन्त्यामात्मा चलतीव तथा बुद्धावुत्क्रामन्त्या-मात्मा उत्क्रामतीवेति भावः । एवं चैतन्यस्य प्राणधारणनिमित्तभूतत्वमपि बुद्ध्यवच्छिन्नस्वरूपेणैवेति बोद्धव्यम् ।

कथम्भूतया धार्यते जगदत आह— **अन्तःप्रविष्टयेति** । अन्तर्यामिनारायणादिशब्दवाच्य-कूटस्थसाक्षिप्रत्यगात्मरूपेण जीवो जगदन्तः प्रविश्य धारयतीत्यर्थः । यद्य'प्यन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति जीवस्य सर्वजगदन्तर्बहिर्व्याप्तिरस्ति, तथापि बहिर्व्याप्य स्थितस्य तस्य न जग-द्धारकत्वमित्यभिप्रेत्याह— **अन्तःप्रविष्टयेति** । अन्तर्व्याप्य स्थितयेत्यर्थः । यथाश्रुतार्थे तु परिपूर्णस्य कथं प्रवेश इति चोद्येत ।

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

एतदिति । एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिः येषां भूतानां

यद्वा परिपूर्णस्यापि बुद्ध्युपाधिवशात्प्रवेशस्सम्भवत्येव- 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति श्रुतेः । बुद्ध्यवच्छिन्नत्वाकारेण प्राविशदिति तदर्थः । इदं च स्थावरजङ्गमदेहापेक्षयोक्तमचेतनेषु तु नापूर्वोस्ति कश्चनेश्वरस्य प्रवेशः ।

एवमन्तर्व्याप्य स्थितं चैतन्यं जीव इति, कूटस्थ इति, साक्षीति, आत्मेति च व्यवहरन्ति; बहिर्व्याप्य स्थितं तु ईश्वर इति, ब्रह्मेति च व्यवहरन्ति । अस्य चान्तर्बहिर्भावस्य चैतन्ये कल्पितत्वाद्वस्तुतो निष्प्रदेशमेकरूपमद्वैतमेव चैतन्यमिति न जीवेश्वरभेदावकाशः । नच जीवस्य कथमचेतनान्तस्स्थितिरिति वाच्यं, चिदाभासलक्षणजीवस्यैव तदनुपपत्तिर्न तु प्रत्यगात्मलक्षणजीवस्य- 'चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता नहि । किंतु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यता'मिति वचनात् ।

यत्तु रामानुजः—ईश्वरस्याचेतनरूपा चेतनरूपा च प्रकृती द्वे स्तः; तत्र भोग्यभूताऽचेतनप्रकृतिः भूमिराप इति श्लोकेन दर्शिता; भोक्तृभूता तु चेतनप्रकृतिः सेहोच्यत इति, **तत्तुच्छम्**— 'अविकार्योयमुच्यत' (भग- २-२५) इति जीवस्य चेतनस्य भोक्तृत्वविकारनिषेधात् ; अहंवृत्तिरूपविज्ञानमयकोशात्मकबुद्धेरेव भोक्तृत्वात् , तस्याश्च वस्तुतो जडत्वेन भोक्तृभोग्यात्मकप्रकृतेरचेतनत्वात् , चेतनस्य च जीवस्याकर्तृत्वेनाप्यभोक्तृत्वात् । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' (भग- ३-२७) इति, 'न करोति न लिप्यत' (भग- १३-३२) इति च । जीवस्याकर्तृत्वस्येहैव प्रतिपादितत्वात् । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त' (श्वेता- ६-१९) मित्यादिश्रुतेः कर्तृबुद्धितादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वाच्च जीवे कर्तृत्वभ्रमस्य तदध्यासाभाववत्यां सुषुप्तौ जीवस्य कर्तृत्वादर्शनात् । अकर्तुर्भोक्तृत्वायोगात्तथासति सोमयाजिनोऽन्यस्यैव स्वर्गफलभोगप्रसङ्गात् , त्वन्मतरीत्या अणुना जीवेन भोक्त्रा कृत्स्नस्य जगतोऽधार्यमाणत्वात् ॥५॥

एतदिति, परापरे इति । क्षेत्रज्ञलक्षणा परा प्रकृतिः, क्षेत्रलक्षणा त्वपरेति विवेकः । इदंप्रत्ययविषयः भूम्यादिः क्षेत्रमहंप्रत्ययविषयस्तु चिदात्मा क्षेत्रज्ञ इति विवेकः ।

न चाहङ्कारोऽप्यहंप्रत्ययविषय इति वाच्यं, ममाहङ्कार इति प्रतीत्या अहङ्कारस्य केवलाहंप्रत्ययविषयत्वाभावात् । न च ममात्मेति प्रतीत्या आत्माऽपि केवलाहंप्रत्ययविषयो नेति वाच्यं, स्वरूपवाचित्वात्तत्रात्मशब्दस्य । न चाहंप्रत्ययविषत्वस्यापि सत्त्वादहङ्कारस्य पाक्षिकात्मत्वं स्यादिति वाच्यं, अनात्मनः पाक्षिकात्मत्वस्यासम्भवात् ; आत्मतादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वाच्च तदहम्प्रत्ययविषयत्वस्येति ।

योनी कारणे उपादाने इति यावत् । न च क्षेत्रज्ञस्य कथं भूतप्रकृतित्वं कार्यकारणयोस्सालक्षण्यनियमात् , भूतानां जडत्वात् क्षेत्रज्ञस्य च चेतनत्वादिति वाच्यं, परिणामपक्षे एव कार्यकारणसालक्षण्यनियमः, न तु विवर्तपक्षे इति सिद्धान्तात् ।

तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि। यस्मान्मम प्रकृती योनिः कारणं सर्वभूतानां, अतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरः जगतः कारणमित्यर्थः ॥६॥

मायाप्रकृतेर्भूतानां परिणाम्युपादानत्वेऽपि क्षेत्रज्ञप्रकृतेर्भूतानां विवर्ताधिष्ठानत्वात्, एवं जगद्रूपविवर्ताधिष्ठानत्वलक्षणोपादानत्वसम्भवात्प्रकृतिशब्दवाच्यत्वं क्षेत्रज्ञस्य। प्रकृतिर्ह्युपादानम्। तस्माद्रज्जुसर्पस्येव जीवस्सर्वभूतानामुपादानमिति स्थितम्। स्वाभिन्नकार्यजनिहेतुत्वमुपादानत्वमिति लक्षणात्। इदं विवर्ताधिष्ठाने परिणामिनि चानुगतं साधारणं लक्षणम्। तदेव सर्वभूतानां चेतनविवर्तत्वाच्चेतनयोनित्वं, मायापरिणामत्वान्मायायोनित्वमित्यस्ति परापरप्रकृतिद्वययोनित्वम्। परिणामविवर्तलक्षणे तु उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः परिणामः, तद्विषमसत्ताककार्यापत्तिर्विवर्त इति बोध्ये।

सत्ता च पारमार्थिकी व्यावहारिकी प्रातिभासिकी चेति त्रिविधा, तत्र आद्या ब्रह्मणि क्षेत्रज्ञे; द्वितीया जगति; तृतीया स्वप्नप्रपञ्चे रज्जुसर्पादौ चेति विवेकः। मृद्घटयोरिव मायाजगतोर्व्यावहारिकसत्तावत्त्वादुपादानसमसत्ताकं घटादिकमिव जगद्रूपं कार्यं परिणामः। रज्जुसर्पयोरिव व्यावहारिकप्रातिभासिकसत्ताकयोः ब्रह्मजगतोः पारमार्थिकव्यावहारिकसत्ताकयोर्भिन्नसत्ताकत्वात्सर्परूपमिव जगद्रूपं कार्यं विवर्त इति बोध्यम्।

सर्वाणि भूतानि कार्यकरणसङ्घातात्मकानि भौतिकानि, पृथिव्यादिमहाभूतानि च कार्यमात्रं सर्वमित्यर्थः। महदादिसप्तकमपि मूलप्रकृतिक्षेत्रज्ञयोनिकमेव कार्यत्वात्। मूलप्रकृतिस्तु न कस्यचित्कार्यमनादित्वादत एव तस्या मूलप्रकृतित्वव्यपदेशः। मूलं कारणमित्यर्थः। क्षेत्रज्ञस्त्वजो नित्यश्शाश्वत इत्यनादिरेव। ततश्च मूलप्रकृतिं क्षेत्रज्ञं विहाय सर्वं जगत्कार्यभूतमेवेति बोध्यम्।

एवमनादिरपि मूलप्रकृतिस्सान्तैव; नैयायिकाभिमतप्रागभाववत्। न तु नित्या क्षेत्रज्ञवत्। एवं क्षेत्रज्ञमूलप्रकृत्योः नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां ज्ञानजाड्याभ्यां च महदस्ति वैलक्षण्यमिति सिद्धम्।

ननु सर्वभूतानां क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वययोनित्वकथनात्कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयश्च तत्प्रकृतिद्वयमेव स्यान्न त्वीश्वर इति स्थिते कथं- 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' (भग ७- ६) इत्युच्यते, अत आह—**यस्मादिति, प्रकृतिरिति**। स्वरूपं स्वभावश्चेत्यर्थः। मत्स्वरूपस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञस्य मत्स्वभावस्य मायाया मूलप्रकृतेश्च सर्वजगदुपादानत्वादीश्वरोऽहं सर्वजगदुपादानं भवामीत्यर्थः।

उपादानान्मृदादेर्घटादिकार्यं जायते, पुनरुपादान एव लीयते- घटस्य मृद्येव लयदर्शनात्। तथा चोपादानमेव कार्योत्पत्तिप्रलययोरधिष्ठानमित्यभिप्रायादाह—**प्रभवः प्रलयस्तथेति**। अहं स्वरूपस्वभावद्वारा जगदुपादानभूतस्सर्वेश्वर इत्यर्थः। कृत्स्नस्य प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणसिद्धस्य सर्वस्येत्यर्थः।

जगतः जायत इति जं, गच्छतीति गमिति जगत्। ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक्। उत्पत्तिविनाशरूपावस्थावदित्यर्थः। अनित्यमिति यावत्। तस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम्। प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः विनाशस्थानम्। भवामीति शेषः। उपादानत्वादिति भावः।

भाष्ये उत्पत्तिविनाशशब्दावपि उत्पत्तिविनाशस्थानपरौ । अन्यथा जन्ममरणरूपधर्मपरत्वे अनन्वयप्रसङ्गात् । न हीश्वरो जगतो जन्मधर्मो मरणधर्मो वा भवेत् । जगतः कारणमिति सृष्टि-स्थितिलयकारणमित्यर्थः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभि-संविशन्ति' (तै- उ- ९-१) इति श्रुतेरिति भावः ।

कृत्स्नजगदाकारपरिणतमायाधिष्ठानचैतन्यमात्मपरमार्थकूटस्थसाक्षिक्षेत्रज्ञेश्वरब्रह्मादिशब्दप्रतिपाद्य-महमेवेत्यत्र पर्यवसन्नार्थः । अनेन जीवेश्वरभेदवादः समूलमुन्मूलितः ।

यत्तु रामानुजः—चेतनाचेतनप्रकृत्योर्द्वयोरपीश्वरयोर्नित्वमित्युवाच, **तत्तुच्छम्**—'अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराण' इतीश्वरात्सकाशाज्जीवस्य जन्माभावनिषेधात् । सति तु जन्मनि 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति जीवस्य विनाशप्रसङ्गात् । प्रकृतिपुरुषकालादीनामनादित्वस्य भवताऽप्यभ्युपगतत्वेन अजामित्यादिश्रुत्यनुसारेण च मायाया अनादित्वेनेश्वरात्सकाशात्तस्या अपि जन्माभावात् । सति तु मायाया जन्मनि मायोत्पत्तेः प्रागीश्वरस्यामायित्वप्रसङ्गात् । 'मायिनं तु महेश्वर'मिति श्रुतिविरोधात्, निर्मायस्येश्वरस्य मायाजननसामर्थ्याभावेन मायाया उत्पत्त्ययोगात्, ईश्वरसामर्थ्यस्यैव शक्तिरूपस्य मायापदवाच्यत्वात्, एतन्मायाजननसामर्थ्यरूपमायान्तरसत्त्वे तन्मायाजननसामर्थ्यरूपमायान्तरस्यापि कल्पनीयत्वात्तस्या अपि तदन्यमायाया इत्येव मनवस्थाप्रसङ्गात्, ईश्वरसामर्थ्यातिरिक्तमायानामक-तत्त्वान्तरस्याप्रसिद्धत्वात, साङ्ख्यमतस्य चावैदिकत्वेनाप्रमाणत्वात् । तस्मात्सिद्धं जीवस्येव मायाया अप्यनादित्वमिति कथमेतयोर्नित्वमीश्वरस्य । अत एव हि परमेश्वरात्सकाशाज्जीवा जायन्त इति दोषाद्भागवतमतं प्रत्याख्यातं भगवद्बादरायणेन शारीरकशास्त्रे । न च बुद्ध्युपाधिपरिच्छिन्नस्वरूपेण जीवस्य जन्म, तद्भङ्गरूपेण च नाशो मोक्षरूप इति वाच्यं, उपाधिगतजन्मनाशाभ्यामुपहितस्य न सम्बन्ध इति सिद्धान्तः । अन्यथा आकाशस्यापि घटजन्मनाशाभ्यां जन्मनाशप्रसङ्गात्, बुद्धिपरिच्छिन्नस्यापि शरीरोपाधिजन्मनाशाभ्यां जन्मनाशप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः- 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' (भग- २-२०) इतीहैवोक्तत्वात्, तत्त्वकथनावसरे औपाधिकातात्त्विकजन्मनाशकथनायोगाच्च । तस्माज्जीवस्य मायाया वा नेश्वरयोर्नित्वम् ।

या तु श्रुतिस्तेनोपन्यस्ता 'महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देव एकीभवति' इति, तस्याः श्रुतेर्न स्वाभिप्रेतार्थबोधकत्वं, किं तु अव्यक्तत्वाक्षरत्वतमस्त्वानि प्रकृतेरवस्थाविशेषा एव । प्रकृतेश्चात्मनि लयोऽस्मदभ्युपगत एव । नच तदकार्यस्य तस्मिन् कथं लय इति वाच्यं, अकार्यस्यापि प्रागभावस्य लयदर्शनात्, गगनाकार्यस्यापि मेघस्य गगने लयदर्शनात्, कार्पासजन्यस्यापि पटस्याग्नौ लयदर्शनात्कार्यस्यैव कारणएव लय इति न नियमः ।

नाप्यनया श्रुत्या मायाया लय उच्यते, किं तु 'तमः परे देव एकीभवति' इत्येकीभावएव । स च ब्रह्मणः पृथक्कार्यकरणादिरूपेणानवस्थानमेव ।

न चात्राक्षरशब्दो जीववाचीति वाच्यं, अक्षरमिति क्लीबस्य तस्य जीववाचित्वाभावात् ।

जीववाच्यक्षरशब्दो हि पुंलिङ्गः। न हि 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति जीवं नित्यं ब्रुवाणा श्रुतिरेवेह जीवं विनाशिनं ब्रूयास्स्ववचोव्याघातात्।

न च जीवस्य ब्रह्मण्यज्ञानद्वारा सुषुप्तौ लयो दृश्यते, श्रूयते च- 'सति सम्पद्य न विदुः, सति सम्पत्स्यामह' इति श्रुतेः, अनुभवाच्च। ततश्च जीवस्याज्ञाने लयः, सजीवस्य चाज्ञानस्य तमसो ब्रह्मणि परमात्मनि लय इति वाच्यं, जीवस्य सुषुप्तौ ब्रह्मणि सम्पत्तिर्नाम ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमेव। 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वज्य' इति श्रुत्यन्तरात्।

न च ब्रह्मणा जीवस्य सङ्गस्तत्राप्यभिप्रेत इति वाच्यं, तथापि जीवस्य लयाभावात्। न हि नष्टस्य जीवस्य ब्रह्मणा सह सङ्गस्स्यात्- विद्यमानपदार्थद्वयस्यैव परस्परसङ्गदर्शनात्, गगनकुसुमेन गगनस्य सङ्गादर्शनाच्च। तस्माज्जीवस्याविद्यकसंसारित्वरूपप्रहाणपूर्वकब्रह्मस्वरूपस्थितिरेव सति सम्पत्तिः- वाक्यशेषात्। सति सम्पत्स्यामह इति न विदुरिति हि वाक्यशेषः। नष्टानां जीवानां वेदनस्यैवाप्रसक्तेः कथमप्रसक्तस्य निषेधः। न विदुरिति ह्यज्ञानानुभवो जीवानाम्। अयं च बहुत्वनिर्देश उपाध्यभिप्रायेण, नतु वस्तुतः- आत्मैकत्वात्।

अथ वा जीवोपाधेरन्तःकरणस्याज्ञाने लयस्तस्य च ब्रह्मणीत्यौपाधिक एव जीवस्य लयः श्रुत्या विवक्षितः नतु वस्तुतः- अपरिच्छिन्नस्य पूर्णस्य नित्यस्य तस्य नाशायोगात्, जीवस्यैव वस्तुतो ब्रह्मत्वाच्च। नहि घटाकाशान्महाकाशो भिद्यते, येन बुद्ध्युपाधिकाज्जीवादीश्वरो भिद्येत। एवमुपाधिविलयादेव हि जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानं सुषुप्तौ प्रलये मुक्तौ वा। तत्र सुषुप्तिप्रलययोर्जीवोपाधेर्वासनारूपेण वर्तमानत्वात्पुनरागतिः। मुक्तौ तु सर्वात्मना लयान्न पुनरावृत्तिरुपाधेरिति बोध्यम्। इयं चोपाधिर्जीवेऽज्ञानकल्पितेति ज्ञानेन निवर्तत एव। अत एव ज्ञानात्केवलान्मुक्तिं ब्रुवन्ति श्रुतयः।

अथ यदि त्वयापि जीवस्योपाधिभङ्ग एव जीवस्य ब्रह्मणि लय इति विवक्ष्यते, तर्ह्यपसिद्धान्तस्तव- त्वन्मते सायुज्यस्यैवाभावात्। यदि तु वास्तवो जीवस्य लयो विवक्ष्यते तर्हि नित्यत्वश्रुतिविरोधः। यदि प्रलये जीवानां लयः, प्रपञ्चे पुनः तदन्येषां जीवानामुदयश्च तर्हि कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः। स्रष्टुरीश्वरस्य च वैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्तेः। नच कर्मसापेक्षत्वात्तदप्रसक्तिरिति वाच्यं, कर्तुरेवाभावे कुतः कर्मसत्त्वम्? जीवादृष्टं हि कर्मशब्दवाच्यम्। 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' (भग- २-२०) इति हि स्मृतं भगवतैव। श्रुतं च तथा, व्याख्यातं च त्वया तथा; अतः स्ववचनविरोधोऽपि।

या तु स्मृतिरनेनोपन्यस्ता 'प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी। पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि' इति, सा च न प्रकृतिपुरुषयोः प्रलये परमात्मनि वास्तवं लयं ब्रूते- विरोधात्। किंतु प्रकृतिरकार्यक्षमा लीनेव वर्तत इति, पुरुषश्च बुद्धिपरिच्छिन्नो जीवोऽज्ञानतादात्म्याध्यासमापद्य लीन इव वर्तत इति च औपचारिकलयं ब्रूते। अन्यथा प्रलये मायायास्स्वरूपतः सर्वात्मना नाशे सति जीवा विनापि यत्नं मुच्यन्त एवेति मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यम्। सर्वजीवमुक्तौ प्रपञ्चे पुनर्जीवान्तरसृष्टिप्रसङ्गः। न

यतः तस्मात्—

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय !
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

मत्त इति । मत्तः परमेश्वरात्परतरं अन्यत्कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यते, अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः । हेधनंजय ! यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत् प्रोतमनुस्यूतमनुगतं अनुविद्धं प्रग्रथितमित्यर्थः । दीर्घपटतन्तुवत् सूत्रे मणिगणा इव ॥

चेष्टापत्तिः- जीवस्य जन्मनाशहीनस्य जन्मनाशप्रसङ्गः, कृतहानाकृताभ्यागमदोषप्रसङ्गः, ईश्वरस्य च वैषम्यादिदोषप्रसङ्गः । प्रलये जीवनाशपक्षे चेमे दोषास्सम्भवन्ति हि ।

तस्माद्यथा सुप्तः पुरुषः ब्रह्मणि लीन इत्युच्यते तथैव प्रलयेऽपीति न वास्तवो जीवस्य लयः । अन्यथा हि सतो जीवस्य नाशे असतो जीवस्य पुनरुत्पत्तौ च 'नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः' (भग- २-१६) इति गीतावचनमेव विरुद्धयेत, असतस्सत्ताऽयोगात्सतश्चासत्तायोगादनुपपन्ना चेयं कल्पना ।

न चैवं कथं सतः प्रपञ्चस्यापि लय इति वाच्यं, प्रपञ्चस्यासत्त्वात् । न च कथमसतःप्रतीतिः शशशृङ्गादेरनुपलम्भादिति वाच्यं, असतो रज्जुसर्पादेरुपलभ्यमानत्वात् । असतोऽप्युपलभ्यमानत्वादेव प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वस्यास्माभिरुच्यमानत्वात् । यत्प्रतीयते बाध्यते च तद्धि मिथ्या इन्द्रजालादिवत् । तस्मान्नित्यस्य जीवस्य प्रलये मुक्तौ वा न लयः, मायायाश्च प्रलये न लयः, किं तु मुक्तावेव । प्रलये प्रकृतिपुरुषयोर्लयस्मरणं त्वौपचारिकमेव । एवं प्रकृतिपुरुषयोः प्रलये लयाभावादेव प्रपञ्चे नोत्पत्तिः । अतो नेश्वरयोनित्वं प्रकृतिपुरुषयोरिति स्थितम् ॥६॥

मत्त इति । हे धनञ्जय ! मत्तोऽन्यत्परतरं किंचिदपि नास्ति । मत्तोऽन्यत्किंचित्परतरं नास्तीति वा । सूत्रे मणिगणा इव मयीदं सर्वं प्रोतम् । **यस्मात्तस्मादिति** । यस्मादहं सर्वस्य जगतः प्रभवः, प्रलयश्च तस्मादित्यर्थः । अन्यशब्दसत्त्वादत्र परतरशब्दो नान्यपरः- पौनरुक्त्यात्किन्तु कारणपर इत्याह— **कारणान्तरमिति** । कारणस्य कार्यापेक्षयोत्कृष्टत्वात्परशब्दवाच्यत्वमतिशयेन परं परतरं प्रधानकारणमित्यर्थः । मृदादिकारणे घटादिकार्यस्यानुगतत्वदर्शनादाह—**मयि सर्वमिदं प्रोतमिति** । मयि प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणीदं प्रमेयं सर्वं जगत्प्रोतम् । दृष्टान्तमाह भाष्यकारः—**दीर्घपटतन्तुवदिति** । यथैकस्यां दीर्घतन्तौ पटः प्रोतः तद्वदित्यर्थः । घटाकारपरिणतमृदि घट इव जगदाकारपरिणतमायायां जगदनुगतम् । तादृशमायाधिष्ठानत्वादात्मनोपि जगदनुस्यूतत्वव्यवहार इति भावः । साक्षादन्तर्यामिण्यात्मन्यपीदं जगदनुगतम् । कथमित्यत्र दृष्टान्तमाह मूलकारः—**सूत्रे मणिगणा इवेति** । यथा सूत्रे मणिगणाः प्रकर्षेण ग्रथितास्तथा आत्मनि जगदित्यर्थः । एवं दृष्टान्तद्वयसाधारण्यायैव प्रोतशब्दस्यानुगतप्रग्रथितरूपार्थद्वयकथनं भाष्ये । **एतेनान्तःप्रविष्टेन** सूत्रेण मणिगणा यथा धार्यन्ते तथा अन्तःप्रविष्टजीवप्रकृत्या जगद्धार्यत इति दृष्टान्तस्सूचितः ॥७॥

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय! प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवस्सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

रस इति । रसोऽहं, अपां यः सारः स रसः; तस्मिन् रसभूते मयि आपः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथाऽहमप्सु रस एवं प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव ओंकारस्सर्ववेदेषु । तस्मिन् प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः । तथा खे आकाशे शब्दस्सारभूतः । तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः, पौरुषं यतः पुंबुद्धिः नृषु, तस्मिन् पौरुषे मयि पुरुषाः प्रोताः ॥८॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

पुण्य इति । पुण्यस्सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहमस्मि, तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमबादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् ।

रस इति । ननु सर्वं जगत्त्वय्येव कुतः प्रोतं, किंतु तत्कारणे तत्तत्कार्यं प्रोतं यथा मृदि घटः तन्तुषु पटश्चेति शङ्कायां तत्तद्धर्मविशिष्टे मय्येव तत्तत्कार्यं प्रोतमित्याह—**रस इति ।** शब्दादिपञ्चतन्मात्रेभ्यः खादिपञ्चभूतोत्पत्तिश्रवणात्स्वकारणेषु शब्दादिषु खादिभूतानि प्रोतानि, तानि च कारणभूतानि शब्दादिवस्तून्यहमेव मज्जन्यत्वेन तेषां मदात्मकत्वात्; यथा घटः पृथिवीजन्यत्वात्पृथिव्यात्मकः ।

हे कौन्तेय ! अहमप्सु रसोऽस्मि, खे शब्दोऽस्मि, पृथिव्यां पुण्यो गन्धोऽस्मि, विभावसौ तेजोऽस्मि, अनुक्तमपि वायौ स्पर्शोऽस्मीतीह ज्ञातव्यम् । कोऽसौ रसोऽत आह—**अपां यस्सार इति ।** सारः स्थिरांशः, कार्यस्य कारणं स्थिरांशः । यथा घटस्य मृत्तिका कुण्डलस्य कनकं तथऽपां रसः सारः । एवं खादीनामपि शब्दादयस्सारा इत्यूह्यम् ।

रसभूत इति । मायया रसाकारेण परिणते इत्यर्थः । मय्यात्मनीत्यर्थः । प्रभा चन्द्रिका आतपश्च चन्द्रिकारूपमातपरूपं च यत्तेजोऽस्ति शशिसूर्ययोस्तदहमेवेत्यर्थः ।

'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥' (भग- १५ -१२)

इति वक्ष्यमाणत्वात् तेजोऽतिरेकेण चन्द्रसूर्यरूपकार्याभावाच्चन्द्रसूर्यस्थिरांशस्तेज एवेत्यर्थः । एवमग्नेरपि । ओंकारस्य सर्ववेदादित्वात्स ओंकारोऽहमेव, पुरुषस्य भाव इति वीर्यमिति यावत् । निर्वीर्यस्य क्लीबत्वात्पुंस्त्वहेतुर्वीर्यमेव । कारणभूते च वीर्ये कार्यभूताः पुरुषाः देहशब्दवाच्याः प्रोताः वीर्यमयत्वाद्देहानाम् । यद्यप्यत्र पुरुषशब्दः पुरुषदेहपरः तथाऽपि स्त्र्यादिदेहानामपि वीर्यकार्यत्वाविशेषाद्देहमात्रपरः । मूले तु नृषु मनुष्येषु पुरुषेष्विति यावत् , स्त्रीनपुंसकयोर्वीर्याभावात् । यत्पौरुषं वीर्यमस्ति स्थिरांशभूतं तदहमस्मीत्यर्थः ॥८॥

पुण्य इति । इदं पुण्यत्वविशेषणं रसादीनामपि देयमित्याह—**उपलक्षणार्थमिति ।** पृथि-

अपुण्यत्वं तु गन्धादीनां अविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति। तेजश्च दीप्तिश्चास्मि विभावसौ अग्नौ, तथा जीवनं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनं, तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिंस्तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥९॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ! सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हेपार्थ! सनातनं चिरन्तनम् ।

व्यादिषु स्वाभाविका गन्धादयः पुण्याः; आगन्तुकास्त्वपुण्या इत्याह—**अपुण्यत्वं** **त्विति** । अविद्या चाधर्मश्चाविद्याधर्मौ तदादीनपेक्षत इति तथोक्तं, भूतविशेषसंसर्गो निमित्तं हेतुर्यस्य तत्तथोक्तम् । अविद्याधर्मादिप्रयुक्तभूतविशेषसंसर्गजन्या गन्धादयोऽपुण्या इत्यर्थः । यथा पृथिवीजलसंयोगजन्यौ जलगन्धपृथिवीरसौ तद्वदिति भावः ।

अयं च पृथिवीजलसंयोगादिः संसारिणां भोगार्थमविद्याधर्मादिवशाद्भवतीत्याह—**विद्याधर्माद्यपेक्षमिति** । तत्र सर्वस्याविद्यकत्वादविद्यावशाद्भवतीति सिद्धमेव । अधर्मवशात्तु दुःखहेतुर्दुर्गन्धः कर्दमादिजन्यः; आदिपदाद्धर्मवशाज्जलचन्दनसंयोगादिजन्यसुगन्धोऽप्यागन्तुक इति बोध्यम् । एवं रसादिष्वपि ।

-जीवन्त्यनेनेति जीवनमन्नमित्यर्थः । 'अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन जीवन्ति, अन्नं प्रयन्त्यभिसंविश'न्तीति (तै- उ-) श्रुतेः । भूतानामन्नकार्यत्वात्सर्वमन्ने प्रतिष्ठितमित्यर्थः । अद्यत इत्यन्नं व्रीह्यादिमयं जलं च ।

एवं कारणे रसादौ कार्यस्य जलादेः प्रोतत्वमुक्त्वा अथाकारणेऽपि तपसि तपस्विनां प्रोतत्वमाह—**तपश्चेति** । **ननु** कथमकारणे तपसि तपस्विनां प्रोतत्वमिति **चेदुच्यते**—यथा कार्यं कारणाश्रयमेवं तपस्विनः तप आश्रया इति तपस्विनां तपसि प्रोतत्वमौपचारिकमिति । एवं बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मीत्यादिष्वपि बोध्यम् । यद्वा पूर्वत्र रसजलादिष्वप्ययमेवाश्रयाश्रयिभावो बोध्यः । तथा च रसाद्याश्रयत्वाज्जलादीनां रसादिषु प्रोतत्वमिति ।

नच गुणिनमाश्रित्य गुणो वर्तत इति गुण्येव गुणस्याश्रय इति गुणिन्येव गुणः प्रोतो न तु गुणे गुणी प्रोत इति वाच्यं, गुणोऽस्यास्तीति गुणीति व्युत्पत्त्या गुणवत्त्वस्य गुणपूर्वकत्वाद्गुण एव गुण्याश्रय इति ।

गुणिनि गुणस्यैव प्रधानत्वात्प्रधानाश्रयत्वादप्रधानानां प्रधानभूतो गुण एवाप्रधानगुण्याश्रय इति । अत एवापां यस्सार इति आकाशे शब्दस्सारभूत इति च भाष्यम् । सारः प्रधान इत्यर्थात् । एवं तपःप्रधानत्वात्तपआश्रयत्वाच्च तपस्विनस्तपसि प्रोताः । तथा बुद्ध्याश्रत्वाद्बुद्धिप्रधानत्वाच्च बुद्धिमन्तो बुद्धौ प्रोताः । बलाश्रयत्वाद्बलप्रधानत्वाच्च बलवन्तो बले प्रोता इत्याद्यूह्यम् । यद्वा कारणाभावे कार्याभाववद्विशेषणाभावे विशिष्टाभावात्कारणे कार्यमिव विशेषणे विशिष्टं प्रोतमिति वेद्यम् ॥९॥

बीजमिति । हेपार्थ! मां सर्वभूतानां सनातनं बीजं विद्धि । बीजशब्दार्थमाह—**प्ररोह-**

कारणमिति। प्ररोहः प्रादुर्भावः, तत्र कारणं यथा वृक्षाणां प्रादुर्भावे वटादिबीजजातं कारणं तद्वत्सर्वभूतप्रादुर्भावे अहमेव अनादिकारणमित्यर्थः। तथा च बीजत्वधर्मविशिष्टे मयि सर्वभूतानि प्रोतानीति फलितार्थः प्रकरणानुरोधात्। न च जीवनं सर्वभूतेष्विति पुनरुक्तिः, ईश्वरस्य जीवनभूतत्वबीजभूतत्वधर्मद्वयवशात्सर्वभूप्रोतत्वस्य द्वेधोक्तिरित्यदोषात्।

इदं च बीजमव्यक्तं मायैव- वृक्षस्थानीयं स्थूलं जगत्प्रति सूक्ष्माया मायाया एव बीजस्थानीयत्वात्। चिन्मात्रेश्वरे 'अस्थूलमन'ण्विति श्रुत्या स्थूलत्वस्य सूक्ष्मत्वस्य च निषिद्धत्वात्। तदेवं मायाभूते मयि सर्वभूतानि प्रोतानीति सिद्धम्।

नच 'मयि सर्वमिदं प्रोत'मित्यस्य पुनरुक्तिरिति वाच्यं, तस्यैव विवरणपरत्वादस्य। यद्वा 'सूत्रे मणिगणा इ'वेति दृष्टान्तानुरोधान्मयि प्रत्यगात्मनीति तत्रार्थः; अत्र तु प्रकृत्यात्मक इति भेदात्; अथवा दीर्घपटतन्तुवदिति दृष्टान्तानुरोधान्मयीत्यस्य जगदाकारपरिणतमायाधिष्ठानब्रह्मचैतन्ये इति तत्रार्थः; अत्र तु मायाभूते मयीत्येवेति भेदात्।

मयि सर्वमित्यनेन प्रत्यक्त्वेन ब्रह्मत्वेन वा सर्वजगदधिष्ठानत्वमीश्वरस्योक्तम्; जीवनं सर्वभूतेष्वित्यनेन तु अन्नत्वेन रूपेण; बीजं मां सर्वभूतानामित्यनेन तु मायात्वेन रूपेणेति विवेकः।

नन्वन्नस्य ईश्वरविवर्तत्वादीश्वराश्रितमायापरिणामत्वाद्वा ईश्वरस्यान्नात्मत्वमस्तु, कथं पुनर्मायात्मत्वं मायाया अकार्यत्वादिति चेत्, **उच्यते**—ईश्वरातिरिक्तस्य सर्वस्यापीश्वरे अध्यस्तत्वान्मायापीश्वरेऽध्यस्तैव; अन्यथा मायाया अनध्यस्तत्वे सत्यत्वापत्तेः।

नचेश्वरे जगदध्यस्तं मायया, सा तु केनाध्यस्तम्? न केनापि- अन्यस्याभावात्, भावे वा तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्योऽध्यासकर्ता स्यादित्यनवस्थादोष इति न मायाया अध्यस्तत्वसिद्धिरिति वाच्यं, सा स्वयमेवाध्यस्तेति 'माया चाविद्या च स्वयमेव भव'तीति श्रुतेः। न चासम्भवः- श्रुतिप्रामाण्येन सर्वसम्भवात्। युक्त्या च ज्ञाननिवर्त्यमायाया अध्यस्तत्वसिद्धेः। न ह्यनध्यस्तं सत्यं वस्तु ज्ञानान्निवर्तेत, अनिवर्त्यत्वस्यैव सत्यत्वस्वरूपत्वाद्धर्मिग्राहकमानेनाध्यस्तमायस्यैवेश्वरस्य सिद्धेः- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुतिसूचितेन जगज्जन्मादिलिङ्गकानुमानेन मायिन ईश्वरस्यैव सिद्धत्वादेवं मायायाः स्वयमेवाध्यस्तत्वादेवाकार्यत्वमनादित्वं च। ततश्च स्वाध्यस्तान्नात्मत्वमिव स्वाध्यस्तमायात्मत्वमपीश्वरस्य युक्तमेवेति न कश्चिद्दोषः। मायाया अनीश्वरात्मत्वे मायापरिणामस्याऽन्नस्याप्यनीश्वरात्मत्वप्रसङ्गात्।

सनातनमिति। अनादीत्यर्थः। अस्मिन्वेदान्तमते दृग्दृश्यं चेति द्वावेव पदार्थौ; दृक् क्षेत्रज्ञ आत्मा, दृश्यं क्षेत्रम्। तत्त्रिविधमव्याकृतममूर्तं मूर्तं चेति। तत्राव्याकृतमव्यक्तमज्ञानं माया मूलप्रकृतिरीश्वरोपाधिः; सैवामूर्तस्याकाशादेर्मूर्तस्य पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य च कारणत्वाद्बीजमित्युच्यते। यस्यकस्याप्यकार्यत्वात्सनातनमिति च। तच्चाव्याकृतमेकविधमेव। मूर्तामूर्ते तु दृश्यपृथिव्यादिप्रपञ्चात्मना बहुविधे कार्ये च; तत्र मां मयि मत्त इत्याद्यस्मच्छब्दप्रतिपाद्योऽत्र दृक्पदार्थ आत्मा; सनातनबीजशब्दप्रतिपाद्यं तु अव्यक्तम्; रसाबादिशब्दप्रतिपाद्यं तु मूर्तामूर्तात्मकं जगदिति विवेकः। एवं यद्यपि बीजशब्दादेवाव्याकृतपदार्थलाभः, तथाऽपि तस्यानादित्वं स्फुटयितुं सनातनमिति विशेषणम्।

किं च बुद्धिर्विवेकशक्तिः अन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि, तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥१०॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ! ॥११॥

बलमिति । बलं सामर्थ्यं ओजः बलवतामहं, तच्च बलं कामरागविवर्जितं, कामश्च रागश्च कामरागौ- कामस्तृष्णा असन्निकृष्टेषु विषयेषु; रागो रंजना प्राप्तेषु विषयेषु; ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं सत्त्वमहमस्मि; न तु यत्संसारिणां तृष्णा रागकारणम् । किं च धर्माविरुद्धः धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामः; यथा देहधारणमात्राद्यर्थः अशनपानादिविषयः स कामः अस्मि हे भरतर्षभ! ॥११॥

यद्वा कारणमात्रवाची बीजशब्दः पृथिव्यादिकारणभूतजलादीनि, घटादिकारणभूतपृथिव्यादीनि, पुत्रादिदेहकारणभूतपित्रादिदेहान्, वृक्षादिकारणभूतबीजादीनि चावान्तरकारणजातं ब्रूयादिति तद्व्यावृत्तये सनातनपदम् । नहि पृथिव्यादिष्वनादिकारणत्वमस्ति । नचेश्वरे अनादिकारणत्वसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं, ईश्वरस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्य वस्तुतः कारणत्वाभावात् , वस्तुतोऽनादिकारणत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात् , ईश्वरस्य च मायाद्वारैव जगत्कारणत्वादिति । सनातनं मां सर्वभूतानां बीजं विद्धीति वान्वयः । सर्वभूतपदेन मूर्तामूर्तप्रपञ्चग्रहणात्तत्कारणस्याव्याकृतस्यैव बीजपदेन ग्रहणमिति ।

अत्र बीजमुपादानत्वं सर्वेषां परिणामिद्रव्याणां स्वकार्यपरिणामसामर्थ्यमिति, यद्वा तत्तदवान्तरोपादानद्रव्यमिति वेदान्तदेशिकः, तदसत्— धर्मिवाचिनो बीजशब्दस्योपादानत्वरूपधर्मवाचित्वासम्भवात् , सति मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अनाश्रयणीयत्वात् । अवान्तरोपादानमित्यपि न युक्तं-सर्वशब्दस्वारस्यभङ्गापत्तेः ।

बुद्धिशब्दो नात्रान्तःकरणपरः- सर्वेषामपि बुद्धिमत्त्वेन बुद्धिमतामिति विशिष्य वक्तुमयुक्तत्वात् ; किंतु विवेकशक्तिपर इत्याह— बुद्धिर्विवेकशक्तिरिति । सदसद्वस्तुविवेचनसामर्थ्यमित्यर्थः । कस्येयं शक्तिरत आह— अन्तःकरणस्येति । बुद्धिमतामाश्रयभूता प्रधानभूता च बुद्धिरहमस्मीत्यर्थः ॥१०॥

बलमिति, ओज इति । शरीरपाटवमित्यर्थः । इन्द्रियपाटवं वा तदुभयं वा । असन्निकृष्टाः दूरस्थाः; रञ्जना आसक्तिः; सति बले स्त्र्यादिविषयेषु कामरागौ भवत इति तृष्णारागयोर्बलं कारणमित्युक्तम् । परमकारणं तु तयोरज्ञानमेव ।

ननु बलवतां बलमस्मि, भूतेषु कामोऽस्मि इत्येवालं; किमिति कामरागविवर्जितत्वग्रहणमिति चेदुच्यते— यथा संसार्यविद्याऽधर्माद्यपेक्षभूतविशेषसंसर्गनिमित्तापुण्यगन्धादिव्यावृत्तये गन्धादीनां पुण्यत्वविशेषणं कृतं, तथैव संसार्यविद्याधर्माद्यपेक्षदुष्टबलकामव्यावृत्तये कामरागविवर्जितत्वधर्माविरुद्धत्वविशेषणकरणमिति ।

यद्यपि दुष्टा अदुष्टाश्च सर्वेऽपि भगवदात्मका एव, तथाऽपि ग्राह्यत्वायेहाऽदुष्टानामेव भगव-

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

किंच, य इति । **ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ताः भावाः पदार्थाः, राजसाः रजोनिर्वृत्ताः, तामसाः तमोनिर्वृत्ताश्च ये केचित् प्राणिनां स्वकर्मवशात् जायन्ते भावाः तान्मत्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वान्समस्तान् । एवं यद्यपि ते मत्तो जायन्ते, तथापि न त्वहं**

दात्मत्वमुक्तम् । अत एवोत्तरश्लोके सर्वस्यापि भगवदात्मत्वमुच्यते । एवमेवोत्तरत्रापि 'वृक्षाणामहमश्वत्थ' इत्यादिना तावदुत्कृष्टवस्तूनां स्वात्मत्वमुक्त्वा पश्चात् 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'(भग- १०-४२-)दिति सर्वस्यापि स्वात्मत्वं वक्ष्यति ।

एतेन च उदकादिषु वर्तमाना रसादयो भगवद्रूपेणोपास्या इति, तपोबुद्धितेजोबलकामाश्चाविरुद्धा आत्मनि सम्पादयितव्या इति च योगिन उपदेशस्सूचितः ॥११॥

ये चेति । सत्त्वादागताः सात्त्विकाः सत्त्वगुणाज्जाता इत्यर्थः । निर्वृत्ता निष्पन्ना जाता इति यावत् । रजस इमे राजसाः; तमस इमे तामसाः । यद्वा रजसा निर्वृत्ता राजसाः, तमसा निर्वृत्तास्तामसाः । तेन निर्वृत्तमित्यण् । के ते भावा अत आह— **ये केचित्प्राणिन इति** । कुतस्तेषां सात्त्विकत्वादिकमत आह—**स्वकर्मवशादिति** । स्वादृष्टप्रयुक्तसत्त्वादिगुणनिर्वृत्ता इत्यर्थः । **एतेन** पदार्थानां सात्त्विकत्वादिकं स्वकर्मप्रयुक्तमेव, न तु मत्प्रयुक्तमितीश्वरस्य वैषम्यादिदो परिहृतः । मत्त एवेतीश्वरात्सकाशादेवेत्यर्थः ।

ननु सत्त्वादिभ्यो जातानां भावानां कथमीश्वरजातत्वावधारणमिति **चेदुच्यते,**—सत्त्वाद्याकार परिणतमायावच्छिन्नत्वादीश्वरस्येति, ईश्वराधिष्ठितमायागुणभूतसत्त्वादिकार्यत्वाद्भावानामीश्वरकार्यत्वमिति वा । परमकारणजन्यस्य वस्तुनोऽवान्तरकारणजन्यत्वव्यभिचारेऽपि अवान्तरकारणजन्यस्य वस्तुनः परमकारणजन्यत्वं नैव व्यभिचरति, यथा घटशकलानां मृत्तिकामयत्वं, न तु शकलमयत्वं घटस्य तद्वदिति भावः ।

मत्त एवेत्यवधारणेन च ये सत्त्वादयस्त्रयो गुणाः ते वस्तुतोऽहमेव; यथा रजतं वस्तुतः शुक्तिकैवेति गम्यते ।

मत्त इति पञ्चमी । जनिकर्तुः प्रकृतिरपादानं स्यादपादाने पञ्चमी स्यादिति व्याकरणात्प्रकृतिरूपापादाने विहितेति कृत्वा तदनुगुणं पदमिह योजयति—**जायमानानिति** । अन्यथा पञ्चम्यनुपपत्तेरिति भावः ।

समस्तानिति । भावानित्यर्थः । तत्र सात्त्विका भावा देवादयः, राजसा मनुष्यादयः, तामसास्तिर्यगादय इति विवेकः ।

ननु प्राणिनामीश्वरजातत्ववचनादप्राणिनामन्यजातत्वं प्रतिभातीति चेन्मैवम्—अनुपलब्धकर्तृकक्षित्यादिकार्यलिङ्गकानुमानेनेश्वरस्य तर्कादिमते सिद्धत्वात् तार्किकादयः अप्राणिक्षित्यादिभव

तेषु तदधीनः तद्वशः, यथा संसारिणः ते पुनर्मयि मद्वशाः मदधीनाः ॥१२॥

कर्तारमीश्वरं मन्यन्त एवेति नाप्राणिनामीश्वराज्जातत्वमिह वक्तव्यमन्यतस्सिद्धत्वात् । किं तर्हि देवदत्ताद्यज्ञदत्तो यज्ञदत्ताद्विष्णुमित्र इत्येवं प्राणिनामेव जन्म प्राणिनस्सकाशाद्भवतीति लोकसिद्धतया तन्निरासकं शास्त्रसिद्धं प्राणिनामीश्वरात्सकाशाज्जन्मेहोच्यत इति ।

न च कथं वाङ्मात्रेण लोकसिद्धार्थपरित्याग इति वाच्यं, भ्रमप्रमादादिदूषितलोकदृष्ट्यपेक्षया शास्त्रस्यैव बलवत्तरत्वात्, शास्त्राविरोधिलोकदृष्टेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा सूर्योदयास्तमयचन्द्रक्षयग्रहणकलङ्कगगननैल्यप्रमुखानामपि लोकदृष्टिसिद्धानां सत्यत्वं स्यात्, शास्त्रं तु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै- उ- ४१) इति प्राणिनामीश्वरादेव जन्मादिकं ब्रूते ।

नित्यस्यैकस्याविक्रियस्येश्वरस्यात्मनो नास्ति जन्मादि; देवदत्तादिदेहाकारपरिणतमायायास्सकाशाद्विष्णुदत्तादिदेहानां जन्म ।

न च मायापरिणामाद्देहात्कुतः पुनः परिणामोदय इति वाच्यं, अन्नपरिणामस्यापि रक्तस्य क्षीराकारपरिणामदर्शनात्, मृत्परिणामाद्घटात् कपालपरिणामोदयदर्शनाद्बीजपरिणामाद्वृक्षात्, पुष्पादिपरिणामोदयदर्शनात्, मेघपरिणामाज्जलाद्बुद्बुदादिपरिणामोदयदर्शनात इहापि देहभुक्तान्नस्य रक्तात्मना रक्तस्य वीर्यात्मना वीर्यस्य च पिण्डात्मना परिणाम इति न कश्चिद्दोषः ।

ननु 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्म'नीति (भग- ६- २९) पूर्वमुक्त्वा कथमधुना 'न त्वहं तेषु ते म'यीति विरुद्धमुच्यत इत्यत आह— **तदधीन इति** । अधीनपदम्यात्र शेषः । तस्य चावृत्तिः, वचनविपरिणामश्च । अहं तेष्वधीनो न । ते तु मय्यधीना इति । **यथेति** । यथा भावा मदधीनास्तथाऽहं न तदधीन इत्यर्थः ।

के ते भावा अत आह— **संसारिण इति** । संसरन्तीति संसारिणः; आत्मानात्मतादात्म्याध्यासवन्त इति भावः । न त्वात्मा- तस्य मम चैकत्वादित्येतदर्थं संसारिपदनिवेशः- आत्मनोऽसंसारित्वात् । न च कथमात्मान्यस्य जडस्य संसारित्वमिति वाच्यं, आत्माभाससत्त्वाद्बुद्धौ साभासबुद्धिर्हि जीवः संसारी । आभासः प्रतिबिम्बः । अन्यत्रान्यधर्मप्रतिफलनं तच्चाज्ञानाद्भवति ।

ननु पितुर्जातः पुत्रो यथा पितुर्वशे पिता च पुत्रस्य वशेऽस्ति तद्वत्त्वयाऽपि भूतवशे, भूतैश्च त्वद्वशे स्थातव्यमेवेति कुतस्तव भूतावशत्वमत आह— **यद्यपीति** । मत्तो जाता अपि त एव मद्वशे सन्ति, न त्वहं तद्वशे इत्यर्थः । स्वस्य सर्वेश्वरत्वात्प्राणिनां परतन्त्रत्वाच्चेति भावः । एवमपरतन्त्रत्वादेवेश्वरस्येश्वरत्वम् । लोके सर्वस्याप्यचेतनस्य चेतनवशत्वदर्शनादात्मनश्चेतनस्य वशे सर्वमचेतनं प्राणिजातं वर्तत इति बोध्यम् । न च बुद्धिश्चेतनैवेति वाच्यं, आत्मधर्मप्रतिफलनप्रयुक्तत्वाद्बुद्धिगतचेतनत्वस्य । स्वतोऽचेतनैव बुद्धिः । मायापरिणामत्वान्मायायाश्च जडत्वादिति बोध्यम् ।

एतेन प्राणिशब्दवाच्यास्संसारिणः कार्यकारणसङ्घातात्मका नात्मा, किंतु तद्विलक्षणस्तदुपादानमीश्वर एवात्मेति **सिद्धम्** ॥१२॥

एवम्भूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान्, तच्च किं निमित्तं जगतो ज्ञानमित्युच्यते—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिस्सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

त्रिभिरिति । त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैः भावैः पदार्थैः एभिः यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगत् मोहितमविवेकतामापादितं सत् नाभिजानाति मां; एभ्यः गुणेभ्यः यथोक्तेभ्यः परं व्यतिरिक्तं गुणविलक्षणं च अव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकाररहितमित्यर्थः ॥१३॥

त्रिभिरिति श्लोकमवतारयति—**एवमिति** । एवं पूर्वोक्तरूपेण भूतं स्थितमेवम्भूतं पूर्वोक्तविधमित्यर्थः । परमश्चासावीश्वरश्च परमेश्वरस्तं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादीश्वराणामीश्वरमित्यर्थः । निरूपाधिकेश्वरमिति वा । नित्यो विनाशरहितः; शुद्धो निरवद्यः; बुद्धः सर्वज्ञः; मुक्तः संसाररहितः; स्वः स्वासाधारणः भावो धर्मो यस्य तं तथोक्तं; नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं चेत्यर्थः । नित्यत्वादिधर्मवन्तमित्यक्षरार्थः । निर्धर्मकेऽप्यात्मनि नित्यत्वादयो धर्माः कल्पिता व्यवहारार्थमिति बोध्यम् । तच्च कल्पनमनित्याशुद्धजडबद्धजगद्वैलक्षण्यार्थम् । यद्वा नित्यादिपदान्यनित्यवैलक्षण्याद्यर्थबोधकानि लक्षणया । तथा चानित्यत्वादिधर्मानात्मनि निरस्यन्ति नित्यादिपदानि; नतु नित्यत्वादिधर्मान् कल्पयन्तीति न कश्चिद्दोषः ।

कोऽसौ परमेश्वरोऽत आह—**सर्वभूतात्मानमिति** । पूर्वोक्तानां सर्वेषां भूतानामात्मभूतमित्यर्थः । नास्मिन् सत्त्वादिगुणास्सन्तीत्याह—**निर्गुणमिति** । गुणकार्याभावादिति भावः । नच मायाया गुणवत्त्वादात्मनश्च मायित्वाद्गुणवत्त्वमात्मन इति वाच्यं, वस्तुतो निर्मायत्वादात्मनः; मायाया एव मिथ्यात्वेन तद्गुणानामपि मिथ्यात्वान्मिथ्यागुणैरात्मनि सगुणत्वस्यासम्भवान्मिथ्यामरीचिकोदकेन भूमेः पंकिलत्ववदिति वा सिद्धान्तात् ।

मां जगत्प्राणिन इत्यर्थः । नाभिजानाति । किमर्थं ज्ञानमत आह—**संसारबीजदोषप्रदाहायेति । संसारबीजभूता दोषा** अविद्यातत्कार्यरागद्वेषादयश्च तेषां प्रकर्षेण दाहाय दहनार्थं तूलानग्निनेवेति भावः । अनुक्रोशं दयाम् । कुतस्त्वां जगन्न जानातीत्याक्षिपति—**तच्चेति** । तस्य चाक्षेपस्य परिहारोऽनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह—**उच्यते, त्रिभिरितीति** ।

इदं सर्वं जगत् एभिर्गुणमयैस्त्रिभिर्भावैर्मोहितं सत् एभ्यः परमव्ययं मां नाभिजानाति । **त्रिभिर्गुणमयैरिति** । त्रिगुणमयैरित्यर्थः । सत्त्वादिगुणत्रयपरिणामभूतैरिति यावत् । **रागद्वेषमोहादिप्रकारैः** तदादिरूपैरित्यर्थः । रागः सात्त्विको राजसश्च, द्वेषो राजसः, मोहस्तु तामस इति विवेकः । आदिपदात्सुखदुःखादिग्रहणम् । अचेतनस्य मृदादेर्मोहासम्भवादाह—**प्राणिजातमिति** । देवमनुष्यादि-

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययः अतिक्रमणं यस्यास्सा दुरत्यया । तत्रैवं सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति; ते संसारबन्धनान्मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥१४॥

चेतनवर्ग इत्यर्थः । अविवेकतां विवेकराहित्यं, विवेक आत्मानात्मविवेकः; स न विद्यते येषां ते अविवेकाः तेषां भावं आपादितं प्रापितं व्यतिरिक्तमन्यं गुणविलक्षणं चेति गुणगतलक्षणभिन्नलक्षणवन्तमित्यर्थः । चकारात् स्वरूपतः स्वभावतश्च गुणेभ्योऽत्यन्तभिन्नमित्यर्थः । तत्र स्वरूपतो भेदाय परमिति, स्वभावतो भेदाय गुणविलक्षणमिति च पदद्वयनिर्देशः । न व्येति विकारमापद्यत इत्यन्वयः । व्ययो विकारः, न तु परिक्षयमात्रम् । प्राणिनां रागद्वेषमोहादिभिरन्तःकरणस्यात्मानात्मविवेचनसामर्थ्ये नष्टे सति देहादिविलक्षणात्मज्ञानं न सम्भवतीति परमार्थः ॥१३॥

दैवीति । सत्त्वादिगुणमयरागद्वेषादिमोहितमपि जगन्मायामोहितमेव मायागुणत्वात्सत्त्वादीनामित्यभिप्रेत्याह भाष्यकारः—**कथं पुनरिति** । देवस्येयं दैवी तां; कोऽसौ देवो अत आह—**वैष्णवीमिति** । केयं विष्णुदेवसम्बन्धिनीत्यत आह—**मायामिति** । काऽसौ मायेत्यत आह—**त्रिगुणात्मिकामिति** । सत्त्वादिगुणत्रयस्वरूपाम् । कुत्रोक्तेयमत आह—**एतामिति** । पूर्वश्लोकोक्तामित्यर्थः । अतिक्रामतीति जगदिति कर्तृशेषः । इति शङ्कायामुच्यते—**दैवीति** ।

दीव्यति स्वयं प्रकाशत इति देवः, ईष्टे शक्नोतीतीश्वरः, वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः । कोऽसौ देव ईश्वरो विष्णुश्चेत्यत आह—**ममेति** । आत्मन इत्यर्थः । स्वभावः जगन्मोहकत्वजगज्जन्मादिहेतुत्वादिः गुणास्सत्त्वादयः प्रकृतमुच्यन्ते यस्यां सा गुणमयी त्रिगुणात्मिकेत्यर्थः । सत्त्वादिगुणत्रयस्वरूपेति यावत । दुःखेनात्येतुं शक्या दुरत्यया अत्येतुमशक्येत्यर्थः । तत्रेत्यध्याहारः । तदर्थमाह—**एवं सतीति** । मायाया दुरत्ययत्वे सतीत्यर्थः । 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' (भग- १८-६६) इति वक्ष्यमाणत्वादाह—**सर्वधर्मान् परित्यज्येति, मामेवेति** । यस्य मायया मोहिताः तं मायावन्तं मामेवेत्यर्थः । कस्त्वमत आह—**स्वात्मभूतमिति** । स्वेषां भजमानानामात्मभूतमात्मानमित्यर्थः । सर्वात्मना सर्वभावेन प्रपद्यन्ते भजन्ते साक्षात्कुर्वन्तीति यावत् ।

आरोपितसर्वाधिष्ठानभूतरज्जुस्वरूपज्ञानाद्रज्जुसर्पभ्रमो यथा निवर्तते, तथाऽऽरोपितदेहादिप्रपञ्चाधिष्ठानभूतात्मतत्त्वज्ञानान्माया सकार्या निवर्तत इति परमार्थः । आत्मानात्मविवेकपूर्वकमात्मसाक्षात्कारे सति कुतः पुनरात्मानात्मनोरविवेकस्यावकाशः । अविवेकस्य चाभावे तदनुमेयमायायाः कथं सत्त्वम् ? न कथमपीत्यर्थः ।

यद्यप्यात्मसाक्षात्कारमात्रेण देहपातं विना मायाकार्यप्रपञ्चनाशाभावेन मायायास्सत्त्वमनुमीयते,

तथाऽपि कृतात्मसाक्षात्कारस्य माया दग्धपटवन्निस्सारा न बन्धहेतुरिति बोध्यम् । अत एव संसारबन्धनान्मुच्यन्त इति भाषितमाचार्यैः ।

यद्वा मायाया आवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिरिति शक्तिद्वयमस्ति; तत्रावरणशक्त्या जीवानामात्मस्वरूपावरणं तत्पूर्वकःसंसारश्च भवति, विक्षेपशक्त्या सर्वप्रपञ्चोदयः; तत्रात्मसाक्षात्कारेणावरणशक्तिर्नश्यति; नतु विक्षेपशक्तिः- आत्मज्ञानविक्षेपशक्त्योरविरोधात् । घटसाक्षात्काराद्धि तद्विरोधिघटावरणमज्ञानमेव नश्यति, इमामेवावरणशक्तिमविद्येति व्यवहरन्ति केचित् । तदेवमात्मसाक्षात्कारेणाविद्यया नाशेऽपि मायाया अनाशात्प्रपञ्चप्रतीतावपि न संसारः ।

तथा चाविद्याजनितात्मानात्मविवेकमूलकस्संसारः विद्ययात्मसाक्षात्काररूपया समूलो निवर्तते । यथा अन्धकारस्थस्थाणुपुरुषाविवेकमूलकः स्थाणुपुरुषसंशयः प्रदीपप्रभयाऽन्धकारे नष्टेसति समूलो निवर्तते तद्वदिति श्लोकस्य परमार्थः ।

एतेन देहादिप्रपञ्चो न पुरुषस्य बन्धहेतुः, येन देहादिनाशं विना पुरुषस्य संसारनिवृत्तिर्न स्यादित्यापत्तिर्दीयेत, किं तु देहाद्यनात्मतादात्म्याध्यास एव । सत्वात्मज्ञानेनैव निवर्तते । अतो मुमुक्षुणाऽत्मज्ञानमेव सम्पाद्यं गुरुशुश्रूषावेदान्तश्रवणादिनेति **सिद्धम्** ।

अनेन चात्मज्ञानेनात्मन्यारोपितोऽनात्मतादात्म्याध्यासो निवर्तते; अनात्मनस्तु देहादयः प्रारब्धावसाने निवर्तन्ते; तदेवमात्मज्ञानाज्जीवन्मुक्तिर्देहतत्त्वात्मज्ञानपूर्वकाद्विदेहमुक्तिरिति सिद्धम् ।

वस्तुतस्तु आत्मनि कालत्रयेऽपि देहादिप्रपञ्चाभावाद्य आत्मानं साक्षात्करोति न तद्दृष्ट्या कोऽप्याविद्यको मायिको वाऽज्ञानप्रपञ्चोऽर्थप्रपञ्चश्चेत्यात्मज्ञानात्सकार्याया मायाया निवृत्तिरिति बोध्यम् ।

अहङ्कारममकारादिरूपोऽज्ञानप्रपञ्चो यस्यैव जीवसृष्टं द्वैतमिति व्यवहाराश्रयत्वं, अर्थप्रपञ्चस्तु भूम्यादिरूपो यस्येश्वरसृष्टद्वैतमिति व्यवहाराश्रयत्वं तत्र जीवप्रपञ्च एव पुंसां बन्धकः, न त्वीश्वरसृष्टप्रपञ्च इति ।

अत्राह रामानुजीयः—

त्वदन्यश्शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम ।
तस्मात्कारुण्यभावेन रक्ष रक्ष जनार्दन ॥

इत्येवं निश्चयरूपं प्रपत्तिमतमिहोपदिश्यते भगवता—तत्र मामिति विष्णुः प्रपत्तव्य इति, एवेति न देवतान्तरं प्रपत्तव्यमिति, प्रपद्यन्त इति भक्तिज्ञानादिभ्यः प्रपत्तिरेव गरीयसी कर्तव्येति बहुवचनेन जीवभेदः, मां प्रपद्यन्त इति प्रपत्तिक्रियाकर्तृकर्मणोर्जीवेश्वरयोर्भेदः 'मायामेतां तरन्ति त' इति प्रपन्नानामेव मोक्षलाभो मायानिवृत्तिपूर्वक इति च सिद्धम् । तदेवं स्वरसतः सिद्धमर्थं विहाय शाङ्करी कुकल्पना अनादरणीयेति ।

अत्रोच्यते— नेदं प्रपत्तिप्रकरणं- 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषत' इति (भग- ७-२) प्रक्रम्य 'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्न'(भग- ७-२)मित्युपसंहरिष्यमाणत्वात् । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थ'मिति

यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—नेति।

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

न मां परमेश्वरं नारायणं दुष्कृतिनः पापकारिणः मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः नराणां मध्ये अधमा निकृष्टाः । ते च मायया अपहृतज्ञानाः सम्मुषितज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥१५॥

(भग- ७-१७) 'ज्ञानवान् मां प्रपद्यत' इति (भग- ७-१९) च ज्ञानस्यैव मध्ये कीर्तितत्वादसङ्गत्। नच ज्ञानिन एव प्रपत्तिरुपदिश्यत इति वाच्यं, ज्ञानिनः स्वात्मन एवेश्वरत्वेन स्वात्मातिरिक्तप्रपत्तव्येश्वराभावात् । उक्तं हि- सर्वभूतस्थमात्मानं' (भग- ६-२९) इत्यादिना ईश्वरस्यात्मत्वम् । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'(भग- ७-१८)मिति भगवता चेहैवोक्तम् । ईश्वरस्य चान्तर्यामित्वादात्मव्यतिरिक्तस्यान्तर्यामिणश्चादर्शनात्, आत्मेश्वरयोर्भेदे ईश्वरस्यासर्वात्मत्वप्रसङ्गात्, प्रपद्यन्त इति बहुवचनस्य उपाधिभेदबोधकत्वात् । सोपाधिकस्यात्मनः प्रपत्तृत्वान्निरुपाधिकस्य तस्यैव प्रपत्तव्यत्वात्, मामित्यस्मच्छब्दस्य स्वभावादेवात्मपरत्वादात्मनोऽन्यस्य दैवतस्यैवाभावात्, सर्वदेवशरीरोपहितात्मन एकत्वात्, विष्णोश्चात्मत्वाच्छरीरस्य चानात्मत्वेनाविष्णुत्वात्, मामित्यनेनात्मपरिग्रहे तु वसुदेवात्मजकृष्णशरीरस्यैव वक्तुः परिग्राह्यत्वात्तस्य च नष्टस्य प्रपत्तेरधुनातनानां पूर्वकालिकानां च कर्तुमशक्यत्वादसम्भावितत्वाच्च, अनात्मोपासनया मायातरणासम्भवाच्च, मायायाश्चात्माश्रयाया आत्मसाक्षात्कारं विनाऽनिवृत्तेरिति।

आत्मप्रपदनं च- 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥' इत्युक्तलक्षणब्रह्माभ्यास एव- ब्रह्मण एवात्मत्वात् । अयं च ब्रह्माभ्यासो न धर्मान्तरसक्तस्य सुलभ इत्यत आह—**सर्वधर्मान्परित्यज्येति** ।

अनेन चात्मप्रपत्तौ सन्न्यासिनामेवाधिकारो न तु गृहस्थानामिति **सूचितम्** । तस्यैव सर्वकर्मसन्न्यासविधानेन सर्वधर्मपरित्यागसम्भवात् । न हि परित्यक्तसर्वधर्मो गृहस्थो भवितुमर्हति सर्वधर्मकर्तृत्वस्यैव गृहस्थलक्षणत्वात् । न चायमंशो भाष्ये क्वाप्यनुक्त इति शङ्कयम्, ज्ञाननिष्ठायास्सन्न्यास्येकविषयत्वस्य भाष्ये स्फुटमुक्तत्वादात्मप्रपत्तेश्च ज्ञाननिष्ठारूपत्वात् । ब्रह्मणि स्थितिर्हि ज्ञाननिष्ठा । ब्रह्म त्वात्मैव खलु तस्मादात्मप्रपत्तिः ब्रह्मनिष्ठा ज्ञानयोग आत्मसमाधिरित्येतच्छब्दाः पर्याया एव, न त्वतिरिक्तार्थबोधकाः । तदेवं ये सन्न्यस्य मां प्रपद्यन्ते त एव मायां तरन्तीति बोधयितुमेव सर्वधर्मान् परित्यज्येति भाषितमाचार्यैः । ततश्च मायातरणात्मकसंसारनिवृत्तिकामैर्मायानिवर्तकात्मसाक्षात्कारायावश्यं सन्न्यासाश्रमः स्वीकर्तव्यो विवेकवद्भिरिति सिद्धम् । अत एव ज्ञानिनां सन्न्यास एवाधिकार इति, गृहस्थानां न ज्ञानयोगेऽधिकार इति चासकृदुक्तं भाष्यकारैः ॥१४॥

नेति । दुष्कृतिनो मूढा नराधमाः मायया अपहृतज्ञाना अत एवासुरं भावमाश्रितास्सन्तः मां न प्रपद्यन्ते, जन्मान्तरदुष्कृतवशान्मायया आत्मानात्मविवेकेऽपहृते सति देहादिष्वात्माभिमानग्रस्ता-

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः,

चतुर्विधा भजन्ते मां जनास्सुकृतिनोऽर्जुन !
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ! ॥१६॥

चतुर्विधा इति । चतुर्विधाः चतुष्प्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणः हे अर्जुन ! आर्तः आर्तिपरिगृहीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूतः आपन्नः, जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति यः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी विष्णोः तत्त्वविच्च हे भरतर्षभ !

स्सन्तः देहादिविलक्षण आत्मा नास्ति न भातीत्येवं ब्रुवाणाश्शिश्नोदरपरायणाः 'आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया' इत्यादि(भग-१६-१५)वक्ष्यमाणासुरसम्पच्छालिनस्संसरन्तीत्यर्थः ॥१५॥

चतुर्विधा इति । चतस्रो विधाः प्रकारा रीतयो तेषां ते चतुर्विधाः, सुकृतं जन्मान्तरार्जितं पुण्यकर्म येषामस्ति ते सुकृतिनः 'अत इनि ठना'विती निप्रत्ययः । सुकृतिनां चातुर्विध्यमेव दर्शयति— **आर्त इत्यादिना** । आर्तिः पीडा दुःखमिति यावत् । आपन्न आपदं प्राप्तः, अतएव- 'विपदस्सन्तु नश्शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः' इति भागवते कुन्ती प्राह । धनकाम इत्युपलक्षणं- पुत्रादिकामानाम् । अमीषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी साक्षादात्मानं मत्वा वासुदेवं भजते, अन्ये त्रयस्त्वीश्वरं परोक्षं मत्वेति विवेकः ।

यद्यपि ज्ञान्येक एवात्मानमेव भजते, अन्ये त्वार्तादयः रोगादिनिवृत्त्यर्थं ज्ञानार्थं धनाद्यर्थं वा औषधादिकं कर्म योगादिकं कृष्यादिकं वा सेवन्ते, देवतान्तराणि वा भजन्ते, वासुदेवं वा भजन्ते नतु तत्र नियमः; तथापि आर्तादिषु सुकृतिनो वासुदेवं भजन्ते, अन्ये तु भेषजादिकमिति बोध्यम् । अत एव सुकृतिन इत्युक्तम् ।

यद्वा ये आर्तिहरणाद्यर्थं देवतान्तरादिकं भजन्ते तेऽपि वासुदेवमेव भजन्ते- वासुदेवस्य सर्वात्मत्वात् । 'येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधिपूर्वकम्' इति नवमाध्याये (श्लो २३) वक्ष्यमाणत्वात् ।

ऐश्वर्यादिमदमत्तास्तु दुष्कृतिनो न मां कथञ्चिदपि कथमपि भजन्त इति सूचयितुमार्तग्रहणमर्थार्थिग्रहणं च ।

अनेन श्लोकेन आर्तिनिवारणार्थं दारापत्यधनादिसिद्ध्यर्थं ज्ञानार्थं मोक्षार्थं च भगवानेक एव नृणां सेव्य इत्युपदिष्टम् । सोपाधिकं निरुपाधिकं वा यस्येश्वरभजनं नास्ति स नराधमः पापश्शोच्य एवेति भावः ।

ननु 'पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते' इति शास्त्रात्पापफलस्य व्याधेः कथं सुकृत्याश्रयत्वमेवं दारिद्र्यप्रयुक्तस्य धनार्थित्वस्य वा कथं सुकृत्याश्रयत्वं दारिद्र्यस्य पापफलत्वादिति चेत्, **मैवम्**— मनुष्यजन्मनः पुण्यपापमिश्रफलत्वात्पापफलं व्याध्यादिकमनुभवन्नपि पुरुषः कृतपुण्य एव तन्निवृत्त्यर्थं भगवन्तं भजते; भगवद्भजनस्य सुकृतं विना दुर्लभत्वात् । नच धनिकस्यार्तस्य धनभोगेन सुकृतस्य

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित् तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तो भवति; एकभक्तिश्च । अन्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते; अतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनः, अतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः; प्रसिद्धं हि लोके, 'आत्मा प्रियो भवति' इति । तस्मात् ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्य आत्मैवेति मम अत्यर्थं प्रियः ॥१७॥

क्षीणत्वादीश्वरभजनं न स्यादिति वाच्यं, सुकृतकर्मणां विचित्रत्वेनानन्तत्वेन च धनभोगप्रदसुकृतकर्मणो धनभोगप्रदानेन क्षीणत्वेऽपीश्वरभजनप्रदसुकृतकर्मणोऽक्षीणत्वात्तस्माच्चतुर्विधास्सुकृतिनः परोक्षमपरोक्षं वाऽऽत्मानमीश्वरं भजन्त इति स्थितम् ।

भरतवंश्या राजानो भरताः तेषामृषभः श्रेष्ठो भरतर्षभः तत्सम्बुद्धिः । कृष्णार्जुनयोर्नरनारायणावतारत्वान्नरावतारस्यार्जुनस्य भरतर्षभत्वमिति भावः । शौर्यधैर्यादिसम्पन्नत्वादिति वा ।

अनेन च श्लोकेन शात्रवाभिभूतिरूपविपदं प्राप्तस्य तत्त्वजिज्ञासोः राज्यकामस्य च तव सुकृतिनो मद्भजनमवश्यं कर्तव्यं, तच्च मद्भजनं तवानभिसंहितफलस्वधर्मयुद्धानुष्ठानरूपमेवेत्यर्जुनस्य उपदेशस्सूच्यते ॥

तेषामिति । ननु किमार्तादयश्चत्वारः समाः, उत तेषां मध्ये कश्चिद्विशिष्यत इत्यत आह— **तेषामिति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः । नित्ययुक्तः सदाप्यात्मनि चित्तसमाधानवान् भवति; कुतस्तत्त्ववित्त्वादात्मयाथात्म्यवित्त्वादात्मत्वादेवेत्यर्थः । भज्यते सेव्यत इति भक्तिः; भक्तिरिति पाणिनिसूत्रात् । एक आत्मेत्यर्थः । भक्तिर्यस्य स एकभक्तिः । एकस्मिन्नात्मनि भक्तिः स्नेहविषेषो यस्य एकभक्तिरिति वा; आत्मैकभजनतत्पर इत्यर्थः । एवं ज्ञानी नित्ययुक्तत्वादेकभक्तित्वाच्च तेषां मध्ये विशिष्यते । **अत इति** । यस्मादहं ज्ञानिन आत्मा तस्मादित्यर्थः । मम ज्ञानिन आत्मत्वादिति यावत् । अत्यर्थं भृशं आत्मा प्रियो भवतीति लोके प्रसिद्धं शास्त्रे च- 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भव'तीति परमप्रेमास्पदत्वात्प्रियतमत्वमात्मनः प्रसिद्धम् । तस्माच्छब्दार्थं स्वयमेवाह—**ज्ञानिन आत्मत्वादिति** । ज्ञानिनो वासुदेवः प्रियो भवति आत्मत्वाद्वासुदेवस्येत्यन्वयः । स च ज्ञानी मम प्रिय इत्यत्र हेतुमाह—**आत्मैवेत्यत इति** । आत्मैवेति हेतोरित्यर्थः । आत्मत्वादिति यावत् । यथा ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियः तथा वासुदेवस्यात्मत्वाद्ज्ञानी प्रियः ज्ञानिवासुदेवयोरेकात्मरूपत्वादिति भावः ।

हि यस्मान्नित्ययुक्त एकभक्तिर्ज्ञानी तेषां विशिष्यते तस्मादहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः; स च मम प्रिय इत्यन्वयः । ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिरत एव तेषां विशिष्यते । हि यस्मादहं ज्ञानिन आत्मा तस्मादहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः । स च मम आत्मत्वात्प्रिय इति वा- 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' अत एवेति शेषः । अहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः; स च मम प्रियो भवति । हिः प्रसिद्धौ इति वा । 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' अहमात्मत्वादिति शेषः । ज्ञानिनोऽ-

त्यर्थं प्रियः भवामि; स चात्मत्वान्मम प्रियो भवतीति वा। न चात्मपदाध्याहारे नास्ति प्रमाणमिति वाच्यं, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति (भग- ७-१८) वक्ष्यमाणवाक्यस्यैव प्रमाणत्वात्। यद्वाऽहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः, स च मम प्रिय इत्येवान्वयः। तत्र हेतुस्तु 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति वक्ष्यते। अतएव तत्कस्मादित्याहेत्यवतारितं ज्ञानी त्वात्मैवेति वाक्यं भाष्यकारैः। अत्रात्मत्वहेतूपन्यासस्तु वक्ष्यमाणश्लोकसिद्धार्थस्येहैव स्पष्टार्थमनुवाद इति बोध्यम्।

यत्तु **रामानुजः**—ज्ञानिनो मदेकप्राप्यस्य मया योगो नित्यः मय्येकस्मिन्नेव भक्तिः, अतस्स एव विशिष्यते। अत्यर्थमत्यभिधेयं ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियस्तथा सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना मयाऽप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थ इति, इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलषितप्राप्ति मया योगः; स्वाभिलषिते तत्साधनत्वेन च मयि भक्तिरिति च, **तदसत्**—सति जीवस्येश्वरेण नित्ययोगे नित्यप्राप्त एवेश्वर इति कथं तस्य प्राप्यत्वम्? अप्राप्तस्य हि प्राप्यत्वं सम्भवति। कथं वा परोक्षेण परमपदवैकुण्ठनिलयेनेश्वरेण जीवानां नित्ययोगः? कथं परोक्षेणान्तर्यामिणा वा? न हि त्वमेवं कुर्विति प्रेरकः कश्चिद्धृदये कस्यापि प्रत्यक्षः, किं त्वनुमेय एव- जीवपारतन्त्र्यादिलिङ्गात्। न च 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति, आदित्यवर्ण' इत्यादिश्रुत्या हृदि साकार ईश्वरोऽस्तीति वाच्यं, निरवयवाणुप्रायजीवान्तरपरमाणुभूतेश्वरस्य भवदभिमतस्य साकारत्वायोगात्, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिश्रुतिविरोधाच्च, अंगुष्ठमात्रत्वादेः कल्पितरूपत्वाच्च। न च कल्पितेश्वररूपेण नित्ययोगो विवक्षित इति वाच्यं, वास्तवस्वरूपपरित्यागे कारणाभावात्, रूपं कल्पयित्वाऽहं भजनीय इतीहेश्वरेणानुक्तत्वात्तत्त्वकथनप्रकरणत्वाच्चास्य।

तथा एकभक्तिशब्देनापि नात्मातिरिक्तपरोक्षेश्वरभक्तिरुच्यते, किं तर्हि आत्मभक्तिरेव। वस्तुस्वरूपदर्शनं विना वस्तुनि प्रीत्यात्मकभक्त्ययोगात्। कल्पितार्चादिस्वरूपी त्वज्ञजनविषये ज्ञानिनः प्रीत्ययोगात्। 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम्। हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः॥' इति भागवते व्यासेन मौढ्यादिति मूढजनविषयोऽर्चाभजनादिरिति दर्शितत्वात्तत्त्वविद एव ज्ञानित्वात्सच्चिदानन्दरूपस्य च तत्त्वत्वादतो न ज्ञानिनः कल्पितेश्वराकारे प्रीतिरुपपद्यते।

अहं ज्ञानिनोऽभिधेयमतिक्रम्य प्रिय इति वाक्यस्यानन्विवतत्वात्, अभिधेयमतिक्रम्येत्यस्मादभिधातुं न शक्यत इत्यर्थालाभात्, अभिधानमतिक्रम्येत्यस्मादेव तादृशार्थलाभसम्भवात्, प्रसिद्धभृशार्थपरित्यागे कारणाभावात्।

विषयगतप्रियत्वस्यापीयत्तारहितत्वेनेश्वरप्रियत्वस्येयत्तारहितत्ववचनस्यानर्थकत्वात्, विषयप्रियत्वं सातिशयमीश्वरप्रियत्वं तु निरतिशयमित्येव वक्तव्यत्वात्, ईश्वरस्य चानात्मत्वे निरतिशयप्रियत्वायोगात्,

आत्मनो निरतिशयप्रियत्वस्य च श्रुत्यादिसिद्धत्वात्, आत्माभिलषितप्रदानादिनैव परोक्षेश्वरस्य प्रियत्वव्यवहार इति परोक्षेश्वरस्याप्यात्मशेषत्वात्, 'स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः। न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः' इति प्रह्लादस्य कृष्णस्मरणजन्यानन्दस्तु आत्मानन्द एव,

न ह्यार्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रिया न, किं तर्हि ?

उदारास्सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

उदारा इति । उदाराः उत्कृष्टाः सर्व एवैते, त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चिद्भक्तो मम वासुदेवस्य अप्रियो भवति । ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कस्मादित्यत आह—ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थित

नातिरिक्तः- कृष्णस्यात्मत्वात् । साकारेश्वरध्यानजन्योऽप्यानन्दः चूतफलाद्यनुभवजन्यानन्दवदात्मानन्द-प्रतिबिम्बानन्द एव, न त्वतिरिक्तः । तेन च प्रतिबिम्बानन्दापेक्षया मुख्यत्वं बिम्बानन्दस्यास्त्येवेति सातिशय एव प्रह्लादस्य कृष्णस्मरणजन्यानन्दः, यदि कृष्णस्साकार ईश्वरः ।

एवमीश्वरस्मरणाद्भक्तस्य निरतिशयानन्दलाभेन प्रियतमत्वमीश्वरस्य यथा तथा भक्तस्मरणादपीश्वरस्य निरतिशयानन्दलाभेन प्रियतमत्वं भक्तस्येत्येतदप्यपहासास्पदम् । परिपूर्णानन्दस्येश्वरस्य भक्तस्मरणा-दधिकानन्दलाभ इति, तदभावे आनन्दनाश इति च कल्पनस्याप्रमाणत्वादयुक्तत्वाच्च, ईश्वरेणाप्यान-न्दार्थं भक्तस्य स्मरणीयत्वापत्तेः, सर्वसेव्यस्यापीश्वरस्य स्वभक्तसेवकत्वदोषापत्तेः ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति चतुर्विधान् सुकृतिन उपक्रम्य, तत्र ज्ञानी विशिष्यत इत्युक्त्या इतरेषु तेष्विति वक्तव्ये इतरयोस्त्विति वचनमयुक्तम् । नचार्तस्यार्थार्थिनश्चैकाधिकारित्वा-देकत्वमिति वाच्यं, अनार्तस्यार्थार्थित्वादर्थानर्थिन आर्तत्वाच्च । नच व्याधिनिवृत्तिरूपं धनादिरूपं वा अर्थं प्रयोजनमर्थयते आर्तोऽर्थार्थी वेत्यस्त्युभयत्रार्थार्थित्वरूपमेकत्वमिति वाच्यं, तथासति ज्ञानार्थित्व-रूपमर्थार्थित्वं जिज्ञासावप्यस्तीति, आर्तजिज्ञास्वर्थार्थिनां त्रयाणामप्येकत्वापत्तेः । ज्ञानस्यापि प्रयोजन-रूपार्थत्वाविशेषात् । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थीति त्रयाणां पृथगुपदेशानर्थक्याच्च । जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीति त्रिविधास्सुकृतिनो मां भजन्त इति अर्थार्थी ज्ञानीति द्विविधा इति वा वक्तव्यत्वापत्तेः । तस्मादितरयो-स्त्विति वचनमयुक्तमेव ॥१७॥

उदारा इति । ननु सर्वसमस्य वासुदेवस्य कुतो ज्ञान्येव प्रियः, इतरे त्रयो न प्रिया इति शङ्कायामाह—**न हीति ।** अर्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रिया न हीति न, किं तर्हि ? किंतु सर्वशब्दः पूर्वोक्तत्रित्वपर इत्याह—**त्रयोऽपीति ।** उदारशब्दस्य फलितार्थमाह—**प्रिया एवेति ।** यथा राजभक्तो राज्ञः प्रियस्तद्वदिति भावः । तत् ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियत्वमित्यर्थः । कस्माद्धेतोरित्यपेक्षायामाह—**भगवानिति शेषः ।** आत्मैवाहमेवेत्यर्थः । एवकारार्थमाह—**नान्य इति ।** पञ्चम्यास्तसिः मत्त इति ।

ननु 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः' इति (भग- ५-५८) त्वदुक्तरीत्या तव सर्वसमस्य सर्वमप्यात्मैवेति कुतो ज्ञान्येवात्मा नेतरे त्रयः, इत्यत आह—**आस्थितस्सहीत्यादि ।** हि सः युक्तात्मा सन् मामेवानुत्तमां गतिमास्थितः- आस्थित

आरोढुं प्रवृत्तः स ज्ञानी, हि यस्मात् 'अहमेव स भगवान् वासुदेवः नान्योऽस्मि' इत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तस्सन्मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यं अनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः॥१८॥

आरोढुं प्रवृत्त इत्यस्य फलितार्थमाह—**गन्तुं प्रवृत्त इति**। युक्तस्समाहित आत्मा मनो यस्य स युक्तात्मा। अस्यैव चित्तसमाधानस्याकारमाह—**अहमेवेत्यादि**। स भगवान् वासुदेवोऽहमेव। अहं वासुदेवादन्यो नास्मि न भवामि। अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थजन्यं ज्ञानमिदमिति भावः। गम्यते प्राप्यत इति गतिः, न विद्यते उत्तमा यस्यास्सा अनुत्तमा सर्वोत्तमेत्यर्थः। परब्रह्मण आत्मन एव परमप्राप्यत्वादनुत्तमगतित्वमिति भावः। 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति (तै- आ- ९-१) 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'-तीति च श्रुतेरिति भावः।

अयमाशयः—यद्यप्यार्तादयस्सर्वेऽप्यात्मभूता एव, तथापि योऽहं ब्रह्मास्मीति वेद स एवाहं 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः। यस्तु नाहं ब्रह्मेति वेद स नैवाहं, ब्रह्मविद आत्मत्वादब्रह्मविदोऽनात्मत्वाच्च। ब्रह्मविद्धि कूटस्थमात्मानं मन्यते, स च कूटस्थो ब्रह्मैव चिन्मात्रत्वात्। अब्रह्मवित्तु अकूटस्थं कर्तारं भोक्तारं च जीवमात्मानं मन्यते, स चाकूटस्थो न ब्रह्मविकारित्वादकूटस्थस्य ब्रह्मणश्चाविकारित्वात्। तथा च आर्तादिभिरात्मत्वेनाभिमतस्संसारी जीवो नाहमित्यार्तादयो नाहम्। ज्ञानिना कूटस्थश्चिदात्मैवात्मत्वेनाभिमत इति स चिदात्माहमेवेति ज्ञानी त्वहमेव। तस्मादार्तादयस्संसारिणश्चिदाभासा मत्प्रिया एव। ज्ञानी तु चिदात्मा कूटस्थोऽहमेवेति स्थितम्।

ननु अहमेव स भगवान् वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवासमाहितचित्तो ज्ञानी चिदात्मत्वात्परं ब्रह्म प्राप्त एवेति कथमुच्यते? परं ब्रह्म गन्तुं प्रवृत्त इति चेदुच्यते—यः परं ब्रह्मात्मानं गतः स हि केवलानुभवानन्दरूपेणैवावतिष्ठते, न त्वहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धत्ते- सर्वोपाधिलयेन तादृशानुसन्धानहेतोश्चित्तोपाधेरभावात्। तस्माद्यो ब्रह्मात्मनाऽवस्थास्यति स युक्तात्मा भवतीत्यभिप्रायाद्गन्तुं प्रवृत्त इत्युक्तम्।

न च चिदात्मनो ज्ञानिनः कथं गन्तुं प्रवृत्तिरिति वाच्यं, चिदात्मापि मायया बुद्ध्यादितादात्म्यं प्रतिपद्य संसारी भूत्वा शनैस्तत्तादात्म्यं विहाय कूटस्थात्मस्वरूपानुसन्धानेन स्वचिदात्मत्वं पुनः प्राप्तुं प्रवृत्त इव प्रतिभाति। सर्वस्य बन्धमुक्त्यादिव्यवहारस्य मायामयत्वाद्वस्तुतस्तदसिद्धेरस्माकमलङ्कार एवेति।

ननु त्रिगुणात्मिका देवेन विष्णुना क्रीडार्थं निर्मिता प्रकृतिर्माया। अस्या मायाशब्दवाच्यत्वमासुरराक्षसास्त्रादीनामिव विचित्रकार्यकरत्वेन। यथा च- 'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम्। आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालि सुदर्शनम्॥ तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना। बालस्य रक्षता देहमेकैकश्येनसूदित'मित्यादौ। अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची। इन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगः। तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र माया। सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दार्थत्वात्। तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः। मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्। अतः सत्यैव माया 'मायां तु

प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति श्रुतेः । 'त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥ योगनिद्रा महामाया' इत्यादिप्रयोगाच्च । प्रकृतितत्त्वाभिमानिदेवता वा माया । उभयथापि सत्यैव माया, न मिथ्येति कृत्वा कथं बन्धमुक्त्यादिव्यवहारस्य मिथ्यात्वं, तद्धेतुमायाया वेति रामानुजीयपूर्वपक्षः ।

अत्रोच्यते—एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मायैवेति मायायाः पारमार्थिकत्वं सत्यत्वं ब्रूते स्म रामानुजः । किमिदं मायानिष्ठं सत्यत्वमविनाशित्वरूपम् ? यद्वा अर्थक्रियाकारिविचित्रकार्यजनकत्वरूपम् ?

नाद्यः- प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि लयस्य त्वयैवोपन्यस्तत्वात् । 'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्कचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम्, सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्', 'अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशि न सन्देहो नाशि द्रव्योपपादितम् ॥ यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च कि'मिति पराशरेणोक्तमिति त्वयैवोदाहृतत्वान्नासत इति श्लोकव्याख्यानावसरे नाशिद्रव्योपपादितस्य नाशित्वेन नाशिनो जगत उपादानस्य प्रकृतेरपि नाशवत्त्वेन भाव्यत्वात्प्रकृतेस्सत्यत्वे तदुपपादितस्य जगतोऽपि सत्यत्वप्रसङ्गात् । ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यदित्यात्मनो ज्ञानाकारस्यैकस्यैव सत्यत्वमन्यस्य प्रकृतित्वादेरज्ञानस्य चासत्यत्वं स्फुटमुक्तं हि पराशरेण । तस्मान्नास्ति मायाया अविनाशित्वरूपं सत्यत्वं त्वन्मतेनापि ।

न द्वितीयः- अर्थक्रियाकारिकार्यजनकत्वस्य सत्यत्वे निद्राया अपि सत्यत्वप्रसङ्गात् । सा हि स्वाप्नप्रपञ्चं सृजति माया यथा जाग्रत्प्रपञ्चं, रज्जुसर्पभ्रमजनकाविद्यापि सत्या स्यादर्थक्रियाकारिकार्यजनकत्वात् । न च रज्जुसर्पादिर्नार्थक्रियाकारीति वाच्यं, भ्रमकम्पादिकारित्वात् । भवतु वा प्रातिभासिकरजतस्य व्यावहारिकरजतवत्कटकाद्यर्थक्रियाकारित्वाभावः, न तावता व्यावहारिकरजतस्य पारमार्थिकसत्यत्वम् । परमार्थतो रजतस्यैवाभावात् । न हि सुषुप्तावात्मनि रजतादिप्रपञ्चः प्रतिभाति । तस्मादर्थक्रियाकारिविचित्रकार्यजनकत्वमात्रेण न मायायाः पारमार्थिकत्वं- परमार्थतो मायाया अभावात् । न हि विनाशि वस्तु परमार्थतोऽवतिष्ठते- परमार्थतोऽवस्थानविनाशयोर्विरुद्धत्वात् । यच्च विनाशि वस्तुतस्तु तन्मिथ्यैव- यथा घटो यथा वा रज्जुसर्पः । तस्माद्विनाशित्वान्मायाऽपि मिथ्यैव । अविनाशित्वमेव सत्यत्वप्रयोजकं- नार्थक्रियाकारित्वादिकमिति सिद्धान्तात् ।

अथ यदीश्वरस्याविनाभूता शक्तिर्माया सत्यैवेश्वरवदित्युच्यते, तच्चासत्—'जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इतीश्वरेण प्रकृतेः त्यक्तत्वश्रवणात् । न ह्यविनाभूता त्यक्तुं शक्यते, नापि सत्येनेश्वरेण त्यक्ता माया सत्या भवितुमर्हति- मायायाः सत्यत्वे च 'मायामेतां तरन्ति ते' (भग- ७-१४) इति मायायास्तर्तव्यत्ववचनं च न सङ्गच्छते । नच सत्यस्यापि नदीजलस्य बाहुभ्यां तरणवत्सत्याया अपि मायायाः प्रपदनेन तरणमुपपद्यत इति वाच्यं, नाशरहितत्वेन मायायाः पारायोगात् । पारप्राप्तेरेव तरणत्वात् । पारस्य च नाशरूपत्वात् । नहि पारे नदीस्वरूपमस्ति । नदीस्वरूपाभावस्यैव पारत्वा-

तद्वन्मायाया अपि पारो नाश एव। नच संसारमण्डले मायास्ति, विष्णुपदे तु नास्ति, अतो मायातरणमुपपद्यत इति वाच्यं, सत्याया विष्णुपदे सत्त्वायोगात्। 'नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः' (भग- २-१६) इति ह्युक्तं भगवता। तथा विष्णुपदे अविद्यमानाया मायायास्सत्त्वं चायुक्तम्। अत एव माया मिथ्येत्युक्तमस्माभिः। या हि सर्वत्र नास्ति सा मिथ्या यथा घटः। व्यतिरेकेण यथा आत्मा। आत्मा हि सर्वत्रास्ति। अत एव तस्य न कदाचिदप्यभावः। अत एव स सत्यः। उक्तं हि पराशरेणापि- 'ज्ञानं सत्यमसत्यमन्य'दिति। तस्मान्माया विनाशित्वान्मिथ्यैव न सत्या।

विचित्रकार्यकरत्वेनास्या मायाशब्दवाच्यत्वमित्येतदस्माकमिष्टमेव- ऐन्द्रजालिकशक्तेरपि विचित्रकार्यकारिण्या मायाशब्दवाच्यत्वात्। सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य मायामयत्वे राक्षसास्त्रादीनां मायामयत्वमस्माकमिष्टमेव। शम्बरस्य मायासहस्रमित्यत्रापि मायाशब्दो मिथ्यार्थ पर एव चक्रनाश्यत्वलक्षणमिथ्यात्वस्य सत्त्वात्। किंचासुरकल्पिता मायाः प्रातिभासिक्य एव रज्जुसर्पादिवन्न पुनर्व्यावहारिक्योपि, ऐन्द्रजालिकादयश्च प्रातिभासिक्य एव।

यदुक्तमैन्द्रजालिकमणिमन्त्रादिकल्पितार्थानां मिथ्यात्वेऽपि मणिमन्त्रादिरूपा माया सत्यैवेति तदपहासास्पदम्। सर्वत्र शक्तेरेव मायापदवाच्यत्वादीश्वरशक्तिर्मायेति त्वयाऽप्यभ्युपगम्यत्वात्, मणिमन्त्रादिगतविचित्रशक्तेश्च मायायाः विचित्रकार्यानुमेयायास्सत्यत्वस्य दुर्वचत्वात्, मिथ्याकार्यजनकशक्तेरमिथ्यात्वस्यासम्भवात्, शक्तेस्सत्यत्वे तत्कार्यस्यापि सत्यत्वापत्तेः, गन्धर्वनगरादिकार्यानुमेयाया मणिमन्त्रादिशक्तेः कार्यकाल एव सत्त्वेन कार्यकालात्प्राक्पश्चाच्चाभावेन रज्जुसर्पस्येव प्रातिभासिकत्वसिद्धेः; प्रातिभासिकत्वस्यैव मिथ्यात्वात्। इन्द्रजालशक्तिमत्सु मणिमन्त्रादिषु मायाशब्दवाच्यत्वे सति ऐन्द्रजालिकेपि तद्वाच्यत्वप्रसङ्गात्, लोके तथा प्रसिद्ध्यभावात्, न ह्यैन्द्रजालिकं तन्मण्यादिकं वा लोको मायेति प्रपद्यते, किं तर्हीन्द्रजालमेव। मण्यादिकं तु मायासाधनमिति प्रत्येति। पिञ्छाभ्रमणमात्रेण ऐन्द्रजालिको गगने गन्धर्वनगरं निर्मातीत्युक्तौ पिञ्छाभ्रमणपदस्य मायेत्यर्थ इति नहि कोपि विवेकी ब्रूते, किं तर्हि मायामयत्वाद्गन्धर्वनगरमेव मायेति वक्ति। पिञ्छाभ्रमणं तु तादृशमायाजननसाधनमिति। तथा च मणिमन्त्रादयो मायावत्पदार्था एव, नतु माया। मणिमन्त्रादिशक्तिस्तु माया, सा तु मणिमन्त्रादेस्सकाशात्पृथक्सत्त्वासत्त्वाभ्यां दुर्निरूपेति मिथ्यैव।

यत्त्वर्थस्य मिथ्यात्वेपि तद्विषयबुद्धिः पारमार्थिकीति, तदसत्—बुद्धेः पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वानां विषयाधीनत्वात्। ब्रह्मेति बुद्धिः पारमार्थिकी विषयस्य ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वात्। घट इति बुद्धिर्व्यावहारिकी- विषयस्य घटस्य व्यावहारिकत्वात्। रज्जौ सर्प इति बुद्धिः प्रातिभासिकी— विषयस्य रज्जुसर्पस्य प्रातिभासिकत्वादिति सिद्धान्तात्। विषयस्यैव मिथ्यात्वे तद्विषयकविज्ञानस्य सत्यत्वं ह्ययुक्तम्। अन्यथा भ्रमप्रमाज्ञानयोरैक्यप्रसङ्गात्। नच भ्रान्तिज्ञानमपि स्वरूपतः सत्यमिति वाच्यं, रज्जावयं सर्प इति ज्ञाने विषयस्य सर्पस्यासत्यत्वे अयं सर्प इति ज्ञानस्य कथं सत्यत्वम्? यत्तु विषयातिरिक्तं शुद्धं ज्ञानस्वरूपं तदात्मैव- तस्य चोत्पादकं किमपि नास्ति- अजत्वादविक्रियत्वाच्चात्मनः; अतो न

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

बहूनामिति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान् प्राप्तपरि-

---

मिथ्यार्थविषयस्य ज्ञानस्य पारमार्थिकत्वं तदभाववति तत्प्रकारकानुभवोऽयथार्थानुभव इति न्यायशास्त्राच्च, विषयसत्यत्वासत्यत्वयोरेव ज्ञानसत्यत्वासत्यत्वप्रयोजकत्वस्य लोकतस्सिद्धत्वाच्च । एवं मिथ्यार्थविषयज्ञानस्यापि सत्यत्वे अग्निना सिञ्चेदिति वाक्यजन्यज्ञानस्यापि सत्यत्वापत्तेरप्रामाण्यमेव स्यात्सर्पस्य ।

तस्मादनिर्वचनीयेश्वरशक्तिरेव माया- इन्द्रजालशक्तिवदेवमनिर्वचनीयत्वादेव मायाकार्ये जगत्यपि मायात्वव्यवहारः (अनिर्वचनीयत्वं मिथ्यात्वस्य लक्षणम्) ।

न चैवं 'ऋते मायां विशालाक्षी'मित्यादिप्रयोगानिर्वाह इति वाच्यं, मायावत्यां विशालाक्ष्यां मायाशब्दप्रयोगात् । अन्यथा लक्ष्म्याद्याकारपरिणतमायावच्छिन्नचैतन्ये कथं मायाशब्दप्रयोगस्स्यात् ? न हि लक्ष्म्यादयश्चैतन्यशून्यजडप्रकृतिरूपाः । न च प्रकृतिरपि चेतनैवेति वाच्यं, 'ईक्षतेर्नाशब्द'(ब्र- सू- १-१-५)मिति प्रकृतेरचेतनत्वस्य शारीरकसूत्रे सिद्धान्तितत्वात् । लक्ष्मीपार्वत्यादीनां ब्रह्मविष्ण्वादीनां वा शरीरगत एव स्त्रीत्वपुंस्त्वभेदो न त्वात्मगत इति कथं लक्ष्म्यादीनां स्त्रीणां प्रकृतित्वं, ब्रह्मादीनां पुंसामीश्वरत्वं च ? न कथमपि । जगन्नियमनादिकं तु विष्णोरिव लक्ष्म्या अपि सङ्गच्छत एवात्मत्वात्, अतो विष्णुरिव लक्ष्मीरपीश्वर एव, न माया । एवं ईश्वरत्वेन मायावत्त्वादेव लक्ष्म्यां मायाशब्दप्रयोगः । यदा तु लक्ष्म्या ईश्वरशक्तित्वेन परिग्रहस्तदा लक्ष्मीर्मायैव, न त्वीश्वरः- विवक्षाधीनत्वाच्छब्दप्रवृत्तेः ।

कथमन्यथा 'तव पूर्वपरिग्रहा'मित्युच्येत ? पूर्वपरिग्रहत्वं लक्ष्म्या विष्णोरनपायिन्याः परिग्रहात्प्राग्विष्णोर्मायावित्वासिद्धेः । नच प्रकृतिर्देहाद्याकारपरिणता, माया तु तदभिमानिदेवता लक्ष्मीरिति वाच्यं, देहाद्याकारपरिणतप्रकृतेरेव मायात्वात्, अग्न्यादीनां वागाद्यभिमानिदेवतात्वात्, विराट्पुरुषस्यैव कृत्स्नप्रपञ्चाभिमानिदेवतात्वात्, लक्ष्म्या एव विराट्पुरुषत्वे तल्लाभेऽपि मायात्वालाभात् । सति तु मायात्वे लक्ष्म्या अपि मिथ्यात्वापत्तेः । न हि निर्विशेषचैतन्यरूपा लक्ष्मीर्माया भवितुमर्हति, किं तु मायाविन्येव जगज्जननादिसामर्थ्यरूपमायाया लक्ष्म्यामपि सत्त्वात् ।

तस्माल्लक्ष्म्याश्शक्तिरेव माया, न तु लक्ष्मीः । सा च शक्तिः 'निस्तत्त्वा कार्यगम्याऽस्य शक्तिर्मायाग्निशक्तिव'दिति पञ्चदश्युक्तरीत्या निस्तत्त्वा मिथ्यैव । तदेवं मायामयत्वाद्बन्धमुक्त्यादिव्यवहारस्य मिथ्यात्वं सुस्थितम् ॥१८॥

बहूनामिति । पुरुषः बहूनां जन्मनामन्ते वासुदेवस्सर्वमिति ज्ञानवान् सन् मां प्रपद्यते । यद्वा पुरुषः बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् सन् वासुदेवस्सर्वमिति मां प्रपद्यते । अथ वा बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् पुरुषः वासुदेवस्सर्वमिति मां प्रपद्यते । स महात्मा सुदुर्लभः ।

पशुपक्ष्यादिबहुजन्मान्त इति भ्रान्तिवारणायाह—ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामिति । आत्म-

पाकज्ञानः मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथम् ? वासुदेवस्सर्वमिति । य एवं

साक्षात्कारजनकयोगादिसुकृतजन्यसंस्काराश्रयाणामित्यर्थः । अनेकेषु सहस्रेषु मनुष्यजन्मसु प्राग्योगी कर्मी वा भूत्वा वेदान्तविचारं वा कृत्वा ज्ञानार्थसंस्कारमुपचित्येदानीं जन्मनि तत्संस्कारवशाद्वेदान्तविचारे प्रवृत्त्य ज्ञानं प्राप्तवानित्यर्थः । किं तद्ज्ञानमत आह—**परिपाकेति** । फलभूतमात्मसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं प्राप्त इत्यर्थः । आत्मैवेदं सर्वमित्यारिकां ज्ञानस्य परां काष्ठां प्राप्त इति वा । प्रपद्यते निरन्तरं भजते साक्षात्करोतीति वा ।

कथं प्रपद्यत इत्याक्षिपति—**कथमिति** । कथं ज्ञानवानिति वाऽऽक्षिपति—**कथमिति** । सर्वस्य वासुदेवत्वे स्वस्यापि वासुदेवत्वं सिद्धमिति भावः । यद्वा सर्वमप्यहमेव ममैव वासुदेवत्वात्सर्वस्य च वासुदेवमयत्वादिति भावः । वसति सर्वभूतेष्विति वासुः, दीव्यति स्वयं प्रकाशत इति देवः, वासुश्चासौ देवो वासुदेव आत्मा- आत्मन एव सर्वान्तरत्वात् स्वयंप्रभत्वाच । दीपादिप्रातिलोम्येनाञ्चति भासत इति प्रत्यक्, दीपादयो हि स्वात्मानमन्यांश्च परस्मै भासयन्ति । आत्मा तु स्वात्मानमन्यांश्च स्वस्मै भासयतीति दीपादिप्रातिलोम्यादात्मा प्रत्यक्छब्दवाच्यः । यद्वा प्रति सर्वमञ्चति गच्छति व्याप्नोति जानातीति वा प्रत्यक्, सर्वव्यापी सर्वसाक्षी चेत्यर्थः । अतति सर्वं व्याप्नोतीत्यात्मा, उभयोः कर्मधारयः । प्रत्यगात्मा अहंशब्दलक्ष्यार्थः कूटस्थः; तच्छब्दलक्ष्यार्थस्तु परमात्मा; उभयोश्च चिन्मात्रत्वादेकत्वं 'तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मी'त्यादिश्रुतिसिद्धम् । अतएव भाष्ये कचिद्वासुदेवं परमात्मानं कचित्प्रत्यगात्मानं च प्रतिपादयति भाष्यकारः । प्रत्यगात्मपरमात्मशब्दयोरेकार्थवाचित्वाभिप्रायात् ।

स इति तच्छब्दार्थमाह—**य इति** । सर्वेषामात्मा सर्वात्मा तं सर्वभूतात्मभूतमित्यर्थः । नारायणं परमात्मानं वासुदेवमेवमुक्तरीत्या वासुदेवस्सर्वमिति विषयेत्यर्थः । यः प्रपद्यते स इत्यर्थः ।

महात्मा समाभ्यधिकरहितः, समाभ्यधिकराहित्यं हि महत्त्वं; तच्चात्मनः स्वतस्सिद्धमेव । आत्मान्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन तस्य समाभ्यधिकवस्तुरहितत्वात् । आत्माण्यं वस्तु तु जगदस्त्येव यावद्व्यवहारम् । व्यवहारेऽपि आत्मनस्समधिकं वा वस्तु नास्ति । आत्मन एकस्यैव चेतनत्वादीश्वरत्वाच्च । आत्मान्यस्य जगतोऽचेतनत्वात्परतन्त्रत्वाच्चेति भावः । अत उक्तं 'न तत्समोऽन्योऽस्त्यभ्यधिको'वेति । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेरिति भावः । न च ईश्वरपरा सा श्रुतिर्न ज्ञानिपरेति वाच्यं, ज्ञानिन आत्मत्वादात्मन ईश्वरत्वाच्च सर्वासामपीश्वरपरश्रुतीनां ज्ञानिनि समन्वयलाभात् । यथा अज्ञानिनि जीवे सर्वजीवश्रुतिसमन्वयलाभः ।

नन्वज्ञस्य जीवत्वमनुभवसिद्धं, प्राज्ञस्येश्वरत्वं तु नानुभवसिद्धं, यस्मिन् कस्मिन्नपि ज्ञानिनि सर्वज्ञत्वसत्यकामत्वादीश्वरधर्माणामनुपलम्भादिति चेत्, **उच्यते**—सर्वं ब्रह्मेति ज्ञानमेव सर्वज्ञत्वं, न तु सर्वप्रपञ्चद्रष्टृत्वम् । तथा सत्ये आत्मनि काम एव सत्यकामत्वं, न त्वमोघतृष्णत्वम् । तच्च ज्ञानिनि दृश्यत एवेति ।

अथ वा ये सर्वज्ञत्वादयो धर्मा भवद्भिरीश्वरे दृश्यन्ते न ते धर्मा ईश्वरगताः, किं तु मायागता एव- सच्चिदानन्दा एवेश्वरगतधर्माः । ते तु ज्ञानिन्यपि सन्तीति ।

यद्वा विष्ण्वादिशरीरोपाधिके आत्मनि ये सर्वज्ञत्वादिधर्मास्सन्ति ते ज्ञानिशरीरोपाधिकेऽप्यात्मनि सन्त्येव- आत्मन एकत्वात् । नचैवमज्ञानिशरीरोपाधिकेऽप्यात्मनि सन्तीति वाच्यं, इष्टापत्तेः । परं तु अज्ञ आत्मानं न वेत्तीत्यत उक्तम्— ज्ञानिशरीरोपाधिकेति । तथा च एकस्यैवात्मन ईश्वरस्य विष्ण्वादिशरीरप्रदेशेषु सर्वज्ञत्वाद्युपलम्भः । अस्मदादिशरीरदेशेषु तु किञ्चिदज्ञत्वाद्युपलम्भः । इयं च निष्प्रदेशे आत्मनि प्रदेशकल्पना मायिकैव । यथा एकस्मिन्नेव गगने क्वचित्प्रदेशे बहुजलमेघोपलम्भः, क्वचिन्निर्जलमेघोपलम्भः तद्वत् । अतो न जीवेश्वरभेदावकाशः सर्वज्ञत्वादिधर्मनिमित्तः कल्पयितुं शक्यते आत्मनि पूर्णे एकरूपे ।

वस्तुतस्तु हिरण्यगर्भचतुर्भुजत्रिलोचनषडाननगजाननलक्ष्मीपार्वतीसरस्वतीप्रभृतयः इन्द्रयमवरुणादयः आदित्यचन्द्राग्न्यादयः पितरो वसवस्सिद्धसाध्यादयो मनुष्याः पशुपक्षिसरीसृपकीटादयः व्रीहिवृक्षलतादयः स्थावराश्च सर्वेऽपि प्राणिनः जीवा एव- 'जीवप्राणधारणे' इति धातोः प्राणित्वस्य प्राणधारणस्य जीवधर्मत्वात् । 'अप्राणोऽह्यमनाश्शुभ्र' इति श्रुत्या ईश्वरस्याप्राणत्वाच्च । न चाप्राणाः पाषाणादय ईश्वर इति वाच्यं, तेषां शुभ्रत्वभारूपत्वाद्यभावात् । हिरण्यगर्भादीनां जीवत्वस्य सूत्रभाष्यादिसिद्धत्वात् । 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे' इति श्रुत्या हिरण्यगर्भस्यैव प्रथमजीवस्योक्तत्वात् । चतुर्भुजादीनां सर्वेषां हिरण्यगर्भसन्ततिगतत्वात् । विराट्पुरुषस्यापि हिरण्यगर्भपुत्रत्वात् । हिरण्यगर्भश्च सत्यलोकस्वामी ब्रह्मा । ईश्वरो हि स्वयमविकारी सन् हिरण्यगर्भादिद्वारेण सृष्ट्यादिकं करोति । अत एव 'धाता यथापूर्वमकल्पय'दिति हिरण्यगर्भस्य स्रष्टृत्वमुपपद्यते ।

एवं चतुर्भुजत्रिलोचनयो रक्षकत्वनाशकत्वे । त्रयोऽपीमे सत्यलोकाधिपतय एवेति केचित् । एकस्यैव सत्यलोकस्य सत्यवैकुण्ठकैलासात्मना भेदादिति । यथैकैव भूः भारतादिखण्डभेदभिन्ना । वैकुण्ठकैलासौ सत्यादर्वाक्तनावित्यन्ये । अयमेव सत्यलोकः सगुणमुक्तिक्षेत्रमिति व्यवह्रियते । इमे ब्रह्मविष्णुरुद्रास्त्रयोऽपि स्वयम्भुव इति केचित् । हिरण्यगर्भ एव स्वयम्भूः विष्णुरुद्रौ तत्पुत्राविति परे । विष्णुः स्वयम्भूः, ब्रह्मा तत्पुत्रो रुद्रस्तु तत्पौत्र इत्यपरे । रुद्रस्स्वयम्भूः, ब्रह्मविष्णू तत्पुत्रावित्यन्ये । स्वयं प्रभवत्वेऽपि मायाया इवैषामुत्पत्तिलक्षणो विकारोऽस्त्येव । स्वयं भवति जायत इति स्वयम्भूरिति व्युत्पत्तेः । मायामयत्वाच्च तद्विग्रहादीनाम् । ततश्च सर्वथा शरीरेन्द्रियप्राणमनोभृत एते त्रयोपि कार्यत्वाज्जीवा एव । एक एव ह्यज ईश्वरः- अशरीरत्वात्तस्य जन्मायोगात् । सशरीराणां च जन्ममरणयोरवर्जनीयत्वाज्जन्ममरणादिविकारशालिनो ये ते जीवास्संसारिण एवेति सिद्धान्तात् । हिरण्यगर्भस्य द्विपरार्धावसायित्वेन नाशश्रवणात् । तस्मादर्वाक्तनानां ब्रह्मदिनप्रलयादिष्वेव नाशसम्भवात् । एवं हिरण्यगर्भस्यैव जन्ममृत्युग्रस्तत्वेन जीवत्वे तत्सृष्टानामिन्द्रादीनां देवानां दक्षादीनां प्रजापतीनां सनकादीनां परमहंसानां नारदादीनामृषीणां पितृसिद्धसाध्यादीनां मनुष्यपशुपक्ष्यादीनां वृक्षादीनां वा

जन्ममृत्युग्रस्तानां जीवत्वे का विप्रतिपत्तिः ? न कापीत्यर्थः । एवं रामकृष्णाद्यवताराश्च वैष्णवाश्शरीरित्वेन जन्मजरामरणसुखदुःखादिविकारग्रस्तत्वाज्जीवा एव । विष्णोरेव शरीरित्वेन लक्ष्मीवियोगसंयोगादिसुखदुःखादिमत्त्वेन च जीवत्वे का पुनस्तदवताराणां जीवत्वे विप्रतिपत्ती रामकृष्णादीनाम् ? तथा च जन्मादिविकारवत्त्वस्य जीवलिङ्गत्वात्सशरीरस्य च जन्मादिविकारवत्त्वात्सशरीरा ब्रह्मविष्ण्वादयस्सर्वेऽपि जीवा एव । अशरीर एक एवात्मा । एवंस्थिते जीवेश्वरविभागे ये सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वोपलक्षितेश्वरत्वेन तवान्यस्य वा अभिमताः ब्रह्मविष्णुरुद्रादयस्ते सर्वेपि जीवा एवेति कथं जीवस्यासार्वज्ञत्वासर्वशक्तित्वासम्भवः ? कथं वा निर्विकारे ईश्वरे निर्धर्मके सर्वज्ञत्वादिसम्भवः ? तस्मात् किंचिदूज्ञत्वादिगुणवानिव सर्वज्ञत्वादिगुणवानपि जीव एवेश्वरः । ब्रह्मादिष्वीश्वरत्वव्यवहारस्तु भूपालादिषु नृणामीश्वरत्वव्यवहारवत् । जीवोपि भूपालो यथा प्रजाः पालयन्नीश्वर इत्युच्यते, तथा ब्रह्मादिरपि लोकान् सृजन् अवन् हरंश्चेश्वर इत्युच्यते । नच 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुत्या सृष्टिस्थितिलयानामीश्वरधर्मत्वमुक्तमिति वाच्यं, अस्मदादिशरीरसृष्टिस्थितिलयहेतुब्रह्मादिजीवसृष्टिस्थितिलयहेतुत्वेन परमकारणत्वादीश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यवहारः । यथा पुत्रदेहसृष्टिहेतुं पितृदेहं सृष्टवतः पितामहदेहस्य पुत्रदेहस्रष्टृत्वं तद्वत् । यथा वा भूखण्डपालकराजाधिराजस्य भूपालकत्वं तद्वत् । यथा प्रजापतिद्वारा हिरण्यगर्भस्य जगत्स्रष्टृत्वं तथा हिरण्यगर्भद्वारा जगत्स्रष्टृत्वमीश्वरस्येति बोध्यम् । हिरण्यगर्भाद्याकारपरिणतमायाधिष्ठानत्वाद्वा हिरण्यगर्भादिस्तम्बान्तजगदाकारेण विवर्तमानत्वाद्वा । तस्माद्धिरण्यगर्भादिस्तम्बान्तयावच्छरीरिजातस्य सिद्धं जीवत्वम् । तत्र केषांचित्सर्वज्ञत्वं केषां चित् किञ्चिदूज्ञत्वं च तरतमभावेन सिद्धम् । अतो न ज्ञानिन्यात्मनीश्वरधर्मसर्वज्ञत्वाद्यसम्भवदोषः- सर्वज्ञत्वादीनामीश्वरधर्मत्वाभावात्, जीवधर्मत्वाच्च । बुद्धिधर्मा हि ते । साभासबुद्धयश्च जीवास्संसारिणः । नच 'सर्वज्ञस्सर्ववि'दिति श्रुतिविरोधः, सर्वावभासकत्वलक्षणसर्वज्ञत्वस्य तत्र विवक्षितत्वात् ।

अथ वा क्षेत्रशब्दवाच्यं सर्वं जगदात्मैक एव जानातीति स क्षेत्रज्ञस्सर्वज्ञ एव । य एनं क्षेत्रज्ञमात्मानं वेद स ज्ञान्यपि सर्वज्ञ एव । एवं क्षेत्रज्ञात्मवित्त्वादेव हिरण्यगर्भादीनां सर्वज्ञेश्वरत्वम् । न च हिरण्यगर्भादयो जीवा इति पूर्वोक्तविरोधः, कार्यकरणसङ्घाताभिमानिदृष्ट्या तेषां जीवत्वमात्मदृष्ट्या त्वीश्वरत्वमिति सिद्धान्तेनाविरोधात् । यं कार्यकरणसङ्घातं चतुर्मुखत्वचतुर्भुजत्वत्रिलोचनत्वद्विभुजत्वचतुष्पात्त्वादिविशेषवन्तं त्वं ब्रह्मविष्णुरुद्रमनुष्यपश्वादिं मन्यसे, स सर्वोपि जीव एव विकारित्वात् । यस्तु तस्य सर्वस्यान्तर आत्माऽदृश्यस्य द्रष्टा क्षेत्रज्ञ आत्मा ईश्वरः, स चैक एवेति ज्ञानी ईश्वर एवात्मत्वात् । अज्ञास्तु जीवा एवानात्मत्वात् । कार्यकरणसङ्घातं हि ते अनात्मानमात्मानं मन्यन्ते । श्रुतयश्च- हिरण्यगर्भादीन् कचिदीश्वरान् ब्रुवन्ति आत्मदृष्ट्या, कचिज्जीवान् ब्रुवन्ति सङ्घातदृष्ट्येति न विरोधः ।

नन्वेवं संसारिजीवस्यासंसार्यात्मनश्च भेदे सिद्धे कथमद्वैतसिद्धिरिति चेदुच्यते—यस्सङ्घातमात्मानं मन्यते स सङ्घाताभिमानी जीव एव वेदान्तश्रवणादिना ज्ञातविवेकस्सन् सङ्घातातिरिक्तक्षेत्रज्ञमेवात्मानं मन्यते । ततश्च क्षेत्रज्ञ आत्मैव भवति । तथा च जीवस्यैव वस्तुतः क्षेत्रज्ञत्वादद्वैतसिद्धिः ।

सर्वात्मानं मां नारायणं प्रपद्यते स महात्मा; न तत्समोऽन्योस्ति, अधिको वा । अतः सुदुर्लभः, 'मनुष्याणां सहस्रे'ष्विति हि उक्तम् ॥१९॥

आत्मैव सर्वं वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियतास्स्वया ॥२०॥

कामैरिति । कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञानाः अपहृतविवेकविज्ञानाः; प्रपद्यन्ते अन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनः अन्याः देवताः; तं तं नियमं देवताराधनाय प्रसिद्धो

ननु यस्सङ्घातं क्षेत्रज्ञं वा आत्मानं मन्यते स किमात्मा? उतान्यः? नाद्यः- आत्मनस्तथाविध मननासम्भवात् । नान्त्यः- अन्यस्य आत्मबुद्ध्ययोगात् क्षेत्रज्ञे । तद्योगे वा तद्बुद्धेर्भ्रान्तिरूपत्वादिति चेन्नैवम्—आत्मैव मायया प्राप्तजीवभावस्सन्नात्मानं मायया सङ्घातं मन्यते, विद्यया त्वात्मानं क्षेत्रज्ञं कूटस्थमिति । यथा पुरुष आत्मानं निद्रया हस्त्यादिरूपं मन्यते, प्रबोधे ननु यथापूर्वं मनुष्यं तद्वत् । नच कथमपि कार्यात्मनः माययापि विकारिजीवत्वमिति वाच्यं, मायायां तर्काद्यसम्भवात् । रज्ज्वादेरपि मायया सर्पाद्याकारेण प्रतीयमानत्वात् । वस्तुत आत्मनि जीवत्वासम्भवस्य चास्माकमलङ्कारत्वात् ;

तस्मादेक एवात्मा क्षेत्रज्ञ ईश्वरः मायया हिरण्यगर्भादिस्तम्बान्तशरीरिजीवभावमापन्नस्सन् बद्ध इव मुमुक्षुरिव मोक्षाय यतमान इव प्रतिभाति; मुक्त इति च व्यवह्रियते; वस्तुतस्तु नात्मनि बद्धमुक्तादिव्यवहारः- 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो नच साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थ'तेति शास्त्रात् । य एवमात्मतत्त्ववित्स ज्ञानी सर्वज्ञ ईश्वर आत्मा नारायण एव ।

एवंविधश्च ज्ञानी दुर्लभ एवेत्याह—**अत इति** । अनेकजन्मसञ्चितज्ञानार्थसंस्कारपरिपाकजन्यत्वादात्मज्ञानस्येत्यर्थः । स ज्ञानी सुष्ठु दुर्लभः प्राप्तुमशक्यः । अस्य दुर्लभत्वे पूर्वोक्तगीतावाक्यमेव प्रमाणयति—**मनुष्याणामिति** । अनेकसहस्रेष्वपि मनुष्येषु तत्त्वविदेकोपि लभ्येत वा नवेति भावः । एवं ज्ञानिदौर्लभ्योक्त्या आत्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वं सिद्धं, तेन च आत्मनो दुर्लभत्वं सिद्ध्यति । इदं चात्मनो दुर्लभत्वमाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति प्रागेवोक्तम् । अहो भगवन्माया ! यतः सर्वात्मभूतत्वेन सर्वप्रत्यक्षं सर्वसुलभमपि कूटस्थचैतन्यमासीत्परोक्षं सुदुर्लभम् । यतश्चात्मन्यप्यनात्मभ्रमोऽनात्मन्यप्यात्मभ्रमो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषां जीवानाम् ॥१९॥

कामैरिति । ननु सर्वोपि आत्मैव वासुदेवस्सर्वमिति कुतो न प्रतिपद्यत इत्याक्षिपति—**आत्मैवेति** । वासुदेव आत्मैव सर्वमित्येवमप्रतिपत्तौ प्रतिपत्त्यभावे, सर्वस्येति शेषः । अन्यदेवता इति किमपेक्षयान्यत्वमत आह—**आत्मनो वासुदेवादिति** । देवता इत्येवालं मनुष्यपश्वादिवद्देवतानामप्यनात्मत्वाद्देवत्वादेश्शरीरधर्मत्वात् । अन्यशब्दस्तु स्पष्टार्थः । आत्मनस्सकाशादनात्मानो देवा अन्या इति देवतानामनात्मतां स्फुटयितुमन्यशब्दप्रयोग इति भावः ।

यो यो नियमस्तं तं आस्थाय आश्रित्य अधिष्ठाय प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कार विशेषेण नियताः नियमिताः; स्वया आत्मीयया ॥२०॥

यो यो यां यां देवतां जन्मान्तरे आराधितवान् तत्संस्कारवशादिह जन्मनि स स तां तां भजः इत्याह—**प्रकृत्या नियाः स्वयेति** ।

अत्र रामानुजः—प्रकृत्या पापवासनया नियता अन्यदेवता विष्णुव्यतिरिक्तेन्द्रादिदेवत आश्रित्यार्चयन्ते इति,

तदसत्—पापवासनया नियतानां देवताभजनायोगात्, देवतानाराधकानां नास्तिकानां पापिनां सत्त्वात्, विष्णुदेवाराधनवदिन्द्ररुद्रादिदेवाराधनस्यापि पुण्यवासनाप्रयुक्तत्वात्, इन्द्रादिदेववद्विष्णुदेवस्यापि देवत्वजातिमत्त्वेन तदाराधकस्य रुद्रादिदेवाराधकेभ्य उत्कर्षस्य दुर्वचत्वात् । यथा विष्णुविग्रहश्शुद्धसत्त्वमयस्तथा शिवविग्रहोऽपि शुद्धसत्त्वमय एव । एवं ब्रह्मादिविग्रहा अपि सत्त्वमया एवेति वैष्णवशैवहैरण्यगर्भकौमारशाक्तेयादिप्रवादात्, नृसिंहाद्यवतारेषु विष्णोरपि तमोगुणदर्शनात्, दक्षिणामूर्त्याद्यवतारेषु शिवस्यापि सत्त्वगुणदर्शनात् ।

एकस्यैवेश्वरस्यात्मनः मायाविनः मायानिष्ठसत्त्वादिगुणभेदेन स्रष्टृत्वविवक्षायां ब्रह्मेति, पालकत्वविवक्षायां विष्णुरिति, संहर्तृत्वविवक्षायां रुद्र इति च नामभिर्व्यवहारः, न तु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शरीरिणामीश्वरत्वं शरीरित्वेश्वरत्वयोर्विरुद्धत्वादिति सिद्धान्तेन विष्णुदेवस्य सत्त्वमयत्वं, ब्रह्मदेवस्य राजसत्वं, रुद्रदेवस्य तामसत्वं वा कल्पयितुमशक्यं हि- सर्वेषामपि देवानां सात्त्विकत्वान्मनुष्याणां राजसत्वाद्वृक्षादीनां तामसत्वाच्च सत्त्वगुणोद्रेकं विना देवजन्मायोगात् ।

मलिनसत्त्वात्मकाविद्या हि जीवोपाधिश्शुद्धसत्त्वात्मिका तु मायेश्वरोपाधिरिति स्थिते कथं मायोपाधिकयोर्ब्रह्मरुद्रयो राजसतामसत्वे ? कथं वा एकस्येश्वरस्य त्रित्वप्रसक्तिः ? तस्मान्न ब्रह्मविष्णुरुद्रास्त्रयोऽपि शरीरिण ईश्वरभूताः, किं तर्हि एकस्यैवेश्वरस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रनामानि सृष्टिस्थितिसंहारप्रयुक्तानि । ततश्च अन्यदेवतापदेनैव विष्णुदेवोऽपीन्द्ररुद्रब्रह्मादिदेववद्गृह्यते देवत्वात् । तस्य च विष्णुदेवस्यान्यत्वमात्मापेक्षयास्ति । अनात्मत्वाद्देवस्य मनुष्यादिवत् । एवमात्मनोऽन्यान्विष्णुं रुद्रं ब्रह्माणमन्यं वा यो य उपास्ते स सर्वोपि तत्कामहृतज्ञान एव- यो निष्कामो मोक्षकामो वा स एक एवात्मानमुपास्ते प्रपद्यते वा; ये तु चित्तशुद्ध्यर्थं निष्कामा अपि विष्ण्वादीनुपासते ते तु मध्यस्था एव; न त्वज्ञानाः प्राज्ञा इति बोध्यम् । साकारब्रह्मोपासनत्वात्तस्य ।

न च 'मोक्षमिच्छेज्जनार्दना'दिति स्मरणाद्विष्णूपासनं मोक्षप्रदमिति वाच्यं, तत्र जनार्दनशब्दस्यात्मवाचित्वात् । अथ वा चित्तशुद्धिद्वारा विष्णूपासनं ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षप्रदमिति । एवं 'ज्ञानं महेश्वरादिच्छे'दिति महेश्वरोपासनस्यापि ज्ञानप्रदत्वमुक्तमेव ।

किं बहुना ? निष्कामस्सन् यं कमपि देवं सर्वेश्वरत्वेनोपास्ते चेत्तेन चित्तशुद्धिर्भवेदेव, न तु विष्णुमेवेत्यादिर्नियमः- निर्गुणब्रह्मणि कल्पितानां सर्वासां व्यक्तीनां सगुणब्रह्मत्वेन व्यपदेशात्- मायया

तेषां च कामिनाम्—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

य इति । यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तः भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति, तस्य तस्य कामिनः अचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि॥२१॥

शरीरेन्द्रियादियुक्तं ब्रह्म हि सगुणब्रह्म । इदं सगुणब्रह्मत्वं पाषाणदार्वादिष्वप्यस्ति । कथमन्यथा श्रीरङ्गनायकजगन्नाथस्वाम्यादीनां सगुणब्रह्मत्वम् ? परंत्वज्ञाः पाषाणादिकं सगुणब्रह्मेति न जानन्ति, किं तु पाषाणत्वादिरूपेणैव प्रतिपद्यन्ते । अत एव 'वासुदेवस्सर्वमिति, स महात्मा सुदुर्लभ' इत्युक्तम् ।

न च निर्गुणब्रह्मविदेव महात्मेति वाच्यं, निर्गुणब्रह्मविदेव सगुणब्रह्मविच्च । न हि निर्गुणत्वसगुणत्वयोर्भेदेऽपि ब्रह्मभेदः । निर्गुणमेकमेव ब्रह्म सर्वजगद्रूपेण सगुणं सत्परिणतं माययेति यो वेद स एव हि ब्रह्मवित् । स एव महात्मा ।

तस्मादिन्द्रादिदेववद्विष्णुदेवोऽप्यनात्मैव । अथ वा विष्णुदेववदिन्द्रादिदेवोऽपि सगुणब्रह्मैवेति न रुद्रादिदेवोपासनापेक्षया विष्णुदेवोपासनस्य प्राशस्त्यं, किं तु सर्वदेवभजनापेक्षया आत्मभजनमेव प्रशस्तमिति स्थितम् ॥२०॥

यो य इति । तेषां च कामिनां मध्ये तनुं देवतामित्यर्थः । आत्मनि देवतात्वादिजात्यभावात् । शरीर एव तत्सत्त्वात् । अनेन च ये देवतोपासकास्ते अनृतजडदुःखात्मकशरीरोपासका एव, न त्वात्मोपासका इति स्पष्टम् । यो यो भक्तः यां यां तनुं श्रद्धया अर्चितुमिच्छति तस्य तस्य तामेव श्रद्धामहमचलां विदधामि; तामेव तत्तद्देवताविषयामेवेत्यर्थः ।

अत्र रामानुजः—यां यामादित्यादिरूपामन्तर्यामिणो मम तनुमिति । 'य आदित्ये तिष्ठन् यस्यादित्यश्शरीर'मिति श्रुतेरित्याह । तदस्मन्मतरीत्या युक्तमपि स्वमतरीत्या विरुद्धमेव ।

तथाहि- चिदचिद्विशिष्टस्सकलकल्याणगुणनिलयः दिव्यमङ्गलविग्रहो हि विष्णुः शङ्खचक्रादिदिव्यायुधधरः परमेश्वरस्तव मते, तस्य कथमन्तर्यामित्वम् ? कथं वा आदित्यादिशरीरवत्त्वम् ? आदित्यादिशरीराणि हि तत्तदभिमानिजीवसम्बन्धीनि, तत्तच्छरीरसम्बन्धादेवादित्यादीनां जीवत्वव्यवहारात् । जीवस्य च शारीरकत्वस्य शारीरकसूत्रभाष्यादौ स्थापितत्वात् ।

न चादित्यादिशरीरेषु आदित्यादिजीवास्सन्ति, तेष्वीश्वरोऽस्तीति वाच्यं, अणुपरिमाणेषु निरवयवेषु च जीवेषु दिव्यमङ्गलविग्रहस्येश्वरस्य सत्त्वायोगान्मध्यमपरिमाणस्य चिदचिद्विशिष्टस्य च चिदन्तस्थित्ययोगात् ।

अस्मन्मतरीत्या तु सर्वात्मन ईश्वरस्य सर्वमपि शरीरभूतमेवेति सर्वस्येश्वरतनुत्वोपपत्तिः । नचैवं सर्वस्यापीश्वरशरीरत्वे अशरीरेश्वरश्रुतिविरोध इति वाच्यं, वस्तुतोऽशरीरस्यापीश्वरस्य मायया सशरीरत्वमिति सिद्धान्तात् । नच माययाप्यशरीरस्य कथं सशरीरत्वसम्भव इति वाच्यं, मायायां सर्वसम्भवात् । असम्भावितसर्वार्थसम्भावनस्यैव मायात्वात् ॥२१॥

यथैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतः यो यः यां यां देवतातनुं श्रद्धया अर्चितुमिच्छति—

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्हितान् ॥२२॥

स इति । स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तस्सन्, तस्याः देवतातन्वाः राधनं आराधनमीहते चेष्टते लभते च; ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामान् ईप्सितान् मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निर्मितान् हि यस्मात्ते भगवता विहिता कामाः तस्मात्तानवश्यं लभत इत्यर्थः । 'हिता'निति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यम्; न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥२२॥

स इति । मद्विहितया मया स्थिरीकृतयेत्यर्थः । नतु मयोत्पादितयेति- स्वभावत एवोत्पन्नत्वात् । देवतातन्वाः देवतारूपायास्तन्वा इत्यर्थः । देवतायाः कार्यकरणसङ्घाताभिमानीन्द्रादिजीवस तनुश्शरीरं तस्या इति वा । चेष्टते करोति तस्यास्सकाशात् राधनमाराधनं पूजामिति यावत् । स्वाभाविकश्रद्धया देवतामर्चितुमिच्छति । मत्स्थिरीकृतश्रद्धया तु देवतामर्चतीति विवेकः । विहितान्निर्मितांश्च तु दत्तानित्यर्थः । एतद्देवतोपासकस्य एतत्कामलाभ इति सव्यवस्थं निर्मितानित्यर्थः । **एतेनेश्वरकृत** व्यवस्थामनतिक्रम्यैव तत्तद्देवतास्तं तं कामं तस्मै तस्मै सेवकाय दिशन्ति, नतु स्वातन्त्र्येणेति सर्वस्येश्वर पारतन्त्र्यं **सूचितम्** । स तया श्रद्धया युक्तस्सन् तस्याराधनमीहते मयैव विहितान् तान् कामान् ततो लभते च ।

हिशब्दस्य शेषपूरणेन वाक्यान्तरत्वं दर्शयति— **हि यस्मादिति** । यस्मात्ते कामा मयैवैतदर्थं विहितास्तस्मादेते तान् कामान् लभन्ते तत्तद्देवताद्वारेणेत्यर्थः । हिशब्दमात्रस्य वाक्यान्तरीकरणमस्वरसमित्यभिप्रेत्याह— **हितानिति** । हितप्रायानित्यर्थः । कामिभिर्हि तत्त्वेनाभिप्रेतानिति यावत् । उपचरितमारोपितमित्यर्थः । गौणोऽयम् । कामेषु हितत्वव्यवहारो न मुख्य इति भावः । तत्रोपपत्तिमाह— **न हीति** । प्रिया एव कामा न तु हितास्संसारबन्धहेतुत्वादिति भावः ।

हि तानिति पदच्छेदेऽपि हिशब्दस्य प्रसिद्ध्यर्थमुक्त्वा एकवाक्यान्वयस्सुकर एव, परं तु ईश्वरं देवतोपासकार्थं कामान्निर्मितवानिति कोऽपि न वेदेति तदर्थस्याप्रसिद्धत्वाद्धिशब्दस्याल प्रसिद्ध्यर्थकथनमनुपपन्नमिति भाष्यकारहृदयम् । मयैव विहितानिति पदाभावे तु उपासको देवतायास्सकाशात्कामान् लभत इत्येतावत उक्तौ हिशब्दस्य प्रसिद्ध्यर्थत्वमुपपद्यत एव- तदर्थस्य सर्वविदितत्वात् ।

रामानुजस्तु- तत्तद्देवताराधकस्यापि तत्तत्कर्मानुगुणः तत्तत्फलप्रदोऽहमेवेति व्याचख्यौ; **तदपि युक्तमेव**— तत्तत्फलप्रददेवताकारपरिणतमायाधिष्ठानस्येश्वरस्य तत्तत्फलप्रदत्वमिति । वस्तुतः फलप्रदत्वं तु विरुद्धमेव निर्धर्मकत्वादात्मनः ॥२२॥

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च ते, अतः—

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

अन्तवदिति। अन्तवद्विनाशि तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां अल्पप्रज्ञानाम्। देवान् देवयजो देवान् यजन्त इति देवयजः, ते देवान् यान्ति। मद्भक्ता यान्ति मामपि। एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्ते अनन्तफलाय। अहो! खलु कष्टतरं वर्तते इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥२३॥

किं निमित्तं मामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

अव्यक्तमिति। अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तं अबुद्धयो अविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनः ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥२४॥

अन्तवदिति। अन्तवान् साधनव्यापारः कारकव्यापारो येषां ते अन्तवत्साधनव्यापाराः। अतः कामिनामन्तवत्साधनव्यापारत्वादित्यर्थः। अल्पमेधसां 'नित्यमसिच्प्रजामेधयो'रित्यसिच्। यजन्ते पूजन्ते। यजदेवपूजादिष्विति धातुपाठः। मद्भक्ता आत्मसेविनः, मामात्मानमनादिमनन्तं सच्चिदानन्दमयमीश्वरं परब्रह्म यान्ति; मुच्यन्त इति यावत्। आयासो भजनश्रमः। इदं च देवयजनात्मभजनक्लेशसाम्यप्रतिपादनं स्थूलदृष्ट्यैव। सूक्ष्मदृष्ट्या तु अनेककारणोपसंहारपूर्वकदेवयजनमेवातिक्लेशावहमात्मयजनं तु सुलभमेव।

'आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वत' इति प्रह्लादेनोक्तत्वाद्भागवते कारकोपसंहाराभावाच्च न कश्चिदपि क्लेशः। किंतु विषयप्रवणस्य मनस आत्मन्यवस्थापनमेवेह क्लेशः। तच्चाविरक्तानां दुष्करमपि विरक्तानामभ्यासवशेन सुकरमेव। विरक्तानां सन्न्यासिनामेव चात्मभजनेऽधिकार इति प्रागेवोक्तम्। तथाच देवयजने वाचिककायिकमानसिकक्लेशास्त्रयस्सन्ति, आत्मभजने तु मानसिकक्लेश एक एव। तस्मादात्मभजने देवयजनवन्नातीवायास इति बोध्यम्।

अनन्तफलाय मोक्षायात्मसायुज्यायेति यावत्। कष्टतरमतिकष्टं वर्तते जनानामिति शेषः। अल्पमेधसां तेषां तु तत्फलमन्तवद्भवति। तुशब्दात्प्राज्ञानां निष्कामानां मद्भक्तानामनन्तं फलं भवतीति सूच्यते ॥२३॥

अव्यक्तमिति। नन्वनन्तफलाय किमिति सर्वे परमात्मानमेव न प्रतिपद्यन्त इत्याक्षेपसङ्गतिं पूर्वोत्तरश्लोकयोर्दर्शयति—किंनिमित्तमिति। केन निमित्तेनेत्यर्थः। अबुद्धयः ममाव्ययमनुत्तमं परं भावमजानन्तस्सन्तः मामव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते। व्यक्तमिति भावेक्तः। व्यक्तिः प्रकाश इति

यावत् । तन्न विद्यते यस्य तमव्यक्तम्; प्रकाशोऽत्र ज्ञानम्; तथा चाव्यक्तमज्ञातमिति फलितार्थः । व्यक्तिमापन्नं व्यक्तं ज्ञातमिति यावत् । मन्यन्ते सम्भावयन्ति उत्प्रेक्षन्त इति यावत् । नित्यप्रसिद्धं सदाप्यपरोक्षमात्मत्वादिति भावः । परमुत्कृष्टं भावं स्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकं रूपमित्यर्थः । व्ययो नाशो विकार इति वा । न विद्यते उत्तमो यस्मात्तमनुत्तमम् ।

मदीयं ममेदं 'वृद्धाच्छः' राहोश्शिर इतिवद्भेदनिर्देश औपचारिकः । ईश्वरस्यैव सच्चिदानन्द-रूपत्वेन सच्चिदानन्दानामीश्वरीयत्वायोगात् । अत एव हि आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति तद्धर्माः । अपृथक्त्वेपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इति प्रोक्तमार्यैः । विषयानुभवश्चैतन्यं, नित्यत्वं सच्चेति विवेकः ।

आत्मैवेश्वर इत्यविदित्वा परोक्षमीश्वरं वैकुण्ठादिगतं विष्ण्वादिकं मन्यमानाः परोक्षो विष्णु-रीश्वरोऽधुना श्रीकृष्णरूपेण भक्तानुग्रहार्थं दुष्टशिक्षणार्थं चावतीर्ण इति आत्मानात्मविवेकशून्या ईश्वर-तत्त्वमविद्वांसो मूढा जना मन्यन्त इति निर्गलितार्थः । **एतेनात्मपरमात्मभेदवादिनो द्वैतिनो विशिष्टा-द्वैतिनश्च निरस्ताः ।**

न च सर्वेश्वरो विष्णुरजहत्स्वभाव एव; वसुदेवसूनुरवतीर्ण इति ममैवं परं भावमजानन्तः प्राकृतराजसूनुसमानमितःपूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं मामबुद्धयो मन्यन्त इति रामानुजभाष्यात्कथमनेन श्लोकेन विशिष्टाद्वैतिनिरास इति वाच्यं, अयुक्तत्वात्तद्भाष्यस्य ।

तथाहि- कृष्णावतारस्येतः पूर्वमनभिव्यक्तत्वमिदानीं व्यक्तत्वं च सर्वविदितमेवेति कुतस्तद्ज्ञान-स्याज्ञविषयत्ववर्णनम् ? न हि त्रेतायुगे कृष्णावतारोऽस्ति; न वा कलियुगे, किं तु द्वापरान्त एव । ततश्च तस्य पूर्वमव्यक्तत्वं मध्ये व्यक्तिमापन्नत्वं च सिद्धमेव, एवं तस्य व्ययोऽपि सिद्ध एव- द्वाप-रावसाने कृष्णावतारनाशेन कलियुगे तददर्शनात् । अतः कथमव्ययत्वं कृष्णावतारस्य ?

न च लीलावशाद्व्यक्तिमापन्नं मां कर्मवशाद्व्यक्तिमापन्नं यतो मन्यन्ते ततस्ते अबुद्धय इति वाच्यं, मूले कर्मवशादिति पदाभावात्तन्निर्मूलपदकल्पनस्य चाप्रमाणत्वात् । कल्पनेऽपि स्वेष्टासिद्धेः ।

तथाहि- भागवते विदुरमैत्रेयसंवादे भगवद्बादरायणेन कश्चित्प्रश्नोत्तरग्रन्थः कृतः; तं तावच्छृणु—

'ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः । लीलया वापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥
क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः । स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदा स्वतः ॥
अस्राक्षीद्भगवान् विश्वं गुणमय्यात्ममायया । तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यभिधास्यति ॥
देशतः कालतो योऽसाववस्थातस्स्वतोऽन्यतः । अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम् ॥
भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः । अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ॥
एतस्मिन् मे मनो विद्वन् खिद्यते ज्ञानसङ्कटे । तन्मे पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ॥
स इत्थं चोदितः क्षत्त्रा तद्विजिज्ञासुना मुनिः । प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ॥
सेयं भगवतो माया यन्न येन विरुध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥

यथार्थेन विना पुंसो मृषैवात्मविपर्ययः । प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिना ॥
यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः । दृश्यते सन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ॥'

इति चिन्मात्रस्याविकारिणो निर्गुणस्येश्वरस्य कथं लीलायापि गुणक्रियासम्बन्धः ? देशकालादिभिरलुप्तज्ञानस्य तस्य कथं प्रकृतिसम्बन्धः ? भगवतस्तस्य कथं दुर्भगत्वकर्मक्लेशौ भवत इति प्रश्ननिष्कर्षः । मायया सर्वमप्युपपद्यते- यथा निद्रया जीवस्य स्वशिरश्छेदनादिकं, यथा जलचलनवशाच्चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चलनादिकं- तद्वदात्मन्यसन्नप्यनात्मगुणो मायावशात्प्रतिभातीत्युत्तरग्रन्थार्थः—

एवं स्थिते निर्विशेषचिन्मात्रेश्वरस्य कथं लीलया वापि जन्मादिसम्बन्धः ? कथं वा कर्मवशात्तस्य जन्म नेत्यपि वक्तुं शक्यते ? दैत्यहननार्थं भृगोर्भार्यां हत्वा तेन 'अहमिव त्वमपि भार्यावियोगमनुभ'वेति दत्तशापस्सन् विष्णुः तच्छापनिर्वहणार्थं तत्पापक्षयार्थं च श्रीरामरूपेणावतीर्य सीतावियोगमनुबभूव हि । तथा रामावतारे निगूढस्सन् वालिनं हत्वा तत्पापफलभूतं किरातशरताडनकृतं शरीरवियोगं कृष्णावतारेऽनुबभूव हि । तथा च जन्मान्तरार्जितसुकृतदुष्कृतप्रयुक्तसुखदुःखफलानुभवशालिनः कृष्णावतारादेः कथमकर्मप्रयुक्तत्वम् ? कथं वा लीलया स्वदुःखप्रयोजककर्मकरणम् ? न हि कोऽपि लीलयाऽग्नौ पतति । लीलाप्रयुक्ते वा कर्मप्रयुक्ते वा जन्मजरामरणसुखदुःखादिविकारजाते सति कथमीश्वरत्वमीश्वरस्य ? निर्विकारो हीश्वरः- 'अजो नित्य' इत्यादिश्रुतेः । तस्मादीश्वरस्य लीलया कर्मणा वा न कृष्णावतारपरिग्रहस्सम्भवति । नच माययापि न सम्भवतीति वाच्यं, मायायां सर्वसम्भवात्- ईश्वरस्य न वस्तुतो जन्मादिविकारः, किंतु मायया जन्मादियुक्त इवास्माकं प्रतिभातीति हि तदर्थः ।

तस्मान्नित्यशुद्धबुद्धसिद्धमुक्तस्वभावमात्मानमीश्वरं ये कृष्णात्मनाऽवतीर्णं परोक्षमीश्वरं मन्यन्ते त एवाबुद्धयः । यद्यपि मायामयं कृष्णावतारं प्राकृतराजसूनुसमं ते मन्यन्ते तेऽप्यबुद्धय एव । तथापि तदपेक्षयाप्यबुद्धयः पूर्वोक्ता इति बोध्यम् । आत्मानात्मविवेकशून्याः पूर्वोक्ताः, अनात्मस्वेव तारतम्यज्ञानशून्या एते इति भेदात् ।

ननु यथा राजसूनवः प्राकृता मायामयास्तथा कृष्णोऽपीति कथं कृष्ण एव मायामय इत्युच्यत इति चेत्, उच्यते—यथा व्यावहारिकसर्पस्यापि प्रातिभासिकसर्पवन्मायामयत्वे सत्यपि प्रातिभासिकसर्पमेव मायामयं ब्रुवन्ति लोकाः, तथा लोकदृष्ट्या कृष्णस्यैव मायामयत्वमिति ।

मायाकार्यभूतपरिणामत्वाद्भौतिकत्वेन प्राकृतत्वं राजसूनूनां, कृष्णशरीरस्य तु साक्षान्मायाकार्यत्वमेव, नतु भूतपरिणामत्वमित्यभौतिकत्वादप्राकृतत्वेन मायामयत्वेन च व्यपदेशः ।

एवं च गगनगन्धर्वनगरादितुल्यः कृष्णावतारः । साक्षाद्गन्धर्वनगरादितुल्यास्तु प्राकृतराजसूनव इति सिद्धम् । गन्धर्वनगरादीनामिन्द्रजालकल्पितानामिव मायाकल्पितस्य कृष्णावतारस्य प्रातिभासिकत्वेन मायामयत्वम् ।

एवमभौतिकत्वेन मायामयत्वादेव कृष्णावतारस्य गोवर्धनोद्धरणादिलोकातिगचेष्टासम्भवः । यथा वा निद्राजन्यस्य स्वाप्नगजादेः पर्वतोद्धरणादिचेष्टासम्भवः ।

इयं च माया आत्मन ईश्वरस्य स्वभाव एवेति बहुवारमुक्तम् । अत एव रामकृष्णादीनामीश्वरावतारत्वव्यवहारः । आत्ममायाकार्यत्वाद्रामकृष्णादिशरीराणाम् ।

यद्यप्येक एवात्मा स्वमायया रामकृष्णादिरूपेणेव मनुष्यपश्वादिरूपेणापि परिणत एवेति रामकृष्णादीनामिव देवमनुष्यपश्वादीनां सर्वेषामपीश्वरावतारत्वमेव सुवचं, तथापि आत्मा साक्षात्स्वमायया रामकृष्णादिरूपेण परिणतः, महदहङ्कारभूतादिद्वारा तु मनुष्यादिरूपेण परिणत इति न मनुष्यादीनामीश्वरावतारत्वव्यवहारः ।

नच साक्षान्मायापरिणामस्य महत्तत्त्वस्येश्वरावतारत्वव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । हिरण्यगर्भात्मकत्वाच्च महत्तत्त्वस्य । हिरण्यगर्भो हीश्वरस्य प्रथमावतारः । तस्यैव प्रथमत्वाज्जीवानाम् । तथा रुद्रमयस्याहङ्कारस्यापीश्वरावतारत्वमेव । तस्मादभौतिकत्वात्साक्षान्मायामया ईश्वरावताराः, अन्ये तु भौतिकत्वात्प्राकृता जीवावतारा इति स्थितम् ।

ननु दृश्यत्वजडत्वस्थूलत्वाद्यंशेष्वविशेषादेते देहा ईश्वरावताराः, एते पुनर्जीवनामिति कथं सुज्ञेयमिति चेदुच्यते—लोकातिगप्राभववशादिति ।

येषु येषु देहेषु लोकातिगं चरित्रं दृश्यते ते ते ईश्वरदेहाः । यथा समुद्रपानहालाहलपानपर्वतोत्क्षेपणदावानलकबलनसेतुनिर्माणस्तम्भोद्गमनभूम्युद्धरणवेदाहरणत्रिलोकाभिव्यापनादिलोकातिगकर्मभिः अगस्त्यशम्भुहनूमत्कृष्णदाशरथिनरसिंहवराहमत्स्यवामनादीनामीश्वरावतारत्वम् । लोकसामान्यचरित्रास्तु जीवदेहाः- यथा मनुष्यादयः ।

अमुमेव भौतिकाभौतिकरूपजीवेश्वरदेहभेदमवलम्ब्य भौतिकदेहस्थमात्मानं जीव इति, अभौतिकदेहस्थमात्मानमीश्वर इति च व्यवहरन्ति । देहभेदाज्जीवांश्चानेकान् वदन्ति । ईश्वरं च देहभेदादेवानेकविधं ब्रुवन्ति स्वस्वमतरीत्या तत्तद्देहावच्छिन्नमीश्वरं पृथक्पृथग्वदन्ति ।

अयमेव जीवेश्वरव्यवहारः श्रुतिभिरप्यनूद्यते स्वमतमद्वैतं सिद्धान्तयितुम् । नहि पूर्वपक्षानुवादं विना सिद्धान्तस्सुकरः । नैतावता जीवेश्वरविभागः श्रुत्यभिप्रेत इति भ्रमितव्यमनुवादमात्रत्वात्तस्य । श्रुत्यभिमतमतं तु दर्शितमेव- आत्मैक एवेश्वर इति, तद्भिन्नास्सर्वे अनात्मान इति, तत्र कल्पिता इति च ।

तथा च य एवमात्मानात्मविवेकशून्याः प्राकृताः ते हि रामकृष्णशङ्करागस्त्यहनूमदादींस्तत्तत्कार्यकरणसङ्घातविशेषात्मकानीश्वरत्वेन प्रतिपद्यन्ते । ये तु विवेकिनः ते हि विध्वस्तनिखिलोपाधिकं निरस्ताशेषविशेषं सच्चिदानन्दं सर्वभूतान्तरस्थमात्मानमेकमेवेश्वरं प्रतिपद्यन्ते । इति सिद्धं ज्ञानिनामद्वैतमज्ञानां च द्वैतम् ।

विशिष्टाद्वैतं तु सङ्कराणामेव- अश्रौतत्वाद्विशिष्टाद्वैतपदस्य । विशिष्टत्वाद्वैतत्वयोस्सामानाधिकरण्यायोगाच्च । प्रतिपादितमिदं विस्तरेण मयैव सिद्धान्तबिन्दुव्याख्यानभूते सिद्धान्तसिन्धुनामके ग्रन्थे इत्यत इहोपरम्यते ।

तदेवमज्ञानसिद्धो द्वैतव्यवहारो मुमुक्षुभिर्नादरणीयः- द्वैतस्य भयहेतुत्वात् 'द्वितीयाद्वै भयं भव'-

तदज्ञानं किं निमित्तमित्युच्यते—

नाहं प्रकाशस्सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

नेति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य; केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाश अहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतः योगः गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया योगमाया, तया योगमायया समावृतः; संछन्न इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामज-

---

तीति श्रुतेः । अतश्चाभयकामेनाद्वैतभाष्यमेव श्रोतव्यं, तदर्थश्च मन्तव्यो, निदिध्यासितव्यः, ब्रह्मभूतत्वात्तदर्थस्य ॥२४॥

नेति । कुत एवं परमात्मनस्तव स्वरूपं सर्वैरविदितमित्याक्षिपति—तदज्ञानं किंनिमित्तमिति । किं निमित्तं यस्य तत्किंनिमित्तं; केन निमित्तेन भवतीत्यर्थः । इत्यस्याक्षेपस्य समाधानमुच्यते—नाहमिति श्लोकेन । अहं सर्वस्य प्रकाशो न भवामि, अयं योगमायासमावृतो मूढो लोकः अजमव्ययं मां नाभिजानाति ।

प्रकाशत इति प्रकाशः प्रत्यक्ष इत्यर्थः । सर्वस्याप्यप्रकाशकत्वे तु ज्ञानमार्गसम्प्रदायस्यैवाप्रवृत्तिस्स्यादत आह—केषांचिदिति । ममात्मनो भक्ता मद्भक्ता आत्मरतास्तत्त्वविद इति यावत् । आत्मतत्त्वविदामेव आत्मनि भक्तिः- यथा स्त्रीसौन्दर्यविदामेव स्त्रियां भक्तिः ।- सच्चिदानन्दलक्षणात्मस्वरूपवेदनाभावादेव लोकस्य नात्मरतिरिति भावः ।

गुरुशास्त्रादिना आत्मतत्त्वे ज्ञाते सति पुंसामात्मनि रतिर्भवति, तत आत्मसाक्षात्कारो जायते; एवंविधास्तु पुरुषास्सुदुर्लभा इति प्रागेवोक्तमत एवाह—केषांचिदेवेति । अत्यल्पसङ्ख्यानामेवेत्यर्थः । द्वित्रादीनामेवेति भावः ।

ननु केचिदेव त्वां जानन्ति, न तु सर्वे इत्यत्र को हेतुरत आह—योगमायेति । केषांचिदेव शङ्करसनकनारदादीनां योगमाययाऽनावृतानामहं प्रकाशः, न तु सर्वस्य लोकस्य- योगमायासमावृतत्वात्सर्वस्येत्यर्थः ।

काऽसौ योगमायेत्यत आह—योग इति । गुणानां सत्त्वादीनां युक्तिर्योगः । युक्तिशब्दार्थमाह—घटनमिति । सैवेति युक्तिरेवेत्यर्थः । योग एव माया योगमायेति समास इति भावः । 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिस्सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥' इति पूर्वमेवोक्तं लोकस्य योगमायासमावरणप्रयुक्तमोहवत्त्वं सत्त्वादिगुणत्रयसंयोगवशाल्लोकस्य बुद्धिर्मोहमापद्यते सुखदुःखनिद्रादिलक्षणं, ततश्चैवं मूढो लोको मां नाभिजानाति; एवं गुणसंयोगमूढबुद्धित्वाल्लोकस्याहमप्रकाश इति भावः ।

(योगमायाशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथ वा भगवत इति । चित्तस्य समाधानं समाधिः; प्रणिधानं चिन्तनं सङ्कल्प इति यावत् । भगवतस्सङ्कल्प इत्येव पादान्तरम् । तत्कृता माया अविवेकः योगकृता माया योगमायेति मध्यमपदलोपसमासः ।

मव्ययम् । यया योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सती मम ईश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति; यथान्यस्यापि मायाविनो माया तद्वत् ॥२५॥

अथ वा स कृतो यया सा तत्कृता योगहेतुरित्यर्थः । योगहेतुर्माया योगमायेति समासः । स्वतो निर्विशेषस्य ब्रह्मणः मायायोगादेव सङ्कल्पः जगत्सर्गादिविषयः सम्भवति । अस्मिन् पक्षे माया-नामाऽज्ञानमेव भावरूपमिति ।)

लोकश्चात्र चिदाभास एव प्रमातृनामकः, न तु साक्षी प्रत्यगात्मा- साक्षिण एवावृतत्वे जग-दान्ध्यप्रसङ्गात् । मामनात्मविलक्षणं स्वात्मभूतं परमात्माभिन्नं प्रत्यञ्चं नाभिजानाति ।

ननु यथा लोको योगमायासमावृतज्ञानस्सन् त्वां न वेत्ति, तथा त्वमप्यात्मानं न वेत्सि कि-मित्यत आह—**ययेति** । मम स्वाधीनमायत्वान्मायायाश्च मदीयत्वान्ममैव मायाप्रेरकत्वान्मत्परतन्त्रा मन्नियाम्या मद्दत्तशक्तिर्माया मां मोहयितुं न क्षमत इत्यर्थः ।

मदीया सतीति मदीया भूत्वेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । अन्यस्येति ऐन्द्रजालि-कादेरित्यर्थः । यथा ऐन्द्रजालिकप्रयुक्ता माया द्रष्टॄनेव मोहयति, न त्वैन्द्रजालिकं तद्वदित्यर्थः । एवं मायाऽमोहितत्वादेवेश्वरस्येश्वरत्वमिति भावः ।

अत्र लोकस्य योगमायासमावृतत्वं नाम घटादिवन्नाज्ञानविषयत्वं चैतन्यवन्नाज्ञानाश्रयत्वं, किं तु योगमायाप्रतिबद्धज्ञानत्वमेव- परमेश्वरस्य ज्ञानं माया न प्रतिबध्नातीति वाक्यानुसारात् । व्यतिरेक-दृष्टान्तो हि जीवस्येश्वरः ।

इदं च मायया प्रतिबद्धं ज्ञानं जीवस्य न स्वरूपचैतन्यं- तस्यावरणे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । व्याप-कस्य तस्य व्याप्यया माययाऽऽवृतत्वासम्भवान्मायाया अपि भासकत्वाच्च चैतन्यस्य । किं तर्हि वृत्ति-ज्ञानमेव । मायया जीवावच्छेदकान्तःकरणस्य सत्यावृतत्वे वृत्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धो भवति । अन्तःकरणे योगमायासञ्छन्ने सति अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिज्ञानं नोदेतीत्यर्थः ।

इदं च जीवावच्छेदकान्तःकरणगतं मायावृतत्वं जीवेऽध्यस्तमित्यभिप्रेत्योक्तम्—**योगमाया-समावृतो लोक इति** । योगमायासमावृतान्तःकरण इत्यर्थः । योगमायाप्रतिबद्धज्ञान इति फलितार्थ-कथनम् । अन्तःकरणावरणपूर्वकत्वाद्ज्ञानप्रतिबन्धस्य ।

न च ज्ञानमेव मायाऽऽवृतमिति किमिति नोच्यत इति वाच्यं, उत्पन्नस्य ज्ञानस्य मायावरणा-सम्भवात् । अत एवोक्तं ज्ञानं न प्रतिबध्नातीति न त्वावृणोतीत्युक्तम् ।

न चेश्वरस्यान्तःकरणाभावेन वृत्तिज्ञानस्यैवाभावात्कुत उक्तं परमेश्वरस्य ज्ञानं न प्रतिबध्नाति मायेति अप्रसक्तस्य निषेधो ह्यनर्थक इति वाच्यं, मायावृत्तिज्ञानसत्त्वादीश्वरस्य ।

न चेश्वरीयापि माया कुत ईश्वरज्ञानं न प्रतिबध्नातीति वाच्यं, ईश्वरावच्छेदकमायाया माया-वरणाभावेन तदीयज्ञानस्य मायाप्रतिबन्धाभावात् । न हि माया स्वयमेव स्वमावृणुयात्, स्ववृत्तिं वा प्रतिबध्नीयात् ।

यत एवं अतः—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन !
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

वेदेति । अहं तु वेद समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि, वर्तमानानि चार्जुन !

तस्मादीश्वरोपाधेरनावृतत्वादीश्वरस्य ब्रह्माहमस्मीति सदापि ज्ञानमस्ति । जीवोपाधेरावृतत्वाज्जीवस्य ज्ञानं प्रतिबद्धमिति सिद्धम् ।

ननु यदि जीवेश्वरयोस्स्वरूपचैतन्यमनावृतं तर्हि तस्य कुतो न भानमिति चेदुक्तमेव जीवान्तःकरणस्यावृतत्वादिति ।

ननूक्तमेव परं तु तदयुक्तमन्यस्यावरणमन्यस्याप्रकाश इति चेन्नायं दोषः—चक्षुष आवरणे घटस्याप्रकाशदर्शनात् । न च घटोऽप्यज्ञानावृत एवेति वाच्यं, चक्षुषोऽन्तःकरणस्य वांगुलिनाऽज्ञानेन वावृतत्वे सति घटाप्रकाशसिद्धौ घटावारकज्ञानान्तराभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् । तस्मान्न चैतन्यस्यावरणम् ।

ननु यद्येवं जीवेश्वरयोर्मायावृतत्वानावृतत्वाभ्यां भेदस्तर्हि कथमद्वैतसिद्धिरिति चेदुच्यते—यावद्व्यवहारं सत्यप्यौपाधिके भेदे परमार्थतश्चैतन्यैकरसत्वेन तयोरेकत्वाज्जीवेश्वरयोश्चैतन्यात्मना अद्वैतसिद्धिरिति ॥२५॥

वेदेति, यत इति । यस्मादेवं पूर्वोक्तरीत्या परमेश्वरस्य ज्ञानं माययाऽप्रतिबद्धं; लोकस्य ज्ञानं तु मायया प्रतिबद्धमतः एवं ममामायावृतत्वाल्लोकस्य च मायावृतत्वादित्यर्थः ।

हे अर्जुन ! अहं समतीतानि वर्तमानानि भविष्याणि च भूतानि वेद, मां तु कश्चन न वेद । अहं त्विति तुशब्दो जीववैलक्षण्यार्थः । प्रत्यगभिन्नः परमात्मा परमेश्वरोऽहंशब्दार्थः ।

नच मायावच्छिन्नचैतन्यस्य परमेश्वरस्य अन्तःकरणोपहितचैतन्यस्य प्रत्यगात्मनश्च कथमभेद इति वाच्यं, मायावच्छिन्नेश्वरस्य मायोपहितब्रह्मणश्चैक्यं तावत्सर्वविदितमवच्छिन्नत्वोपहितत्वयोर्भेदेऽपि मायाया अभेदेनेश्वरब्रह्मणोरप्यभेदात् । एवं मायोपहितान्तःकरणोपहितयोः प्रत्यग्ब्रह्मणोरप्यभेद एव—उपाध्योर्भेदेऽप्युपहिताभेदात् । तथा मायावच्छिन्नान्तःकरणोपहितयोरप्यभेद एव- उपाध्योर्भेदेऽप्युपहिताभेदात् । यदेव चैतन्यं मायावच्छिन्नं मायोपहितं च तदेवान्तःकरणोपहितमपीति । नचैवमन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यमपि तदेवेति जीवोपि प्रत्यगीश्वरब्रह्माभिन्न एवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः ।

तर्हि लोको मां न वेदाहं सर्वं वेदेति कुतो भेदेन निर्देशो जीवेश्वरयोरिति चेदुच्यते—उपाधिकृताज्ञत्वप्राज्ञत्वसंसारित्वासंसारित्वादिभेदादिति ।

न चैवं प्रत्यग्ब्रह्मणोरभेदेप्यस्ति प्रत्यगीश्वरयोर्भेद इति वाच्यं, जीवस्येवेश्वरस्यापि स्वरूपत्वात्प्रत्यगात्मनः । नच ब्रह्मैवेश्वरस्य स्वरूपमिति वाच्यं, प्रतीच एव ब्रह्मत्वात्, ब्रह्मणोऽन्तःकरणप्रदेशोपलभ्यमानत्वमात्रेण प्रत्यक्त्वस्योक्तत्वात् । तस्मात्प्रत्यगभिन्न एव परमेश्वरः ।

भविष्याणि च भूतानि वेदाहं; मां तु वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा; मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥२६॥

भविष्याणीति । भविष्यन्तीत्यर्थः । **भूतानीति** । प्राणिन इत्यर्थः । वेद जानामि; स्वरूपचैतन्येन मायावृत्त्या वेति भावः- सृष्टेः प्रागीश्वरस्य मायावृत्तिरूपेण सद्भावश्रवणात् । मां तु कश्चनाप्यविद्वान् प्राणी न वेद न जानाति । अविदुषामीश्वरस्यानात्मत्वेन परोक्षत्वादित्यभिप्रायः ।

न चाविद्वानिति किं, सर्वोपि न वेदैवेति वाच्यं, सर्वस्याप्यनीश्वरत्वे शास्त्रप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीश्वरमविद्वांस आचार्यव्यासादयश्शुकादिभ्यश्शिष्येभ्य ईश्वरतत्त्वमुपदिशेयुः । अत एवाह—**मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वेति** । आत्मभक्त आत्मैकश्शरणश्च स एक एव मां वेद, तस्यात्मतत्त्वज्ञत्वान्न ह्यात्मतत्त्वज्ञानं विना पुंसामात्मरत्यादिकं भवितुमर्हति- तस्य चात्मज्ञस्येश्वरोऽपरोक्ष एवात्मत्वादीश्वरस्य।

यद्यपि विदुषामिवाविदुषामपीश्वर आत्मैव, तथाप्यविद्वांस ईश्वरमात्मानं न मन्यन्ते, किं त्वन्यमेवेत्यत उक्तं विदुषामात्मैवेश्वरो न त्वविदुषामिति । अविद्वांसो ह्यनात्मन्यन्तःकरणादावात्मबुद्धिं दधत इति तेषामन्तःकरणादिरेवात्मेत्यन्तःकरणादिसङ्घाता एवाविद्वांसः प्राणिनः । विद्वांस्तु आत्मनीश्वरे एवात्मबुद्धिं धत्त इति विदुष ईश्वर एवात्मेति विद्वानात्मैवेश्वरः । नतु कार्यकरणसङ्घातरूपः प्राणी । तथा च विद्वानात्मैव- मामात्मानं वेत्ति न त्वन्यः कोऽपि प्राणीति युक्तमुक्तम्—**मां तु वेद न कश्चनेति** ।

सर्वाणि भूतानि अहमेव वेद, मामप्यहमेव वेद, किमपि भूतं मां न वेद, यो विद्वान्मां वेद स विद्वानात्माहमेवेति न ममान्यवेद्यत्वसम्भव इति फलितार्थः ।

'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं यन्मनसा न मनुते, येनाहुर्मनो मतं, विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति श्रुतिभ्यः ज्ञातात्मा केनापि न दृश्यते । दृश्यत्वे सति घटस्येवात्मनो जडत्वमिथ्यात्वादिप्रसक्तेः—दृग्रूपेणात्मना कार्यकरणसङ्घाताद्यात्मकसर्वप्रपञ्चस्य भास्यमानत्वेनैव सर्वस्य दृश्यत्वात् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति श्रुतेः । प्रपञ्चावभासकादित्यादिज्योतिषामपि तेनैव भास्यमानत्वात्तस्य चानन्यभास्यत्वादत एव स्वयंज्योतिष्ट्वप्रसिद्धिः, प्रत्यक्त्वप्रसिद्धिश्च । दीपादिप्रातिलोम्येन सर्वं जगदात्मानं चात्मने भासयतीति प्रत्यक्पदनिरुक्तेर्दर्शितत्वात् । अनन्यभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वस्य स्वयंज्योतिर्लक्षणत्वात् , स्वयंज्योतिषि दीपादौ दर्शितलक्षणसमन्वयात् , अनन्यभास्यत्वे सत्यात्मने सर्वावभासकत्वस्य प्रत्यक्स्वयंज्योतिर्लक्षणत्वात् । अथ वा अनन्यभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वमित्येव प्रत्यक्स्वयंज्योतिर्लक्षणम् । दीपादीनां च चक्षुरादिभास्यत्वसत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिर्लक्षणस्य । प्रकृतश्लोकेन च मां तु वेद न कश्चनेत्यनेनानन्यभास्यत्वस्य, अहं सर्वं वेदेत्यनेन सर्वावभासकत्वस्य चोक्तत्वात्प्रत्यक्स्वयंज्योतिर्लक्षणपर एवायं श्लोकः ।

ननु अनन्यभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वमित्येतदात्मनो लक्षणमसम्भवि- आत्मनि 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति बुद्धिवेद्यत्वश्रवणादिति **चेन्मैवम्**—विचारात्मिकया बुद्ध्या आत्मतत्त्वमीदृशमिति

ज्ञानमात्रं जायते, न त्वात्मसाक्षात्कारः- तस्यानन्याधीनत्वादिति । कथमन्यथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यादिश्रुतिविरोधनिरासः ।

अथ वा जाग्रत्स्वप्नवद्विक्षेपशून्यायां सुषुप्तिवल्लयशून्यायां च शान्तायामेकाग्रायां बुद्धौ पूर्वोक्तलक्षणस्वयम्प्रभ आत्मा स्फुरतीति बुद्धिवेद्यत्वोपचार आत्मन इति बोध्यम् ।

इदं चैतच्छ्लोकोक्तमनन्यावभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वमात्मनो लक्षणं द्वैतादिमतेषु न सिद्ध्यति- भिन्नयोर्जीवेश्वरयोः परस्परवेद्यत्वसत्त्वेनानन्यावभास्यत्वाभावात् ।

न चेश्वरावभास्यत्वस्य जीवे सत्त्वेन जीवे प्रकृतिलक्षणासम्भवेऽपीश्वरे जीवावभास्यत्वाभावाल्लक्षणसङ्गतिरिति वाच्यं, 'तमेवं विदित्वातिमृत्युमे'तीत्यादिना जीवज्ञेयत्वसत्त्वादीश्वरे । 'यततामपि कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत' इतीहैवोक्तत्वात् । मुक्तौ जीवानामीश्वरसाक्षात्कारसत्त्वाच्च ।

अस्मन्मते त्वात्मन एव वेदितृत्वाद्वेद्यत्वाच्च न लक्षणानुपपत्तिः- आत्मावभास्यत्वस्यान्यावभास्यत्वप्रतियोगित्वात् । आत्मा खल्वन्यप्रतियोगी; न ह्यन्यं यः कोऽप्यात्मत्वेन प्रत्येति । न चैकस्यैव कर्तृकर्मत्वं कथमिति वाच्यं, मायया तदुपपत्तेः । न चास्त्यन्तर्यामिण ईश्वरस्य जीवानवभास्यत्वमिति वाच्यं, सुतरामन्तर्यामिण ईश्वरस्य जीवप्रमाऽविषयत्वे अन्तर्यामिण एवासिद्धेः ।

मां तु वेद न कश्चनेत्युक्तं; तस्य फलमाह—**मत्तत्त्वेति** । आत्मज्ञानं विना आत्मभजनासम्भवादिति भावः ।

नन्वयं श्लोक ईश्वरपर एव- सर्वज्ञेश्वरश्रीकृष्णपरमात्मना अहमिति मामिति चोक्तत्वात् । अत एव अतीतानागतवर्तमानसर्वभूतज्ञानरूपसर्वज्ञत्वोपपत्तिरिति चेन्नेति केनोक्तम् ?

न च प्रत्यगात्मपर इति त्वयोक्तमिति वाच्यं, प्रत्यगात्मा हीश्वरः । न चान्तःकरणावच्छिन्नः प्रत्यगात्मा, मायावच्छिन्नः परमात्मेश्वर इति वाच्यं, कृष्णस्यापि तच्छरीरान्तरान्तःकरणावच्छिन्नत्वेन प्रत्यगात्मत्वान्न हि कृष्णशरीरेऽन्तःकरणाभावः, न वा तदवच्छिन्नप्रत्यगात्माभावः । कथमेवं प्रत्यगात्मनः कृष्णस्यापीश्वरत्वम् ? यदि प्रत्यगात्मा जीवः स्यात् । न च कृष्णशरीरगतान्तःकरणं साक्षान्मायापरिणामत्वान्मायैवेति वाच्यं, महत्तत्त्वात्मकस्याऽस्मदन्तःकरणस्यापि साक्षान्मायापरिणामत्वेन मायात्वापत्तेः । न च शुद्धसत्त्वात्मकत्वात्कृष्णान्तःकरणं मायेति वाच्यं, योगिचित्तस्यापि शुद्धसत्त्वमयत्वेन मायात्वापत्तेः । न च कृष्णस्य सर्वभूतसाक्षात्काररूपसर्वज्ञत्ववत्त्वादीश्वरत्वमिति वाच्यं, वसिष्ठादियोगिनामपि जीवानां तद्वत्त्वेनेश्वरत्वापत्तेः । न च योगाद्यजन्यं सर्वज्ञत्वं कृष्णस्यास्तीति कृष्णस्सर्वज्ञ ईश्वर इति वाच्यं, तत्रापि कृष्णशरीरान्तरान्तःकरणावच्छिन्नप्रत्यगात्मन एव सर्वज्ञत्वेनेश्वरत्वात् । आत्माभासवशादेवान्तःकरणस्यापि ज्ञातृत्वलाभात् । न च यदि कृष्णोऽपि प्रत्यगात्मा अस्मदादिवत्त्वसर्वज्ञ एव स्यान्न हि प्रत्यागात्मनामस्माकं सर्वज्ञत्वमनुभवसिद्धम् । न ह्यनुभवसिद्धं प्रत्यगात्मनामसार्वज्ञ्यं शास्त्रशतेनापि निराकर्तुं शक्यते; तस्मात्सर्वज्ञः कृष्णः परमात्मैव, न प्रत्यगात्मेति वाच्यं, यदि प्रत्यगात्मनां किंचिद्ज्ञत्वं स्वाभाविकं स्यात्तर्हि सदैकरूपमेव स्यात्तत्किञ्चिद्ज्ञत्वं; नतु तथा दृश्यते ।

बालस्याकाराद्यक्षरापरिज्ञानात्तस्यैव तरुणस्य वेदवेदाङ्गादिवित्त्वात्तस्यैव वृद्धस्य पुनस्तद्विस्माराच्च । किंच सुषुप्तावपि तत्किञ्चिद्ज्ञत्वं दृश्येत, न तु दृश्यते । तस्मादन्तःकरणधर्म एव किञ्चिद्ज्ञत्वमन्तःकरणं च संकोचविकासादिकं प्राप्नोति । लीने चास्मिन्नन्तःकरणे सुषुप्तौ नास्ति किञ्चिद्ज्ञत्वोपलम्भः । एवमन्तःकरणे सति किञ्चिद्ज्ञत्वसत्त्वं, तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां किञ्चिद्ज्ञत्वस्यान्तःकरणधर्मत्वं स्थितम् । यथा किञ्चिद्ज्ञत्वं तथा सर्वज्ञत्वमप्यन्तःकरणधर्म एव । योगाभ्यासादिना योग्यन्तःकरणस्य विकसितस्य सर्वज्ञत्वसम्भवाद्वशिष्टविश्वामित्राद्यन्तःकरणस्य सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिश्रवणात् ।

अन्तःकरणस्य चायं धर्मः केवलं जडस्य चित्प्रतिबिम्बसम्बन्धकृत एवेति तद्धर्म अरोप्यते चिति सर्वज्ञ आत्मा किञ्चिद्ज्ञ आत्मेति । वस्तुतस्त्वात्मनः अन्तःकरणादिसर्वावभासकत्वात्सर्वज्ञत्वं, सर्वज्ञस्य किञ्चिद्ज्ञस्य वा अन्तःकरणस्य सर्वस्यापि साक्षी खल्वात्मा । तथा च सर्वज्ञान्तःकरणसाक्षित्वात्प्रत्यगात्मनि सर्वज्ञत्वोपचारः, किञ्चिद्ज्ञान्तःकरणसाक्षित्वात्किञ्चिद्ज्ञत्वोपचारश्च ।

नचैवमनन्यावभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वलक्षणस्य सर्वज्ञान्तःकरणेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं, तस्य साक्षिभास्यत्वेनानन्यभास्यत्वाभावात् । सर्वावभासकत्वं स्वतस्सर्वावभासकत्वमिति विवक्षितम् । तथा चान्तःकरणस्य चित्प्रतिफलनसामर्थ्यादेव भासकत्वं, नतु स्वत इति न तत्रातिव्याप्तिरिति वा ।

अनेन च सर्वज्ञान्तःकरणेनात्मनस्तादात्म्याध्यासात्सर्वज्ञः परात्मेति, किञ्चिद्ज्ञान्तःकरणेनात्मनस्तादात्म्याध्यासात्किञ्चिद्ज्ञः प्रत्यगात्मेति च भ्रान्ता व्यवहरन्ति । विवेकिनस्तु आत्मान्तःकरणयोस्तादात्म्याध्यासं निरस्य अन्तःकरणादिसर्वसाक्षित्वेन सर्वावभासकत्वात्प्रत्यगात्मानमेव सर्वज्ञमीश्वरं वदन्तीति स्थितम् ।

नन्वेवमीश्वरस्य कृष्णस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येययोगविभववदन्तःकरणत्वात्सर्वज्ञत्वमर्जुनादीनां तु तादृशान्तःकरणराहित्यादसर्वज्ञत्वमितीमं व्यवहारसिद्धमेव जीवेश्वरभेदमाश्रित्य अहं सर्वाणि भूतानि वेद मां तु न कश्चनेत्युक्तं कृष्णेन; न तु तत्त्वदृष्ट्या- तत्त्वत आत्मनि सर्वभूतज्ञानादिरूपान्तःकरणधर्मसर्वज्ञत्वाभावादिति **चेन्नैवम्**—तत्त्वकथनसमये शास्त्रदृष्टेरेव आश्रयणीयत्वेन लोकदृष्टेरनाश्रयणीयत्वात् । तादृशान्तःकरणादिसहितेश्वरस्य साकारस्य रामकृष्णादेस्सर्वविदितत्वेन मां तु वेद न कश्चनेति वचनस्यायुक्तत्वात् ।

न च प्रत्यगात्मनः परिच्छिन्नस्य सर्वभूतसाक्षात्कारो न सम्भवतीति वाच्यं, प्रत्यगात्मनः परिच्छिन्नत्वे घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् । 'नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुरचलोऽयं सनातन' इति वाक्यविरोधात् । परिपूर्ण एव प्रत्यगात्मा । स च सर्वगतत्वात्सर्वं वेदैव; तदन्यस्य सर्वस्यापि जडत्वात्स एव सर्वं वेद; तं तु कोऽपि न वेद तदाभासयुक्तमप्यन्तःकरणं तन्नैव भासयेन्न हि सूर्यादिप्रतिबिम्बं सूर्यादिकं भासयति । इदं चान्तःकरणगतं वेत्तृत्वं तदन्तर्गतचिदाभासस्यैवेति चिद्धर्म एवायमिति न जडस्यान्तःकरणस्य वेत्तृत्वप्रसङ्गः । तस्मात्स्वतो नास्त्येवान्तःकरणस्य किञ्चिद्ज्ञत्वं, सर्वज्ञत्वं वा जडस्येति सिद्धमात्मन एव सर्वद्रष्टृत्वम् ।

'नान्योऽतोऽस्ति द्र'ष्टेति श्रुतिरप्यमुमेवार्थमाह- अतोऽस्मादात्मनोऽन्यो द्रष्टा नास्तीति श्रुत्यर्थः । यदि श्रुतिगतस्यात इत्यस्य जीवोऽर्थः तर्हि द्रष्टुरीश्वरस्य जीवादन्यस्य सिद्धत्वेन तदपलापः सम्भवति । यदि त्वीश्वरोऽर्थस्तर्हीश्वरादन्यस्य जीवस्य द्रष्टुरपलापः । अथ वा जीवस्य दृश्यत्वेन जडत्वमनित्यत्वं चेति द्वैतिमते न श्रुत्युपपत्तिः । एवं श्रुतिविरुद्धत्वादेव तार्किकादिद्वैतमतान्यप्रमाणानि । श्रुतेरेव प्रबलप्रमाणत्वात्तदनुग्रहादेव स्मृतीनां प्रामाण्यात् । एवं प्रत्यगभिन्नपरमात्मन एकस्यैव सर्वद्रष्टृत्वं, तदन्यस्यान्तःकरणादिसर्वप्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वमिति सिद्धम् ।

न च भूतानि प्रत्यगात्मानः, अहंशब्दार्थस्तु परमात्मेति वाच्यं, कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनस्तदात्मकास्साभासबुद्धयः प्राणिनो जीवा एवेह भूतानीति सिद्धान्तात् । भवन्तीति भूतानीति हि व्युत्पत्तिः । प्रत्यगात्मनोऽन्यत्सर्वमपि जगत्कार्यत्वेन भूतशब्दवाच्यं हि । प्रत्यगात्मात अजो नित्य इति मन्त्रान्न कार्यभूतः । स एवेहाहंशब्दार्थः- तदन्यस्य परमात्मनोऽभावात् । स चैक एव- द्रष्टृन्तरनिषेधश्रवणात् । स एव सर्वज्ञः- क्षेत्रज्ञत्वात्सर्वस्य च क्षेत्रत्वात् । आभासोऽपि चित्कार्यत्वान्मिथ्यात्वाच्च क्षेत्रमेव बुद्ध्यादिवत् ।

आभासस्सत्य एव चिद्रूपत्वात्तस्य च चिद्भेदः कल्पित इति केचित्, तन्मते तु आभासोऽपि प्रत्यगात्मैवेति न तस्य क्षेत्रत्वं बुद्ध्यादय एव क्षेत्रम् ।

नच चिच्चिदाभासयोरुभयोः कथं प्रत्यगात्मत्वमिति वाच्यं, चिच्चिदाभासभेदस्य कल्पितत्वेन तदभेदस्य सिद्धत्वादेकैव चिदुपाधिवशाद्बिम्बप्रतिबिम्बाभावेन दृश्यते । यथा एकमेव मुखं दर्पणोपाधिवशादिति बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यौपाधिकत्वेनातात्त्विकत्वादिति ।

अत्र च एकस्मिन्नेवाज्ञाने चित्प्रतिफलति; तत्र बिम्बभूता चिदीश्वरः; प्रतिबिम्बभूता तु जीव इति बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोः कल्पितं भेदमाहुः । एकस्मिन्नेवान्तःकरणे चित्प्रतिफलति । तत्र बिम्बभूता चित्कूटस्थः प्रत्यगात्मा, प्रतिबिम्बभूतस्तु जीव इति केचित् ।

अमुं च बिम्बभूतं प्रत्यगात्मानमीश्वरं वक्ष्यति कृष्णएव 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ'तीति प्रत्यग्रूपेण तिष्ठतीति तदर्थात् ।

सर्वथापि बिम्बचैतन्यमीश्वरः, प्रतिबिम्बचैतन्यं जीवः ।

श्लो॥ 'स्वत्प्रभुजीवप्रियमिच्छसि चेन्नरहरिपूजां कुरु सततं
प्रतिबिम्बालंकृतिविधिकुशला बिम्बालंकृतिमादधते ।
भव मरुभूमौ विरसायां त्वं चेतोभृङ्ग भ्रमसि वृथा
भज भज श्रीलक्ष्मीनरसिंहानघपदसरसिजमकरन्दम् ॥' इति शङ्कराचार्योक्तेश्च ।

अयं च प्रतिबिम्बो जीवः उपाधिभूतबुद्धिधर्मान् कर्तृत्वादीनात्मन्यध्यस्य संसरतीव, यथा सूर्यप्रतिबिम्बस्तज्जलचलनाच्चलतीव । बिम्बस्य तूपाधिसंयोगाभावादुपाधिसंयोगे सति प्रतिबिम्बस्यैवानुदयान्नोपाधिधर्मसम्बन्ध इति प्रत्यगात्मेश्वरो निर्विकारः । प्रतिबिम्बोपि वस्तुतो बिम्बाभिन्नत्वादविकार एव- उपाधितादात्म्यभ्रमात्तु विकारी वेति सिद्धं जीवस्यास्य संसारित्वमीश्वराभेदश्च ।

अयं च प्रतिबिम्बः बुद्धितादात्म्याध्यासात् क्षेत्रत्वं प्रत्यग्बिम्बतादात्म्यात्तु क्षेत्रज्ञत्वं च प्रतिपद्यत इति प्रतिबिम्बस्य भूतत्वेन प्रत्यक्त्वेन च निर्देशस्सङ्गच्छते विवक्षाभेदात् ।

तथा च यः प्रतिबिम्ब आत्मानं चिद्रूपं वेद स ज्ञानी प्रत्यगात्मैव; यस्तु प्रतिबिम्ब आत्मानं कर्तारं भोक्तारं च वेद बुद्धितादात्म्याध्यासात्सोऽविद्वान् जीव एव, न प्रत्यगात्मा- केवलप्रतिबिम्बस्य जीवत्वाभावेपि उपाधिधर्माध्यस्तप्रतिबिम्बस्य संसारित्वेन जीवत्वात् ।

अमुमेव जीवेश्वरविभागमाश्रित्य प्रवृत्तोऽयं श्लोकः—**वेदाहमिति**। बिम्बभूत ईश्वरोऽहं प्रत्यगात्मा सर्वाणि वेद भूतानि । यः प्रतिबिम्बो बिम्बप्रतिबिम्बैक्यरूपं तत्त्वं वेत्ति स च प्रत्यगात्मैवेति सर्वाणि वेद भूतानि, मां च वेद स्वाभिन्नमात्मानम् । यस्तूपाधितादात्म्यमापन्नः प्रतिबिम्बस्स सर्वाणि वेद, मां च न वेदेत्यर्थः ।

यः प्रतिबिम्ब एवं प्रत्यगात्मानं न वेद स किञ्चिद्ज्ञः; यस्तु प्रतिबिम्ब आत्मानं वेद स सर्वज्ञ इति सिद्धं बिम्बस्येव प्रतिबिम्बस्यापि सर्वज्ञत्वम् । बिम्बैक्येऽपीमे प्रतिबिम्बा अनेकान्तःकरणानामनेकत्वात् । सूर्यैक्येपि तत्प्रतिबिम्बानेकत्ववत् । अत एवैक ईश्वरो जीवा अनेके इति व्यवहारः ।

वस्तुतस्तु बिम्बप्रतिबिम्बैक्याज्जीवेश्वरयो रभेद एव । कृष्णश्च वसिष्ठादिवदस्मदादिवच्च प्रतिबिम्ब एव । परं तु वसिष्ठादिवद्बिम्बतादात्म्यमापन्नः, न त्वस्मदादिवद्बुद्धितादात्म्यमापन्नः अतएव बिम्बाभेदमात्मनि सिद्धवत्कृत्य सर्वेश्वरं सर्वज्ञं प्रत्यगात्मानमहमित्यात्मत्वेन व्यवहरति । एवं वामदेवोऽप्यहं मनुरभवमित्यादि प्रोवाच । प्रह्लादश्च 'मत्तस्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातन' इति ।

यस्तु बिम्बभूत ईश्वरस्स शुद्धचैतन्यं ब्रह्मैव, तस्य नास्ति वक्तृत्वादिव्यवहारः- शरीराद्यभावात् । परं तु सर्वं केवलं वेद- चैतन्यरूपत्वात् । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, स सर्वज्ञस्सर्वविद्' इति श्रुतेः । तस्मात्सिद्धं प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वमनन्यवेद्यत्वं च । नच ज्ञानिप्रतिबिम्बजीववेद्यत्वमस्तीति वाच्यं, तस्य बिम्बानन्यत्वाद्ज्ञानिनः प्रतिबिम्बस्य ।

एतेनान्तःकरणादावहमभिमानी प्रतिबिम्बो जीवः किञ्चिद्ज्ञः परतन्त्रः संसारी, बिम्बस्तु सर्वज्ञ ईश्वरः प्रत्यगात्मेत्यौपाधिकजीवेश्वरभेदः । तत्प्रयुक्तः सर्वव्यवहारः । वस्तुतो जीवेश्वरैक्यादद्वैतं चेति सर्वमनवद्यं सिद्धम् ।

यथा मुखमेव दर्पणवशात्प्रतिमुखत्वेन प्रतीयते तथा चैतन्यमेवोपाधिवशाज्जीवत्वेन प्रतीयते; न तु वस्तुतो जीवोऽस्ति, यथा प्रतिमुखं वस्तुतो नास्ति । तथा च ब्रह्मैव मायया प्राप्तजीवभावं सत्संसरति, विद्यया च विमुच्यत इव । न तु मायाद्युपाधिषु नीरूपेषु ब्रह्मणो नीरूपस्य कश्चिदस्ति प्रतिबिम्बः- असम्भवात् । तदेवं परमार्थदृष्ट्या जीवस्यैव ब्रह्मत्वाज्जीव एव प्रत्यगात्मा सर्वज्ञश्च । तदन्यत्सर्वं जडं दृश्यं च । अत एवोक्तं सर्वमहं वेद मां तु वेद न कश्चनेति ।

य एवमात्मानं न वेद स ब्रह्मापि जीवः किञ्चिद्ज्ञोऽज्ञ एव । स चोपाधिभेदादनेक एव, तस्यैवेह भूतशब्देन ग्रहणम् । अयं हि कार्यकरणसङ्घाते भूतशब्दवाच्येऽहमभिमानी ।

केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विजानन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत !
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ! ॥२७॥

इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेन इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थस्तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन, केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह—द्वन्द्वमोहेनेति । द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहः तेन, तावेव इच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैस्सम्बध्यमानौ द्वन्द्वशब्देन अभिधीयेते । तत्र यदा इच्छाद्वेषौ

यश्चैवमात्मानं वेद स जीवोऽपि ब्रह्मैव- तस्य च पूर्णत्वादात्मन एकत्वं ब्रह्मणः । तस्मात्तत्त्वविद्दृष्ट्या एक एवात्मा सर्वज्ञ ईश्वरः । अतत्त्वविद्दृष्ट्या त्वीश्वराद्भिन्ना अनेके जीवास्संसारिणः । तदनुसारेण चायं श्लोकः तत्त्वविदां सर्वज्ञ आत्मान्येत्वनात्मानो जडाः प्राणिन इति वाक्यार्थमतत्त्वविदां तु सर्वज्ञ ईश्वरो जीवास्तु किञ्चिद्ज्ञा नेश्वरज्ञा इति वाक्यार्थं च जनयतीति युक्तम् ।

यत्तु रामानुजः—मां कृष्णं कश्चनापीश्वरमवतीर्णं न वेदेति, तदसत्—मां न वेदेत्येव मूले स्थितत्वेन ईश्वरमवतीर्णमिति मूलाद्बहिः कल्पनस्याप्रमाणत्वात् । मां कृष्णं न वेदेति वर्णनं त्वयुक्तं- कृष्णस्य सर्वतात्कालिकजनविदितत्वात् ॥२६॥

इच्छेति । पूर्वस्मिन् श्लोकभाष्ये मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा मां कोऽपि न जानातीत्युक्तम् । तत्र शङ्कते—त्वद्भक्तानां त्वदशरणानां च कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनां जीवानां त्वत्तत्त्ववेदने कः प्रतिबन्ध इति केनेत्यादिना—यद्यपि योगमायाप्रतिबन्ध इति प्रागुक्तं, तथापि प्रतिबन्धान्तरं पृच्छति—पुनरिति, जायमानानीति । कार्यकरणसङ्घाततादात्म्याध्यासाच्छरीरेषु जायमानेषु जीवा अपि जायमाना इव प्रतिभान्तीति भावः । सर्वभूतानीति कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनश्चिदाभासाः साभासबुद्धय इति वा । मामात्मानं न विजानन्ति, शरीरादिकं तेऽपि विजानन्त्येवेति मामित्युक्तम् ।

उक्तं हि भागवते बादरायणेनैव-- 'न यस्य सख्यं पुरुषो वै विसख्युस्सखा वसन् संवसतः पुरेऽस्मिन् । गुणो यथा गुणिनोऽव्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि-' इति कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनां जीवानामन्तर्यामी सङ्घातप्रवर्तकत्वात्सखा; तस्य च तादृशं सख्यं जीवो न वेत्ति । यथा शरीरादिकं जीवस्येति श्लोकार्थः ।

तथा च शरीरादिवेत्तृत्वादजडा जीवाः किमिति स्वमात्मानमेवेश्वरं न जानन्तीत्याक्षेपार्थः । इच्छा इष्टविषयेषु रागः; द्वेषोऽनिष्टविषयेष्वप्रीतिः; समुत्तिष्ठति जायते द्वन्द्वनिमित्तो द्वन्द्वजन्यः; द्वन्द्वं निमित्तं यस्य स इति बहुव्रीहिः । इच्छाद्वेषरूपद्वन्द्वनिमित्तमोहेनेत्यर्थः । तावेव पूर्वोक्तावेवेत्यर्थः । इच्छाद्वेषसमुत्थेनेत्यत्रोक्तावेवेति यावत् । प्रीतिरूपस्य रागस्य द्वेषस्य चाप्रीतिरूपस्य परस्परविरोधमाह—परस्परविरुद्धाविति । तत्र दृष्टान्तमाह—शीतोष्णवदिति । सुखे सुखहेतुस्रग्गन्धादौ चेच्छा जायते, दुःखे दुःखहेतुचोरसर्पादौ च द्वेषो जायते पुंसामिति कृत्वाह—सुखदुःखतद्धेतुविषयाविति ।

सुखदुःखतद्धेतुसम्प्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः । नहीच्छाद्वेषदोषवशीकृत-चित्तस्य यथाभूतार्थविषयं ज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि । किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः सम्मूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यत इति । अतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्व-मोहेन, भारत! भरतान्वयज, सर्वभूतानि सम्मोहितानि सन्ति सम्मोहं सम्मूढतां सर्गे जन्मनि उत्पत्तिकाले इत्येतत्; यान्ति गच्छन्ति हे परन्तप । मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवं अतस्तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्व-भूतानि सम्मोहितानि मामात्मभूतं न जानन्ति; अत एवात्मभावेन मां न भजन्ते ॥२७॥

सुखदुःखे तद्धेतू च विषयावाश्रयौ ययोस्तौ तथोक्तौ कालमनतिक्रम्य यथाकालं कालश्च कर्माधीन इति बोध्यम् । यस्य प्राणिनः यस्मिन् काले यथाप्रारब्धं यत्रेच्छा यत्र वा द्वेषो भवितव्यः, तस्य तस्मिन् काले तत्तद्विषये रागो द्वेषो वा भवतीत्यर्थः ।

तत्र एवं स्थिते इत्यर्थः । यदा यस्मिन् काले लब्धात्मकौ लब्धसत्ताकौ भवतः, उत्पद्येते इत्यर्थः । तदा तौ सर्वभूतानां मोहं जनयत इत्यन्वयः । तत्र द्वारमाह—**प्रज्ञाया इति** । बुद्धिं रागद्वेषवशां विधायेत्यर्थः ।

मोहं विशिनष्टि—**परमार्थेति** । परमार्थस्सत्य आत्मा तद्विषयस्य ज्ञानस्योत्पत्तेः प्रतिबन्ध-कारणं, न तूत्पन्नज्ञानप्रतिबन्धको मोहः, किं तु ज्ञानोत्पत्तेरेव प्रतिबन्धक इत्यर्थः ।

तदेव विशदयति—**न हीत्यादिना** । इच्छाद्वेषरूपदोषपरवशीकृतचित्तस्य बहिरपि भूतार्थ-विषयं ज्ञानं नोत्पद्यते हि; भूतार्थाः सिद्धार्थाः स्त्र्यादयः; सुभगायामपि स्त्रियां द्वेषे सति सुभगत्वज्ञाना-नुदयात् । दुर्भगायामपि रागे सति सुभगत्वज्ञानोदयाच्चेति भावः ।

बहिरपीत्यपिशब्दार्थमाह—**किम्विति** । बहवः प्रतिबन्धा यस्मिन् तस्मिन् बहुप्रतिबन्धे बहु-प्रतिबन्धे सतीति वा, प्रत्यगात्मविषयं ज्ञानम् । मूढस्य यथावस्थितबाह्यविषयज्ञानस्यैवानुदये यथावस्थि-तान्तरप्रत्यगात्मविषयज्ञानस्यानुदयः किं पुनर्वक्तव्य इत्यर्थः ।

संमोहं यान्तीत्यस्यार्थमाह—**संमोहितानि सन्तीति** । सम्यङ्मोहितानि भवन्ति । कदा यान्तीत्यत आह—**सर्ग एवेति** । मोहितान्येव जायन्ते, न तु जन्मानन्तरं मोहं यान्तीत्याह—**मोहवशान्येवेति** । अतिबालस्यापि मात्रादौ रागस्यान्यत्रारागस्य च दर्शनादिति भावः ।

प्रज्ञानमात्मज्ञानम् । मोहस्य कार्यमाह—**मां न जानन्तीति** । आत्मभावेनात्मेति बुद्ध्या-केचिन्मूढा आत्मनोऽन्य ईश्वर इति दार्वादिरूपमीश्वरं भजन्ते, केचिदतिमूढा नास्तिका नैवेश्वरं भजन्त इत्यत उक्तमात्मभावेनेति ।

हे भारत! हे परन्तप! सर्वभूतानि इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन सर्गे संमोहं यान्तीत्यन्वयः । रागद्वेषपरवशचित्तः पुमान् सर्वदाऽपीष्टवस्तुसिद्धयेऽनिष्टवस्तुनाशाय च यतमानः, इष्टविषय-

के पुनरनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्तास्सन्तः त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

येषामिति । येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणः तेषां पुण्यकर्मणां, ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः यथोक्तेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः । एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथा इत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥२८॥

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

जरेति । जरामरणमोक्षाय जरामरणयोः मोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समाहित-

---

प्राप्तिमनिष्टविषयनाशं च पुरुषार्थं मन्यमानः, तदुभयमेव कामयमानः, आत्मानात्मविवेकशून्यं कार्यकरणसङ्घाततादात्म्याभिमानेन मोहेनात्मानं कर्तारं भोक्तारं च मन्यमानः नात्मानमीश्वरं जानातीतीच्छाद्वेषरूपद्वन्द्वमोह एवात्मज्ञाने प्रतिबन्धः । तन्नाशाय च रागद्वेषौ न कर्तव्यौ साधकेनेति प्रागेव प्रतिपादितं सूचितं चानेन ॥२७॥

येषामिति । पुण्यकर्मणां येषां जनानां तु पापमन्तगतं ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता दृढव्रतास्सन्तः मां भजन्ते । अन्तं नाशं गतमन्तगतं 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपै'तीति श्रुत्या मुक्तिदशायामेव पुण्यापापयोस्सर्वात्मना क्षय इत्यभिप्रेत्याह—**समाप्तप्रायमिति** । यद्वा मनुष्यजन्महेतुभूतमिश्रकर्मणः प्रारब्धस्य यावद्देहपातमक्षीणत्वेपि तदन्यत्सर्वं पापं क्षीणमित्याह—**क्षीणं पापमिति** । देवपूजादिष्विवात्र व्रताभावात्कथं दृढव्रतत्वमत आह—**निश्चितविज्ञाना इति** । दृढं निश्चितं व्रतं ज्ञानं येषां ते, व्रततेर्गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वम् । ज्ञानस्याकारं दर्शयति—**एवमेवेति** । सच्चिदानन्दलक्षणमेवेत्यर्थः । परमार्थतत्त्वमात्मतत्त्वम् । एवकारार्थमाह—**नान्यथेति** ।

जन्मान्तरकृतादिह जन्मनि कृताद्वा निष्कामकर्मणः यज्ञादिरूपाद्योगादिरूपाद्वा पुण्यशब्दिताच्चित्तशुद्धौ सत्यां रागादिदोषाश्चित्ते पदं न लभन्ते; प्रत्युत चित्तादपयान्ति; ततश्चापैति मोहः; नष्टे च मोहे आत्मानात्मविवेको जायते; तत आत्मानं साक्षात्कृत्य तामेव भजन्ते, तत्रैव रमन्ते च जीवा इत्यर्थः ॥२८॥

जरेति । एवमात्मभजनस्य मोक्ष एव फलमित्याह—**जरेति** । जरामरणयोरुपलक्षणमिदं जन्मादिविकाणाम् । मोक्षस्त्यागस्तस्मै; मयीश्वरे आत्मनि सम्यगाहितं स्थापितं चित्तं येषां ते मत्समाहितचित्ताः, प्रयतंते आत्मभजनरूपं प्रयत्नं कुर्वन्ति । तद्विदुरिति तच्छब्दो यच्छब्दलभ्य इत्यभिप्रेत्याह—

चित्तास्सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यत् परं ब्रह्म तद्विदुः; कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्म विषयं वस्तु तद्विदुः; कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥२९॥

यत्परं ब्रह्म तद्विदुरिति । ब्रह्मशब्दस्य प्रकृत्यादिपरत्वभ्रमव्युदासायाह भाष्यकारः—**परं ब्रह्मेति** परं सर्वजगद्विलक्षणं सर्वोत्कृष्टं वा । अध्यात्ममात्मनीति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सप्तम्यास्तु विषयत्व-मर्थ इत्याह—**प्रत्यगात्मविषयमिति** । किं तदात्मविषयं कृत्स्नं यद्विदुरित्युच्यतेऽत आह—**वस्त्विति** । तत्त्वमित्यर्थः । सच्चिदानन्दरूपं सर्वज्ञत्वसर्वान्तरत्वादिरूपं वा कर्म यज्ञादिलक्षणम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय श्रुत्या ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीत्युक्तत्वात् । आत्मनश्च ब्रह्माभिन्नत्वात्सर्वस्य च ब्रह्मकार्यत्वादात्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानं सर्वज्ञानं च सम्भवति । जरामरणमोक्षश्च पुरुषार्थ-स्सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

नन्वात्मविदामपि शुकादीनां मरणश्रवणाद्वसिष्ठादीनां च जरादर्शनात्कथं जरामरणमोक्षः ? स ह्यमृतपान विष्ण्वादिवरदानप्रयुक्त एव देवानां, विभीषणमार्कण्डेयादीनां च जरामरणराहित्यदर्शनात्पुराणे-ष्विति चेन्**नैवम्**—देवादीनामपि ब्रह्मदिनप्रलये मरणसद्भावान्नामृतपानादिना मरणाभावः । परं तु जरामरणधर्मवद्देहतादात्म्याभावादेव । न ह्यात्मनोऽजस्य नित्यस्याविकारस्य जन्मादिसम्भवः, येनात्म-विदो जराद्यापत्तिः । आत्मविद्ध्यात्मा । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः, भविष्यतीत्यनुक्त्वा भवतीति वर्तमाननिर्देशाच्च ।

यस्तु शुकादीनां देहत्यागः स ह्यज्ञदृष्ट्यैव कल्पितः । यद्यात्मनः पूर्णस्यासङ्गस्य शरीरसंयोगोस्ति तर्हीदानीं तद्वियोगो भवतु नतु सोस्ति- विरोधात् । तस्माल्लोकदृष्ट्यैव शुकादीनां मुक्तिरपि । उक्तं हि प्रागेव बन्धमुक्त्यादिसर्वव्यवहार आध्यासिक इति । इह त्वात्मविद आत्मज्ञानाज्जरामरणादि-विकारवदनात्मतादात्म्याध्यासनिवृत्तिरेवोच्यते, नतु मोक्षः । आत्मनो नित्यमुक्तत्वात् ।

अथ वा ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धदेहधर्माणां जरामरणादीनामनुभवस्यावर्जनीयत्वादेतद्देहपरित्यागा-नन्तरमज्ञस्येव पुनर्देहसम्बन्धाभावान्नास्ति पुनर्जरामरणप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं जरामरणमोक्षार्थमिति । पुनर्जन्मनिवृत्त्यर्थमिति यावत् ।

नच 'तत्त्वविदः प्राणा नोत्क्राम'न्तीति श्रुतेः प्राणोत्क्रमणस्यैव मरणत्वात्कथं ज्ञानिनो मरणमिति वाच्यं, प्राणोत्क्रमणाभावेऽपि प्राणत्यागोऽस्त्येव- तत्त्ववित्प्राणादीनां वाय्वादिषु लयश्रवणात् । 'मृञ् प्राणत्याग' इति मरणं वा प्राणत्यागः । न चैवमज्ञस्य सप्राणस्यैव लोकान्तरगमनात्कथं मरणमिति वाच्यं, शरीरात्माभिमानिनोऽज्ञस्य शरीरप्राणवियोगरूपप्राणत्यागसद्भावात् ।

यद्वा जरेत्युपलक्षणं- रोगादीनां; जरारोगादिप्रयुक्तस्य प्राणोत्क्रमणलक्षणस्य मरणस्य मोक्षार्थ-मित्यर्थः । तत्त्वविद एव हि प्राणोत्क्रमणासम्भवः । परिपूर्णस्य तस्य लोकान्तरगमनासम्भवात् । तस्मादात्मभजनस्य जरामरणमोक्षः परब्रह्मादिज्ञानं च फलम् ॥१९॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो-
नाम सप्तमोऽध्यायः ।

साधिभूतेति । साधिभूताधिदैवं अधिभूतं चाधिदैवं च अधिभूताधिदैवं, तेन सहाधिभूताधिदैवेन वर्तत इति साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः, साधियज्ञं च साधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेपि च ते मां विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥३०॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये ज्ञान-
विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

साधिभूतेति । ये मद्भक्ता अधिभूताधिदैवाधियज्ञसहितं मां विदुः ते युक्तचेतसः प्रयाणकालेऽपि मां विदुश्च । जीवद्दशायां दृढाभ्यासविषयस्यैव वस्तुनो मरणकालेऽपि स्मरणसम्भवात् । तथा च 'यान्ते मतिस्सा गति'रिति न्यायेनान्ते नारायणस्मरणसिद्ध्यर्थं जीवद्दशायां नारायणभजनमवश्यं कर्तव्यं विषयेषु सङ्गं त्यक्त्वा मुमुक्षुभिः । भरतो हि मृगसङ्गेनान्ते मृगं स्मरन् न मुक्तिं ययावपि तु मृगजन्मैव । अतः परब्रह्मसायुज्यायान्ते नारायणस्मरणमावश्यकं पुंसाम् । तच्च नारायणस्मरणं नारायणनामोच्चारणमात्रं न, किं तर्हि प्रत्यगात्मनो नारायणस्य यत्तत्त्वं सच्चिदानन्दलक्षणं तस्य स्मरणं सच्चिदानन्दं ब्रह्माहमस्मीति । तच्च विषयेषु रागद्वेषौ विहाय प्रत्यगात्मनि मनसस्समर्पणं विना न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—**युक्तचेतस इति** ।

येषां तु सन्निपातादिना मरणकाले चित्तसमाधानं दुर्लभं ते हि पुनर्जन्म प्रतिपद्य पूर्वाभ्यासवशेन पुनरात्मभजने यतन्ते- सर्वथाप्यन्ते नारायणस्मरणं विना न मुक्तिरिति स्थितम् ।

'काश्यां तु मरणान्मुक्ति'रिति तु काश्यामन्तकाले शङ्करेण तारकमन्त्रे उपदिष्टे सति पुनर्जन्मनि तारकोपासनपूर्वकमात्मज्ञानं लब्ध्वा मुच्यते जन्तुरित्यभिप्रायगर्भं वाक्यम् । न च ज्ञानान्मुक्तिरिति श्रुतिविरोधः, अन्तकालोपलक्षितज्ञानान्मुक्तिरिति तदर्थात् । ज्ञानाज्जीवन्मुक्तिरिति वा ।

वस्तुतस्तु नित्यमुक्तस्यात्मनो न कोऽपि बन्धो मोक्षो वा । ज्ञानी त्वात्मैवेति न तस्यान्तकाले जीवद्दशायां वा किञ्चिदात्मस्मरणादिकं मुक्तये कर्तव्यमस्ति- ज्ञानादेव कृतकृत्यत्वात् । येषां तु नास्ति तादृशं निश्चयज्ञानं तेषामन्तकाले नारायणस्मरणं कर्तव्यमिति **बोध्यम्** ॥३०॥

इति श्रीवेल्लंकोण्डोपनामक**रामकविकृते** श्रीमच्छङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

अष्टमोऽध्यायः ।

'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्न'मित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपदिष्टानि; अतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच— किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम !
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन !
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

किं तद्ब्रह्मेति ॥१॥ अधियज्ञ इति ॥२॥

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच— अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं पर आत्मा, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि

हे पुरुषोत्तम ! यदात्मभक्ता विदुरित्युक्तं तद्ब्रह्म किम् ? तत्कर्म किम् ? अधिभूतं किम् ? प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः अधिदैवं च किमुच्यते ? अधिभूतं किम् ? अधिदैवं च किमित्यर्थः । किं किं वस्तु ब्रह्माध्यात्मादिशब्दैरुच्यत इत्यर्थः ॥१॥

अधियज्ञ इति । हे मधुसूदन ! अस्मिन् देहे कोऽधियज्ञः ? कथं चिन्तनीय इति शेषः । प्रयाणकाले च त्वं नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोऽसि ॥२॥

अक्षरमिति । परममक्षरं ब्रह्मेत्युच्यते । क्षरति नश्यति । अक्षरशब्दस्य परमात्मवाचित्वे श्रुतिं प्रमाणयति—**एतस्येति** । यद्वा अक्षरस्य ब्रह्मत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—**एतस्येति** । ईश्वरस्यैव सर्वनियन्तृत्वेन सर्वप्रशासकत्वादीश्वरस्य प्रशासने सूर्यचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । हेगार्गि इति सम्बोधनम् । विधृतावन्तर्यामिणा तेनैव विशेषेण धृतौ सन्तौ तस्यैव शासने तिष्ठतः । ईश्वराज्ञापरतन्त्रौ सूर्यचन्द्रमसौ दिवारात्री कुरुत इत्यर्थः । 'भीषास्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्य' इति श्रुतेः ।

सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इति श्रुतेः । ओङ्कारस्य 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति परेण विशेषणादग्रहणम् । परममिति च निरतिशये ब्रह्मणि अक्षरे उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः- स्वो भावस्स्वभावः, अध्यात्ममुच्यते आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते; अध्यात्म-शब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरः भूतानां भावो भूतभावः तस्योद्भवो भूतभावोद्भवः तं

ननु ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति श्रुत्या ओंकारस्याप्यक्षरत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च अक्षरं ब्रह्मेत्यस्य ओंकारो ब्रह्मेत्यर्थः किं न स्यादित्यत आह—**ओंकारस्येति** । ओंकारस्याग्रहणमित्यन्वयः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेतिश्रुत्या ओंकारस्येहाक्षरशब्देनाग्रहणमप्रतिपादनम् । तत्र हेतुमाह—**परमेण विशेषणादिति** । 'अक्षरं ब्रह्म परम'मिति परमत्वविशेषणसत्त्वादक्षरस्यात्र नोंकारग्रहणमित्यर्थः ।

ननु ओंकारस्य वेदादित्वेनोत्कृष्टत्वात्परममक्षरमोंकारोऽपि भवितुमर्हतीत्यत आह—**परम-मिति** । पर उत्कृष्टो मा न विद्यते यस्मात्तदिति व्युत्पत्त्या परमशब्दस्य निरतिशयवाचित्वाद्ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्यापि सातिशयत्वादोंकारस्य च वर्णात्मकस्य जडस्य कार्यस्य सातिशयत्वात्परमं निरतिशय-मक्षरं ब्रह्मैव, न त्वोंकार इति भावः । निरतिशये अक्षरे ब्रह्मणि परममिति विशेषणमुपपन्नतरमित्यन्वयः ।

एवमक्षरं ब्रह्म परममिति प्रथमपादं व्याख्याय 'स्वभावोऽध्यात्ममुच्यत' इति द्वितीयपादं व्याख्यातुमारभते— **तस्यैवेति** । स्वभावः स्वस्य परब्रह्मणो भावः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मरूपेण भवनं स्वभावः । ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपेण देहे देहे अवस्थानमिति यावत् । स्वो भावस्स्वभाव इति समासे तु तस्येति ब्रह्मवाचिपदाध्याहारप्रसङ्गः । अध्यात्ममित्युच्यते- आत्मन्यध्यात्ममिति । नात्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासो ग्राह्यः । तस्य तत्सम्यर्थपर्यवसानादित्यभिप्रेत्याह—**आत्मानं देहमिति** । अधिकृत्याधिष्ठित्य प्रवृत्तं स्थितं परमार्थब्रह्मावसानं परमार्थं सत्यं यद्ब्रह्म पूर्वोक्तं परं ब्रह्म तदेवावसानं समाप्ति-र्यस्य तत्तथोक्तं, परमार्थब्रह्मरूपेण पर्यवसितमित्यर्थः । परमार्थब्रह्मभूतमिति यावत् । एवंविधं वस्तु स्वभावशब्दार्थः ।

निरुपाधिकं चैतन्यं मायोपाधिकं चैतन्यं वा ब्रह्म; प्रतिदेहं प्रत्यग्रूपेण स्थितमन्तःकरणोपाधिकं चैतन्यं स्वभावशब्दवाच्यमध्यात्ममिति यावत् । परमात्मा ब्रह्म, प्रत्यगात्मा त्वध्यात्ममिति फलितार्थः ।

ननु अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्त्विति पूर्वं भाषितमधुना तु प्रत्यगात्मैवेत्युच्यते, अतः कथं पूर्वोत्तरविरोधपरिहार इति चेदुच्यते— पूर्वं कृत्स्नपदानुगुण्येन वस्त्विति पदमध्याहृत्याध्यात्ममित्य-स्याव्ययीभावसमास उक्त इदानीं तु समासान्तरमिति । यद्वा प्रत्यगात्मविषयं प्रत्यगात्मशब्दप्रयोग-विषयमर्थात्प्रत्यगात्मैवेति; कृत्स्नमित्यस्य पूर्णमित्यर्थः ।

अध्यात्ममुच्यत इत्यस्यार्थमाह—**अध्यात्मशब्देनाभिधीयत इति** । अध्यात्ममित्युच्यत इत्यन्वयादेतदर्थलाभः ।

करोतीति भूतभावोद्भवकरः; भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः। विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः; स एव विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्येतत्। एतस्माद्धि बीजभूताद्वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥३॥

एवं किं तद्ब्रह्म किमध्यात्ममिति प्रश्नद्वयस्य पादद्वयेनोत्तरद्वयं दत्वा, किं कर्मेति प्रश्नस्य पादद्वयेनोत्तरमाह—**भूतेति**। भूतानां प्राणिनां भावस्सत्ता, तस्योद्भव उत्पत्तिर्भूतभावोद्भवः, तस्य करः कर्ता उत्पत्तेः प्रागपि सिद्धानां भूतानामभिव्यक्त्यभावादसत्प्रायाणामुत्पत्तिवशात्सत्ता सिद्ध्यति—जन्माधीनत्वात्सत्तायाः। जन्मानन्तरभावी खलु सत्ताख्यो विकारः। पुत्रो जातः, जातः पुत्रोऽस्तीति व्यवहारात्। फलितमाह—**भूतवस्तूत्पत्तिकर इति**। भूतानां सिद्धानामेव वस्तूनां प्राणिनां देहसङ्घटनद्वारा उत्पत्तिकर इत्यर्थः।

लिङ्गशरीरावच्छिन्ना जीवा अनादिकालमारभ्य स्थिताः प्रलयेऽप्येषां न नाशः। मोक्ष एव लिङ्गभङ्गाख्यो नाशः। अमी हि स्थूलशरीरसंयोगाख्यमुदयं तद्वियोगाख्यं नाशं च कर्मवशात्प्रपद्यन्ते। तत्र स्थूलशरीरसंयोगाख्य उदय इह भूतभावोद्भवशब्देनोच्यत इति भावः।

यद्वा भवन्तीति भूतानीति, भूतशब्दः कार्यमात्रपरः। भूतानां कार्यकरणसङ्घातादिरूपाणां कार्याणां भावस्य सत्ताया उद्भवकरः- कार्यनिष्ठसत्ताया जन्माधीनत्वात्। जन्मनः प्राक्कार्यस्य चाभावात्सत्त्वे च पुनरुदयायोगात्सद्वस्तुनः जन्मनः प्रागभावायोगाच्च जन्माधीनसत्ताकान्येव कार्याणीत्यभिप्रेत्य भूतसत्ताया उत्पत्तिकर इत्यस्य भूतवस्तूत्पत्तिकर इति फलितार्थ उक्तो भाष्यकृद्भिः। भूतवस्तूनि कार्यपदार्थाः कार्यमात्रं सर्वमित्यर्थः। तदुत्पत्तिकरः तत्सत्तासम्पादको जन्मद्वारेति यावत्।

विसर्गो यज्ञः। यज्ञस्य विसर्गलक्षणत्वादित्याह—**स एवेति**। यज्ञो यजनं देवपूजा, सा च हविर्पणरूपेति यज्ञस्य विसर्ग एव लक्षणं स्वरूपमिति भावः। एवं विसर्गलक्षणस्य यज्ञस्य क्रियात्वात्कर्मशब्दवाच्यत्वमित्याह—**कर्मसंज्ञित इति**। कर्मेति संज्ञा कर्मसंज्ञा सास्य सञ्जातेति कर्मसंज्ञितः। तारकादित्वादितच्। यावदर्थमाह—**कर्मशब्दित इति**। कर्मशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः। **वृष्ट्यादिक्रमेणेति**। 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसम्भवः, अन्नाद्भवन्ति भूता'नीति क्रमः प्रागुक्तः।

ननु 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भव' इति तृतीयाध्याये यज्ञस्य कर्मसमुद्भवत्वमुक्तमिदानीं तु कर्मत्वमेवोच्यत इति पूर्वोत्तरविरोध इति चेत्, **मैवम्**—यज्ञशब्दस्यापूर्वमिति कर्मेति चार्थद्वयसत्त्वाद्यज्ञोऽपूर्वमिति कर्मेति च मतभेदेन व्यवहारात्, यज्ञोऽपूर्वमिति मते यज्ञोत्पादककर्मणि यज्ञशब्दप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वात्, यज्ञः कर्मेति मते कर्मजन्ये अपूर्वे यज्ञशब्दप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वात्, यज्ञशब्दस्य मुख्यवृत्त्या प्रागपूर्वत्वमुक्तं, गौणवृत्त्या त्विदानीं कर्मत्वमुक्तम्। यद्वा गौणवृत्त्या प्रागपूर्वत्वमुक्तमिदानीं मुख्यवृत्त्या कर्मत्वमुक्तमिति पूर्वोत्तरविरोधपरिहारात्।

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर! ॥४॥

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातं अधि भवतीति । कोऽसौ ? क्षरः क्षरतीति क्षरः विनाशी भावो यत्किञ्चिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वा पुरुषः; आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः । सोऽधिदैवतमधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्ण्वाख्या 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः । स हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञः । यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायीति देहाधिकरणो भवति, देहभृतां वर ! ॥४॥

एवं च कर्मरूपाद्यज्ञादपूर्वयज्ञं, तस्मद्वृष्टिः, तस्मादन्नं, तस्मात्प्रजा इत्यपि क्रमस्सिद्धः । भाष्ये तु वृष्टेरेवादित्वमुक्तम् । तत्तु कर्मापूर्वयोरेकयज्ञशब्दवाच्यत्वलक्षणैक्यव्यवहारादिति बोध्यम् । एतस्मादिति वाक्यं विसर्गस्य भूतभावोद्भवकरत्वं स्फुटयितुं निबद्धमिति बोध्यम् ॥३॥

अधिभूतमिति । भूतशब्दार्थमाह—**प्राणिजातमिति** । प्राणिसमूहः; भूतशब्दाद्भूतत्वग्रहणेन तत्समूहलाभः । अधिशब्दार्थमाह—**अधि भवतीति** । अधिकृत्य भवतीत्यर्थः । कोऽसौ यो भूतजातमधि भवतीत्युच्यत इति पृच्छति—**कोऽसाविति** । उत्तरयति—**क्षरो भाव इति** । क्षरति नश्यतीति क्षरः, भवति जायत इति भावः । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति सिद्धान्तादाह—**जनिमदिति** । जनेरुक्तत्वे विनाश उक्तप्राय इति भावः । उत्पत्तिविनाशवदिति यावत् । भूतशब्देन सर्वप्राणिग्रहणात्तमधिकृत्य सम्भवान्न प्राणिपदार्थजातमेव क्षरो भावः । स च देहादिरूपः शीतोष्णादिरूपश्चेति बोध्यम् ।

पूर्णं व्याप्तम् । पुरि शरीरे शयनादासनात् । पुरं चादित्यशरीरं हिरण्यगर्भस्य तत्र स्थितत्वात्पुरुषशब्दवाच्यस्य । आदित्यान्तर्गतस्सूर्यमण्डलमध्यस्थः हिरण्यगर्भः हिरण्मयः हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणक ईश्वरः सर्वेषां प्राणिनां करणानामिन्द्रियाणामनुग्राहकः शक्तिप्रदः; देवतैव दैवतमादित्यस्य च देवजातित्वाद्दैवतत्वं तदधिकृत्य स्थितं वस्त्वधिदैवतम् ।

यज्ञमधिकृत्य वर्तमानोऽधियज्ञः सर्वेषु यज्ञेष्वभिमानवान् । विष्णोर्यज्ञाभिमानित्वे श्रुतिं प्रमाणयति—**यज्ञो वै विष्णुरिति** । यज्ञाभिमानित्वादेव यज्ञशब्दवाच्यत्वमिति भावः । कोऽसौ विष्णुरत आह—**अहमेवेति** । कृष्ण एवेत्यर्थः । विष्ण्ववतारत्वात्कृष्णस्येति भावः । तस्याहमधियज्ञः तस्य देहाश्रयस्य यज्ञस्याधियज्ञोऽभिमानी अहम् । देहं समवैति सङ्गच्छत इति देहसमवायी देहसङ्गतः, देहाधिकरणः **देह** अधिकरणमाधारो यस्य सः, देहभृतः प्राणिनस्तेषां वर श्रेष्ठ! यस्मात्त्वं श्रेष्ठस्तस्मात्त इदमुच्यते मयेति भावः ।

अधिदैवतमधियज्ञश्च यद्यपि प्रत्यगात्मैव, आदित्यदेहोपाधिकत्वाद्विष्णुदेहोपाधिकत्वाच्च । तथापि तयोरीश्वरशरीरोपाधिकत्वेन पृथङ्निर्देशः- प्रत्यगात्मनां जीवशरीरोपाधिकत्वात् ।

एवं ब्रह्माध्यात्माधिदैवाधियज्ञानामेकत्वं सिद्धं- आत्मत्वाच्चतुर्णाम् । अत आत्मज्ञानेन तद्ज्ञानसिद्धिरिति कृत्वा ते ब्रह्म तद्विदुरध्यात्मं विदुः साधिदैवं साधियज्ञं च मां विदुरिति पूर्वोक्तं सुसङ्गतम् ।

अथ यज्ञस्य कर्मण अधिभूतस्य कार्यजातस्य आत्मकार्यत्वादात्मज्ञानेन तद्ज्ञानसिद्धिः मृद्ज्ञानेन मृत्कार्यघटादिज्ञानवदिति कृत्वा ते साधिभूतं मां विदुः कर्म च विदुरिति पूर्वोक्तं सुसङ्गतम् ।

अत्र रामानुजः—क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपं प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं ब्रह्म; आत्मनि सम्बध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकं प्रकृतिस्स्वभावः; मनुष्यादिभावोद्भवकरो योषित्पुरुषसंसर्गजो रेतोविसर्जनं कर्म; शब्दस्पर्शादिस्साश्रयः क्षरो भावोऽधिभूतं; इन्द्रप्रजापतिकृत्स्नदैवतोपरि वर्तमानो विलक्षणशब्दादिभोक्ता पुरुषोऽधिदैवतं; अधियज्ञैराराध्यतया वर्तमान इन्द्रादौ मम शरीरभूते आत्मतयाऽवस्थितोऽहमेवाधियज्ञः; तत्र मुमुक्षुभिः प्राप्यतया ब्रह्म, त्याज्यतयाध्यात्मं, उद्वेजनीयतया परिहरणीयतया च कर्म ज्ञातव्यं; ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यतयाधिभूतमधिदैवतं च ज्ञातव्यं; महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिकारिणामधियज्ञोऽनुसन्धेय इति प्राह,

अत्रोच्यते—क्षेत्रज्ञस्यैकत्वेन तावत् क्षेत्रज्ञसमष्टिर्नास्ति 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तःकरणभेदात्क्षेत्रज्ञभेदोपचारपक्षेऽपि तव मते चिदचिच्छरीरकत्वेनेश्वरस्य क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपत्वं न सम्भवति- न हि क्षेत्रज्ञसमष्टिरीश्वरः क्षेत्रज्ञशरीरस्स्यात् । नापि क्षेत्रज्ञसमष्टिर्ब्रह्म, ईश्वरस्त्वन्यश्चिदचिच्छरीरक इति वाच्यं, ब्रह्मण ईश्वरशरीरत्वापत्तेः ।

ननु ब्रह्मणः परमात्मनोऽन्यैव क्षेत्रज्ञसमष्टिरिह ब्रह्मशब्देनोच्यते गौणवृत्त्येति **चेन्नैवम्**—मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । अक्षरं ब्रह्म परममिति परमं ब्रह्मेति शब्दद्वयस्य परमात्मनि योगरूढत्वात् । नच परममित्यस्य प्रकृतिविलक्षणमित्यर्थ इति वाच्यं, तथात्वेऽपि प्रकृतिविलक्षणस्य परब्रह्मण एव ग्राह्यत्वात् । ब्रह्मणश्च क्षेत्रज्ञादन्यत्वे जडत्वापत्तेः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञोभयातिरिक्तस्य वस्तुन एवाभावान्न क्षेत्रक्षेत्रज्ञविलक्षणब्रह्मसिद्धिः । ब्रह्मसधर्मत्वात्क्षेत्रज्ञो ब्रह्मेति वक्तव्ये तथोक्ते चाक्षरं ब्रह्म परममिति तद्विहाय क्षेत्रज्ञसमष्टिपर्यन्तार्थकल्पनस्याप्रमाणत्वात्, अयुक्तत्वाच्च । नहि परमाक्षरसमष्टिर्ब्रह्मेत्युक्तं मूलकर्त्रा- येन क्षेत्रज्ञसमष्टिरुच्येत । नच क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपमात्मस्वरूपमित्यपि युक्तं, आत्मन एव क्षेत्रज्ञत्वेन तस्यैव तत्समष्टिरूपत्ववर्णनस्यायुक्तत्वात् । नचात्मनां स्वरूपं क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपमिति वाच्यं, व्रीहीणामिवात्मनां राश्यभावात् । नच क्षेत्रज्ञसमष्टिरात्मस्वरूपं परमात्मनश्शरीरमित्यर्थ इति वाच्यं, परमात्मशरीरत्वे आत्मनः विनाशित्वापत्तेः । शीर्यत इति हि शरीरम् । नच तन्नियाम्यत्वात्तच्छरीरत्वमात्मन इति वाच्यं, अद्वितीये आत्मनि नियामकादिद्वैतायोगात् । सुषुप्तावात्मनो नियाम्यत्वादर्शनात् । व्यवहारकाले तु शरीरादितादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वान्नियाम्यत्वस्य ।

नच यं यूयं प्रत्यगात्मेति व्यवहरथ, तमेव वयं परमात्मेति व्यवहरामः; यं तु यूयं प्रमातेति चिदाभास इति च व्यवहरथ, तं वयं प्रत्यगात्मेति व्यवहरामः; चिदाभासानां पारतन्त्र्यमनेकत्वं च भवद्भिरभ्युपेतमेवेति वाच्यं, चिदाभासस्यैव वस्तुतः प्रत्यगात्मत्वात् । सर्पाभासस्येव वस्तुतो रज्ज्वा-

त्मता । सुषुप्तौ चिदाभासलयसाक्षी आत्मा कथं चिदाभासस्स्यात् । चिदाभासो ह्यनात्मा । आत्मा हि स्वयम् । यः प्रमातृत्वरहितः प्राज्ञः सुषुप्तिसिद्ध आत्मा स एव हि प्रबोधे स्वानुभूतमज्ञानमानन्दं च स्मरति- 'सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिदवेदिष'मिति । कथमन्यानुभूतार्थस्यान्यस्मरणम् ? अतः प्रत्यगात्मैव स्वयं चिदाभासतादात्म्यमापद्य संसारमापद्यत इवेति न प्रत्यगात्मप्रमात्रोर्भेदः । चिदाभासस्य वास्तवं रूपं चिदेव, अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यलक्षणप्रमातुर्वास्तवं रूपं चैतन्यमेवेति प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं चैतन्यं प्रत्यगात्मैव । ननु चिदाभासत्वप्रमातृत्वविशिष्टचैतन्यस्य प्रकृतिविनिर्मुक्तत्वं- प्रकृतिपरिणामान्तःकरणविशिष्टत्वात् ।

तस्मात्प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं चैतन्यमेव- तच्च क्षेत्रज्ञत्वात्क्षेत्रज्ञमेव; निरुपाधिकत्वादेकमेव; द्वैताभावादद्वितीयमेव । नहि प्रकृतिविनिर्मुक्ते वस्तुनि उपाधिर्द्वैतं वा भवितुमर्हति- सर्वस्यापि द्वैतस्य प्रकृतितत्कार्यरूपत्वात् । एवंविधं च चैतन्यं सच्चिदानन्दलक्षणं परं ब्रह्मैवेति सिद्धमक्षरं परमं ब्रह्मेत्यस्य भगवत्पादोक्त एवार्थो ब्रह्म, नतु तदतिरिक्तः कश्चिज्जीवः सर्वे जीवा वा । ब्रह्मानतिरिक्तस्यैव जीवस्यात्मनः प्रकृतिविनिर्मुक्तत्वं, तदतिरिक्तस्य तु प्रकृतिसंसृष्टत्वमेवेति ।

तथा आत्मनि सम्बध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकमित्यप्ययुक्तम्—असङ्गे आत्मनि भूतसूक्ष्मादिसम्बन्धायोगात् । 'असङ्गोऽह्ययं पुरुष' इति हि श्रुतिः । नच मायया तत्सम्बन्धोपपत्तिः, तव मते भूतसूक्ष्मादेस्सत्यत्वेन मायिकत्वाभावात् । एवं सत्यया प्रकृत्या आत्मस्वरूपस्य विनिर्मुक्तिरपि न सम्भवति, नहि सत्यं निवर्तमानं क्वापि दृष्टं श्रुतं वा । यदि सत्यापि प्रकृतिरीश्वरसेवया निवर्तते तर्हि कथमीश्वरस्य चिदचिद्विशिष्टत्वम् । नचेश्वरस्य प्रकृत्यनिवृत्तिरिति वाच्यं, ईश्वरस्यैव प्रकृत्यनिवृत्तौ कथं तत्सेविनां तन्निवृत्तिरुपपद्यते ? यदि प्रकृतिसङ्गो दोषस्तर्हि कथं स ईश्वरस्य हेयप्रत्यनीकस्य भवितुमर्हति ? यदि तु गुणस्तर्हि कथं मुमुक्षोस्त्याज्यः ? न चेश्वरस्य प्रकृतिसङ्गो गुणः, जीवस्य तु दोष इति वाच्यं, जीवेश्वरयोरुभयोरपि ज्ञानैकाकारत्वेन समानधर्मत्वात्तत्रैकस्मिन् प्रकृतिसङ्गो गुणोऽन्यस्मिन् दोष इति कल्पयितुमनुचितत्वादप्रमाणत्वाच्च ।

नच शुद्धप्रकृतिसङ्ग ईश्वरस्य गुणः, अशुद्धप्रकृतिसङ्गो जीवस्य दोष इति वाच्यं, मुक्तस्य जीवस्येश्वरसाधर्म्याङ्गीकारात् । तस्य शुद्धप्रकृतिसङ्गोऽवश्यं स्यादिति कथं मुमुक्षुभिः प्रकृतिविनिर्मुक्त मात्मस्वरूपं प्राप्यं स्यात् ? नचाशुद्धप्रकृतिविनिर्मुक्तं शुद्धप्रकृतिसंस्पृष्टमात्मस्वरूपं प्राप्यमिति विवक्षितमिति वाच्यं, तथात्वे आत्मस्वरूपस्य नित्यसिद्धत्वेनाप्राप्यत्वाच्छुद्धप्रकृतिरेव प्राप्येति कृत्वा प्राप्यतयात्र ज्ञातव्या प्रकृतिरेव, न त्वात्मस्वरूपम् ।

तथा चाक्षरं ब्रह्म परममित्यस्य परमं शुद्धमक्षरं प्रकृतिर्ब्रह्मेत्यर्थो वाच्यः, नतु प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं ब्रह्मेति । नच तथैवोच्यत इति वाच्यं, शुद्धाशुद्धप्रकृतिद्वयसाधारणस्य स्वभावशब्दस्य अशुद्धप्रकृतिपरत्वे प्रयोजकाभावात् । न चाक्षरं ब्रह्म परममित्यनेन शुद्धाया उक्तत्वात्स्वभावशब्देन पारिशेषकन्यायेनाशुद्धोच्यत इति वाच्यं, ईश्वरश्शुद्धप्रकृतिविशिष्ट एवेत्युक्तौ अशुद्धप्रकृतेरीश्वरासम्बन्धित्वप्रसक्तेः । नचेष्टापत्तिः- सर्वमपीश्वरस्य शरीरभूतमिति तवाभ्युपगमात् ।

भूतसूक्ष्मादीनां जीवप्रकृतिकार्यत्वे जीवस्यैव जगत्स्रष्टृत्वापत्तेः, ईश्वरप्रकृतिकार्यत्वे जीवस्य तत्सम्बन्धायोगात् । ईश्वरस्यैव तत्सम्बन्धापत्तेः, तन्मोक्षार्थमीश्वरस्यापीश्वरान्तरभजनप्रसक्तेः, सर्वजगत्सृष्ट्यादिहेतोः प्रकृतेरेकत्वेन प्रकृतिद्वयकल्पनस्यायुक्तत्वात् । जीवानामनेकत्वेनाशुद्धप्रकृतीनामनेकानामपि कल्पनीयत्वापत्तेः ।

किं चेश्वरप्रकृतेः 'दैवी ह्येषा गुणम'यीति गुणमयत्वेन शुद्धत्वस्याप्यसम्भवात् । शुद्धसत्त्वात्मकत्वं हि प्रकृतेरीश्वरसम्बन्धिन्याश्शुद्धत्वम् । कथं त्रिगुणमयप्रकृतेश्शुद्धसत्त्वात्मकत्वम्? कथं वा शुद्धसत्त्वात्मिकाया ईश्वरप्रकृतेस्सकाशत्तामसपृथिव्यादिभूतोत्पत्तिः ?

न हि महाभूतस्रष्टृत्वं जीवस्योचितं 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुत्यन्तरसंवादेनात्मशब्दस्येह परमात्मपरत्वावधारणात् । तस्मादेकैव गुणमयी प्रकृतिः, ययेदं सृष्टं यया मुह्यन्ति भूतानि च ।

न चेश्वरस्यैव शुद्धेत्यशुद्धेति च प्रकृतिद्वयमस्ति, तत्राशुद्धप्रकृत्या जगत्सृष्ट्यादिकं करोति; शुद्धा तु ईश्वरस्य दिव्यमङ्गलविग्रहभूतेति वाच्यं, ईश्वरविग्रहस्याप्राकृतत्ववर्णनात् । न च अप्राकृतत्वं नामाशुद्धप्रकृत्यकार्यत्वमिति वाच्यं, तथा कल्पने प्रमाणाभावात् । ईश्वरस्य जीवभूतप्रकृतिरेका, भूम्याद्युपादानभूता प्रकृतिरन्येतीहैवोक्तत्वेन तृतीयप्रकृतिकल्पनस्याप्रमाणत्वात्तद्विरुद्धत्वाच्च । 'अप्राणोऽह्यमनाश्शुभ्र' इत्यादिना ईश्वरस्य सशरीरत्वनिषेधेन विग्रहाभावाच्च सच्चिदानन्दमयेश्वरस्वरूपं मुक्त्वा सर्वस्यापि प्राकृतत्वेन तस्यैकस्यैवाप्राकृतत्वादप्राकृतं दिव्यमङ्गलं च स्वरूपमीश्वरस्य सच्चिदानन्दमेव न त्वन्यत् ।

यस्तु वैकुण्ठादौ विष्ण्वादिदेहसङ्घस्स मायामय एव- दृश्यत्वाज्जडत्वाच्च । तदुपासकानां च तत्सधर्मदेहप्राप्तिर्भवत्येव, न तु मुक्तिः । अशरीरस्यैव मुक्तित्वात् । लिङ्गभङ्गो हि मोक्षः । तथा रेतोविसर्जनं कर्म मुमुक्षुभिः ज्ञातव्यमिति यदुक्तं तद्विदुषां श्रवणानन्दायते । क्रिमिकीटपक्षिपश्वादिभिरपि स्वत एव ज्ञातस्य मैथुनस्य मुमुक्षुभिरपि ज्ञातव्यत्ववचनात् । 'जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिल'मिति भगवद्भक्तानामेव ब्रह्मज्ञानवन्मैथुनकर्मज्ञानं नेतरेषामिति श्रीकृष्णाशयं वर्णितवतस्तव पाण्डित्यमहो! वस्तुतश्शेषांश एवासि! कथमन्यथा तवेदृशं पाण्डित्यम्? अथ वा मैथुनप्रियाणां भवतां मध्वानां चेदं वचनं युक्तमेव- शिष्यस्त्रीबाहुमूलयोश्शङ्खचक्राङ्कनवत् ।

यच्च रेतोविसर्जनस्यैव भूतभावोद्भवकरत्वं, तदप्ययुक्तम्—जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्य चतुर्विधप्राणिमध्ये जरायुजाण्डजयो रेतोजत्वेपि स्वेदजोद्भिज्जयोस्तदभावात् । तथा अत्र देहे इति प्रत्यक्षदृश्यमानार्जुनादिदेहवाचिनोऽत्रेतिशब्दस्य इन्द्रादिवाचित्वमप्ययुक्तम्—इन्द्रादीनां परोक्षत्वात् । इन्द्रादिदेह इवार्जुनादिदेहेऽप्यात्मतयाऽवस्थितत्वेनेश्वरस्य तत्परित्यागे कारणाभवात् ।

अधिदैवतशब्दस्य अतिदैवतशब्दवद्देवतोपरीत्यर्थसिद्धिरप्ययुक्ता—अधियज्ञ इत्यस्य च यज्ञाराध्य इत्यर्थोऽप्ययुक्तः—उपर्यर्थे आराध्यार्थे वाधिशब्दप्रयोगाभावात् ।

'आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ । चतुर्विधा भजन्ते मा'मिति भगवद्भजने चतुर्णामधिकारिणां सत्त्वेन त्रयाणामिति कथनं न्यूनमेवेति प्रागेवोक्तम् ॥४॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेबरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन् मुक्त्वा परित्यज्य कलेबरं शरीरं, यः प्रयाति गच्छति, स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति; नस्ति न विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा नवेति ॥५॥

अन्तकाल इति । 'प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतस' इति भगवतोक्ते 'प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभि'रित्यर्जुनेन पृष्टं, तत्रोत्तरमाह—अन्तकाल इति । परमेश्वरं विष्णुं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म; आत्मन एव व्यापकत्वाद्विष्णुत्वं, निरतिशयेश्वरत्वाच्च परमेश्वरत्वमिति विवेकः ।

स्मरन् अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्दधानस्सन्मनसेत्यर्थः । केवलमात्मस्वरूपं चिन्तयन्निति वा । मनो निर्वृत्तिकं विधाय तूष्णीमात्मानमनुभवन्निति वा । प्रयाति गच्छति म्रियत इति यावत् । स्थूलशरीरत्यागपूर्वकप्रयाणस्यैव मरणत्वात् ।

ननु तत्त्वविदः प्राणोत्क्रमणाभावेन गमनाभावात्प्रयातीत्ययुक्तमिति चेदुच्यते—प्रयातीति लोकसिद्धार्थानुवादमात्रम् । तथा च यस्तत्त्वविच्छरीरं मुक्त्वा प्रयातीति लोकैर्मन्यते स क्वापि न प्रयाति, किं तु सर्वतः पूर्णस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्य ममात्मनो भावं तत्त्वं सच्चिदानन्दरूपं यातीति ।

यद्वा शरीरं मुच्यतीत्यतोऽनतिरिक्तार्थमेव शरीरं मुक्त्वा प्रयातीति वाक्यम् । न च पुनरुक्तिः, वाचं वदति कार्यं करोतीत्यादिवददुष्टत्वात् । तथा च शरीरं मुक्त्वा यः प्रयातीत्यस्य यो म्रियत इत्येतावानेवार्थ इति सिद्धम् ।

अथ वा प्रयातीत्यस्य म्रियत इत्यर्थः । प्रयाणकाल इत्यत्रत्यप्रयाणशब्दस्य मरणार्थदर्शनात् । मरणं च प्राणत्यागः । तथा च प्रयाति प्राणांस्त्यजतीति यावत् । लिङ्गशरीरात्मकत्वात्प्राणा उपलक्षणं लिङ्गशरीरस्य । एवं प्राणत्यागो लिङ्गशरीरत्याग इति सिद्धम् । तथा च यः कलेबरं स्थूलं मुक्त्वा प्रयाति लिङ्गं परित्यजति स मद्भावं ब्रह्मसायुज्यं याति निरुपाधिकस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वम् । न च कारणशरीरसत्त्वात्कथं निरुपाधिकत्वमिति वाच्यं, कारणशरीरस्याज्ञानस्य नाशं विना लिङ्गनाशाभावाल्लिङ्गनाशेनैव कारणनाशस्य सिद्धत्वात् । नच स्थूलशरीरनाशादेव सूक्ष्मदेहसत्त्वेपि वैष्णवपदप्राप्तिर्भवतीति वाच्यं, 'स्वधर्मनिष्ठश्शतजन्मभिःपुमान्विरिञ्चितामेति ततः परं हि माम् । अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवः पदं यथाऽहं विबुधाः कलात्यये' इति भागवते रुद्रवचनात् । कलात्ययो लिङ्गभङ्गः तस्मिन् सत्येव वैष्णवपदप्राप्तिः । किंच सति लिङ्गशरीरे तत्तादात्म्याध्यासः स्यात्ततश्च संसारित्वं स्यात्, तस्मात्तन्नाशं विना कथमसंसारिब्रह्मभावप्राप्तिः ?

न च सलिङ्गा एव मुक्तिक्षेत्रं वैकुण्ठलोकं गच्छन्तीति वाच्यं, तस्य वैकुण्ठस्य सगुणमुक्तिक्षेत्रत्वात्सत्यलोकत्वात् । नच सगुणमुक्तिरेवेह विवक्षितेति वाच्यं, मद्भावमिति ब्रह्मसायुज्यरूपनिर्गुणमुक्तिवर्णनात् । नच मद्भावो मत्स्वभावो मदाकार इति वाच्यं, निराकारस्येश्वरस्याकाराभावात् । नच

न मद्विषय एवायं नियमः किं तर्हि ?—

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

यं यमिति । यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं, स्मरन् चिन्तयन्, त्यजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेबरं शरीरं तं तमेव स्मृतं भावमेवैवैति नान्यं; कौन्तेय! सदा सर्वदा, तद्भावभावितस्तस्मिन् भावस्तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतया अभ्यस्तो येन स तद्भावभावितस्सन् ॥६॥

निराकारमपीश्वरमात्मानं यदाकारोपहितं स्मरति तदाकारं प्राप्नोतीति वाच्यं, तत्त्वविदा निराकारस्यैवात्मनस्सच्चिदानन्दरूपस्य स्मर्यमाणत्वात् । अतत्त्वविदो हि साकारमीश्वरं कल्पयित्वा ध्यायन्ति स्वतस्सिद्धे रूपे सति कल्पितरूपध्यायिनामतत्त्ववित्त्वं सर्वसम्प्रतिपन्नम् । नहि रज्जुं सर्पत्वेन ध्यातवान् पुरुषः रज्जुतत्त्वविदिति वक्तुं शक्यते । वास्तवस्वरूपवेतृत्वं हि तत्त्ववित्त्वम् । वास्तवं रूपं चात्मनस्सच्चिदानन्दमेव ।

तस्मात्साकारेश्वरध्यायिनां वैकुण्ठादिलोकगमनसम्भवेऽपि निराकारप्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मध्यायिनां न वैकुण्ठादिलोकगमनसम्भवः-- श्रुतिस्मृत्यादिविरोधात्तथा च मरणकाले आत्मस्वरूपचिन्तकास्तत्त्वविदो मद्भावं ब्रह्मत्वमेव प्रयान्ति, न तु लोकान्तरम् ।

मद्भावमित्यत्रत्यस्य भावशब्दस्य च रूपार्थवर्णनमयुक्तं- भावशब्दादाकारार्थालाभात्, धर्मवाचित्वाद्भावशब्दस्य । न च निर्धर्मकस्यात्मनः कथं धर्म इति वाच्यं, स्वरूपस्यैव धर्मत्वादत्र । अत एव हि वैष्णवं तत्त्वमित्युक्तं भाष्यकृद्भिः । विष्णोरात्मन इदं वैष्णवं तत्त्वं स्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकं याति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

ननु पूर्वमेव ब्रह्मणस्सत आत्मनः कथं पुनर्ब्रह्मभाव इति **चेन्मैवम्**—पूर्वं नाहं ब्रह्मेति विपरीतज्ञानसत्त्वात्तस्य समूलस्य निवृत्तेरेवेह ब्रह्मभावप्राप्तित्वेन विवक्षितत्वात् ॥५॥

यं यमिति । मद्विषय एव आत्मविषय एव, भावः पदार्थः, देवताविशेष इन्द्ररुद्रादिः । प्रायेणास्तिकानामिन्द्रादित्यादिदेवतोपासकत्वादिदमुक्तम् । वस्तुतस्तु यं यं भावं पदार्थमात्रमित्येवार्थः । अन्ते मृगस्मरणेन भरतस्य मृगजन्मप्राप्तिदर्शनात् । कोऽसावन्तकालोऽत आह—**प्राणवियोगकाल इति** । प्राणवियोगोपलक्षितकाले इत्यर्थः । वस्तुतः कालस्यानन्तत्वादियमुक्तिः । परमार्थदशायामेव हि कालस्य नाशः । शरीरं स्थूलमित्यर्थः । एवकारार्थमाह—**नान्यमिति** । कौन्तेयेति सम्बुद्धिरित्याह—**हे कौन्तेयेति** । स्त्रीभ्यो ढक् । कुन्त्या अपत्यं कौन्तेयः । तस्मिन्निन्द्रादिदेवताविशेषे भावश्चित्तासक्तिः । भावितो वासितः । आहिताग्न्यादित्वाद्भावितशब्दस्य परनिपातः । भावितत‌द्भाव इत्यर्थः । सदा तद्भावभावितस्सन्नत एव अन्ते यं यं भावं वापि स्मरन् कलेबरं त्यजति हेकौन्तेय! तं तमेवैति । सदा तद्भावभावनां विना अन्ते तद्भावस्मरणं न भवतीत्यत उक्तम्—**सदा तद्भावभावित इति** ।

न तु स्मृतभावप्राप्तौ सदा तद्भावभावनाकारणम् । यदन्ते भावनावशात्सुकृतवशाद्दुष्कृतवशाद्वा इन्द्रादिदेवतास्मरणं स्त्रीपश्वादिस्मरणं वा जायते पुंसस्तर्हीन्द्रादिलोकं प्राप्नोति स्त्र्यादिजन्म वा प्राप्नोतीति निष्कर्षः । न त्विन्द्रादिदेवभावापत्तिः- अनेकेन्द्रादिप्रसङ्गात् । एतेनान्ते विष्णुमूर्तिस्मरणाद्वैकुण्ठलोकप्राप्तिरित्यपि सिद्धम् । एतेन 'आक्रुश्य पुत्त्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण उपैति मुक्ति'मित्यत्र मुक्तिशब्दो वैकुण्ठलोकपर एव, न तु ब्रह्मसायुज्यपर इति च सिद्धम् ।

ननु ब्रह्मसायुज्यमिति काचन मुक्तिर्नास्त्येव; वैकुण्ठलोकप्राप्तिरेव मुक्तिः; तत्र स्थितानामनन्तगरुडादिसूरिणां नित्यमुक्तत्वात्तल्लोकप्राप्तानामेव शुकादीनां मुक्तत्वव्यवहारात् । ब्रह्मसायुज्ये तु ब्रह्मणि जीवानां लयात्स्वनाशस्तस्यापुरुषार्थत्वमेव स्यात्; नापि नित्यानां जीवानां लयो भवितुमर्हति- 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपै'तीति श्रुतेर्ब्रह्मसाम्यमेव जीवानां, न तु सायुज्यं; साम्यं च सच्चिदानन्दत्वात्मकं शुद्धसत्त्वात्मकशरीरवत्त्वं सर्वज्ञत्वादिकं चेति द्वैतिनां पूर्वपक्षः ।

अत्रोच्यते—मुक्तिर्नाम मोक्षः; परित्याग इति यावत् । कस्येत्याकांक्षायां न स्थूलशरीरस्य-- तथात्वे नीवीमोक्षस्यापि मोक्षत्वापत्तेः । किं तु प्रियाप्रियस्पर्शस्य सुखदुःखादिद्वन्द्वस्येति यावत् । स च सशरीरस्य न सम्भवति- 'अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति श्रुतेः । न च स्थूलशरीररहितस्य सम्भवतीति वाच्यं, स्वप्ने स्थूलशरीराभावेऽपि द्वन्द्वदर्शनात् । सुषुप्तौ स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयाभावे द्वन्द्वादर्शनाच्च । शरीरद्वयरहितस्यैव तत्सम्भवः । न हि मनःप्राणयोस्सतोः मनोधर्माणां कामसुखदुःखादीनां, प्राणधर्माणां क्षुत्तृडादीनां भवेदननुभवो स्मरणं वा । प्रियाप्रिययोरनुभववत्स्मरणमपि हि सुखदुःखावहम् । यद्यपि वैकुण्ठलोके अप्रियानुभवो नास्ति, तथाऽप्यप्रियस्यानुभूतस्य स्मरणमस्त्येव- मनसस्सत्त्वादिति कथं वैकुण्ठलोकस्य मुक्तिक्षेत्रत्वम् ? सगुणमुक्तिक्षेत्रमिति तु सुखातिशयसद्भावादुपचारादुक्तम् । एवं वैकुण्ठलोके स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयसत्त्वेन जीवस्याशरीरत्वाभावात्प्रियाप्रियस्पर्शमोक्षो नास्त्येव । तव मते ब्रह्मसायुज्यं तु नास्त्येव । अथ 'अशरीरं वा वसन्त'मिति श्रुतेर्विषयाभावादप्रामाण्यमेव प्राप्तम् । तद्वायुक्तमास्तिकानां तस्माच्छ्रुतिप्रामाण्यादस्ति तावदशरीरत्वं जीवानां, तदेवाशरीरत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्युच्यते- शरीरासंस्पृष्टशुद्धचैतन्यस्यैव ब्रह्मत्वात् ।

नच जीवस्य ब्रह्मणि लयोऽपुरुषार्थ इति वाच्यं, चैतन्यरूपे जीवे अन्तःकरणविशिष्टस्वरूपजीवत्वस्यैव नाशः, नतु जीवस्येति स्वनाशाभावात् । अन्तःकरणराहित्यस्यैव ब्रह्मसायुज्यत्वान्न जीवानित्यत्वदोषप्रसक्तिः । ब्रह्माभिन्नत्वाज्जीवस्य । ब्रह्म हि नित्यमिति सम्प्रतिपन्नम् ।

'निरञ्जनः परमं साम्य'मित्यत्र च परमं निरतिशयं निरुपाधिकं वा साम्यं समत्वमेकत्वमभेदमिति यावत्, उपैतीत्यर्थात् । यत्सर्वदैकरूपं तद्धि समं, यदनेकरूपं तद्विषममिति समत्वस्यैकत्वात् । तस्माद्घटाकाशस्येव घटनाशेन महाकाशसाम्यं जीवस्याप्युपाधिनाशेन ब्रह्मसाम्यमिति सिद्धं ब्रह्मसायुज्यम् । नहि पूर्णस्य चैतन्यस्यावच्छेदकान्तःकरणनाशे जीवेश्वरभेदो भवितुमर्हति, येन जीवस्य ब्रह्मसायुज्यं न सिद्ध्येत् ।

यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥७॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं; युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु; मयि वासुदेवे अर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिस्सन् मामेव यथास्मृतमेष्यस्यागमिष्यसि; असंशयः न संशयोऽत्र विद्यते ॥७॥

द्वैतिनां तु नास्त्येव ब्रह्मसायुज्यं- प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति ज्ञानाभावात्तेषाम् । अत एव ते स्वदृष्ट्या ब्रह्मसायुज्याभावं ब्रुवन्ति- यथा नास्तिकाः स्वदृष्ट्या ब्रह्माभावमिति संक्षेपः ॥६॥

तस्मादिति । तस्माच्छब्दार्थमाह—**यस्मादित्यादिना** । अन्त्यभावना मरणकालिकं स्मरणमित्यर्थः । यं यं वापि स्मरन्निति पूर्वोक्तानुगुण्यात् । अनुभवजन्यः स्मृतिहेतुः संस्कारो भावनेति न्यायशास्त्रम् । भावनाजन्यत्वाच्च स्मरणस्य भावनात्वेन व्यपदेश इह कृतः ।

यद्वा अन्तकाले स्थिता वासना स्मरणद्वारा देहप्राप्तौ कारणमिति बोध्यम् । **तस्मादिति** । अन्तकालोपलक्षितमत्स्मरणस्य मत्सायुज्यहेतुत्वादित्यर्थः । **सर्वेषु कालेष्विति** । अहोरात्रादिविभागापेक्षया बहुत्वम् । सर्वदापीत्यर्थः । सर्वदापि मयि भावे सत्येवान्ते मत्स्मरणं लभ्यते, नतु यदा कदापि वेति भावः । एवं मत्स्मरणमपरित्यजन्नेव शास्त्रविहितं स्वधर्मं युद्धं कुर्वित्याह—**मय्यर्पितमनोबुद्धिर्युध्य चेति** । शास्त्रमनतिक्रम्य यथाशास्त्रं शास्त्रसिद्धमित्यर्थः । शास्त्रं च दर्शितं- 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मा'दिति, क्षत्रियस्य युद्धं स्वधर्म इति च ।

ननु आत्मभजनलक्षणज्ञाननिष्ठायां सन्न्यासिनामेवाधिकाराद्ज्ञानिनां कर्मण्यनधिकाराच्च कथमर्जुनायोभयं कर्तव्यतयोपदिश्यते भगवता कर्म च ज्ञानं च सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरेति, युद्ध्येति च । भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं हि कर्मज्ञाननिष्ठयोर्दर्शितं प्राक् । नचैककालावच्छेदेन न दर्शितं तदिति वाच्यं, सर्वेषु कालेष्विति युद्धकालेऽपि भगवद्भजनस्य प्रोक्तत्वात् । नच युद्धातिरिक्तेषु सर्वकालेष्वित्युच्यत इति वाच्यं, मय्यर्पितमनोबुद्धिस्सन् युद्ध्येत्युक्तत्वात् युद्धकालेऽपि भगवद्भजनस्य कर्तव्यत्वापत्तेः । किंच कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति पूर्वमुक्त्वा कथमधुना मामनुस्मर युद्ध्य चेति चकारेण कर्मज्ञानसमुच्चय उच्यते भगवता वा ? तस्मात्समुच्चयो भगवदभिमत एवेत्यनेन ज्ञायते मामनुस्मर युद्ध्य चेति विधानेनेति चेत्, **मैवम्**—अर्जुनमतत्त्ववित्त्वाद्ज्ञाननिष्ठायामनधिकारिणमभिप्रेत्य 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्व'मित्युक्तं प्राक् । इदानीं तु स्वोपदेशमहिम्ना तत्त्वविदग्रेसरमर्जुनं मत्वा जनकादिवत्त्वं लोकसंग्रहार्थं कर्म कुरु, ज्ञाननिष्ठायां च वर्तस्वेत्युच्यते भगवतेति न पूर्वापरविरोधः । नाप्यनेन कर्मज्ञानसमुच्चयसिद्धिः- मोक्षाय त्वं युध्य चेत्यनुक्तत्वात् । कर्मज्ञानसमुच्चय एव मोक्षफलको नतु केवलं ज्ञानमित्याकारकसमुच्चयवादोऽस्माभिर्निराकृतः ।

नच कर्मज्ञानयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवश्च प्रोक्त इति वाच्यं, कर्तृत्वाभिमानादिपूर्वककर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठायाश्चैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवस्यास्माभिरुक्तत्वात्, कर्तृत्वाभिमानादिरहितकर्मणामकर्मत्वस्यैव प्रत्युतोक्तत्वात् । तस्मात्तत्त्वविदाऽर्जुनेन जनकादिना वा क्रियमाणं कर्म न कर्म, वासुदेवेन क्रियमाणं कर्मैवेति नास्ति कर्मज्ञानसमुच्चयः ।

एतावताऽर्जुनं प्रति कृष्णस्यायमुपदेशस्सिद्धः- भो अर्जुन ! त्वं यद्यतत्त्ववित्तर्हि कर्मण्येव तवाधिकार इति कुरु स्वधर्मं युद्धम् । यदि तत्त्ववित्तर्हि मत्तत्त्वस्मरणमविहायैव लोकसंग्रहार्थं युद्धं कुरु स्वधर्मं जनकादिवदिति ।

नचार्जुनस्यासन्न्यासिनः कथमात्मभजनमिति वाच्यं, क्षत्रियाणां सन्न्यासाश्रमस्वीकारस्यानावश्यकत्वाज्जनकादेः सन्न्यासं विनापि ज्ञाननिष्ठत्वदर्शनाच्च ।

नच तत्त्विदोऽर्जुनस्य ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारात्कर्मण्यनधिकाराद्युद्धय चेत्युक्तिरयुक्तेति वाच्यं, फलाभिसन्ध्यहङ्काररहितस्य युद्धस्याकर्मत्वेनास्मिन्नर्जुनस्याधिकारसत्त्वात् । नच तूष्णींभाव एवाकर्मेति वाच्यं, तस्यापि कर्मत्वस्य स्थापितत्वात्कर्मण्यकर्म यः पश्येदिति श्लोके ।

नचैवं ब्राह्मणानामपि गृहस्थानामस्त्यधिकारो ज्ञाननिष्ठायामिति वाच्यं, ब्राह्मणानां ज्ञाननिष्ठाधिकारसिद्ध्यर्थमेव सन्न्यासस्य श्रुतिभिर्विहितत्वात् ।

नच 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजे'त्यर्जुनस्यापि सन्न्यासो विहित इति वाच्यं, सर्वपरिग्रहपरित्यागमात्रस्यैव तेन विधानात् । नच तं विनापि ज्ञाननिष्ठासिद्धौ तस्य विधानं व्यर्थमिति वाच्यं, सति राज्यादिपरिग्रहे विषयव्याकुलचित्तस्यात्मनि मनस्समाधानं दुर्लभमित्यभिप्रेत्य तद्विधानात् । नच प्रकृते परिग्रहपरित्यागं विनापि ज्ञाननिष्ठोपदिष्टेत्ययुक्तमिति वाच्यं, सत्यपि परिग्रहे जनकादिवच्चित्तविक्षेपाभावे परिग्रहपरित्यागस्यानावश्यकत्वात् । देहभृतांवरेत्यादिसम्बोधनैरर्जुनस्य स्वोपदेशमहिम्ना जनकादितौल्यप्राप्तिरासीदिति भगवद्धृदयस्य ज्ञायमानत्वात् ।

भो अर्जुन ! यदि त्वं जनकादिवद्दृढबोधस्तर्हि सर्वधर्मपरित्यागमकृत्वैव मामनुस्मर युद्धय च, यद्यदृढबोधस्तर्हि तावद्युद्धय, पश्चात्सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज- इत्यर्जुनं प्रति कृष्णोपदेशसिद्धेः ।

नचार्जुनं तत्त्वविदं मत्वैव मामनुस्मर युद्धय चेत्युक्तं कृष्णेनेत्युक्तं प्रागिदानीं तु अदृढबोधं मत्वा सर्वधर्मान्परित्यज्येत्युच्यत इत्युच्यते कथमिदं विरुद्धमिति वाच्यं, अर्जुनं निमित्तीकृत्य सर्वलोकोपकारार्थमस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् क्वचिदर्जुनस्य दृढबोधत्वेन क्वचिददृढबोधत्वेन च निर्देशस्सम्भवत्येव । दृढबोधानामदृढबोधानां च पुंसां शास्त्राधिकारिणां सत्त्वात् ।

तस्मात्तत्त्वविज्जनकादिदृष्ट्योक्तमिदं मामनुस्मर युद्धय चेति । यथा भगवता नारायणेन चतुर्मुखाय मामनुस्मरन् सृष्टिं कुरु भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचिदित्युक्तं तद्वत् । अतस्तत्त्वविदः क्षत्रियस्यार्जुनस्य ज्ञाननिष्ठायां स्थितस्यापि युद्धे प्रवृत्तिस्सम्भवत्येव जनकादिवद्ब्रह्मादिवच्च ।

न चैतावता कर्मज्ञाननिष्ठयोर्युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वमागतमिति वाच्यं, ज्ञाननिष्ठपुरुषकृतकर्मण कर्मत्वाभावात् । यथा सन्न्यासिकृतानां भिक्षाटनादिकर्मणां यथा वा वासुदेवकृतानां, दुष्टशिक्षणादि कर्मणामिति ।

न चाहंब्रह्मास्मीति स्मरतः कथं कर्मसु प्रवृत्तिरिति वाच्यं, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्मा' णीति पूर्वोक्तत्वेन प्रकृतिगुणैरेव कर्मणां क्रियमाणत्वान्न कर्मसु तत्त्वविदः प्रवृत्तिः । तत्त्वविद्धि आत्मा आत्मा हि पूर्णोऽचलः प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयः । अज्ञो वा तत्त्वविदि तद्देहाद्याश्रयं कर्मारोपयति, यथ, आत्मनि स्वदेहाश्रयं भोजनादिकर्म । नैतावता कर्तृत्वप्रसक्तिस्तत्त्वविदः, न ह्यज्ञजनारोपितनैल्येन गगनस्य नीलत्वं प्रसज्यते । य एवंवित् स देहादिभिः कर्म कुर्वन्नप्यकर्तैव । 'कुर्वन्नपि न लिप्यत' इतीहैवोक्तं हि । अत एव तत्त्वविदा कृतं कर्माप्यकर्मैव- अबन्धकत्वादिति न तत्त्वविदः कर्मण्यधिकार इति ।

ननु अन्तकालोपलक्षितात्मस्मरणस्यैव मुक्तिहेतुत्वात्तस्य च सार्वकालिकात्मभजनलभ्यत्वान्मुमुक्षवे अर्जुनाय सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरेत्येतावदेव वक्तव्यं, न तु युध्य चेति युद्धकरणस्यान्तकालिकात्म-स्मरणाहेतुत्वादिति चेदुच्यते—नेह युद्धं कर्तव्यतयोपदिश्यते, किं तु युद्धादुपरमं माकार्षीरिति युद्धा-दुपरमस्याकर्तव्यत्वमुपदिश्यते- निवृत्तिलक्षणत्वाद्गीताशास्त्रस्य । तस्माद्युध्यस्व विगतज्वर इत्यत्राचार्यै-रेवैतद्भाषितम् ।

नन्वेवमपि अन्तकाले आत्मस्मरणलाभार्थं सर्वदा मामनुस्मरेत्येतावदेव वक्तव्यं, न तु युद्धा-दुपरमोऽकर्तव्य इति चेत्सत्यं, आत्मस्मरणलाभार्थं युध्य चेति नोक्तं, किं तु सर्वदाप्यात्मानं स्मरतोऽपि तव युद्धादुपरमादनुपरम एव श्रेयानैहिकप्रतिष्ठाहेतुत्वादित्युच्यते- 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्ये-दकर्मण' इति हि प्रागेवोक्तम् ।

न च मुमुक्षोस्तत्त्वविदः किमैहिकप्रतिष्ठयेति वाच्यं, लोकसंग्रहार्थं मुमुक्षुणा तत्त्वविदापि प्रति-ष्ठैव सम्पादनीया, न त्वप्रतिष्ठा; अन्यथा अल्पज्ञोऽपि तत्त्ववित्तौल्यमात्मनि सम्भाव्य विड्वराहादिवदभक्ष्य-भक्षणादिकं कुर्यात्तेन चाधःपतेदेवं च लोकोपद्रवकारिण्येव स्यात्तत्त्वविदः प्रवृत्तिः । लोकानुग्रह एव कर्तव्यस्तत्त्वविदा वासुदेववत् ।

न चैवं तत्त्वविदा ब्राह्मणेन गृहस्थेन लोकसंग्रहार्थं कर्मैव कर्तव्यं, न तु सन्न्यसितव्यमिति वाच्यं, लोकसंग्रहार्थं सन्न्यासस्यैव स्वीकर्तव्यत्वात् । उन्मार्गान्निवर्त्य शास्त्रविहितमार्गे प्रवर्तनं हि लोकस्य लोकसंग्रहः । सन्न्यासस्तु नोन्मार्गः, किं तु विहितमार्ग एव- 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, यदह-रेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दित्यादिश्रुतिभ्यः । स च सन्न्यासः ज्ञानार्थमेव मुमुक्षोर्ब्राह्मणस्य विहित इति कृत्वा जन्मान्तरीयसन्न्यासाश्रमसामयिकवेदान्तश्रवणादिवललब्धतत्त्वज्ञानोऽपि वामदेवादिवत्तत्त्ववि-द्गृहस्थः लोकसंग्रहार्थं सन्न्यासाश्रमं स्वीकृत्य वेदान्तश्रवणं गुरुसन्निधौ कुर्यादेव । यथा वा भगव-त्पादश्रीशङ्कराचार्यास्स्वत एव तत्त्वविदोऽपि सन्न्यस्य श्रीभगवत्पूज्यगोविन्दपादगुरुसन्निधौ वेदान्तश्रवण-मकुर्वन् तद्वदिति ।

किंच—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

अभ्यासेति । अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणाविषयभूते एकस्मिन् तुल्यप्रत्य-

---

न च क्षत्रियादीनां विनैव सन्न्यासं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिर्ब्राह्मणस्य तु नेति किमपराद्धं ब्रह्मणेनेति वाच्यं, अतीव जन्मान्तरार्जितपुण्यातिशयबललभ्यत्वाद्ब्राह्मणत्वस्य महापुण्यो हि ब्राह्मणः । अत एव तस्य सन्न्यासाश्रमस्वीकारयोग्यता । सन्न्यासाश्रमो हि सर्वलोकवन्द्यः- यथा ब्राह्मणस्सर्ववर्णवन्द्यः । तत्त्वज्ञान-मसम्पाद्य मृतस्याप्यस्य न यमदर्शनं, किं त्विन्द्रदर्शनमिति स्वर्गप्राप्तिरेव । अथ वा पुनर्ब्राह्मणजन्मप्राप्तिः, तत्त्वज्ञानसम्पादने च सन्न्यासाश्रमस्वीकारोऽन्तरङ्गसाधनं सति परिग्रहे चित्तविक्षेपाद्वेदान्तश्रवणासिद्धे-रिति मुमुक्षोः परिग्रहपरित्याग आवश्यक एवेति कृतं ब्राह्मणेन महदेव सुकृतं न त्वपराद्धं- यत्सन्न्या-साश्रमस्वीकारयोग्यता ब्राह्मणस्य ।

यस्तु ब्राह्मणस्सन्नपि परिग्रहपरित्यागं नेच्छति वैराग्याभावात्तस्य सन्न्यासाश्रमस्वीकारयोग्यतैव नास्ति । 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति वैराग्यस्यैव सन्न्यासं प्रति हेतुत्वम् । एवं वैराग्यहीन-त्वादिहामुत्रफलभोगकामपरवशस्य गृहस्थस्य कुतः पुनर्वेदान्तश्रवणप्रसक्तिः ? 'अथातो ब्रह्मजिज्ञा'सेति साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य हि ब्रह्मविचारेऽधिकार इत्युक्तं बादरायणेन ।

य एवं गृहस्थश्शमदमादिसम्पत्त्यभावेऽपि कथञ्चित्कुतूहलितया वेदान्तश्रवणे प्रवर्तते, स हि स्वयमुन्मार्गे प्रवर्तमानः लोकं चोन्मार्गे प्रवर्तयतीति न तस्याचार आस्तिकैर्गृहीतुमुचितः । न च कुतू-हलकृतमपि वेदान्तश्रवणमनर्थकमिति वाच्यं, वेदपाठवत्सुकृतहेतुत्वादेतत्संस्कारेण जन्मान्तरेऽपि सन्न्या-साश्रमस्वीकारसम्भवात् । सन्न्यासस्वीकारप्रतिबन्धकपापस्य निष्कामकर्मादिना नाशे सति सन्न्यास-सम्भवात् ।

तस्मान्मुमुक्षोर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य सन्न्यासाश्रमस्वीकारपूर्वकमेव ज्ञाननिष्ठायामधिकारः, सन्न्या-साभावे तु कर्मनिष्ठायामेव । क्षत्रियादीनां तु तत्त्वविदां विनापि सन्न्यासं ज्ञाननिष्ठायां कर्मनिष्ठायां वा स्वार्थं लोकसंग्रहार्थं वाऽधिकार इति सुस्थम् ॥७॥

अथ यश्चाधिदैवतं पुरुषं चिन्तयति स तं यातीत्युच्यते—**श्लोकद्वयेनाभ्यासेनेति, कवि-मिति च** । हेपार्थ ! यः अभ्यासयोगयुक्तेन नान्यगामिना चेतसा परमं पुराणं कविं दिव्यं सर्वस्यानु-शासितारं धातारमणोरणीयांसमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्स्थितमिति शेषः । अचिन्त्यरूपं पुरुषमनुस्मरेत्, स तमनुचिन्तयन् याति; यः परमत्वादिविशेषणविशिष्टं पुरुषमनुध्यायति स तमेव पुरुषं यातीत्यर्थः ।

अस्य च पुरुषस्येश्वरत्वादाह— **मयीति**। पुरुषे इत्यर्थः । समर्पणा समर्पणं विलक्षणप्रत्ययैर्विसजातीय-ज्ञानैरनन्तरितः अव्यवहितः तुल्यप्रत्ययानां सजातीयज्ञानानामावृत्तिरभ्यास एव लक्षणं स्वरूपं यस्य सः विलक्षणप्रत्ययानन्तरिततुल्यप्रत्ययावृत्तिरभ्यासः । सच प्रकृते पुरुषविषय इत्यभिप्रेत्योक्तं—**मयीति** ।

यावृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः । स चाभ्यासो योगः तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं योगिनश्चेतः तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलं अस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना, परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं, याति गच्छति, हेपार्थ ! अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येतत् ॥८॥

किं विशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते—

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

कविमिति । कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनं अनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशाशितारं, अणोस्सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरं, अनुस्मरेदनुचिन्तयेद्यः कश्चित्, स सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं, अचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इति अचिन्त्यरूपः तं, आदित्यवर्णं आदित्यस्येव

योगश्चित्तसमाधानमभ्यासरूपो योगोऽभ्यासयोगः । तेन युक्तमभ्यासयोगयुक्तं तेन; आभ्यासयोगे व्यापृतेनेत्यर्थ इत्याह—**तत्रैवेति** । न अन्यगामि नान्यगामि नञर्थकनशब्देन समासः, नञा सह समासे तु अनन्यगामीति स्यात् । अनुचिन्तयन्ननुसृत्य ध्यायन् । किमनुसृत्येत्यत आह—**शास्त्राचार्योपदेशमिति** । क्रान्तदर्शिनं दूरदर्शिनं; फलितमाह—**सर्वज्ञमिति** । चिरन्तनमनादिमनुशासितारं नियन्तारम् ।

सूक्ष्माद्दुर्ज्ञेयादित्यर्थः । न त्वणुपरिमाणात्सूक्ष्मं परमाणुभूतमित्यर्थः । तथात्वे परमात्मनो विष्णोर्व्यापकत्वभङ्गप्रसङ्गात् । 'अणोरणीयान् महतो महीया'निति श्रुतिविरोधात् । न चाणोर्जीवात्सूक्ष्मतरमणीयांसमिति वाच्यं, जीवस्याणुत्वे सावयवत्वप्रसङ्गात्ततश्चानित्यत्वप्रसङ्गात्सर्वगतत्वासम्भवप्रसङ्गाच्च । निराकृत एवायं प्रागेव जीवाणुत्ववादः । ईश्वरस्य परमाणुप्रायत्वे महतो महीयानिति श्रुतिविरोधः, सर्वव्यापित्वाद्यनुपपत्तिश्चेत्यनुपदमेवोक्तम् ।

विचित्रतया विलक्षणत्वेन परस्परं भिन्नत्वेनेत्यर्थः । विभक्तारं विभज्य कृतवन्तम् । अयं प्राणी अस्मात्कर्मण इदं फलमनुभवत्विति व्यवस्थापूर्वकं कर्मफलानि निर्मितवन्तमित्यर्थः । अचिन्त्यरूपं चिन्तयितुमशक्यमचिन्त्यं रूपं विग्रहो यस्य तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिविलक्षणसंस्थानविग्रहत्वात्केन चिच्चिन्तयितुं न शक्यते रूपमस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षदृष्टं वस्तु चिन्तयितुं शक्यते, अदृष्टमपि दृष्टसरूपम् । इदं तु हिरण्यगर्भस्य रूपं शास्त्रैकगम्यत्वाददृष्टविलक्षणत्वाच्च चिन्तयितुं न शक्यत इत्यभिप्रायः ।

न तु रूपस्याभावादचिन्त्यत्वमित्याह—**विद्यमानमपीति** । चैतन्यप्रकाशः चैतन्यवत्सर्वमादित्यादिकं प्रकाशयतीति चैतन्यप्रकाशः । यथा चैतन्यं सर्वं बोधयति तथा पुरुषस्य वर्णो हिरण्मयत्वात्सर्वं भासयति प्रदीपादिवदित्यर्थः । यथा आदित्यस्य वर्णस्सर्वजगदवभासकः प्रत्यक्षः तथा पुरुषस्यापीत्यर्थः ।

नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं, तमसः परस्तादज्ञानलक्षणात् मोहान्धकारात् परं तं, अनुचिन्तयन् यातीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥९॥

अज्ञानमूढहृदयस्य पुरुषध्यानासम्भवादाह—**तमसः परस्तात् स्थितमिति** । न चेश्वरस्य पुरुषस्य कथं रूपसद्भाव इति वाच्यं, मायया तत्सद्भावात् ।

अथ वा अस्मद्देहस्थित आत्मा यथा प्रत्यगात्मेति व्यवह्रियते, तथा देवस्य सूर्यस्य मण्डले स्थित आत्मा परमात्मेति व्यवह्रियते । अतोऽस्य परमपुरुषत्वं, प्रतीचस्तु पुरुषत्वमेवं सति सूर्यमण्डलान्तरस्थस्य पुरुषस्याधिदैवतस्य यद्वास्तवं रूपं नित्यचैतन्यात्मकं तदेवेह ध्येयत्वेन प्राप्तत्वेन चोच्यते । न तु कल्पितं हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टं रूपम् । न चैवमचिन्त्यरूपमिति विरुद्धचेदिति वाच्यं, यदस्य पुरुषस्य विद्यमानं पारमार्थिकं रूपं सच्चिदानन्दात्मकं तत्केनापि चिन्तयितुमशक्यमवाङ्मनसगम्यत्वादित्यविरोधात् । अत एवेदं तमसः परस्तात् स्थितम् । अज्ञानपारगमनं विना चैतन्यसाक्षात्कारासम्भवात् । अज्ञानमत्र समुद्रस्थानीयं, तन्नाशस्तु परपारस्थानीयः । यथा अन्धकारावृतचक्षुषो घटादिरप्रत्यक्षः तथा अज्ञानावृतचेतसः पुरुषोऽप्रकाशः । अत उक्तमज्ञानात्परतः स्थितमिति । पुरुषस्य स्वरूपमाह—**आदित्यवर्णमिति** । यथा आदित्यस्य वर्णोऽस्ति तथा पुरुषस्य नित्यचैतन्यप्रकाशोऽस्तीत्यर्थः । यथा आदित्यस्सर्वजगदवभासकत्वेन प्रकाशात्मकवर्णशाली तथा पुरुषस्सर्वजगदवभासकत्वेन प्रकाशात्मकचैतन्यशालीति यावत् । आदित्यस्य प्राकाशो दीप्तिः, पुरुषस्य प्रकाशस्तु चैतन्यं ज्ञानमिति विवेकः । अत एवोक्तं नित्यचैतन्यप्रकाश इति; नित्यचैतन्यात्मकः प्रकाश इत्यर्थः । अस्य परमपुरुषस्य चैतन्यरूपस्य कर्मफलविधातृत्वादिकं तु माययोपपद्यते । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरत्वं चास्मिन्नुपपन्नतरम् । हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टपुरुषे तु नातीवोपपद्यते· साकारस्य दुर्ज्ञेयत्वासम्भवात् । अणोरणीयानिति श्रुतिश्च चैतन्यपरैव- साकारस्य पुरुषस्य महतो महीयस्त्वासम्भवात् । न चैवमध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः । एक एव ह्यात्मा सूर्यमण्डलमध्यस्थः पुरुषोऽधिदैवतमिति, अस्मदादिदेहस्थः प्रत्यगात्माऽध्यात्ममिति चोच्यत इत्यौपाधिक एव ह्यध्यात्माधिदैवतयोर्भेदः ।

न च स्वान्तरस्थमात्मानं विहाय सूर्यान्तरस्थस्यात्मनश्चिन्तनं व्यर्थमिति वाच्यं, न व्यर्थम् । यस्सूर्ये भक्तः तस्य सूर्यभक्तिरूपप्रतिबन्धसद्भावात्प्रत्यगात्मोपासनं न घटते । स्वात्मभक्तस्यैव हि स्वात्मोपासनं घटते । तस्य सूर्यभक्तस्य मुमुक्षोरात्मनि प्रीतिं जनयितुं हितैषिणी श्रुतिः सूर्यबिम्बोपाधिकपुरुषोपासनं विहितवती । यथा महिषीस्नेहप्रतिबद्धस्य भिक्षोर्महिष्युपाधिकं ब्रह्मोपदिश्य गुरुस्तं भिक्षुमात्मनि व्युत्पन्नं चकार तद्वदिति । **एतेन** मुक्तिकामानां विष्णुरुद्रादिभक्तानामपि विष्णुरुद्रादिशरीरावच्छिन्न आत्मैवोपास्यः; न तु शरीरमिति **सिद्धम्** ।

एवं सूर्यमण्डलस्थे पुरुषे चिन्त्यमाने सति तत्स्वरूपसाक्षात्कारो जायते, ततश्च स एव पुरुषस्सर्वगत इति स्वात्मनस्तत्पुरुषस्य चाभेदनिश्चयो जायते, ततश्च प्रत्यगभिन्नपरमात्मसाक्षात्काराद्ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नोतीति भावः ।

किंच—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

प्रयाणेति । प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तः भजनं भक्तिः तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं समाधिजसंस्कारप्रचयजनितं चित्त-स्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्व-गामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तस्सन्, स एवं विद्वान् योगी 'कविं पुराण'मित्यादिलक्षणं तं परं परतरं पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥१०॥

योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेणापि ब्रह्माप्यत इत्येवं प्राप्ते, इदमुच्यते—पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

यदिति । यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं अविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञाः, वदन्ति 'तद्वा एत-

---

अत्रायं विवेकः— यः परमात्मानं प्रत्यग्रूपेण भजमानस्सदा मरणकाले स्मरति, यश्च सूर्य-मण्डलमध्यस्थपुरुषरूपेण स एवाहमिति भजमानोऽन्ते स्मरति तावुभावपि तत्त्वविदौ ब्रह्मभावं प्राप्नुतः । यस्तु परमात्मानं हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टसूर्यबिम्बस्थपुरुषरूपेण भजमानोऽन्ते स्मरति स हिरण्यगर्भ-लोकं प्प्नोतीति ॥८--९॥

प्रयाणेति । एवं ज्ञानिनोऽन्ते कर्तव्यं प्रदर्श्य योगिनः प्रदर्शयति—प्रयाणेत्यादिना । भजनमात्मस्वरूपानुसन्धानं पूर्वमादौ ततः पश्चान्नाड्या सुषुम्नया भूमिजय आसनजयः तत इन्द्रियप्राण-मनोजयाः क्रमशब्दार्थः । न केवलयोगिनः परमपुरुषसायुज्यप्राप्तिरित्याह—विद्वान् योगीति । दीव्यतेर्द्योतनार्थकत्वादाह—दिव्यं द्योतनात्मकमिति । चैतन्यरूपमित्यर्थः । यद्यपि रोगार्तस्य म्रियमाणस्य योगिनो दुर्लभोऽयं योगस्तथापि योगिनो योगाभ्यासेन नीरोगत्वान्मृत्युहेतोः कस्यचिद्रोगस्यो-त्पत्तेः प्राक्स्वयमेव मरणाय यतेत योगीति बोध्यम् । स्वाधीनमरणत्वाद्योगिनो न रोगोत्पत्तिरिति वा ॥१०॥

यदिति । वक्ष्यमाणेति सर्वद्वाराणीति श्लोकद्वये इति भावः । प्रतिपत्तुमिष्टं प्रतिपित्सितं तस्य विशेष्यस्य ब्रह्मणोऽभिधानमिति सम्बन्धः । विशेष्यस्य विशिष्टस्येत्यर्थः । अभिधानं नाम ओमि-त्येतदिति भावः । वेदविदां वदनं वचनमादिशब्दाद्यतिविशनब्रह्मचर्यचरणयोर्ग्रहणम् । 'स्थाणुरयं भारवाहः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थ'मिति श्रुतेः । अध्ययनविधेः फलवदर्थावबोधपर्य-न्तत्वादाह— वेदार्थज्ञा इति । 'सर्वे वेदा यत्पदमामन'न्तीति श्रुतेर्वेदार्थो ब्रह्म; तद्ज्ञा ब्रह्मविद इति

दक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति' इति श्रुतेः, सर्वविशेषनिवर्तकत्वेन अभिवदन्ति 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ'मित्यादिश्रुतेः । किंच विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्यतयः यतनशीलाः सन्न्यासिनो वीतरागाः वीतो विगतः रागो येभ्यस्ते वीतरागाः । यच्चाक्षरमिच्छन्तः ज्ञातुमिति वाक्यशेषः । ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति, तत् ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तव, संग्रहेण संग्रहः संक्षेपः तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥११॥

'स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति, तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इत्यादिना वचनेन 'अन्यत्र

यावत् । हेगार्गि ! तत्प्रसिद्धमक्षरमेतत्पूर्वोक्तं ब्रह्मैवेति ब्राह्मणाः ब्रह्मवेत्तारोऽभिवदन्ति अभितो वदन्तीति श्रुत्यर्थः । सर्वेभ्यो विशेषेभ्यो निवृत्तं निर्गतं सर्वे विशेषा निवृत्ता यस्मात्तदिति वा सर्वविशेषनिवृत्तं तत्त्वेन निर्विशेषत्वेनेत्यर्थः । निर्विशेषत्वे ब्रह्मणः श्रुतिं प्रमाणयति—**अस्थूलमिति** । स्थौल्यसौक्ष्म्यह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरहितमित्यर्थः । प्रविशन्ति सायुज्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कदेत्यत आह—**सम्यग्दर्शनप्राप्ताविति** । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारे सतीत्यर्थः । मोक्षाय यतनशीलत्वमिहामुत्रार्थफलभोगविरक्तानामेव सम्भवति, न त्वविरक्तानाम् । ते च विरक्तास्सन्न्यासिन एवेत्यभिप्रेत्याह—**सन्न्यासिन इति** । रागो दृष्टश्रुतविषयासक्तिः । **वाक्यशेष इति** । यदक्षरमिच्छन्त इति वाक्ये ज्ञातुमिति शेष इत्यर्थः । ब्रह्मचर्यं वेदाध्ययनादिकं गुरौ गुरुसन्निधावित्यर्थः । चरन्ति अर्थाद्ब्रह्मचारिणः; यद्वा ब्रह्मजिज्ञासवः । पदनीयं प्राप्यं ब्रह्मेति यावत् । तस्यैवापुनरावृत्तित्वेन मुमुक्षुभिः प्राप्यत्वात् । प्रवक्ष्ये इत्युत्तमपुरुषनिर्देशादहमित्यस्याक्षेपः । कथयिष्यामीति पर इत्यादिश्लोकद्वयेनेति भावः । वेदविदो यदक्षरं वदन्ति वीतरागा यतयो यद्विशन्ति यदिच्छन्तः कुशला ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये इत्यन्वयः ॥११॥

ननु प्रत्यग्रूपेण पुरुषरूपेण च परमात्मनो भजनमुक्तं, प्रयाणकाले च तत्स्मरणात्सायुज्यलाभश्चोक्तः तस्मात्सर्वद्वाराणीत्याद्युत्तरग्रन्थारम्भो व्यर्थ इति शङ्कायां, न व्यर्थः- उत्तमाधिकारिणां पूर्वोक्तविधया ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्भवेऽपि मन्दमध्यमाधिकारिणां तदसम्भवात्तेषां गतिप्रदर्शनार्थोऽयमुत्तरग्रन्थ इत्याह—**स य इत्यादिना** ।

स य इत्यादिरुपनिषत् । अस्या अयमर्थः-- हे भगवन् मनुष्येषु मध्ये यः प्रायणान्तं मरणावधि ओंकारमभिध्यायीत स तेन ओंकारध्यानेन कतमं लोकं जयति साधयति ? प्राप्नोतीति यावत् । तस्मै एवं पृष्टवते शिष्याय स गुरुरुवाच- हे सत्यकाम ! ओंकार इति यत्तदेतत्परं ब्रह्म अपरं ब्रह्म च भवतीति शेषः । इत्युपक्रम्य आरभ्य यः पुनरेतं परं पुरुषं त्रिमात्रेण अकारोकारमकाररूपमात्रात्रयवता प्लुतस्वरेणेति ओमित्येकेनाक्षरेण वर्णेन अभिध्यायीत स सामभिः ब्रह्मलोकमुन्नीयते प्राप्यते । अन्यत्र धर्माद्धर्मरहितमन्यत्राधर्मादधर्मरहितम् । आमनन्ति वदन्ति तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिश्चित्तशुद्धिद्वारा

धर्मादन्यत्राधर्मा'दिति चोपक्रम्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति, यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि 'कविं पुराणमनुशासितारं' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' इति चोपन्यस्तस्य च परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपाय-भूतस्योङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यं प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किञ्चिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

सर्वेति । सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि उपलब्धौ, तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा, मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा- निष्प्रचार-मापाद्य, तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्या ऊर्ध्वमारुह्य मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणं आस्थितः प्रवृत्तः योगधारणां धारयितुम् ॥१२॥

ब्रह्मज्ञानसम्भवात्तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्तीत्युक्ते- किं तत्पदमत आह श्रुतिः—**ओमित्येतदिति** ।

वाचकरूपेणेति । वाचकस्वरूपेणेत्यर्थः । **प्रतीकरूपेणेति** । प्रतीकमारोपालम्बनं तद्रूपेणे-त्यर्थः । यथा प्रतिमा विष्ण्वादिदेवतारोपालम्बनं तद्वदोंकारोऽपि परब्रह्मारोपालम्बनमित्यर्थः । ब्रह्मणो वाचकत्वात्प्रतीकत्वाच्च मन्दमध्यमबुद्धीनां ब्रह्मप्रतिपत्तौ साधनमोंकार इति तस्योपासनं च ब्रह्मलोक-प्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलकमिति च श्रुत्योक्तम् । यत् तदेव इहापि गीताशास्त्रेऽपीत्यर्थः । श्रुत्यर्थविव-रणपरत्वाद्गीताशास्त्रस्येति भावः । पूर्वोक्तरूपेण श्रुत्युक्तरूपेणेत्यर्थः । वक्तव्यं भगवतेति शेषः । **अयं भावः**— ओमित्येतत् शब्दतोऽर्थतश्च परमपरं चेति द्विविधं ब्रह्म; तत्र शब्दतोऽपरं ब्रह्म, अर्थतस्तु परं ब्रह्मेति विवेकः । शब्दस्य ब्रह्मप्रतीकत्वादपरब्रह्मत्वमर्थस्य ब्रह्मत्वात्परब्रह्मत्वम् । तत्र ओमित्येतस्य पर-ब्रह्मणो भजनं सायुज्यलाभश्च पूर्वमुक्तं तच्चोत्तमाधिकारिविषयम् । अथ ओमित्येतस्य अपरब्रह्मणो ब्रह्म-वाचकस्य त्रिमात्रस्योंकारस्य शब्दस्य भजनं ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिश्च वक्ष्यते । तच्च मन्दमध्य-माधिकारिविषयमिति ।

प्रसक्तानुप्रसक्तं प्रसङ्गादागतमित्यर्थः । **किञ्चिदिति** । ब्रह्मभुवनादयः पुनरावर्तिन इत्यादिक-मित्यर्थः ।

सर्वेति । द्वाराणि साधनानि करणानीति यावत् । कुत्र तदाह—**उपलब्धाविति** । विष-यानुभवे इत्यर्थः । रूपशब्दादिविषयानुभवसाधनचक्षुश्श्रोत्रादिद्वाराणि नियम्येति यावत् । हृदयपुण्डरीके पुण्डरीकाकारे हृदयकोशे निष्प्रचारमापाद्य निर्वृत्तिकं विधाय तत्र हृदि वशीकृतेन स्थिरीकृतेनेत्यर्थः । मनसा सहेति शेषः । मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे आधाय निधाय आस्थितः धारयितुं प्रवृत्तः ॥१२॥

तत्रैव च धारयन्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

ओमिति । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोङ्कारं व्याहरन् उच्चारयन् तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन् अनुचिन्तयन् यः प्रयाति म्रियते स त्यजन् परित्यजन् देहं शरीरं 'त्यजन् देह'मिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनः, न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः । स एवं याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥१३॥

किंच—

अनन्यचेतास्सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

अनन्येति । अनन्यचेताः नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेताः, योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते; नित्यश इति दीर्घ-

---

ओमिति । तत्रैव मूर्ध्न्येव धारयन् प्राणानिति शेषः । ब्रह्मवाचके ओंकारे ब्रह्मशब्दो लाक्षणिक इत्याह—**ब्रह्मणोऽभिधानभूतमिति** । वस्तुतो ब्रह्मणि वाच्यवाचकभावाभावादाह—**अभिधानभूतमिति** । अभिधानतुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मणो वाचकमिव स्थितमिति यावत् । तदर्थभूतमोंकारवाच्यम् । प्रयाणविशेषणार्थमिति देहत्यागरूपं मरणं प्रपद्यत इत्यर्थः । तदेवाह—**देहेति** । देहत्यागेनैवात्मनो मरणं, न तु स्वरूपनाशेन- यथा देहस्य स्वरूपनाशेन मरणं तद्वन्नेत्यर्थः । स एवं मृत इति शेषः । गम्यत इति गतिः प्राप्यस्थानं हिरण्यगर्भलोकमिति यावत् । स्वर्गादिलोकापेक्षया तस्य प्रकृष्टत्वं बोध्यम् । अथ वा हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिद्वारा प्रकृष्टां गतिं मुक्तिं यातीति- कालान्तरमुक्तिफलत्वादोंकारोपासनस्य । न च ओंकारोपासकस्यापीश्वरस्मरणसत्त्वान्मुक्तिरेव स्यादिति वाच्यं, परोक्षेश्वरस्मरणमेव तस्य, न प्रत्यगभिन्नेश्वरस्मरणमिति कृत्वा भिन्नेश्वरस्मरणस्य मुक्त्यहेतुत्वात् । मामनुस्मरन्निति निर्देशादयं योगी ओंकारं वाचकरूपेणोपास्ते, न तु प्रतीकरूपेणेति ज्ञायते । यः प्रतीकरूपेणोपास्ते ओंकारं तस्य हि ओंकार एव ब्रह्मबुद्धिः । अन्नादौ सालग्रामादौ वा ब्रह्मबुद्धिवद्विष्ण्वादिबुद्धिवच्चेति न तस्यास्त्योंकारातिरिक्तेश्वरस्मरणम् ।

सर्वद्वाराणि संयम्य मनः हृदि निरुध्य च आत्मनः प्राणं मूर्ध्न्याधाय योगधारणामास्थितस्सन् ब्रह्म ओमित्येकाक्षरं व्याहरन् मामनुस्मरन् यः देहं त्यजन् प्रयाति स परमां गतिं यातीति श्लोकद्वयस्यान्वयः । अक्षरशब्दोऽत्र वर्णवाच्येव- प्रणवाभिधायकत्वादिति ॥१३॥

अनन्येति । अन्यस्मिन् विषये चेतो यस्य सोऽन्यचेताः स न भवतीत्यनन्यचेताः; विषयासक्तचित्त इत्यर्थः । नित्यश इत्यनेन षण्मासान् संवत्सरं वेति दीर्घकालत्वं नोच्यत इत्यन्वयः ।

कालत्वमुच्यते। न षण्मासं संवत्सरं वा, किं तर्हि? यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः। तस्य योगिनः, अहं सुलभः सुखेन लभ्यः, हे पार्थ! नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः। यत एवमतः अनन्यचेतास्सन् मयि सदा समाहितो भवेत् ॥१४॥

यत एवमिति। यस्मादेवं नित्यशो मां स्मर्तुर्मदेकतानचित्तस्य योगिनस्सुलभोऽहमतस्तस्मादित्यर्थः। अनन्यचेता विषयानासक्तचित्तः। समाहितो मदेकतानचित्तः भवेन्मुमुक्षुरिति शेषः।

एतच्छ्लोकोक्तमीश्वरस्मरणं यद्यहं ब्रह्मास्मीत्याकारकं तर्हि साक्षान्मुक्तिरेव स्मर्तुः; यदि तु परोक्षेश्वरस्मरणं तर्हि क्रममुक्तिरिति बोध्यम्।

यद्वा मन्दबुद्धीनामोङ्कारोपासनं कालान्तरमुक्तिफलकं सर्वद्वाराणीति श्लोकद्वयेनोक्तम्। मध्यमबुद्धीनां तु अहं ब्रह्मास्मीत्युपासनमिदं विधीयते, यस्य मुमुक्षोर्बहुवारं वेदान्तश्रवणे कृतेऽपि अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं न जायते प्रतिबन्धादिबाहुल्यात स सर्वदाप्यहं ब्रह्मास्मीति जपेन्मत्रवत्। तेन च सर्वप्रतिबन्धक्षये इहैव जन्मनि मुक्तिर्भवेत्प्रतिबन्धशेषे तु कालान्तरे मुक्तिः। यस्य मुमुक्षोर्बुद्धिमान्द्याद्वेदान्तश्रवणेपि नाधिकारस्स ओङ्कारोपासनं कुर्यादिति भावः।

एवं मन्दाधिकारिणां मध्यमाधिकारिणां च ब्रह्मप्राप्त्युपायतया ओङ्कारोपासनमहं ब्रह्मास्मीत्युपासनं च यथाप्रतिज्ञमुपदिष्टं भगवता।

यत्तु रामानुजः—अभ्यासयोगयुक्तेनेत्यादिना ऐश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारोऽन्त्यप्रत्ययप्रकारश्चोक्तः; यदक्षरमित्यादिना कैवल्यार्थिनां; अनन्यचेता इत्यनेन तु ज्ञानिनामिति, **तत्तुच्छम्**—ऐश्वर्यार्थिनां परमपुरुषप्राप्त्यसम्भवात्, परमं पुरुषं दिव्यं यातीति स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति च परमपुरुषप्राप्तिरुक्तत्वात्। नच परमपुरुषप्राप्तिरिह परमपुरुषैश्वर्यप्राप्तिरेवेति वाच्यं, मुख्यार्थपरित्यागस्यान्याय्यत्वाल्लाक्षणिकार्थकल्पनस्यायुक्तत्वात्। अमीषां श्लोकानामैश्वर्यार्थिपरत्वे प्रमाणाभावात्। ऐश्वर्यार्थी भगवद्भक्तः परं पुरुषमुपैतीति मूले सति ऐश्वर्यार्थिनः परमपुरुषप्राप्त्यभावरूपमुख्यार्थबाधेन तादृशलाक्षणिकार्थः कल्प्येत, नतु तथा मूलमस्ति।

किंच- ऐश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं स्वयमेव वक्ष्यति परमपुरुषश्चायं विष्णुरेव। दिव्यं मामिति वचनादिति त्वयैवोक्तत्वात्। विष्णोरैश्वर्यप्राप्तिश्च विष्णुसारूप्यं मत्समानाकारो भवतीति त्वयैवोक्तत्वात्। इदं च सारूप्यं विष्णुलोकं गतानामेव भवितुमर्हति- तत्र स्थितानामेव पुरुषाणां शङ्खचक्रचतुर्भुजादिमत्त्वश्रवणात्। सच विष्णुलोकोऽपुनरावर्त्यैव तव मत इति कथमैश्वर्यार्थिनां विष्णुभक्तानां विष्णुसारूप्यं गतानां पुनरावृत्तिः? तव मते सायुज्यस्याभावात्। सालोक्यसारूप्यसामीप्यानामेव मुक्तित्वाद्यदि सारूप्यं प्राप्तस्य पुनरावृत्तिस्तर्हि सालोक्यं सामीप्यं च प्राप्तानां पुनरावृत्तिस्स्यादित्यपुनरावृत्तिपदस्यैवाभावप्रसङ्गः।

मामुपेत्य तु कौन्तेयेत्यस्य मत्सायुज्यं प्राप्तस्येत्यर्थवादे तव स्वमतभ्रंशः, परमतप्रवेशश्च। मल्लोकमुपेत्येत्यर्थवादे विष्णुसारूप्यं प्राप्तानामैश्वर्यार्थिनां पुनरावृत्तिर्न स्यादिति व्याघातः। अत उभयतः पाशा रज्जुरियं तव। विष्णुलोकस्यापि पुनरावर्तित्वे 'आब्रह्मभुवनाल्लोका' इति न सङ्गच्छते। ब्रह्म-

लोकादुपरितनस्यापि विष्णुलोकस्य पुनरावर्तित्वात्। न चैश्वर्यार्थिनश्चतुर्मुखादिलोकान् प्राप्य पुनरावर्तन्त इति वाच्यं, ऐश्वर्यार्थिनामपि विष्णूपासकानां चतुर्मुखादिलोकप्राप्तेरयुक्तत्वात्परमं पुरुषं दिव्यं यातीति विष्णुलोकप्राप्तेरेव युक्तत्वात्, त्वया तथैवोक्तत्वात्।

तस्माद्विष्णुभक्तानामप्यैश्वर्यार्थिनां न विष्णुलोकप्राप्तिः, नापि विष्णुसारूप्यप्राप्तिः, किं तर्हि मनुष्यलोकप्राप्तिरथ वा स्वर्गलोकप्राप्तिः। ततश्च पुनरावर्तितैव तेषाम्।

यदि तु वैकुण्ठैश्वर्यार्थिनस्ते तर्हि तेषां विष्णुलोकप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्च। इदमेतेषां वैकुण्ठैश्वर्यार्थित्वं न सकामत्वरूपं मोक्षकामत्ववत्, किं तर्हि निष्कामत्वरूपमेव। एवं निष्कामानां मोक्षकामानां विष्णुलोकप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चोचितैव। एत एव हि कैवल्यार्थिनः। कैवल्यं हि मोक्षः। मोक्षश्च वैकुण्ठप्राप्तिरेव तव मते। ज्ञान्यपि कैवल्यार्थ्येवेति न तयोः पृथक्करणमुचितम्।

नच कैवल्यमात्मस्वरूपं तत्कैवल्यार्थिभिः प्राप्यते, ज्ञानिना तु परमात्मा प्राप्यत इति भेदोऽस्तीति वाच्यं, यत्कैवल्यार्थिना प्राप्यते तदात्मस्वरूपं कैवल्यार्थ्येवेति कथमात्मन एव प्राप्तृत्वप्राप्यत्वे? कथं वा नित्यसिद्धस्यात्मस्वरूपस्य पुरुषार्थत्वम्? कथं वा केवलस्यात्मनः परमात्मभेदः? कथं वा ज्ञानिनः परमात्मप्राप्तिः? सत्यात्मपरमात्मभेदे।

नच क्षीरनीरन्यायेनात्मपरमात्मनोस्संयोग इति वाच्यं, निरवयवत्वादुभयोः। अवयवसंयोगपूर्वको ह्यवयविसंयोगः। नापि क्षीरनीरयोरिवात्मपरमात्मनोर्ज्ञानैकाकारयोरस्ति कश्चिद्विशेषः, येनायमात्माऽयं परमात्मेति व्यवहारः स्यात्। यदि क्षीरे नीरमिव परमात्मन्यात्मा निलीय वर्तेत तर्हि जीवस्यासौ निलयनावस्थानपुरुषार्थः- स्वरूपस्यैव लीनत्वात्।

नच जीवः परमात्मनि प्रविश्यानन्दमनुभवतीति वाच्यं, परिपूर्णेऽनवकाशे चैतन्यघने परमात्मनि जीवस्य प्रवेष्टुमवकाशस्यैवाभावात्। सावकाशत्वे तु परमात्मनोऽपूर्णत्वं चलनं च स्यात्। तदेतदखिलं श्रुतिविरुद्धं गीताशास्त्रविरुद्धं च। 'पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' 'अचलोऽयं सनातन' इत्यादिशास्त्रात्।

तस्माद्ज्ञानिकैवल्यार्थिनोर्नास्ति फलतः कश्चिदपि भेदः। ब्रह्मण एव तदुभयप्राप्यत्वात्। नच नित्याप्तस्य ब्रह्मणः कथं प्राप्यत्वमिति वाच्यं, हिरण्यनिधिदृष्टान्तेन नित्याप्तमपि ब्रह्म माययाऽप्राप्तमिव भाति यस्मात्तस्माद्ज्ञानेन तत्प्राप्तिव्यपदेशः।

किंच- 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन!, मामुपेत्य तु कौन्तेय! पुनर्जन्म न विद्यत' इति भगवत्प्राप्तेरेवापुनरावर्तित्वमुक्तं न स्वात्मप्राप्तेः। यदि भगवद्भिन्न आत्मा तर्हि तत्प्राप्तिः पुनरावर्तिन्येव स्यात्।

न 'चाव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं, यं प्राप्य न निवर्तन्त' इत्यात्मप्राप्तेरपुनरावर्तित्वं वक्ष्यत इति वाच्यं, परमात्मवाचित्वादक्षरशब्दस्य- 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि! सूर्याचन्द्रमसौ

तव सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते; शृणु तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

मामिति । मामीश्वरमुपेत्य मद्भावमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नाप्नुवन्ति । न प्राप्नु-

---

विधृतौ तिष्ठत' इति श्रुतेः, 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' इति वाक्यशेषाच्च विष्णुधाम्न एवापुनरावर्तित्वम् ।

अपि च यथाशत्रुभिरपहृतं राज्यं राजा पुनर्भगवदनुग्रहादिना प्राप्नोति तथा कामक्रोधादिभिरपहृतमात्मस्वरूपं भगवदनुग्रहादिना जीवः पुनः प्राप्नोतीति हि तवाशयः । स न सङ्गच्छते- राज्ञः पृथग्राज्यमिव जीवात्पृथगात्मस्वरूपं यदि स्यात्तर्ह्ययमुपपद्येत, न त्वेतदस्ति- अपृथक्सिद्धं ह्यात्मनः सच्चिदानन्दात्मकं स्वरूपं- सच्चिदानन्दातिरिक्तस्यात्मवस्तुन एवाभावात् । अत एव हि तस्य स्वरूपमिति निर्देशः । यथा घटस्य कम्बुग्रीवत्वादिकं स्वरूपं तत्स्वरूपव्यतिरेकेण घटाभावश्च । राज्ञो राज्यं तु न स्वरूपं, किं तु अतिरिक्तमेव । तस्मान्नात्मस्वरूपस्यान्येनापहरणमपहृते तस्मिन्नात्मनाशप्रसङ्गात् । नापि पुनस्तत्प्राप्तिः- अनित्यत्वप्रसङ्गात् । यद्धि प्राप्यते तदुपायसाध्यत्वादनित्यमेव- कार्यानित्यत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् ।

न च प्रकृतिसंसृष्टेनात्मना प्रकृतिवियुक्तत्वमाप्यत इति वाच्यं, असङ्गस्य प्रकृतिसंसृष्टत्वस्यैवाभावात् । 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति हि श्रुतिः, 'नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुरचलोयं सनातन' इति गीता च । न हि संसृष्टस्य सर्वगतत्वं, येन संसृष्टस्तद्गतत्वासम्भवात्; नापि बुद्ध्यादिसंसृष्टस्य सर्वगतत्वं- परिच्छिन्नत्वात् ।

किं च यः प्रकृतिवियोगः परमात्मनैव दुर्लभः कथं स जीवेनाप्येत ? न च परमात्मा प्रकृतिवियुक्त एवेति वाच्यं, चिदचिद्विशिष्टस्य परमात्मत्वात् । न च विशिष्टोऽपि वियुक्त एवेति वाच्यं, विशिष्टत्ववियुक्तत्वयोर्वैयधिकरण्यात् । एवं प्रकृतिविशिष्टे परमात्मनि क्षीरनीरन्यायेन ज्ञानिजीवानां निलीयावस्थानमप्ययुक्तं- प्रकृतेरैक्यविरोधिन्यास्सत्त्वात् ।

अपि च सगुणमुक्तिर्निर्गुणमुक्तिरिति द्विविधैव मुक्तिश्शारीरकशास्त्रसिद्धा । तत्र निर्गुणमुक्तिर्ब्रह्मसायुज्यं, सगुणमुक्तिस्सत्यलोकप्राप्तिरेवंस्थिते त्वया अक्षरप्राप्तिरिति तृतीया मुक्तिः कल्प्यते, तद्धि शास्त्रविरुद्धम् ।

अपि च अक्षरं प्राप्ता अमी जीवाः प्रकृतिवियुक्तास्सन्तः परमात्मानमप्राप्य कथं वर्तेरन् ? पूर्णो हि परमात्मा सर्वेषामाधारः । न हि गगनमप्राप्य घटो वर्तेत । यद्यमी परमात्मन्येव स्थितास्तर्हि प्राप्त एव परमात्मेति को भेदो ज्ञानिकैवल्यार्थिनोः ? यदि तु ज्ञानिनोऽपि वैकुण्ठलोकप्राप्तिस्तर्हि ऐश्वर्यार्थिकैवल्यार्थिनोरेकत्वमिति नात्राधिकारित्रयकल्पनोचिता रामानुजीया ॥१४॥

मामिति । 'तस्याहं सुलभः पार्थ' इत्यत्राक्षिपति—**तवेति ।** किं फलं स्यात् ? मद्भावं

वन्ति। किं विशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्तीति, तद्विशेषणमाह—दुःखालयम्। दुःखाना-माध्यात्मिकादीनां आलयमाश्रयं आलीयन्ते यस्मिन् दुःखानीति दुःखालयं जन्म न केवलं दुःखालयं, अशाश्वतं अनवस्थितस्वरूपं च नाप्नुवन्ति ईदृशं पुनर्जन्म, महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः। ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥१५॥

मत्सायुज्यमिति यावत्। आदिपदादाधिदैविकाधिभौतिकग्रहणम्। दुःखालयमित्यस्यार्थान्तरमाह—**आलयमिति**। आलयं लयपर्यन्तं तस्मिन् पुनर्जन्मनि दुःखानि सन्तीत्यर्थः। दुःखान्यालयं यस्मिन् तद्दुःखालयमिति समासः। अनवस्थितं नैकरूपं स्वरूपं यस्य तत्। देवमनुष्याद्यनेकाकारत्वाज्जन्मन इति भावः। **एतेन** ब्रह्मणोऽदुःखालयत्वं शाश्वतत्वं च सूच्यते। मोक्षाख्यां सिद्धमिति शेषः। गत-मिति वा। मामुपेत्य न प्राप्नुवन्तीत्यनेन सिद्धमर्थमाह—**ये पुनरिति**। पुनरावर्तन्ते पुनर्जन्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। महात्मानः परमां संसिद्धिं गता अत एव मामुपेत्य अशाश्वतं दुःखालयं पुनर्जन्म नाप्नुवन्ति।

ननु मामुपेत्येत्यनेनैव संसिद्धिं गता इति सिद्धत्वात्तदुक्तिः पुनरुक्तिरेवेति चेन्मैवम्—संसिद्धिं गता इत्यत्र प्रतीयमानस्य सगुणमुक्तिमन्यद्वा चित्तशुद्ध्यादिकं गता इत्यर्थस्य व्यावृत्तये मामुपे-येत्युक्तम्। मामुपेत्येत्यस्य मां सेवित्वेत्याद्यर्थस्य प्रतीयमानस्य व्यावृत्तये संसिद्धिं गता इत्युक्तमि-त्यदोषात्। तस्मान्मम सौलभ्ये पुंसामपुनरावृत्तिस्स्यादिति भावः।

अयं श्लोकः सायुज्याभाववादिनां कण्ठपाशायते-मामुपेत्येति सायुज्यश्रवणात्। न च मामि-त्यस्य मत्सालोक्यं मत्सामीप्यं मत्सारूप्यं वेत्यर्थ इति वाच्यं, मुख्यार्थपरित्यागे लाक्षणिकार्थकल्पने च कारणप्रमाणाभावात्। न च राजानमुपेत्येत्यादाविव मामुपेत्येत्यत्रापि सन्निधिप्राप्तिरेव मुख्यार्थ इति वाच्यं, राजानमुपेत्येत्यादौ साक्षात्प्राप्तेर्बाधितत्वेन सन्निधिप्राप्तिकल्पना, न तु प्रकृते मुख्यार्थस्य बाध इति कथं तत्कल्पना? तस्मात्सन्निधिप्राप्तिर्न मुख्यार्थः।

न च कान्तां प्राप्येत्यत्रेव मामुपेत्येत्यत्रापि जीवेश्वरयोस्संयोगोऽर्थ इति वाच्यं, सावयवद्रव्ययो-रवयवसंयोगद्वारा संयोगसम्भवेऽपि निरवयवयोस्संयोगासम्भवात्। जीवेश्वरयोर्निरवयवत्वं च सम्प्रति-पन्नम्। अत एवेश्वरस्य चिद्वैशिष्ट्यासम्भवाच्चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर इति वादोऽस्यात्यन्तमयुक्तः।

न च लक्ष्मीवदनन्तवद्वा जीवस्सशरीरस्सशरीरमीश्वरं संश्लिष्यास्ते इति वाच्यं, औपाधिकस्य तादृशसंश्लेषस्यानित्यत्वात्। विश्लेषस्यापि सम्भवात्। मामुपेत्य न पुनरावर्तत इति वक्तुमयुक्तत्वात्। लक्ष्म्या अपि विष्णुं विहाय क्षीरसमुद्रे पुनर्जातत्वात्। सशरीराणामनन्तानां जीवानां मुक्तानां परिच्छिन्न-विष्णुशरीरसंश्लेषस्याप्यसम्भवात्। गरुडविष्वक्सेनादीनां विश्लेषेणैव सत्त्वात्। एवंविधसशरीरेश्वरस्यैव रामकृष्णादिरूपेण पुनरावृत्तौ तद्भक्तानां पुनरावृत्तेः पुनः कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात्।

तस्मादशरीर एवेश्वरः, न तु विशिष्टः। जीवश्चाविद्यया सशरीरोऽपि विद्यया शरीरबन्धान्निर्मुक्त ईश्वरभावमशरीरत्वं मोक्षमापद्यते, न पुनरावर्तत इति स्थितम् ॥१५॥

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन !
मामुपेत्य तु कौन्तेय! पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

आ ब्रह्मेति। आ ब्रह्मभुवनात् भवन्त्यस्मिन् भूतानीति भुवनं, ब्रह्मणो भुवनं ब्रह्मभुवनं; ब्रह्मलोक इत्यर्थः। आ ब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन, लोकास्सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः;

आ ब्रह्मेति। त्वत्तोऽन्यत्किं वा पदं प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इति प्रश्ने उच्यते—आ ब्रह्मेति। आ इति छेदः। अभिविध्यर्थकोऽयमाङ्। आ ब्रह्मभुवनाद्ब्रह्मभुवनमभिव्याप्य। फलितमाह—सहब्रह्मभुवनेनेति। सर्वेषां लोकानामुपरि वर्तमानः ब्रह्माण्डाद्बहिस्स्थः हिरण्यगर्भस्वामिकः द्विपरार्धावसानः सगुणमुक्तिक्षेत्रमर्चिरादिमार्गावधिः सत्यलोको ब्रह्मभुवनम्। 'स एतान् ब्रह्म गमय'तीति, तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति, 'ते तेषु लोकेषु पराः परादतो वसन्त' इति च श्रुतेः। बहुवचनं तु तदवान्तरकैलासवैकुण्ठलोकसंग्रहार्थम्।

ननु आ ब्रह्मभुवनादित्यत्राङो मर्यादार्थकत्वमुचितं- ब्रह्मलोकस्यार्चिरादिमार्गावधेरपुनरावर्तित्वात्। 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतश्शाश्वते मते। एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुन'रितीहैव वक्ष्यमाणत्वात्। 'अनावृत्तिः शब्दात्' इति शारीरकसूत्रेणापि ब्रह्मलोकस्यानावृत्तित्वस्य सिद्धान्तितत्वादिति चेन्मैवम्—यदनित्यं तत्पुनरावर्तीति, यन्नित्यं तदपुनरावर्तीति व्याप्तिद्वयस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् पुनरावर्तिनस्स्वर्गादेरनित्यत्वदर्शनादपुनरार्तिनः परब्रह्मणः नित्यत्वदर्शनाच्च यदि सत्यलोकोऽपुनरावर्ती स्यात्तर्हि नित्यः स्यात्, न चेष्टापत्तिः ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्याप्यनित्यत्वात्। 'ततस्त्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेः। नित्यत्वे च 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुत्युक्तब्रह्माद्वैतस्य बाधात्। अद्वितीयं स्वसमानाधिकवस्तुरहितमित्यर्थवर्णनस्याप्रमाणत्वादयुक्तत्वाच्च। न हीश्वरसमानाधिकवस्तुसद्भावशङ्का कस्यापि जायते, येन तन्निवृत्त्यर्थं श्रुतिरद्वितीयं ब्रह्मेति ब्रूयात्। एकमेवेति पदद्वयानर्थक्याच्च।

किं च 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मिति स्मृतेः महाप्रलये ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण सह सर्वेऽपि ज्ञानिनस्सन्तः परं पदं प्रविशन्तीति साधिपस्य सलोकस्य सत्यलोकस्य नाशसम्भवात्।

पूर्वोत्तरवाक्यविरोधपरिहारस्त्वेवं नेयः- तथा हि, अस्मिन्महाप्रलये ब्रह्मलोकोऽयं नश्यति; प्रलयावसाने पुनर्ब्रह्मलोको जायते; अतोऽस्ति ब्रह्मलोकस्य पुनर्जन्मेति पुनरावृत्तिस्वभाववानेव ब्रह्मलोकः।

यद्यपि यो ब्रह्मलोको नष्टस्स एव पुनर्जात इति वक्तुं न शक्यते, तथापि अत्यन्तसादृश्यात्सेयं दीपज्वालेतिवत्सोऽयं ब्रह्मलोक इति प्रत्यभिज्ञया तथोच्यते। यद्वा अत्यन्तासतो जन्मायोगाच्छशशृङ्गादेर्जन्मादर्शनाद्ब्रह्मलोकः स्वकारणे मायायां निलीय वर्तमानः पुनर्जायत इति। अथ वा स्वकारणभूतमायाद्वारा सोऽयं ब्रह्मलोक इति निर्देशः- कारणभेदं विना कार्यभेदस्य दुर्वचत्वात्। वस्तुतस्तु नष्टस्य

हे अर्जुन! मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय! पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिः न विद्यते ॥१६॥

ब्रह्मलोकस्य पुनरागमनं मास्तुनाम, यज्जन्मनाशवत्तत्पुनरावर्तीतीह विवक्षितम्। तथा च ब्रह्मलोकस्यापि जन्मनाशवत्त्वात्पुनरावर्तित्वमिति।

अथ शुक्लयार्चिरादिकया गत्या ब्रह्मलोकं गतानां जीवानामपुनरावृत्तिस्तु ब्रह्मलोके नष्टे तत्र स्थिता जना न पुनस्संसाराय स्वर्गभूम्यादिकमायान्ति प्रलयावसानेऽपि, परं तु ब्रह्मणा सहैव मुच्यन्त इत्यभिप्रायेणोक्ता। अत एव 'अनावृत्तिश्शब्दा'दिति 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातःपरमभिधाना'दिति च सूत्रसाङ्गत्यम्।

न च ब्रह्मलोकस्यैव पुनरावर्तित्वे तद्गतजनानां कुतः पुनरपुनरावर्तित्वमिति वाच्यं, विद्यावैभवादिति। न च लोकनाशे लोकस्थजननाशाल्लोकवल्लोकस्थजनोऽपि पुनरावर्त्यैवेति वाच्यं, नाशमात्रं न पुनरावृत्तिकारणं, किं तु जन्महेतुर्नाशः। तथा च ब्रह्मलोकस्थजनानामुपाधिपरित्यागरूपो नाशः न पुनर्जन्महेतुः। ब्रह्मलोकस्य तु मायानिलयनरूपो नाशः पुनर्जन्महेतुरिति न कश्चिद्दोषः। **एतेन** ब्रह्मलोकं प्राप्तानां स्वर्गादिप्राप्तवदवर्जनीयनाशत्वाच्च ब्रह्मलोकस्य पुनरावर्तित्वमिति **सिद्धम्**।

यद्यपि स्वर्गादिलोकाद्गता इव ब्रह्मलोकं गता अपि उपाधिपरित्यागरूपं नाशं प्रपद्यन्ते, तथापि उपाध्यन्तरस्वीकाररूपं जन्म न प्रपद्यन्त इति कृत्वा 'अनावृत्तिशब्दा'दित्युक्तं सूत्रकृता। एतेन प्रतिपद्यमाना 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति श्रुत्या च 'एकया यात्यनावृत्ति'मिति गीतया च।

तस्माद्ब्रह्मलोकं गतानां पुनर्जन्माभावेऽपि ब्रह्मलोकः पुनरावर्त्यैव। तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह भगवान् भाष्यकारः—**सहब्रह्मभुवनेनेति, पुनरावर्तनस्वभावा इति च**। ब्रह्मलोकस्यापि जन्मनाशवत्त्वात्पुनरावर्तनस्वभाववत्त्वं तस्मान्नश्वरत्वात्सर्वेऽपि लोकाः पुनरावर्तिन एव।

किं तदपुनरावर्ति पदमत आह—**मामिति**। तुशब्दो ब्रह्मलोकादिवैलक्षण्यार्थः। तेन च मामेवेत्यवधारणं फलति। मामुपेत्य मत्सायुज्यं प्राप्य स्थितस्येति शेषः। ब्रह्मभूतस्येत्यर्थः। पुनर्जन्म न विद्यते। ननु ब्रह्मलोकं प्राप्तानामपि पुनर्जन्म न विद्यत एवेति कृत्वा मामेकमुपेत्येति कथमुक्तमत आह—**पुनरावर्तिन इति**। जन्मनाशावावृत्तिशब्दार्थः। मद्गतानां न जन्मनाशरूपपुनरावृत्तिरित्यर्थः।

यद्वा ब्रह्मलोकं गतानां जीवानां तत्र दिव्यशरीरपरिग्रहरूपं जन्मास्तीति विद्यत एव पुनर्जन्म, तत्परित्यागप्रयुक्तो नाशश्च। परब्रह्मगतानां तु न शरीरसम्बन्धो नापि तन्नाश इति भगवन्तमात्मानं गतस्यैव न पुनर्जन्म। न च कैवल्यं गतस्यापि शरीरत्यागनाशोऽस्तीति वाच्यं, शरीरं त्यक्तवत एव भगवत्प्राप्तत्वान्न पुनश्शरीरत्याग इति। तस्मान्निर्गुणं ब्रह्म गतवत एवाऽपुनरावृत्तिः।

न च 'अनावृत्तिश्शब्दा'दिति सूत्रविरोधः, सगुणमुक्तिक्षेत्रं गतस्याप्यपुनरावृत्तिदर्शनादिति वाच्यं, सगुणमुक्तिं गतस्य तात्कालिकशरीरपरित्यागानन्तरं पुनश्शरीरपरिग्रहाभाव इत्यभिप्रायेण तत्सूत्रप्रवृत्तेरिति।

ननु भगवन्तं गतानां पुनर्जन्माभावे को हेतुरिति चेदुक्त एव उपाध्यभावादिति। **एतेन** ब्रह्मलोकं गतानामपि स्वर्गादिलोकं गतानामिवोपाधिसद्भावात्पुनर्जन्मार्हत्वमस्तीति **सूचितम्**।

नैतावता ब्रह्मलोकं गतानां पुनर्जन्मसद्भावश्शङ्क्यः- तत्र सम्यग्दर्शनेन तेषामज्ञानस्य समूलस्य नष्टत्वात् । अत एव 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' इति श्रुतिः ब्रह्मज्ञानं मनुष्यलोकएव सम्पादनीयं, नतु स्वर्गादिलोकेषु- तेषां मोहातिशयजनकत्वात् , यद्यपि ब्रह्मलोके सुसम्पादं, तथापि तल्लोकप्राप्तिर्दुस्सम्पादेत्यवोचत् । अथ वा पुनरावृत्तिवाचिना पुनर्जन्मशब्देन तद्धेतुभूतस्थानभ्रंशो लक्ष्यते; न हि पत्तनं गतस्य तत्स्थानभ्रंशं विना ग्रामं प्रति पुनरावृत्तिस्सम्भवति । स्थानभ्रंशश्च स्थानत्यागः । एवं स्वर्गादिमिव ब्रह्मलोकं गतस्यापि स्थानभ्रंशोऽस्ति- ब्रह्मलोकत्यागपूर्वकत्वात्परमपदप्रवेशस्य । ब्रह्म प्राप्तानां तु न स्थानभ्रंशः । अतएव सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः, ब्रह्मैकमेवापुनरावर्ति । अनावृत्तिश्शब्दादिति सूत्रं तु ब्रह्मलोकं प्राप्तः पुनस्संसारमण्डलं प्रति नावर्तत इत्यभिप्रायेणोक्तं बादरायणेनेति बोध्यम् ।

तस्मात् ये स्वर्गादिलोकान् गतास्ते पुनस्संसारं प्रतिपद्यन्त इति हेतोः पुनरावर्तिन इत्युच्यन्ते । ये ब्रह्मलोकं गतास्ते स्वाश्रयलोकस्य पुनरावर्तित्वात, स्वेषामुपाधिमत्त्वात्स्वोपाधिनाशस्यावर्जनीयत्वाद्वा पुनरावर्तिन इत्युच्यन्ते । यस्तु परं ब्रह्म प्राप्तस्स यया कयापि विधया पुनरावर्तीति वक्तुं न शक्यत इति कृत्वा ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते, मामेकमुपेत्य तु पुनरावृत्तिर्न विद्यत इति भाषितमाचार्यैः । अर्चरादिकया गत्या ब्रह्मलोकं प्राप्तो न पुनरावर्तत इति तु पुनस्संसारं न प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायगर्भ इति न कोऽपि व्याघातः ।

अनित्यत्वास्स्वर्गादिलोकवद्ब्रह्मलोकः पुनरावर्ती, ब्रह्मलोकं गतानां ब्रह्मकृतमहावाक्योपदेशजन्यब्रह्मात्मैक्यज्ञानवत्तया ब्रह्मभूतत्वान्न पुनरावृत्तिरिह लोकेऽपरोक्षीकृतात्मतत्त्वशुकवामदेवादिवदिति निष्कर्षः ।

तस्मात्- 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन !' इति, 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' इति, 'एकया यात्यनावृत्ति'मिति, 'तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तत' इति च सर्ववाक्यानि निर्विरोधानीति संक्षेपः ।

यत्तु रामानुजः—मां सत्यसङ्कल्पं सर्वज्ञमुपेत्येति, **तदसत्**—जीवेश्वरभेदकमायोपाधिसत्त्वे जीवेश्वरसायुज्यायोगात् , मायाऽभावे सङ्कल्पाद्ययोगात् ।

नच विद्यया जीवोपाधेरविद्याया नाशेऽपीश्वरोपाधेर्मायाया अनाशादस्त्येवोपाधिरीश्वरस्य, सोपाधिकेऽपीश्वरे निरुपाधिकस्य जीवस्य प्रवेशस्सम्भवति लवणोदके शुद्धोदकस्येव, उभयोरप्युपाधिसत्त्व एव प्रवेशासम्भव इति वाच्यं, जीवस्यैव स्वविद्यया स्वाविद्यां नाशयितुं शक्तत्वे किमीश्वरस्य स्वविद्यया स्वमायां नाशयितुं नासीच्छक्तिः । मायाया अनाश्यत्वे तु सोपाधिकादीश्वरान्निरुपाधिको जीव एवाधिकं निरुपाधिकत्वेन जीवस्य ब्रह्मत्वादिति कथं जीवस्येश्वरप्राप्तिः ?

मायोपाधिकमेव ब्रह्मेत्युक्तौ तु जीव एव सर्वाधिकस्स्यात , सोपाधिकाद्घटाकाशान्निरुपाधिको हि महाकाशोऽधिक , उपाधिना ह्युपहितः परिच्छिद्यते । अन्यथा उपाधेरुपाधित्वस्यैवाभावात् ।

नच मायायास्सर्वव्यापित्वात्तदुपाधिकेश्वरस्यापि व्यापित्वमेव, नतु परिच्छिन्नत्वमिति वाच्यं, निरुपाधिकेषु जीवेषु मायाव्याप्तेरभावेन मायायास्सर्वव्यापित्वाभावात् ।

एवमुपाधिपरिच्छिन्ने ईश्वरे निरुपाधिकस्य जीवस्य प्रवेशोऽपि न सम्भवति- उपाधेस्तत्प्रवेशप्रतिबन्धकत्वात् । नहि घटाकाशे महाकाशः प्रविशेत् ।

नच जीवस्याणुत्वात्प्रवेश उचित इति वाच्यं, जीवस्याणुत्वे कृत्स्नशरीरव्यापिवेदनोपलम्भाभावप्रसङ्गात्, परिमाणे द्रव्यस्य घटादेरनित्यत्वदर्शनेन जीवस्याप्यनित्यत्वप्रसंङ्गात् । मायाया व्यवहितमीश्वरमणुरपि जीवः प्रवेष्टुं न शक्नुयाच्च ।

नच मायायामेव प्रविशेदिति वाच्यं, प्रलयेऽपि मायाप्रवेशसत्त्वेन ज्ञानयोगाद्यानर्थक्यप्रसङ्गात्, सुषुप्तिवन्मुक्तावपि जीवस्याज्ञानाभिभूतत्वप्रसङ्गाच्च । माया ह्यज्ञानम् । एवं मायां प्रविष्टस्य पुनस्संसारं प्रत्यावृत्तिप्रसङ्गाच्च । मायां गतो हि प्रलये प्रपञ्चदशायां पुनरावर्तते । ततश्च 'मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यत' इति वचो व्याहन्येत ।

नच मायां भित्वा तदन्तर्गतमीश्वरचैतन्यं प्रविशेज्जीव इति वाच्यं, मायाया अनवकाशत्वादभेद्यत्वाच्च । भेद्यत्वे कथमीश्वर एनां न भिन्द्यात् ? मायाया बहिरीश्वरस्य सत्त्वे सर्वव्यापित्वभङ्गप्रसङ्गात् । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति श्रुतेः । मायाया अन्तरपीश्वरचैतन्यस्य व्यापित्वे निरवकाशत्वेन जीवप्रवेशायोगात् । सावकाशत्वे तु व्यापित्वायोगात् । चैतन्याद्बहिरेव मायायास्सत्त्वे मायायामेव कारणभूतायां कार्यप्रपञ्चसत्त्वेन चैतन्ये प्रपञ्चसत्त्वायोगात् । प्रपञ्चस्य चेश्वरे सत्त्वश्रवणात् । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः ।

नचाद्वैतमतेऽपि चैतन्ये निरवकाशे कथं प्रपञ्चसत्त्वमिति वाच्यं, मायया तदुपपत्तेः । नच मायायाः कथं सत्त्वमिति वाच्यं, मायात्वादेव । नातिशङ्कनीया हि सा माया । अतिशङ्कायां मायास्वरूपस्यैवासिद्धेः । तस्मान्मामित्यस्य प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेत्येवार्थः ।

नन्वेवं सर्वत्र मामित्येव किमिति वचनं, त्वामिति कुतो न ब्रूयात् ? त्वच्छब्दार्थस्यापि प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वादिति चेन्नैवम्—वक्तुर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण स्वात्मनि ब्रह्मत्वनिश्चयान्मामित्युक्तिः । श्रोतुश्च तदभावे स्वात्मनि जीवत्वनिश्चयात्त्वामित्यनुक्तिरिति ।

न च वक्तुः कृष्णस्य परमात्मत्वेन मामित्युक्तिरिति वाच्यं, स्कान्दपुराणे माघमाहात्म्ये केनचिद्विप्रेण भार्यां प्रति तत्त्वोपदेशसमये- 'मयि सर्वाणि भूतानि तेषु चाहमवस्थितः । मत्तः परतरं नैव विद्यतेऽहमतः पर'मित्युक्तम् । कोऽत्र मच्छब्दार्थः ? न च जीव एवेति वाच्यं, जीवस्य सर्वभूताधारत्वसर्वभूतान्तरात्मत्वसर्वपरतरत्वनिरतिशयत्वानामीश्वरधर्माणामसिद्धेः । न ह्येकस्मिन् भूते मनुष्यादिदेहे वर्तमानस्य जीवस्याणोस्सर्वभूताश्रयत्वसर्वान्तरत्वे सम्भवतः । जीवादधिकस्येश्वरस्य सत्त्वेन जीवस्य सर्वाधिकत्वनिरतिशयत्वे वा न सम्भवतः । तस्मान्मच्छब्दोऽत्र परमात्मैव । न हि वक्ता विप्रमात्रः परमात्मा भवितुमर्हति वासुदेववत्, येन त्वदुक्तरीत्या मच्छब्दार्थः परमात्मेति वक्तुं शक्येत । तस्मात्कृष्णवत्सर्वोऽपि तत्त्ववित्परमात्मैव । परमात्मन एवात्मत्वात्तत्त्वविदश्चात्मत्वात् । अतो नात्र गीताशास्त्रे

ब्रह्मलोकसहिताः लोकाः कस्मात् पुनरावर्तिनः? कालपरिच्छिन्नत्वात्। कथम्?—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

सहस्रेति। सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याह्नस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं, ब्रह्मणः प्रजापतेः विराजो विदुः। रात्रिमपि युगसहस्रान्तां अहःपरिमाणमेव। के विदुरित्याह—अहोरात्रविदः कालसङ्ख्याविदो जना इत्यर्थः। यतः एवं कालपरिच्छिन्नास्ते, अतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥१७॥

श्रीकृष्णोक्तस्य मच्छब्दस्य क्वापि जीवभिन्नेश्वरपरत्वमर्थ इति भ्रमितव्यं, प्रत्युत प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैवार्थ इति ज्ञातव्यमित्यलम् ॥१६॥

सहस्रेति। कस्माल्लोकाः पुनरावर्तिन इति प्रश्नः। कालपरिच्छिन्नत्वादित्युत्तरम्। कथं कालपरिच्छिन्ना इति पुनः प्रश्नः। सहस्रयुगेत्यादिकमुत्तरमिति विवेकः।

यस्मात्ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जनाः, ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याहस्सहस्रयुगपर्यन्तं, रात्रिं युगसहस्रान्तां च विदुः, तस्मादाब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः।

युगशब्दोऽत्र चतुर्युगसमाहारात्मकमहायुगपरः- 'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति स्मृत्यन्तरसंवादात्। यद्यपि ब्रह्मणो दिनान्ते स्वर्गादिलोकान्तराणामेव नाशो न तु ब्रह्मलोकस्य; तथापि एवंविधब्रह्मदिनानां षष्ट्युत्तरत्रिशते ब्रह्मणस्संवत्सरो भवति। तादृशसंवत्सराणामर्धशते परार्धं ब्रह्मणो भवति। द्विपरार्धावसानं ब्रह्मणः परमायुः। द्विपरार्धावसाने ब्रह्मलोकस्यापि नाशः। अतः कालपरिच्छिन्न एव स्वर्गादिलोकवद्ब्रह्मलोकोऽपि। यस्यायुः कालः क्षपयति स कालपरिच्छिन्न इत्युच्यते।

एवंविधकालपरिच्छेदरहितस्त्वेक एवेश्वर आत्मा- जन्मनाशरहितत्वेन नित्यत्वादात्मनः। स चात्मा नित्यमशरीर एव शरीरित्वे शरीराधीनजन्मनाशवत्त्वप्रसङ्गात्।

न च ज्ञानात्प्रागशरीर एवात्मेति वाच्यं, तदापि सशरीरत्वस्य मायिकत्वात्। न हि निर्विकारस्यात्मनः सदैकरूपस्य कदाचित्सशरीरत्वं कदाचिदशरीरत्वं च भवितुमर्हति।

एतेन सशरीरा विष्णुरुद्रगणपतिकुमारादयस्तत्तद्ब्रह्मादिभिरीश्वरत्वेनाभ्युपगताः सर्वेऽपि शरीरिणो देवाः कालपरिच्छिन्ना नश्वरा जीवा एवेति **सिद्धम्**। अशरीरस्यैकस्यैवात्मन ईश्वरत्वात्। यदि तु विष्ण्वादिशब्दैस्तत्तच्छरीरान्तरस्सर्वव्यापी आत्मा विवक्षितस्तर्हि स ईश्वर एवेत्यदोषः।

तस्मात् ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति स्थितम्। ब्रह्मभिन्नानां सर्वेषां लोकानां लोकस्थानां लोकपालानां च कालावच्छिन्नत्वेन नश्वरत्वाद्ब्रह्मण एकस्यैवाकालावच्छिन्नत्वेन नित्यत्वान्नश्वरत्वस्यैव त्रिकालबाध्यत्वरूपस्य मिथ्यात्वलक्षणत्वात्त्रिकालाबाध्यत्वरूपनित्यत्वस्यैव सत्यत्वलक्षणत्वाच्च।

अत एव ये नित्यमात्मानं प्रपद्यन्ते ते न पुनर्जन्म प्रतिपद्यन्ते; ये त्वनित्यान् ब्रह्मलोकादीन् प्राप्नुवन्ति ते पुनर्जन्म प्रतिपद्यन्त इति सिद्धम् ॥१७॥

प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तत् उच्यते—

अव्यक्ताद्व्यक्तयस्सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

अव्यक्तादिति । अव्यक्ताद्व्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था तस्माद्व्यक्ताद्व्यक्तयः व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणास्सर्वाः प्रजाः प्रभवन्ति अभिव्यज्यन्ते, अह्न आगम अहरागमः, तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले । तथा रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वाः व्यक्तयः तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

अव्यक्तादिति । श्लोकस्यार्थं संक्षेपत आह—प्रजापतेरिति । यज्जगदित्यर्थः । स्वपतो निद्राणस्य, स्वापावस्था निद्रावस्था । अज्ञानमिति यावत् । समष्टिरूपमिति भावः । व्यष्टिरूपमज्ञानं तु अस्मन्निद्रारूपम् । इदं च समष्ट्यज्ञानं नाव्याकृतं तद्धीश्वरोपाधिः ।

अत्रेदं बोध्यम्—यत्रैकमेव लिङ्गं निलीयते तद्व्यष्ट्यज्ञानं प्राज्ञस्योपाधिः । यत्र सर्वाणि लिङ्गानि निलीयन्ते महाभूतानि तु न लीयन्ते तत्समष्ट्यज्ञानं हैरण्यगर्भस्वापाख्यं प्राज्ञसमष्ट्युपाधिः । प्राज्ञभेदप्रयोजकाभावात्प्राज्ञस्योपाधिरिति वा । यत्र सर्वाणि लिङ्गानि पञ्चभूतैस्समं निलीयन्ते तदव्याकृतमीश्वरोपाधिः । इदं चाव्याकृतं महाप्रलये वर्तते- तदानीमेवं मूर्तामूर्तसर्वदृश्यलयात् । मोक्षे त्वव्याकृतस्यापि नाश इति ।

एवं सति अव्यक्तशब्दो यद्यप्यव्याकृतपरस्तथापि नेहाव्यक्तशब्देनाव्याकृतं गृहीतमुचितमहरागमे रात्र्यागमे इति लिङ्गात् । प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य अहोरात्रिसद्भावः । यत्र प्रजापतिर्जागर्ति तदहः, यत्र स्वपिति सा रात्रिरिति, न हीश्वरस्य जाग्रदाद्यवस्थास्सन्तीति ।

नन्वेवमव्याकृतोपाधिकस्यैवेश्वरत्वे तस्य महाप्रलय एव सत्त्वेन कालत्रयव्यापकत्वमीश्वरस्य न स्यादिति चेन्नैवम्—यदेव चैतन्यमव्याकृतेनोपहितं तदेव प्रपञ्चमूर्तामूर्ताभ्यामुपहितं, तदेव चेश्वर इति नेश्वरस्य कालत्रयाव्यापकत्वं, तदुपाध्यव्याकृतमपि मूर्तामूर्तात्मना परिणतं सदवतिष्ठत इति वा नाव्याकृतस्येदानीमभावः ।

यद्वा मृदि घटादिवदव्याकृतोपहिते ईश्वरे मूर्तामूर्तजगदिदं कल्पितमिति कृत्वा घटादौ सत्यपि यथा मृदस्ति तथा जगति सत्यपि अव्याकृतमस्त्येवेति न कश्चिद्दोषः ।

नचाव्याकृतमपि न कालत्रयव्यापकं मुक्तावसत्त्वादिति वाच्यं, मुक्तौ कालस्यैवाभावात् । जगतः प्राक्, जगतः पश्चात् , जगतः स्थितौ च कालत्रयव्यवहारात् । अव्याकृतस्य च तत्र त्रयेपि सत्त्वादिति ।

अत्राव्यक्तशब्दः कारणवाची कार्यस्याव्यक्तं रूपं कारणात्मकमिति श्रीधरः । कार्यं हि सृष्टेः प्रागनभिव्यक्तं सत्कारणात्मना वर्तत इति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे व्यक्तीनां भौतिकीनां कारणमव्यक्तं भूतजातमेवेह ग्राह्यं, ब्रह्मदिनप्रलये भूतजातस्य सत्त्वात् । व्यक्तस्य तु भूतजातस्याव्यक्तमव्याकृतं कारणं तत्तु ब्रह्मप्रलय इति बोध्यम् ।

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं विधिनिषेधबन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थमविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशाच्च अवशः भूतग्रामो भूत्वाभूत्वा प्रलीयतेत्यतस्संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं च इदमाह—

भूतग्रामस्स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ! प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

भूतग्राम इति । भूतग्रामः भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन् कल्पे आसीत्स एवायं नान्यः । भूत्वाभूत्वा अहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनः रात्र्यागमे । अह्नः क्षये अवशः अस्वतन्त्र एव, हे पार्थ! प्रभवति जायते अवश एवाहरागमे ॥१९॥

ननु अव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रभवन्तीत्युक्तं, किमिमा व्यक्तयः प्रभवात्पूर्वं सन्ति? उत न? आद्ये—उत्पत्तिवैयर्थ्यम् । अन्त्ये- असत्कार्यवादापत्तिरिति चेन्मैवम्—आद्यपक्षस्यैव परिग्रहात् । नचोत्पत्तिवैयर्थ्यं, सूक्ष्मावस्थावस्थितानां व्यक्तीनां स्थूलावस्थाप्राप्तेरेवोत्पत्तित्वात् ।

ननु प्रलये सूक्ष्मावस्थावस्थिता व्यक्तयस्सर्वा हिरण्यगर्भोपाधावज्ञाने निलीय वर्तन्ते, प्रपञ्चे तु स्थूलावस्थावत्त्वेन तत आगच्छन्तीत्युक्तं, तत्र व्यक्तीनां सूक्ष्मावस्था किं प्राथमिकी? उत स्थूलावस्थेति चेन्मैवम्—अनादित्वात् ॥१८॥

भूतेति । ननु अव्यक्तात्प्रभूता व्यक्तयः पुनरव्यक्तं प्रविष्टाः प्रलये । प्रलयावसाने तु पुनरन्या एव व्यक्तयः प्रभवन्ति । ततश्च पूर्वकल्पस्था व्यक्तयः स्वकृतं कर्म साकल्येनानुपभुज्यैव प्रकृतौ लीना इति कृतहानदोष एकः । प्रलयावसाने पुनरव्यक्तादुद्भूता व्यक्तय अकृतकर्मफलं भुञ्जत इत्यकृताभ्यागमदोषो द्वितीयः । न हीमाः पूर्वकल्पे कर्मकृतवत्यः, किं तु पूर्वकल्पस्थाभ्यो व्यतिरिक्ता एवैता इति विनैव शास्त्राचार्योपदेशादिकं प्रलये अक्लेशेनैव सर्वे जीवा मुच्यन्त इति सर्वमुक्तिरूपो दोषस्तृतीयः, विहितानुष्ठातारो निषिद्धानुष्ठातारश्च स्वर्गिणो नारकिणश्च सर्वेऽप्यविशेषेण प्रलयेऽव्यक्ते लीयन्त इति विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यदोषश्चतुर्थः । एतद्दोषचतुष्टयपरिहारार्थं उत्तरश्लोक इत्याह भाष्यकारः—अकृतेति ।

फलान्तरमाह—अविद्यादीति । आदिपदाद्रागद्वेषादयः । अविद्यादीनां क्लेशानां मूलभूतं कर्म । जीवादृष्टं तद्युक्त आशयोऽन्तःकरणं तद्वशात् । अविद्यादिक्लेशकर्माशयैरपरामृष्टस्त्वीश्वर एक एवेति भावः ।

भूत्वाभूत्वा कल्पेकल्पे इति भावः । कार्यकरणसङ्घातात्मको भूतग्रामः । स्थावरजङ्गमशरीराभिमानी साभासबुद्धिरूपजीवसमुदाय इत्यर्थः । अयं हि लिङ्गशरीरी जीवसमुदायः कल्पेकल्पे जायते स्थावरजङ्गमात्मकस्थूलशरीरसंयोगात् । तद्वियोगाच्च प्रलये प्रलये म्रियते ।

एतेन यः पूर्वकल्पस्थो भूतग्रामस्स एवायं वर्तमानकल्पस्थो न त्वन्य इति न कृतहानाकृताभ्यागमदोषद्वयप्रसङ्गः । स्थूलशरीरनाशेऽपि लिङ्गशरीरस्य प्रलयेऽप्यज्ञाने निलीय वर्तमानत्वेन न

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्टः- 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इत्यादिना । अथेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्विवक्षयेदमुच्यते, अनेन योगमार्गेण इदं गन्तव्यमिति—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

पर इति । परः व्यतिरिक्तो भिन्नः; कुतः? तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भाव अक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—अन्य इति । अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तः

प्रलये जीवानां मुक्तिरिति न सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । तत्तज्जीवान्तःकरणेषु तत्तज्जीवकृतसुकृतदुष्कृतकर्मवासनासत्त्वात् , तद्वासनावशेन पुनः प्रपञ्चे तत्तदुचितपुण्यपापशरीरभोगसत्त्वाच्च न विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यम् । गुरुशास्त्रोपदेशं विना लिङ्गशरीरस्य कालतो नाशाभावाच्च मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमिति **सिद्धम्** ।

अव्यक्तं चतुर्मुखस्य शरीरमिति रामानुजः, **तदयुक्तम्**—चतुर्मुखस्य स्थूलशरीरे जीवानां प्रवेशायोगादत एव ततो निर्गमायोगाच्च । न च पितृदेहात्पुत्रदेह इव चतुर्मुखदेहाद्भूतग्राम उदेतीति वाच्यं, चतुर्मुखस्य मनसैव प्रायेण सर्वप्रपञ्चस्य जातत्वात् । सङ्कल्पपूर्विका हि सृष्टिः । सनकादीनां ब्रह्ममानसपुत्रत्वेन ब्रह्मशरीरजत्वाभावाच्च । चतुर्मुखदेहात्प्रजापत्यादिदेहानां जातत्वेऽप्यस्मदादिदेहानामजातत्वाच्च ।

तत्तद्व्यष्टिशरीरे तत्तज्जीव इव ब्रह्मशरीरे सर्वजीवानां सत्त्वमित्यप्ययुक्तम्—तथासति ब्रह्मशरीरे सर्वेषां स्वीयत्वाभिमानस्य भवितव्यत्वात् । निद्रावस्थायामभिमानाभावेऽपि प्रलयावसानोत्तरक्षणे तत्सद्भावात् । न चोत्तरक्षण एव तत आविर्भवन्तीत्यदोष इति वाच्यं, उत्तरक्षण एव सर्वस्थूलशरीरसृष्ट्यभावाधेन तत उत्तिष्ठेरन् , प्रजापत्यादिक्रमेण चिरकालाय हि प्रपञ्चसृष्टिः । न च तत्रैवाज्ञाने निलीय वर्तन्त इति वाच्यं, तथासति लाघवादज्ञानमेवाव्यक्तमिति वक्तव्यत्वात् , किंपुनर्ब्रह्मशरीरपरिग्रहेण ॥१९॥

पर इति । वृत्तमनुवदति—**यदिति** । यदक्षरं वेदविदो वदन्तीति यदक्षरमुपन्यस्तं तस्याक्षरस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ उपायसाधनं निर्दिष्ट ओंकारोपासनरूपः विष्णुस्मरणरूपश्च । आदिपदादनन्यचेता इति श्लोकस्य संग्रहः । मामुपेत्येत्यादिकं तु प्रसङ्गादुक्तमिति भावः ।

अथ अक्षरस्य प्राप्त्युपायनिर्देशानन्तरमित्यर्थः । अक्षरस्य उपेयस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । एवकारान्न त्वन्यस्येति भावः । स्वरूपस्य निर्वक्तुमिच्छा निर्विवक्षा तया । इदं पद्यद्वयं उक्तिप्रकारमेव दर्शयति—**अनेनेति** । अनेनोक्तेन योगमार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मेदमित्युच्यते । **पर इति** । पृथग्भूत इत्यर्थः । घटात्पटवदिति भावः ।

ननु घटाद्भिन्नोऽपि पटो दृश्यत्वजडत्वादिधर्मैर्घटसलक्षण एवेति तद्वदव्यक्ताद्भिन्नोऽयमक्षरो न किमव्यक्तसलक्षण इति शङ्कते—**व्यतिरिक्तत्वे सत्यपीति** । तद्विनिवृत्त्यर्थमव्यक्तसालक्षण्यप्रसङ्गनिरा-

अनिन्द्रियगोचरः। 'परस्तस्मा'दित्युक्तं; कस्मात् पुनः परः? पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्या-लक्षणादव्यक्तात् । सनातनः चिरन्तनः यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

सार्थम् । विलक्षणः विभिन्नलक्षणः । दृश्यत्वजडत्वमिथ्यात्वप्रमुखलक्षणवदव्यक्तं, द्रष्टृत्वचिदात्मत्व-सत्यत्वप्रमुखलक्षणवानक्षर इति भावः ।

नेन्द्रियगोचर इति । एतेन संस्कृतमनोगोचरत्वं **सिद्धम्** । मनसोऽनिन्द्रियत्वात् । यद्वा मतभेदेन मनसोऽपीन्द्रियत्वादगोचर इत्येवार्थः । वाङ्मनसाविषयत्वाद्ब्रह्मणः । न च सुतरामगोचरत्वे शून्यवादापत्तिरिति वाच्यं, साक्षिचैतन्येन स्वेनैव स्वस्य भास्यत्वाच्छून्यस्यापि साक्षिभास्यत्वादभास्यत्वे शून्यस्यैवाभावप्रसङ्गात् । तस्मादत्यन्तागोचरोऽप्यात्मत्वादेवाक्षरस्सिद्ध्यति- आत्मन एवासिद्धौ सर्वा-सिद्धिप्रसङ्गात् ।

तस्मात्पूर्वोक्तादित्यर्थः । **ननु** पूर्वमुक्तो भूतग्राम एवेत्यत आह—**भूतग्रामबीजभूतादिति ।** एतेन भूतग्रामादपि वैलक्षण्यमुक्तप्रायम्- भूतग्रामस्याप्यव्यक्तकार्यस्य मृत्कार्यस्य घटस्य मृदात्मत्व-मिवाव्यक्तात्मत्वात् । जलादेर्मृद्वैलक्षण्ये उक्ते सति अनुक्तस्यापि घटवैलक्षण्यस्य सिद्धत्वात् ।

न च अव्यक्तस्याऽचिद्रूपत्वाद्भूतग्रामस्य चिदचिदात्मकत्वाच्च कथमेकात्मत्वमिति वाच्यं, भूत-ग्रामस्य चिदचिदात्मकत्वे अव्यक्तप्रभवत्वस्यैवासम्भवप्रसङ्गात् । न ह्यज्ञानादृज्ञानं जायते, नापि नित्यं ज्ञानं कथमपि जायते, तस्मादेक एवाक्षरश्चिदात्मकः, तस्मादन्यस्सर्वोऽपि भूतग्रामोऽचिदात्मक एव । अविद्यालक्षणादज्ञानस्वरूपात् ब्रह्मादिषु हिरण्यगर्भादिस्तम्बान्तेषु कार्यकरणसङ्घातात्मकेषु भूतेषु प्राणिषु नश्यत्सु सत्सु, यस्तस्मादव्यक्तात्परोऽन्यस्सनातनोऽव्यक्तो भावः स तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । भवति सर्वत्र सर्वदास्तीति भावः- सद्रूपः; अत एवोक्तमक्षराख्यं परं ब्रह्मेति । ब्रह्मण एकस्यैव सद्रूपत्वादन्यस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वात् ।

स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीत्यनेन 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तत'मिति पूर्वोक्तं स्मारितम् । यस्स इत्येकत्वनिर्देशेन चात्मन एकत्वं स्थापितम् । न च सर्वेषु भूतेषु जीवेषु नश्यत्सु परमात्मा नश्यतीति वाच्यं, 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति पूर्वोक्तविरोधात् ।

यदि तु जीवास्सचिदाभासा बुद्धय इति विवक्षितं तर्हि संसारिणस्ते अनन्ता नश्वरा एव - तेऽपि मुक्तावेव नश्यन्ति, न तु प्रलये । अन्यथा प्रलये सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । न चैवं सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्विति कथमुक्तमिति वाच्यं, स्थूलदेहनाशाभिप्रायात् । लोके स्थूलदेहनाशादेव हि 'मृतो देव-दत्त' इत्यादिप्रतीतिः । सूक्ष्मदेहश्चाविद्यायां निलीय संस्कारात्मना वर्तत इति तस्य नाश औपचारिकः । कारणदेहस्त्वविद्यैव । सा चाविद्या विक्षेपशक्तिं संकोच्य केवलामावरणशक्तिमवलम्ब्य जीवान्मोहयन्ती वर्तते प्रलये सुषुप्तौ निद्रेव । एवमव्यक्तस्य प्रलये नाशाभावादेव भूतेषु नश्यत्स्वित्युक्तम् । न त्वव्यक्ते नश्यतीति । न चैवमव्यक्तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः, मुक्तौ तन्नाशात् ।

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्त अक्षर इत्युक्तः, तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं परं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय, तद्धाम तत् स्थानं परमं प्रकृष्टं मम; विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥२१॥

ननु अव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्थेत्युक्तं, कथं तत्र ब्रह्मणोऽपि नाशः ? येन ब्रह्मादिष्वित्युच्यते इति चेन्नायं **दोषः**—यदेवाज्ञानं प्रजापतेर्निशायां वर्तते तदेव प्रजापतेर्मरणेऽपीति । नित्यनैमित्तिकमहाप्रलयेषु त्रिष्वप्यव्यक्तमेकमेव । सत्यप्यवान्तरविशेषे वस्त्वैक्यात् । तस्मात्प्रजापतेः स्वापावस्थेव मरणावस्थाप्यव्यक्तमेवेति ।

एवं महाप्रलये स्थावरजङ्गमात्मकब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तसर्वस्थूलदेहानां स्वरूपतो नाशात् सूक्ष्मदेहानामविद्यायां लयरूपनाशादेक एवाक्षर आत्मा तमसः परः तमसस्साक्षी सन्वर्तत इत्यविनाशी । एवं स्थिते कोऽत्र जीवेश्वरभेदस्य जीवभेदस्यावकाशो वा ? न कोऽपि ।

यत्तु रामानुजः—अव्यक्तोऽयमक्षरो जीवः, जात्येकत्वादेकत्वनिर्देश इति, **तत्तुच्छम्**—प्राणधारणस्य जीवलिङ्गत्वात्प्राणिनां जीवानामव्यक्तप्रभवत्वेनाव्यक्तात्परान्यत्वाभावात्, नश्वरत्वेन चाविनाशित्वाभावात् । त्वदभिमतानाममीषां जीवानां सर्वभूतशब्दवाच्यत्वेन सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वित्यनेन परामृष्टत्वादक्षरस्य चामीभ्यो विलक्षणत्वात्, लिङ्गिनां जीवानां प्रमाणव्यक्तत्वेनाव्यक्तत्वायोगात् । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्याक्षरस्य प्राणाभावेन प्राणधारणप्रयुक्तजीवत्वाभावात, भेदकाभावेन भेदाभावात्, भेदकसत्त्वे सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वाभावात्, अक्षरादधिकस्य परमपुरुषस्य सत्त्वे 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति'रिति श्रुतिविरोधात् । तस्मादव्यक्तोऽयमक्षरः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव ॥२०॥

अव्यक्त इति । तमेवाक्षरसंज्ञकं भावं परमां गतिमाहुरित्यन्वयः । भावः परब्रह्म । गम्यत इति गतिः प्राप्यस्थानम् । पदमिति यावत् । कस्मादव्यक्तस्य प्रकृष्टगतित्वमत आह—**यं प्राप्य न निवर्तन्त इति ।** अपुनरावर्तित्वादव्यक्तोऽयमात्मा परमं पदमन्यत्सर्वं पुनरावर्तित्वात्परमं पदं न भवति स्वर्गादिकमिति भावः । संसाराय संसारमनुभवितुमित्यर्थः । तदिति विधेयप्राधान्यात्क्लीबत्वम् । तन्मम विष्णोः परमं धामेत्यन्वयः । धामशब्दार्थमाह—**स्थानमिति** । यावदर्थमाह—**पदमिति** । स्वरूपमिति फलितार्थः । नहि सर्वव्यापिनो विष्णोः किञ्चित् स्थानं भवितुमर्हति । न वा विष्णोरक्षरस्य स्थानमक्षर एव भवितुमर्हति । **एतेनाक्षरस्य** स्वरूपं निरुक्तमव्यक्तात्परत्वं तदन्यत्वं सनातनत्वमव्यक्तत्वमविनाशित्वं सर्वभूतविनाशसाक्षित्वं तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुत्युक्तपरमपदत्वमपुनरावर्तित्वं भावत्वं चेत्येवं रूपम् । ततश्च सच्चिदानन्दरूपत्वं **सिद्धम्** । नचानन्दरूपत्वमसिद्धमिति वाच्यं, अव्यक्तस्य दुःखात्मत्वेन तद्विलक्षणत्वेन तत्सिद्धेः ।

तल्लब्धेरुपाय उच्यते—

पुरुषस्स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

पुरुष इति । पुरुषः पुरि शयनात् पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ!, परो निरतिशयः यस्मात्पुरुषान्न परं किंचित् । स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणया अनन्यया आत्मविषयया ।

यत्तु रामानुजः—अचेतनप्रकृतिरेकं नियमनस्थानं जीवप्रकृतिर्द्वितीयं मुक्तस्वरूपं तु परं नियमनस्थानमिति, **तदल्पम्**—मुक्तात्मस्वरूपस्य स्वाभिन्नत्वेन स्वनियाम्यत्वाभावात् । यदि मुक्तस्यापि नियमनं तर्हि मुक्तत्वस्यैवासिद्धिः- नियमनस्य दुःखहेतुत्वात् । नहि मुक्तौ लेशतोऽपि दुःखसद्भावः । सत्यप्यनात्मन्यन्तःकरणे तत्तादात्म्याध्यासस्याभावमात्रेण सुषुप्तावेव नास्ति किञ्चिदपि नियमनं जीवस्येति स्थिते कथं पुनस्सर्वोपाधिनाशेऽपि जीवस्य नियमनं भवेत्? तस्माज्जीववास्तवस्वरूपापरिज्ञानमूलकमिदं रामानुजभाष्यम् ।

यत्तु धाम तेज इत्यस्यैव व्याख्यानान्तरं, **तद्युक्तमेव**, परं तु विष्णुशेषत्वमक्षरस्यायुक्तम्—अक्षरस्यैवात्मत्वेन सर्वशेषित्वादात्मन एव व्यापकत्वेन विष्णुत्वाच्च । प्रकृतिवियुक्तज्ञानैकाकारयोरात्मपरमात्मनोश्शेषशेषिभावकल्पनाऽयोगाच्च । मुक्तस्याप्यपरिच्छिन्नज्ञानरूपत्वेन विष्णोस्तद्वैलक्षण्यायोगाच्च । अपरिच्छिन्नज्ञाने परिच्छेदकाभावेन जीवेश्वरभेदानवकाशाच्च । परिच्छेदकसत्त्वेऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपालभाच्च । ज्ञानबहुत्वे एकस्य ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणैव परिच्छेदलाभेनापरिच्छिन्नत्वासम्भवाच्च॥२१॥

पुरुष इति । भूतानि यस्यान्तस्स्थानि, सर्वमिदं येन ततं स परः पुरुषस्तु हे पार्थ! अनन्यया भक्त्या लभ्यः भवतीति शेषः । पुरि देहे शेत इति पुरुषः । पिपर्ति पूरयति सर्वमिति वा पुरुषः । परिपूर्णस्यापि देहान्तरावस्थितिर्घटते पूर्णस्याकाशस्येव घटान्तरवस्थितिः । घटकत्वं तु मायाया एव—नह्यन्यस्यैवंविधशक्तिः । एवं पूर्णत्वादेव परः । नहि परिपूर्णादधिकं वस्तु किञ्चिद्भवितुमर्हति । पूर्णादन्येषां सर्वेषामपूर्णानामल्पत्वात् ।

पुरुषस्य परत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—**पुरुषादिति** । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥' इति यस्माच्छ्रुत्युक्तं तस्मात्पुरुषः पर इत्यर्थः । महान्महत्तत्त्वमव्यक्तं प्रकृतिर्माया । पुरुष आत्मा; पूर्वोक्तोऽव्यक्तोऽक्षर इति विवेकः ।

भक्तिरत्र ज्ञानमेवेत्याह—**ज्ञानलक्षणमिति** । अद्वितीये आत्मनि सेवाद्ययोगादिति भावः । अनन्यया अनन्यविषययेत्यर्थः । फलितमाह—**आत्मविषययेति** । आत्मविषयया भक्त्या आत्मज्ञानेनेति सिद्धम् । 'ज्ञानादेव तु कैवल्य'मित्यादिशास्त्रादिति भावः ।

नच निरवकाशे आत्मनि कथं भूतानि सन्तीति वाच्यं, मायया निरवकाशेऽप्यात्मनि भूतानामवकाशलाभात् । सत्स्वपि भूतेषु आत्मनो निरवकाशत्वाभङ्गाच्च । ननु भूतानां कुतः पुरुष-

यस्य पुरुषस्यान्तरस्थानि मध्यस्थानि भूतानि कार्यभूतानि, कार्यं हि कारणस्यान्तर्वर्ति भवति। येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तं आकाशेनेव घटादि ॥२२॥

स्यान्तरवस्थितिरत आह—**कार्यभूतानीति** । कार्यत्वाद्भूतानां कारणे पुरुषेऽवस्थितिरुचितेत्यर्थः । औचित्यमेव दर्शयति—**कार्यं हीति** । हिः प्रसिद्धौ । घटादेर्मृदादौ रजतादेः शुक्तिकादौ च सत्त्वादिति भावः । विवर्तजगदधिष्ठानत्वाज्जगदाकारपरिणतमायाधिष्ठानत्वाद्वा पुरुषस्य भूताधिष्ठानत्वोपपत्तिः ।

न केवलं भूतानामन्तरवस्थितत्वेन भूतेभ्यो बहिरेव पुरुषोऽस्ति, किन्त्वन्तरपीत्याह—**येन सर्वमिदं ततमिति** । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति श्रुतेरिति भावः । अत एव पूर्णत्वात्पुरुषत्वं पुरुषस्य ।

नचैवं पुरुषे भूतसत्त्वे पुरुषस्य सद्वितीयत्वापत्तिरिति वाच्यं, मृदि घटसत्त्वे घटेन मृदस्सद्वितीयत्वादर्शनात । शुक्तिकायां रजतसत्त्वे रजतेन शुक्तिकायाः सद्वितीयत्वादर्शनाद्गगने नैल्यसत्त्वे नैल्येन गगनस्य सद्वितीयत्वादर्शनाच्च । नहि मायामयैर्वस्तुभिस्सत्यस्य सद्वितीयत्वं- मरीचिकाजलैर्भूमेः पंकिलत्वादर्शनात् । नच मायया सद्वितीयत्वमिति वाच्यं, तस्यापि मिथ्यात्वात् । नहि परमार्थतो मायास्ति ।

एतेन भूतानां यत्प्रदेशे सत्त्वं तत्प्रदेशस्यात्मनाऽव्याप्यत्वादपूर्णत्वमात्मन इति शङ्कापि **प्रत्युक्ता** । वस्तुतः पुरुषे भूतानामसत्त्वात् । मृदि घटाकारस्येव घटनाम्न इव च पुरुषे भूतनामाकारयोः कल्पितत्वात् ।

तस्मादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म पुरुषः । सच ज्ञानैकलभ्यः । पुरुषस्वरूपज्ञानपूर्वकत्वात्पुरुषस्वरूपलाभस्य । नच नित्यसिद्धस्वरूपस्य कः पुनरपरो लाभ इति वाच्यं, नित्यसिद्धेऽप्यर्थेऽज्ञातेऽलब्धत्वव्यवहारात् । यो हि घटस्वरूपं न जानाति स पुरः स्थितमपि घटं नैव लभेतेति ।

यत्तु रामानुजः—परः पुरुषः परमपुरुषो विष्णुः, नतु प्रत्यगात्मा । तस्य पुरुषत्वेन परमपुरुषत्वाभावात् ; स च भक्त्या लभ्य इति, **तन्मन्दं**— उक्तलक्षणपुरुषाधिकस्य परमपुरुषशब्दवाच्यस्य कस्यचिदभावात् । 'पुरुषान्न परं किञ्चि'दिति श्रुत्या पुरुषाधिकस्य निरस्तत्वाच्च । मत्तः परतरं नान्य'-दिति गीतया च मत्तः पुरुषात्परतरं नान्यदस्तीत्येव श्रुत्यनुसारेणोक्तत्वाच्च । 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तत'मिति श्लोकस्य भवतापि पुरुषपरत्वेन व्याख्यातत्वात्कुतोऽयं पुरुषः परो न भवेत् ? पुरुषस्यैव सर्वव्यापकत्वे परमपुरुषकल्पनं व्यर्थं, यदि तु पुरुषो न सर्वव्यापकस्तर्हि पुरुषत्वमेव पुरुषस्य भज्येत, अविनाशिश्लोकोक्तं 'येन सर्वमिदं तत'मित्येतद्विरुद्ध्येत । नच तत्र सर्वपदस्य देहादिपरत्वेन संकोच इति वाच्यं, मानाभावात् । व्यष्टिदेहव्यापित्वेनैव पुरुषस्य पूर्णत्वे घटोदरव्यापित्वेन जलस्यापि पूर्णत्वप्रसङ्गात् । किं च तव मते पुरुषस्याणुत्वे सुतरां पूर्णत्वानुपपत्तिः । नचात एव पुरुषोत्र परमपुरुष इत्युक्तमिति वाच्यं, अविनाशीति श्लोके पुरुषस्यैवोक्तत्वात् । तस्माज्जीवेश्वरयोर्द्वयोस्सर्वव्यापित्वमनुपपन्नम् । उक्तं तु द्वयोरपि सर्वव्यापित्वमविनाशीति । पुरुषस्स इति च श्लोकद्वयेन भगवतैवेत्येतदनुपपत्तिपरिहाराय जीवेश्वरयोरभेदोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यो भवता ।

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति 'यत्र काले' इत्यादिविवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते; आवृत्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ! ॥२३॥

यत्रेति। यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन सम्बन्धः। यत्र यस्मिन् काले त्वनावृत्तिं अपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरीतां चैव। योगिन इति। योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते, कर्मिणस्तु गुणतः- 'कर्मयोगेन योगिना'मिति विशेषणात् योगिनः। यत्र काले प्रयाता योगिनः अनावृत्तिं यान्ति, यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं प्रवक्ष्यामि भरतर्षभ! ॥२३॥

तस्मान्नास्ति पुरुषातिरिक्तः परमपुरुषो यो भक्त्या लभ्यः। परमशब्दसाहचर्यं विनापि पुरुषशब्दस्यैव परमात्मनि प्रयोगदर्शनाच्च। तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्यादिश्रुतिषु। न चैवं परमात्मैव पुरुषः जीवस्तु पुरुषशब्दवाच्यो नैवेति वाच्यं, जीवस्य पुरुषत्वस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वेन तत्र विप्रतिपत्तेरेवाभावात्।

ननु अव्यक्तोऽक्षर इति श्लोकोक्तादस्य पुरुषस्य वैलक्षण्यमक्षरपुरुषयोर्जीवेश्वरत्वरूपे भेदे सत्येव सिद्ध्यति न त्वन्यथेति कृत्वा जीवोऽक्षरः, ईश्वरस्तु परमपुरुष इति चेन्**मैवम्**—अव्यक्तश्लोकेन पुरुषस्य स्वरूपमुक्तमनेन पुरुषस्य प्राप्त्युपाय उच्यत इत्येतद्वैलक्षण्यार्थकत्वात्तुशब्दस्य। अन्यथा प्रकृतिविविक्तादृज्ञानैकाकाराज्जीवात्तादृशस्यैवेश्वरस्य कीदृशं वैलक्षण्यं स्यात्। न च ज्ञानबलशक्त्याद्याधिक्यात्परत्वरूपं तस्योपाधिधर्मत्वादुपाधेश्च मुक्तौ नष्टत्वात्। न चेश्वरस्यास्त्युपाधिरिति वाच्यं, जीवो निरुपाधिक ईश्वरस्तु सोपाधिक इति वाक्यस्य वक्तुर्लज्जावहत्वात्। निरुपाधिकं हि चैतन्यं ब्रह्म। ईश्वरस्तु न ब्रह्म सोपाधिकत्वाज्जीवस्तु ब्रह्मैव निरुपाधिकत्वादिति। यदुपासनया जीवस्यैव ब्रह्मत्वं किं तस्येश्वरस्याब्रह्मत्वं न्याय्यम्? तस्मादव्यक्ताद्विलक्षणोऽक्षरः पुरुषः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव। तल्लाभोपायश्च ज्ञानमेव। न भक्तिः- भक्तेर्द्वैतविषयत्वाद्द्वैतस्य च भयहेतुत्वेन मुक्त्यनुपायत्वात् ॥२२॥

यत्रेति। यत्र काले तु प्रयाता योगिन अनावृत्तिमावृत्तिं चैव यान्ति हे भरतर्षभ! तं कालं वक्ष्यामि—**प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनामिति**। प्रणवे ओंकारे आवेशिता आहिता ब्रह्मबुद्धिर्ब्रह्मेति दृष्टिर्यैस्तेषां तथोक्तानां; प्रणवं ब्रह्मदृष्ट्योपासमानानामित्यर्थः। 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्' इति श्लोकोक्तरीत्येति भावः। ब्रह्मप्रतिपत्तये हिरण्यगर्भलोकप्राप्तये। ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा परमात्मप्राप्तय इति वा। उत्तरमार्गोऽर्चिरादिमार्गः। वीक्षितार्थ अपेक्षितार्थः। तत्समर्पणार्थमुत्तरमार्गो वक्तव्य इत्येतदर्थं यत्र काल इत्याद्युच्यत इत्यन्वयः। ननु तर्हि उत्तरमार्ग एवोच्यतामत आह—**आवृत्तीति।** ज्ञानिस्तुत्यर्थमज्ञानिचरित्रकथनवदिति भावः।

यत्र काले यस्मिन्मार्गे इत्यर्थः। कालशब्दस्यात्र लक्षणया कालाभिमानिदेवतोपलक्षितमार्ग-

परत्वम्। 'एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुन'रिति वक्ष्यमाणश्लोकार्थानुगुण्येन सावृत्तित्वानावृत्तित्वयोर्मार्गधर्मत्वेन कालधर्मत्वाभावात्। प्रयाता मृताः स्थूलशरीरवियोगात्मकं मरणं प्राप्य प्रयाणं कृतवन्त इत्यर्थः। तं कालं तं मार्गमित्यर्थः। यत्र मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति तं दक्षिणमार्गं च तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः। श्रोतुस्सावधानत्वापादनाय वक्ष्यामीत्युक्तिः।

नच कालशब्दस्य मार्गार्थकथनं भाष्यविरुद्धमिति वाच्यं, तत्र प्रयाता गच्छन्तीत्यादौ भाष्य एव तत्रेत्यस्य मार्गार्थदर्शनात्। तदनुसारेणात्रापि मार्गार्थकथनस्यैवोचितत्वात्।

ननु भाष्यमपि मूलविरुद्धमेव, मूले कालशब्दस्यैव दर्शनात्। दक्षिणायने शरतल्पं गतस्य भीष्मस्य स्वच्छन्दमरणस्य उत्तरायणपुण्यकालनिरीक्षणाच्चेति चेन्मैवम्—'शुक्लकृष्णे गती ह्येते' इति, 'एते सृती पार्थ जान'न्निति च गत्योरेव परामृष्टत्वात्।

न चोत्तरायणे शुक्लपक्षे अह्नि मृता उत्तरमार्गेण यान्ति; दक्षिणायने कृष्णपक्षे रात्रौ मृता दक्षिणमार्गेण यान्तीत्येतदर्थं कालमार्गावुभावपि वक्तव्याविति वाच्यं, तथासति उत्तरायणे यस्यकस्यापि पापिनो मृतिर्न स्यात्, दक्षिणायने यस्यकस्यापि सुकृतिनो मृतिर्न स्यात्। न त्वेवं व्यवस्था दृश्यते; क्रिमिकीटपशुपक्ष्यादीनां स्थावराणां च उत्तरायणेऽपि मरणदर्शनात्। ब्रह्मविदादीनां दक्षिणायनेऽपि मरणदर्शनाच्च।

किं च उत्तरायणे कृष्णपक्षेऽह्नि मृतानां तत्रैव शुक्लपक्षे रात्रौ मृतानां वा नोत्तरमार्गगतिस्स्यात्; तथा दक्षिणायने शुक्लपक्षे रात्रौ मृतानां तत्रैव कृष्णपक्षेऽह्नि मृतानां वा न दक्षिणमार्गगतिस्स्यात्। न चैवंविधानां प्रयाणार्थः कश्चिद्दक्षिणोत्तरान्तरालमार्गः श्रूयते। न चाधोगतिरिति वाच्यं, पापिनामेव तत्र गतिसद्भावात्। न चामी पापिन एवेति वाच्यं, विहिताचरणानामपि तथा मृतिदर्शनात्।

अपि च दक्षिणायने कृष्णपक्षे निशायामेव मृतानां चन्द्रलोकप्राप्तौ किंपुनरुत्तरायणे कृष्णपक्षे निशायां मृतानां किं वा पुनर्दक्षिणायने शुक्लपक्षेऽह्नि मृतानामित्यर्थापत्तेश्च स्यादेव चन्द्रलोकप्राप्तिः। न चेष्टापत्तिः, 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णष्षण्मासा दक्षिणायन'मिति तत्रैव मृतानां चन्द्रलोकप्राप्तिवर्णनात्।

किं च अहोरात्रिशुक्लकृष्णपक्षोत्तरायणदक्षिणायनव्यतिरिक्तकालस्यैवाभावात्, तेषां च कालानां सुकृतिमृतिविषयत्वान्नारकिणां मृतिकाल एव नास्ति यत्र मृताः पापिनो नरकं गच्छेयुः।

अपि चास्तु अहरादीनां कालपरत्वं कथंपुनरग्निर्ज्योतिर्धूमानाम्? न ह्यग्निरिति ज्योतिरिति धूम इति च कश्चन कालविशेषोऽस्ति। एवमकालवाच्यग्न्यादिशब्दसाहचर्यादहरादिशब्दानामप्यकालवाचित्वमेवोचितं, न तु कालवाचित्वम्। तस्मादग्न्यादिशब्दा देवतावाचका एव। देवताश्चेमा अर्चिरादिमार्गे यथाक्रमं सन्ति। योगिनमतिवाहयितुं सम्पिण्डितकरणग्रामत्वेन स्वतो गन्तुमशक्यम्।

ननु अहरादयः कालवाचिन एव न चोक्तदोषापत्तिः। यत्र प्रयाता योगिन एव ब्रह्मलोकादिकं गच्छन्ति, न त्वन्ये इति चेन्मैवम्—प्रणवोपासकानां योगिनां दक्षिणायने मृतानां चन्द्रलोकप्राप्तेर्भवितव्यत्वात्। अयोगिनां सोमयाजिनामुत्तरायणे दक्षिणायने वा मृतानां चन्द्रलोकप्राप्त्यसम्भावात्।

न च कर्मयोगिनोऽपि योगिन एवेति वाच्यं, तथासति उत्तरायणे मृतानां कर्मयोगिनां तेषां चन्द्रलोकप्राप्त्यसम्भवात् । न चैवं भीष्मस्योत्तरायणकालावेक्षणं व्यर्थमिति वाच्यं, न व्यर्थं- लोकसंग्रहार्थत्वात् । 'सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले' इति भागवताद्भीष्मस्य ब्रह्मसायुज्यं प्राप्तस्य उत्तरमार्गेणापि गमनासम्भवात् । न हि परिपूर्णब्रह्मभावापन्नस्य गत्यागती स्तः ।

ननु कोऽसौ लोकसंग्रह इति चेदुच्यते—योगिनां स्वाधीनमरणत्वात्सर्वैरास्तिकैर्योगित्वेन भवितव्यं, ते च योगिन उत्तरायणपुण्यकाले एव म्रियेरन्, उत्तरायणे मृतानां तेषां पुत्रैर्विधीयमानं श्राद्धादिकमप्युत्तरायण एव भवेत्तेन च तच्छ्राद्धादेर्महाफलत्वं तत्कर्तुश्च महाफललाभ इति ।

अथ वा प्रायेण पुण्यकाले मृतानामेव पुण्यलोकावाप्तिरित्येतत्प्रदर्शनार्थं भीष्मस्य तादृशाचरणम् । यद्वा स्वच्छन्दमरणोऽहमिति दर्शयितुं लोकस्येति ।

ननु तत्त्वविदो गत्यागत्यभावात्कालापेक्षाभावेऽपि चन्द्रलोकं ब्रह्मलोकादिकं वा जिगमिषोरस्ति कालापेक्षा- पुण्यकाले मृतानामेव पुण्यलोकावाप्तिरिति चेन्मैवम्—शारीरकशास्त्रविरोधात् ।

तथाहि- (सू- तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया ४-२-१७) तस्य म्रियमाणस्य जीवस्य ओक आयतनं हृदयं तस्याग्रं नाडीमुखं तस्य ज्वलनं भाविफलस्फुरणं प्रद्योताख्यं तेन प्रकाशितद्वारः विद्यासामर्थ्यात्, विद्याशेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च, हार्दानुगृहीतः हृदयालयेन सूपासितेन ब्रह्मणा हार्देनानुगृहीतः, शताधिकनाड्या मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति, अन्ये तु स्थानान्तरेभ्यः । 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः, तासामूर्धानमभिनिस्सृतैका, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भव'न्तीति श्रुतेः । अन्या अन्येषामविदुषामुत्क्रमणे विष्वङ् नानाविधाः नाड्यो भवन्तीत्यर्थः । सुषुम्नाख्या नाडी हृदयान्निर्गता दक्षिणताळुकण्ठान्तस्तननासिका मध्यभित्तिद्वारा ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्ता सूर्यरश्मिभिरेकीकृता । ब्रह्मलोकमार्गस्सगुणब्रह्मोपासकस्य विदुष इति भावः ।

(सू- रश्म्यनुसारी ४-२-१८) तस्माच्छताधिकया सुषुम्नाख्यनाड्या निष्क्रामन् पुरुषो रश्म्यनुसारी निष्क्रामति; सूर्यरश्मिसम्बद्धत्वात्सुषुम्नानाड्या इति तस्माच्छब्दार्थः ।

(सू- निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ४-२-१९) तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वम् ? आहोस्विदहन्येवेति संशयः; अहन्येवेति पूर्वपक्षः; तेन रात्रौ मृतस्य रश्मिप्राप्त्यर्थं सूर्योदयप्रतीक्षास्ति पूर्वपक्षे । इदमेवाह— निशि नेति । निशि मृतस्य सूर्यरश्म्यनुसारित्वं नेति चेन्न, नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । यावद्देहभावी हि नाडीरश्मिसम्बन्धः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः- 'अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता' इति । अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते विस्तरेण निर्गच्छन्ति या रश्मयः ता आसु नाडीषु देहस्थासु सृप्तास्सम्बद्धा भवन्ति । आभ्यो नाडीभ्यो याः प्रतायन्ते ता अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता भवन्तीत्यर्थः । निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते—तापादि-

कार्यदर्शनात् । स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वम् । यदि तु रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारेणोर्ध्व आक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं स्यात्, न ह्येतद्विशिष्याभिधीयते- यो दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्व आक्रमते, यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति । अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्व आक्रमेत, तर्हि पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात्, मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रौ प्रेतोऽहरागमं निरीक्षेत, अहरागमेऽप्यस्य कदाचिद्रश्मिसम्बन्धानर्हं शरीरं स्यात्, पावकादिसम्पर्कात् । 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । क्षिप्येन्म्रियेत । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिं दिवं रश्म्यनुसारित्वम् ।

(सू अतश्चायनेपि दक्षिणे ४-२-२०) अत एवचो दीक्षानुपपत्तेः । विद्याया अपाक्षिकफलत्वाच्च । दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव ब्रह्मलोकं- उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेः भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङेति मासानिति च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीयमाशङ्का सूत्रेणानेन परिहृता । षडुदङ्मासानेतीति श्रुत्यन्वयः । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य तु विदुषोऽप्युत्तरायणप्रतीक्षणमज्ञानामुत्तरायणे देहान्मरणं चेत्प्रशस्तमित्यभिज्ञाभिवदनरूपाचारपरिपालनार्थमिति । **एतेना**विदुषामेवोत्तरायणमरणं परलोकसुखावहत्वेन प्रशस्तं, विदुषां तु दहराद्युपासकानां दक्षिणायनमरणमपि ब्रह्मलोकप्रापकमेव- अर्चिरादिमार्गस्यायनद्वयेऽप्यनावृतत्वादिति **स्थितम्** । श्रुतिरपि-- 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति, अर्चिषोऽहः, अह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्य'मित्यर्चिरहरादीनां प्राप्यत्वेन देवतारूपत्वमेव ब्रूते, न तु कालविशेषात्मकत्वं- न ह्यहि मृतोऽहरशुक्लपक्षं शुक्लपक्षान्मासान्वा प्राप्नुयात् । श्रुत्यन्तरमपि-- 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति, इमे चार्चिरादयो गन्तॄणां नेतार' इति । 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गा'दिति (४-३-४) सूत्रेणापि सिद्धान्तितम् । तस्माद्ब्रह्मलोकादिकं प्रेप्सोर्विदुषो नास्ति कालापेक्षा ।

अथ वा योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते, स्मार्ते चैते योगसाङ्ख्येन श्रौते- 'सू· योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते' (४-२-२१) सूत्रात् । तथा च यः श्रुत्युक्तो दहराद्युपासको विद्वान् तस्य नास्ति कालनियमः । यस्तु स्मृत्युक्तः- 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रिय' इत्युक्तनिष्कामकर्मानुष्ठानलक्षणो योगस्तद्वतः अकर्तृत्वानुभवरूपम् । 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्' इति स्मृत्युक्तं यत्साङ्ख्यं तद्वतस्साङ्ख्ययोगिनश्च कालापेक्षास्ति । अत एव 'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिन' इत्युक्तं, न तु यत्र मार्गे इति । तथा च प्रकृतश्लोकस्थयोगिशब्दस्य निष्कामकर्मानुष्ठातृपरत्वमकर्तृत्वानुसन्धातृपरत्वं च वक्तव्यं, न तु दहराद्युपासकपरत्वमिति सिद्धम् ।

वस्तुतस्तु नायमनुपदोक्तः पक्षस्समीचीनः- श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नार्थत्वस्यायुक्तत्वात्- 'अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लष्षण्मासा उत्तरायणम् । धूमो रात्रिस्तथा कृष्णष्षण्मासा दक्षिणायन'मिति श्रौतयोरेव देवयान-

तं कालमाह—

अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लष्षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अग्निर्ज्योतिरिति । अग्निः कालाभिमानिनी देवता, तथा ज्योतिरपि देवतैव कालाभिमानिनी । अथ वा अग्निज्योतिषी यथाश्रुत एव देवते । भूयसां तु निर्देशः

पितृयाणयोरत्र स्मर्यमाणत्वात् । यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवाहिक्यो गृह्यन्ते, तदा न कश्चिद्विरोध इति भाष्याच्च कालशब्दो मार्गपर एव । न च कालशब्दो देवतापर इति भाष्यस्तत्रभायां दृश्यत इति वाच्यं, मार्गस्यापि देवतामयत्वात् । यत्रार्चिरादिदेवता आतिवाहिक्यस्स एव हि मार्गः तस्माद्यत्र काल इत्यस्य यस्मिन्मार्ग इत्येवार्थः ।

योगिनस्सर्वद्वाराणि संयम्येत्युक्तलक्षणयोगशालिनः; ध्यायिन इति यावत् । अमीषां धूमादिमार्गपथिकत्वाभावादाह—**कर्मिणश्चेति** ।

ननु योगिशब्दात्कथं कर्म्यर्थलाभोऽत आह—**गुणत इति** । गौण्या वृत्त्येत्यर्थः । गौण्या कर्मणि योगशब्दप्रवृत्तौ प्रयोगं प्रमाणयति—**कर्मयोगेनेति** । कर्मैव योगः कर्मयोगः । न हि कर्मयोगयोस्सादृश्यं विना कर्मणि योगस्वरूपणं सम्भवति । मुख इव करे चन्द्रत्वरूपणाभावादिति भावः ।

चित्तशुद्धिहेतुत्वादिकं तु कर्मयोगयोस्सादृश्यं तद्द्वारा कर्मयोगिनोरपि सादृश्यात्कर्मिणि योगिशब्दप्रयोगः । यद्वा कर्मिणि योगिशब्दप्रवृत्तौ गीतां प्रमाणयति—**'कर्मयोगेन योगिना'मिति** । योगिनामिति पदस्य तत्र हि कर्मिणामित्यर्थः । ध्यायिनीव कर्मिण्यपि चित्तसमाधानसत्त्वाद्योगिशब्दप्रयोग इति भावः ।

एतेन योगिनामेव देवयानेन ब्रह्मलोकप्राप्त्याऽपुनरावृत्तिः; कर्मिणां तु पितृयाणेन चन्द्रलोकप्राप्त्या पुनरावृत्तिरेवेति **सिद्धम्** ।

यत्र काले प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति तं कालं, यत्र काले प्रयाता योगिन आवृत्तिं यान्ति तं कालं च वक्ष्यामि हे भरतर्षभ ! श्रुणु इत्यन्वयः । भरतर्षभेति सम्बोधनेन श्रोतुं योग्यत्वमस्त्यर्जुनस्येति सूच्यते ॥२३॥

अग्निरिति । तत्रेत्यनेन यत्रेत्यस्याक्षेपः । यत्र अग्निः ज्योतिः अहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं चास्तीति शेषः । तत्र प्रयाता ब्रह्मविदो जनाः ब्रह्म गच्छन्तीत्यन्वयः । यथाश्रुते अग्निदेवता ज्योतिर्देवता चेत्यर्थः ।

ननु कालशब्दस्य कालाभिमानिदेवतोपलक्षितमार्गपरत्वमुक्तमिति कृत्वा नास्मिन्मार्गे कालाभिमानिभिन्नदेवतासत्त्वमुचितं, यदि तथा भिन्नदेवतासत्त्वमपीष्यते तर्हि कालशब्दस्य तादृशार्थवर्णनमनुचितमित्यत आह—**भूयसामिति** । भूयसां बहूनां कालाभिमानिदेवानां सत्त्वादिति शेषः । यत्र काले तं कालमिति निर्देशः ।

'तत्र काले' 'तं कालं' इति आम्रवणवत्। तथा अहर्देवता अहरभिमानिनी; शुक्लः शुक्लपक्ष-देवता; षण्मासा उत्तरायणं; तत्रापि देवतैव। मार्गभूता इति स्थितोऽन्यत्रायं न्यायः। तत्र तस्मिन् मार्गे प्रयाता मृताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदः ब्रह्मोपासकाः ब्रह्मोपासनपरा जनाः

अस्मिन्मार्गे कालाभिमानिदेवतानां भूयसीनां सत्त्वादस्य मार्गस्य कालशब्देन व्यवहारः। अग्न्यादिरूपा कालाभिमान्यल्पसङ्ख्याकदेवतावत्त्वेऽपि अहरादिरूपकालाभिमानिबहुसङ्ख्याकदेवतासत्त्वादयं मार्गः काल इत्युच्यत इत्यर्थः।

तत्र दृष्टान्तमाह—**आम्रवणवदिति**। यथा आमलक्याद्यल्पसङ्ख्याकवृक्षान्तरवदपि वनमाम्रबाहुल्यवत्त्वादाम्रवणमित्युच्यते तद्वदित्यर्थः। प्रनिरन्तरिति सूत्रेणात्र णत्वम्।

ननु मार्गचिह्नानां भोगभूमीनां वा तत्तच्छब्दैरुपादानसम्भवे किमिति देवताग्रहणमग्न्यादिशब्दैरित्याशङ्क्याह—**मार्गभूता इति, अयं न्याय इति**। आतिवाहिककथनात्मको न्याय इत्यर्थः। उक्तं हि सूत्रभाष्ये। तथा च लोकप्रसिद्धेष्वप्यातियात्रिकेष्वेवंजातीयक उपदेशो दृश्यते। गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति।

ननु प्रकृतश्लोकोक्ता अग्न्यादयः किं मार्गचिह्नानि? उत भोगभूमयः? अथ वा नेतारो गन्तॄणामिति संशयः। तत्र मार्गचिह्नानीति पूर्वपक्षः। तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य। यदा हि कश्चिल्लोके ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते गच्छेतः त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्स्यसीति एवमिहाप्यर्चिषोऽहरहर्न आपूर्यमाणपक्षमिति। यद्वा भोगभूमय इति पूर्वपक्षः। तथा हि लोकशब्देनाग्न्यादीनुपनिबध्नाति—अग्निलोकमागच्छतीत्यादि। लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते- मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति च। अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्जन्त इत्यादि। तस्मान्नातिवाहिका अर्चिरादयः। अचेतनत्वादप्येतेषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः। लोके हि चेतना एव पुरुषा राजनियुक्ता दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीत्येवं प्राप्ते आहाचार्यः (आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादिति ४-३-४ सूत्रम्)। अर्चिरादिका आतिवाहिका एव- तल्लिङ्गात्। चन्द्रमसो विद्युतः तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीति, अमानवस्यातिवाहिकत्वस्य सिद्धत्वात्तल्लिङ्गेनार्चिरादीनामप्यातिवाहिकत्वसिद्धिः। यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति।

ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात्, **नैष दोषः**। (सू- उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ५) एतावदर्चिरादिमार्गगास्ते देहवियोगात्सम्पिण्डितकरणग्रामा इत्यस्वतन्त्राः, अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्यमित्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना एव देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते। लोके च मत्तमूर्छितादयः सम्पिण्डितकरणग्रामाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति। अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः। नहि रात्रौ प्रेतस्याह्नः स्वरूपाभिसम्भव उपपद्यते। नच प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात्,

'क्रमेण' इति वाक्यशेषः । नहि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिः आगतिर्वा

ध्रुवत्वात्तु देवतात्मनां नायं दोषो भवितुमर्हति । अर्चिरादिशब्दता चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते । सम्पिण्डितकरणग्रामत्वादेव गन्तॄणां न तत्रोपभोगस्सम्भवति । लोकशब्दस्त्वनुपभुञ्जानेष्वपि गन्तृषु गमयितुं शक्यते । अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनातिवाह्यते, वायुस्वामिकं लोकं प्राप्तो वायुनेत्येवं योजयितव्यमिति ।

अथार्चिरादिमार्गं व्याख्यास्यामः—वशीकृतप्राणा योगिनस्सन्निहितमृत्युं विदित्वा निश्श्रेणिकया प्रासादमिव सुषुम्नया मूर्धानमभिरुह्य तं भित्त्वा सुषुम्नाग्रसम्बद्धसूर्यरश्मिषु प्रविश्य तदनुसारेण तावदग्निलोकं गच्छन्ति । तत्रैवाग्निलोके ज्योतिर्देवताको ज्योतिर्लोक इति कश्चिदवान्तरलोकोऽस्ति । तं च गच्छन्ति । अग्निर्ज्योतिरिति द्वयोर्निर्देशात् । श्रुतौ तु 'तेऽर्चिषमभिसंभव'न्तीत्यग्निलोक एक एवोक्तः ज्योतिर्लोकस्याग्निलोकेऽन्तर्भावाशयेन । एतेनाग्निरूपं ज्योतिरिति वेदान्तदेशिकोक्तं **परास्तम्** । तथासत्यग्नेरेव ज्योतिष्ट्वेन ज्योतिःपदवैयर्थ्यात् । तेन चाग्निना ज्योतिषा वा अतिवाहितास्सन्तः अहर्लोकं गच्छन्ति; यस्य चाहरभिमानिदेवताविशेषः प्रभुः । तेन चातिवाहिताश्शुक्ललोकं गच्छन्ति; यस्य शुक्लपक्षदेवताभिमानी प्रभुः । तेन चातिवाहितास्तत उत्तरायणलोकं गच्छन्ति । तेन चातिवाहितास्संवत्सरलोकं गच्छन्ति । तेन चातिवाहिताः पुनर्देवलोकं गच्छन्ति । ततः तेन चातिवाहिता वायुलोकं गच्छन्ति । वायुनातिवाहिता आदित्यलोकं गच्छन्ति । आदित्येनातिवाहिताश्चन्द्रमोलोकं गच्छन्ति । पितृयाणप्राप्यचन्द्रलोकादपरोऽयम् । अत एव ज्योतिश्शास्त्रेषु चन्द्रादुपरि सूर्य इति, भागवतादिषु सूर्यादुपरि चन्द्र इति च द्वेधा निर्देशस्सङ्गच्छते- चन्द्रद्वयसद्भावात् । तेन चन्द्रमसातिवाहिता विद्युल्लोकं, ततस्तु अमानवः पुरुषः कश्चन हिरण्यगर्भनियुक्त एत्य विद्युल्लोकाद्वरुणलोकं वरुणलोकादिन्द्रलोकमिन्द्रलोकात्प्रजापतिलोकं प्रजापतिलोकाद्ब्रह्मलोकं गमयति । इति ब्रह्मलोको व्याख्यातः । अयमर्चिरादिमार्गः उत्तरदिक्स्थत्वादुत्तरमार्गः । देवलोकविषयत्वाद्देवयानमिति चोच्यते ।

अत्रापि मार्गे ये ब्रह्मलोकं गतास्त एवापुनरावर्तिनः । ततोऽर्वाक्तनलोकगतास्तु पुनरावर्तिन एव । न चार्वाक्तनलोकाप्राप्तिरिति वाच्यं, अग्निवाय्वादूयुपासकानामग्न्यादिलोकप्राप्तेः । अत एव हीन्द्रलोकं स्वर्गं गतानामपि पुनरावृत्तिः । तस्मान्नोत्तरमार्गप्राप्तिमात्रेण पुंसामपुनरावृत्तिः, किंतु ब्रह्मलोकप्राप्तिवशादेवेति स्थितम् ।

ननु ब्रह्म ब्रह्मविदो गच्छन्तीत्यत्र यथाश्रुतं ब्रह्मविदस्सायुज्यप्राप्तिरूपमर्थं विहाय ब्रह्मोपासनपराः क्रमेण ब्रह्म गच्छन्तीत्यर्थकल्पनमन्याय्यमित्यत आह—**न हीति, सद्योमुक्तिभाजामिति** । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः । ब्रह्मज्ञानमन्वेव तेषां मुक्तिरित्यर्थः ।

अथ वा 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति श्रुतेः ज्ञानिनां देहपातमन्वेव मुक्तिरित्यर्थः ।

कश्चिदस्ति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः। ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते। क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णष्षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

धूम इति। धूमो रात्रिः धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता। तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता। षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैव। तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टाधिकारी योगी कर्मी प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयादिह पुनः निवर्तते ॥२५॥

गतिरागतिर्वा नास्तीति। 'तत्त्वविदः प्राणा नोत्क्रामन्ति, अत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुतेः। न हि परिपूर्णस्य ब्रह्मणः क्वापि गमनं कुतश्चिदागमनं वा सम्भवतीति भावः। न च मुक्तोऽयं ब्रह्मविदेव, न ब्रह्मेति वाच्यं, 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः।

एतेन जीवाणुत्ववादः परास्तो जीवमध्यमपरिमाणत्ववादश्च। अणोर्जीवस्य पूर्णब्रह्मत्वायोगात्, मध्यमपरिमाणस्य जीवस्य नित्यब्रह्मत्वायोगाच्च। न च ब्रह्माप्यपूर्णमेवेति वाच्यं, बृहत्यर्थानुगमात्। अपूर्णस्य न हि निरतिशयवृद्धिः। ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगे निरतिशयवृद्धिर्हि प्रवृत्तिनिमित्तम्। वृद्धिमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु देहादिरपि ब्रह्म भवेदिति।

अत्र ब्रह्मविदो जना ब्रह्म हिरण्यगर्भं गच्छन्तीत्यप्यर्थः प्रतिभाति, परं तु साक्षाद्धिरण्यगर्भप्राप्त्ययोगात् ब्रह्मपदस्य ब्रह्मलोक इति लाक्षणिकार्थः कल्पनीयः स्यादिति तदुपेक्षितं भाष्यकारैः।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मोपासकस्य प्रकृतत्वान्मार्गस्य चास्य ब्रह्मोपासकपरत्वाद्ब्रह्मविद इत्यस्य ब्रह्मोपासनपरा इत्युक्तम्। ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवादिकं दहरादिकं वोपासमाना इत्यर्थः। एतेन कर्मिणां क्रमेणापि ब्रह्मप्राप्त्यभावस्सिद्धः- तेषां मार्गान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥२४॥

धूम इति। यत्र 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णष्षण्मासा दक्षिणायन'मित्येतास्सन्ति तत्र मार्गे योगी गत्वा चान्द्रमसं ज्योतिः प्राप्य निवर्तते, षण्मासा दक्षिणायनमिति षण्मासात्मको यो दक्षिणायनकालस्तदभिमानिदेवतेत्यर्थः। चान्द्रमसं चन्द्रलोकस्थम्। ज्योतिषो भोग्यत्वाभावादाह—फलमिति। इष्टं यागः, तत्राधिकारी इष्टाधिकारी सोमयाजीत्यर्थः। फलितमाह—कर्मीति। अपिशब्दात्पूर्ताधिकारिग्रहणम्। कर्मिशब्देनेष्टाधिकारिग्रहणात्।

ये शास्त्रसिद्धं स्वस्ववर्णाश्रमविहितं यज्ञादिलक्षणं कर्म सकाममाचरितवन्तः ते, ये वा वापीकूपादिपुण्यकर्माणि कृतवन्तस्ते चैते उभे अपि चन्द्रलोकं पितृयाणेन गत्वा तत्र स्वकृतकर्मफलं भुक्त्वा पुनरिह जन्मने प्रति निवर्तन्त इति परमार्थः।

'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इत्यादिश्रुतिरत्रानुसन्धेया ॥२५॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतश्शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

शुक्लकृष्णे इति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे, ज्ञानप्रकाशकत्वात् शुक्ला, तदभावात् कृष्णा; एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोः, जगतः सर्वस्यैव एते गती सम्भवतः । शाश्वते निन्ये, संसारस्य नित्यत्वात्, मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुक्लया यात्यनावृत्तिं, अन्यया इतरया आवर्तते पुनः भूयः ॥२६॥

नैते सृती पार्थ! जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन! ॥२७॥

नेति । एते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ! जानन् संसाराय एका, अन्या मोक्षाय इति, योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तस्समाहितो भव अर्जुन ॥

शुक्लेति । देवयानस्य शुक्लत्वे पितृयाणस्य कृष्णत्वे च हेतुमाह—**ज्ञानेति** । ब्रह्मलोकं प्राप्तानां सम्यग्दर्शनसम्भवाद्ब्रह्मलोकप्रापकमार्गस्य ज्ञानप्रकाशकत्वमिति भावः । तदभावादृज्ञानप्रकाशनाभावात् शुक्लस्य चन्द्रादितेजसः घटादिपदार्थप्रकाशकत्वं, नीलस्य तमसस्तदप्रकाशकत्वं च प्रसिद्धमिति प्रकाशकत्वगुणयोगाच्छुक्लत्वं देवयानस्य, तदभावात्कृष्णत्वं पितृयाणस्येति तत्त्वम् ।

शुक्लपक्षसम्बन्धात्कृष्णपक्षसम्बन्धाच्च देवयानपितृयाणयोस्तत्तच्छब्दवाच्यत्वमिति केचित् । **तन्मन्दम्**—सत्स्वहरादिषु शुक्लकृष्णयोरेव ग्रहणे हेत्वभावात् । आद्यमर्चिषमन्त्यं ब्रह्माणं वाऽवलम्ब्यैव वक्तव्यत्वात् । तथैवार्चिरादिमार्गो धूमादिमार्ग इति च प्रसिद्धत्वादिति ।

जगच्छब्दार्थमाह—**ज्ञानकर्मणोरधिकृतानामिति** । प्रपञ्चस्याग्रहणे हेतुमाह—**नेति** । पापिनां नारकगत्यन्तरसद्भावादिति भावः । कथं गत्योर्नित्यत्वमत आह—**संसारस्येति** । यावद्व्यवहारं नित्यत्वादित्यर्थः । प्रवाहरूपेणानाद्यनन्तत्वमिति वा । पूर्वपूर्वसंसारादुत्तरोत्तरसंसार इति संसारो ह्ययमनादिरनन्तश्च । **एतेन** परमार्थतः स्वरूपतश्च संसारवद्गत्योरपि तदन्तरस्थयोर्न नित्यत्वमिति **सिद्धम्** । तत्र गतिद्वयमध्ये याति पुरुषोऽधिकृत इति शेषः ।

ननु तैत्तिरीयकश्रुतिप्रामाण्यात् धूमादिमार्गेण पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रलोकं प्राप्तो यो दक्षिणायने मृतो विद्वान् सोऽपि ब्रह्मलोकं गत्वा नावर्तत एवेति कृत्वा कथमुक्तमन्ययाऽऽवर्तत इति **चेन्नैष दोषः**, अविद्वान् चन्द्रलोकं गत आवर्तत इति तदर्थात् । विदुषश्चन्द्रलोकं गतस्यापि प्रारब्धावसाने देवयानेन पुनर्ब्रह्मलोकप्राप्तिस्सम्भवत्येवेति ॥२६॥

नेति, न मुह्यतीति । धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं गत्वा तत्र भोगान् भुञ्जीयेति, इन्द्रलोकादीन् देवयानेन गत्वा वा तत्र भोगान् भुञ्जीयेति मोहं नापद्यते । अशाश्वतत्वात्तद्भोगानां पुनरावर्तित्वाच्च स्वस्य । ततश्च न कर्मस्विष्टापूर्तेषु प्रवर्तते । परं तु मोक्षप्रदं ब्रह्मलोकं प्रणवाद्युपासनद्वारेण देवयानेन

शृणु तस्य योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारक(अक्षर)ब्रह्मयोगोनामाष्टमोऽध्यायः ।

वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु, यज्ञेषु च साद्गुण्येनानुष्ठितेषु, तपस्सु च सुतप्तेषु, दानेषु च सम्यग्दत्तेषु एतेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेण, अत्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातं, इदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेण उक्तमर्थं सम्यक् अवधार्य अनुष्ठाय योगी परं उत्कृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति च प्रतिपद्यते, आद्यं आदौ भवं कारणं ब्रह्म इत्यर्थः ॥२८॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ।

गन्तुमेव प्रवर्तत इत्यर्थः । **तस्मादिति ।** यस्मान्मार्गद्वयज्ञो योगी न मुह्यति तस्मादित्यर्थः । स्वोपदेशेन सृतिद्वयं जानतोऽप्यर्जुनस्य चित्तसमाधानाभावे मोहः स्यादित्यत आह—**योगयुक्तो भवाऽर्जुनेति** ॥२७॥

वेदेष्विति । साक्षाद्वेदादिषु पुण्याभावादाह—सम्यगन्तेष्वित्यादीनि विशेषणानि । सम्यगन्तास्सम्यक्परिसमाप्ताः तेषु, दानेषु दीयन्त इति दानानि सुवर्णादीनि तेषु, सर्ववेदपारायणात्साद्गुण्येन यज्ञानुष्ठानात्तपःकरणात्पुण्यक्षेत्रेषु द्रव्यविनियोगाच्च यत्फलं भवति पुंसामिति शास्त्रेणोच्यत इत्यर्थः । योगी इदं विदित्वा तत्सर्वं फलजातमत्येति ततोऽधिकं लभत इत्यर्थः । न केवलं वेदनमात्रात्किं तर्हि एतदनुष्ठानादेवेत्याह—**उक्तमर्थमिति ।** सप्त प्रश्नाः- किं ब्रह्म ? किमध्यात्मम् ? किं कर्म ? किमधिदैवम् ? किमधिभूतम् ? कोऽधियज्ञः ? प्रयाणकाले कथं ज्ञेय ईश्वर इति । ऐश्वरमीश्वरस्येदं वैष्णवमित्यर्थः । स्थानं स्वरूपमित्यर्थः । आदौ सर्वस्य जगत आदौ भवति अस्ति प्रकाशत इति वा भवं, 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति श्रुतेरिति भावः । कार्यस्य पश्चाद्भवत्वादाह—**आद्यं कारणमिति ।** 'यतो वा इमानि भूतानि जाय'न्तेत्यादिना । ब्रह्मण एव परमकारणत्वादाह—**ब्रह्मेति ।** ईश्वरस्वरूपभूतं सच्चिदानन्दं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः; मुक्तो भवतीति यावत् । सति सम्यग्दर्शने साक्षात्तदभावे ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारेण वा सायुज्यं लभत इति भावः ।

यत्तु रामानुजः— परं स्थानं परं पदं वैकुण्ठमिति— **तदयुक्तं,** वैकुण्ठस्य सत्यलोकावान्तरविशेषस्य सादित्वेनानादित्वाभावादाद्यमनादिमिति तेन व्याख्यातत्वाच्च । नच 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इति श्रुतेः परमव्योमरूपवैकुण्ठलोकोऽनादिरिति वाच्यं, ब्रह्मण एवाक्षरपरमव्योमत्वात् । भूताकाशातिरिक्तश्चिदाकाशो हि परमव्योम । स चाविनाशित्वादक्षरः । चित आकाशत्वं च निष्प्रप-

ह्वत्वरूपं निर्लेपत्वादिरूपं वा । यदि स्वात्मातिरिक्तं परमव्योमेति किञ्चिद्वस्तु स्यात्तर्हि तन्निलयस्तदाधेय आत्मा ब्रह्म तन्न्यून एव स्यात्– आधेयस्य न्यूनत्वादाधारात् । तच्चायुक्तं निरतिशयत्वाद्ब्रह्मणः । नहि गुणत एव निरतिशय आत्मा, किं तु स्वरूपतोऽपि । अन्यथा निरतिशयत्वस्यार्थजरतीयतापत्तेः । सर्वाधारस्य परस्य ब्रह्मणो व्योमाधेयत्वे सति सर्वाधारत्वभङ्गाच्च । परमव्योमान्तरस्य तस्य सर्वव्यापित्वाभावप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सर्वव्यापिनस्सर्वाधारस्य सर्वात्मनो विष्णोर्नास्ति किञ्चिन्नियतं स्थानं, यद्योगी प्रयायात् । सति तु तस्मिन् स्थाने विष्णुत्वस्यैव भङ्गप्रसङ्गादित्यलम् ।

अक्षरपरब्रह्मयोग इति । अक्षरस्याविनाशिनः परब्रह्मणः परमात्मनः योगस्सम्बन्धो यस्मिन् स तथोक्तः । अक्षरपरब्रह्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायादेरस्मिन्नध्याये प्रोक्तत्वात् ॥२८॥

अमू अर्चिरादिसंग्रहश्लोकौ—

'अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लष्षण्मासा उत्तरायणम् । संवत्सरो देवलोको वायुलोकस्ततः परः ॥
आदित्यश्चन्द्रमाविद्युल्लोकश्च वरुणालयः । इन्द्रः प्रजापतिर्ब्रह्मा विद्युतोऽमानवः पुमान् ॥'

अग्न्यादयश्चतुर्दश लोकाः । अग्न्यादिलोकेषु अग्न्यादयः मानवा एव पुरुषा आतिवाहिकाः, विद्युल्लोकादनन्तरेषु तु अमानवः पुरुष आतिवाहिकः । अग्निर्ज्योतिरुभावप्येक एवार्चिर्लोक इति बोध्यम् ।

'धूमो रात्रिः कृष्णपक्षष्षण्मासा दक्षिणायनम् । संवत्सरः पितृलोक आकाशश्चन्द्रमण्डलम् ॥'

इत्ययं धूमादिमार्गसंग्रहश्लोकः ।

इति श्रीबेलंकोण्डोपनामक **रामकविकृते** श्रीमच्छङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

नवमोऽध्यायः ।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः; तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेव अनावृत्तिरूपं निर्दिष्टं; तत्र 'अनेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते, नान्यथा' इति तदाशङ्काव्याविवृत्सया श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यद्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु । तद्बुद्धौ सन्निधीकृत्येदमित्याह । तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव तु सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं 'वासुदेवस्सर्वमिति', आत्मैवेदगँ सर्वं', 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः; नान्यत्, 'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भव'न्तीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुभ्यं गुह्यतमं

वृत्तं कीर्तयन् पूर्वाध्यायस्यास्य च सङ्गतिं दर्शयति—अष्टमे इति । नाडी सुषुम्ना । धारणा प्राणानां नियमनम् । अनेनैव सगुणोपासनेनैव । नान्यथा । सम्यग्दर्शनेन न । व्याविवृत्सया व्यावर्तयितुमिच्छया । सन्निहिते वस्तुनीदंशब्दप्रयोगादाह—बुद्धौ सन्निधीकृत्येति । पूर्वेष्वध्यायेषूक्तमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं च तत्सर्वं ब्रह्मज्ञानं बुद्धौ सन्निहितं कृत्वा इदमित्याह विशेषार्थः । पूर्वोक्तायोगादस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्यं द्योतयितुं तुशब्द इत्यर्थः । तमेव विशेषं दर्शयति इदमेवेत्यादिना—साक्षादिति । योगस्तु क्रमेणेति भावः । किं तत्सम्यग्ज्ञानमत आह—वासुदेवस्सर्वमित्यादि । 'वासुदेवस्सर्वमिति, स महात्मा सुदुर्लभ' इति गीतावाक्यं स्मृतिः । 'आत्मैवेदगँ सर्वं, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, तदिदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादेरादिपदाद्ग्रहणम् । दर्शितश्रुतिस्मृतिसिद्धं सर्वं ब्रह्म । अहं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः । अन्यद्ज्ञानान्तरं तु सम्यग्ज्ञानं न भवति । मोक्षप्राप्तिसाधनं न भवतीति वा ।

उक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—अथ य इति । अथशब्दः अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थः । ये अतोऽस्मादुक्तात्सर्वं ब्रह्मेत्येवं प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण जीवोऽहमीश्वरोऽन्य इत्यादिरूपेण विदुस्तत्त्वमिति शेषः । अन्यराजानः अन्य इन्द्ररुद्रादिः राजा प्रभुरुपास्य इति यावत् ; येषां तेऽन्यराजानः । भिन्नदेवतोपासका इत्यर्थः । तेऽविद्वांसः क्षय्यलोकाः क्षय्याः क्षयवन्तः स्वर्गादयो लोकाः प्राप्या येषां ते तथोक्ता भवन्ति । ज्ञानाभावाद्यज्ञादिकर्मसु प्रवर्त्य तत्फलं क्षयिष्णु स्वर्गादिलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ।

गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि अनसूयवेऽसूयारहिताय । किं तत्? ज्ञानं; किं विशिष्टम्? विज्ञानसहितं अनुभवयुक्तम् । यद्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसे अशुभात्संसारबन्धनात् ॥१॥

तच्च स्तौति—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

राजविद्येति । राजविद्या विद्यानां राजा दीप्त्यतिशयवत्त्वात् । दीप्यते हि इयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसञ्चितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्रादेव भस्मीकरोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच-प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिव अवगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं, न तथा आत्मज्ञानं धर्मविरोधि, किंतु धर्म्यं धर्मादनपेतम् । एवमपि स्या-

---

यद्ज्ञात्वेति वाक्यस्याकांक्षामाह—**किं तद्ज्ञानमिति** । विज्ञानसहितमित्यस्याकांक्षामाह—**किं विशिष्टमिति** । केन विशिष्टं किं विशिष्टं मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि । किं तदशुभमत आह—**संसारबन्धनादिति** । पापं पापवत्पुण्यस्यापि बन्धकत्वादिति भावः ॥१॥

राजेति । 'राजृदीप्तौ' राजते दीप्यत इति राजा, प्रसिद्धो राजापि हि सर्वेषु पुरुषेषूत्कर्षेण भाति; यथा सर्वपुरुषाणां मध्ये दीप्त्यतिशयवत्त्वेन भूपस्य राजत्वं तथा सर्वविद्यानां मध्ये ब्रह्मविद्याया दीप्त्यतिशयवत्त्वेन राजत्वमितीयं ब्रह्मविद्या राजविद्या । गुह्यानां गोप्यानां राजा राजगुह्यं परमगुह्यमित्यर्थः । कथमस्योत्तमपवित्रत्वमत आह—**सर्वेषां पावनानामिति** । सर्वपावनपावनत्वादुत्तमपवित्रत्वमित्यर्थः । अस्य च सर्वपावनपावनत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमित्याह—**अनेकेति** । समूलं साज्ञानम् ।

लोके पापपरिहारकस्याग्निजलादेः पावनत्वं प्रसिद्धं, दुःखहेतोर्विप्रस्वापहरणादेः पापत्वं च, तथा धर्मस्य यज्ञादिलक्षणस्य स्वर्गादिसुखहेतुत्वेन पावनत्वमधर्मस्य चापावनत्वं दुःखहेतुत्वेन प्रसिद्धमेव । अयं च पावनोऽपि धर्मः शास्त्रदृष्ट्या संसारहेतुत्वेन पाप एव । ततश्च दुःखहेत्वधर्मनिरासकधर्मस्य यथा पावनत्वं तथा दुःखहेतुधर्माधर्मनिरासकज्ञानस्य पावनत्वम् । संसारैकदेशनरकनिवर्तकधर्माणामेव पावनत्वे स्वर्गनरकाद्यात्मकसर्वसंसारनिवर्तकज्ञानस्य परमपावनत्वमर्थात्सिद्धमिति भावः । प्रत्यक्षेणावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमं, सुखादिवत्प्रत्यक्षानुभवविषयमित्यर्थः ।

धर्म्यमिति । ननु धर्माधर्मादिविध्वंसकस्य ज्ञानस्य कथं धर्माविरोधित्वमिति, चेदुच्यते—धर्मशास्त्रं यथाधर्ममित्यादिप्रयोगात् । 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्य' इति शास्त्रविहितत्वाद्ज्ञानस्य धर्म्यत्वम् । अनेन भस्मीक्रियमाणो धर्मस्तु पुण्यादृष्टसुकृतादिपर्यायजन्मान्तरकृतसत्कर्मजन्यसद्वासनाविशेषः । स हि जन्मप्रदत्वेन बन्धहेतुत्वाद्ज्ञानेन मुक्तिप्रदेन भस्मीक्रियते । नच पुराकृतसुकृतलभ्यस्य

दुदुःखसम्पाद्यमित्यत आह—सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्र अल्पायासानां कर्मणां सुखसम्पाद्यानामल्पफलत्वं दृष्टं, दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमितीदं तु सुखसम्पाद्यत्वात् । फलक्षयात् व्येतीति प्राप्तमत आह—अव्ययमिति । न अस्य फलतः कर्मवद्व्ययोऽस्तीत्यव्ययम् । अतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम् ॥२॥

ये पुनः—

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप !
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

अश्रद्दधाना इति । अश्रद्दधानाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः पापकारिणः, असुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः

ज्ञानस्य कथं सुकृतनाशकत्वमिति वाच्यं, प्रारब्धसुकृतविशेषलभ्यस्य ज्ञानस्य सञ्चितसुकृतनाशकत्वे बाधकाभावात् । प्रारब्धस्य भोगं विना ज्ञानेन क्षयाभावाच्च ।

सुसुखं सुष्ठु सुखमनायासमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । इदं रत्नं ब्रह्मजातीयमिदं क्षत्रजातीयमित्येवंविधरत्नविवेकज्ञानं यथा सुसुखं तद्वदित्यर्थः । अयमात्मा इदमनात्मेति विवेकज्ञानस्य बुद्धिसाध्यत्वेन शरीरादिसाध्येषु कर्मस्विव श्रमाभावादिति भावः ।

तत्रेति । व्यवहारभूमावित्यर्थः । व्येति विकारं प्राप्नोति नश्यतीति यावत् । इति प्राप्ते पूर्वपक्षे इति शेषः । आह उत्तरम्—**अव्ययमिति** । न विद्यते व्ययोऽस्येत्यव्ययम् । यथा कर्मणः फलतः क्षयस्तथा नास्येत्यर्थः । कृतं हि कर्म तत्फलं स्वर्गादिकमनुभाव्य क्षीयते, न तथा ज्ञानं नित्यब्रह्मफलत्वाद्‌ज्ञानस्य । यद्वा कर्मणां स्वरूपतः क्षयः कर्मसमाप्तावेव भवति- यज्ञादिकर्मणां पश्चषादिदिनानन्तरमदर्शनात् । तत्फलं तु किञ्चित्कालमेव तिष्ठति; न सर्वदेति फलतोऽप्यस्ति कर्मणां क्षयः । अहंब्रह्मेत्यात्मज्ञानस्य तु वृत्तिरूपस्य क्षणिकत्वेऽपि तत्फलस्य ब्रह्मणश्शाश्वतत्वान्न ज्ञानस्य फलतः क्षय इति कृत्वा अक्षयफलत्वाद्‌ज्ञानस्याव्ययत्वम् । क्षयफलत्वात्तु कर्मणो नाव्ययत्वमिति भावः । **एतेन** वृत्तिज्ञानस्य कर्मवत्स्वरूपतः क्षयोऽस्त्येवेति **सिद्धम्** ।

शास्त्रैकगम्याद्‌दुष्करात् क्षयफलाच्च यज्ञादिलक्षणधर्मात्प्रत्यक्षगम्यं सुकरमव्ययफलं चेदं ज्ञानं सर्वस्य विश्वसनीयमित्याह—**अत इति** । ज्ञानस्य राजविद्यात्वाद्राजगुह्यत्वात्परमपवित्रत्वात्प्रत्यक्षावगम्यत्वाद्धर्म्यत्वात्सुकरत्वादव्ययफलत्वाच्चेत्यतश्शब्दार्थः ।

न च 'अक्षय्यगं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भव'तीति श्रुतेः कर्मफलमप्यक्षयमेवेति वाच्यं, कर्मप्रशंसापरत्वात्तच्छ्रुतेः 'यवागूँ पिब शिखा ते वर्धिष्यत' इति वाक्यवत्प्ररोचनवाक्यं हि तत् । कर्मफलस्य स्वर्गादेरनित्यत्वं हि श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धम् ॥२॥

अश्रद्दधाना इति । अस्य धर्मस्येत्यात्मज्ञाने धर्मत्वारोपः श्रुतिविहितत्वगुणनिमित्तः । ज्ञानस्य कुत्रांशे अश्रद्दधाना इत्यत आह—**स्वरूपे तत्फले चेति** । अस्य धर्मस्य स्वरूपे फले चाश्रद्दधाना

असुतृपः पापाः पुरुषाः अश्रद्दधानाः परन्तप! अप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैव आशङ्का इति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमपि अप्राप्य इत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते; क? मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तस्संसारो मृत्युसंसारः तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गः, तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥३॥

इति सम्बन्धः । के ते अत आह—**नास्तिका इति** । नास्ति दिष्टं मतिर्येषां ते नास्तिकाः, देवो नास्ति, परलोको नास्ति, धर्मो नास्ति इत्येवं प्रतिपन्ना बौद्धा इत्यर्थः । कुत एषां नास्तिकत्वमत आह—**पापकारिण इति** । जन्मान्तरे पापं कृतवन्तः इदानीमपि तत्संस्कारवशात्पापकरणस्वभाववन्तश्चेत्यर्थः ।

नास्तिकानां मतं संक्षेपेणाह—**असुराणामिति** । देहमात्रात्मदर्शनरूपामसुराणां विरोचनादीनामुपनिषदं विद्यां प्रतिपन्नाः प्राप्ता असुरवद्देह एवात्मेति मन्वाना इत्यर्थः । देह एवात्मेत्यमीषां मतमिति भावः ।

अस्मिन्मते कर्तुर्देहस्यात्मन इहैव नष्टत्वान्न स्वर्गनरकादिभोगप्रसङ्गः । नापि पुनर्जन्मप्रसङ्गः । निर्वाणस्य प्रदीपस्य पुनरुत्पत्त्यदर्शनात् । एवं चैहिकभोगएव भोगः । स च जारत्वचोरत्वादिनापि सम्पादनीयः- जन्मान्तराभावेन विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यात् । अत एवामी असुतृपः- प्राणतर्पणपरायणाः; येन केनाप्युपायेनोदरम्भरयः, परदारगमनादिना मनइन्द्रियतर्पणपराश्च । देहपातमेव मोक्षं मन्यन्ते, परदारगमनादिकमेव रम्भासम्भोगादिरूपं स्वर्गं मन्यन्ते । ऐहिकमेव दुःखं नरकं मन्यन्ते । यत्प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं तदेव वस्तु; अन्यत्सर्वं तु नास्त्येवेति मतमेषाम् । अत एव पापा अमी वेदशास्त्रस्वर्गादिषु विश्वासरहितास्तद्वदात्मज्ञाने तत्फले च विश्वासरहिताः ।

न चाद्वैतिनोऽप्येवंविधा एव- ब्रह्मान्यस्मिन्नविश्वासादिति वाच्यं, न वयं वेदशास्त्रादिकं नास्तीति ब्रूमः, किं तर्हि परमार्थतो नास्तीति ब्रूमः । ततश्च यावद्व्यवहारं पुण्यपापसुखदुःखस्वर्गनरकवेदशास्त्रगुरुशिष्यजन्ममरणबन्धमोक्षादिसर्वद्वैतमस्त्येवेति ।

अमीषां नास्तिकानां गतिमाह—**अप्राप्येति श्लोकार्धेन** । ननु मामप्राप्येत्युक्तिरयुक्ता--बौद्धानां भगवत्प्राप्तिर्भवेद्वा न वेति शङ्काया उदये तत्परिहारार्थं मामप्राप्येति वक्तव्यं, प्रकृते तु तच्छङ्काया एवानुदयादित्यक्षिप्य मामप्राप्येत्यस्य मद्भक्तिमप्यप्राप्येत्यर्थमाह भाष्यकारः—**मत्प्राप्तावित्यादिना** । मत्प्राप्तौ ये मार्गास्तद्भेदस्तद्विशेषरूपाया भक्तेः तन्मात्रमपि । मात्रमपीत्यनेन ज्ञानोपासनादिमार्गभेदप्राप्तौ का कथेति सूचितम् । निर्गुणस्य भक्त्यविषयत्वेऽपि सगुणस्य भक्तिविषयत्वमस्तीति भक्तीत्युक्तम् । अथ वा आत्मन उपासनादिकं मास्तां, आत्मनि प्रीतिरपि तेषां नास्ति, सत्यां प्रीतौ आत्मदर्शनसाधनान्वेषणादिः स्यादिति प्रीतेरप्यात्मप्राप्त्युपायत्वमुक्तम् ॥३॥

इति ज्ञानस्तुत्या अर्जुनमभिमुखीकृत्याह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

मयेति । मया मम यः परो भावः तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगत् अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिः तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः। तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि । नहि निरात्मकं किंचिद्भूतं व्यवहारायावकल्पते । अतो मत्स्थानि मया

मयेति । इदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना मया ततम् । सर्वभूतानि मत्स्थानि भवन्ति । अहं तेषु नचावस्थितः । भावः स्वरूपम् । ईश्वरस्य परमपरं चेति स्वरूपद्वयमस्ति । तत्र परं स्वरूपं ब्रह्म सच्चिदानन्दं, अपरं तु आध्यासिकमोङ्कारादिरूपं बहुविधम् । तत्र परेण भावेन जगतो व्याप्तिरित्याह— **ममेत्यादि** । मया प्रत्यगभिन्नेन परमात्मनेति यावत् । **ततमिति** । परमात्मनस्सच्चिदानन्दरूपत्वात्तेनैव रूपेण व्याप्तं जगदिदं सर्वं- जगदस्ति, जगद्भाति, जगत्प्रियमिति प्रतीतिभिर्जगति सच्चिदानन्दान्वयदर्शनात् । जगति परमात्माऽव्याप्तौ तु नैताः प्रतीतय उपपद्येरन् । कार्ये हि घटे कारणमृदंशव्याप्त्यैव हि मृद्घट इति प्रतीतिः । जगतश्च ब्रह्मकार्यत्वं स्पष्टम् । कीदृशस्तव परो भावोऽत आह— **अव्यक्तमूर्तिनेति** । यदि मनइन्द्रियात्मककरणगोचरस्तर्हीदृश इति वक्तुं शक्येत, नतु तथा करणगोचर इति नास्त्यस्मिन्नीदृक्ता- निर्विशेषचिन्मात्रत्वात् । करणगोचरेण सच्चिदानन्दात्मकेन मम परस्वरूपेण जगदिदं सर्वं व्याप्तमिति निष्कृष्टार्थः । करणागोचरत्वं चास्य 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

न चानन्दः मनःकरणगोचर इति वाच्यं, वैषयिकसुखस्यैव तद्गोचरत्वादिति । तस्मिन्पूर्वोक्ते सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मणि मयि ब्रह्मादीनि सर्वाणि भूतानि कार्यकरणसङ्घातात्मकानि स्थितानि रज्जौ सर्पवदित्यर्थः । मय्येव भूतानां मायया कल्पितत्वादिति भावः । कुतस्त्वयि स्थितानीत्यत आह— **न हीति** । निरधिष्ठानभ्रमायोगाद्भ्रमस्य चाधिष्ठानात्मकत्वान्निरात्मकं किंचिदपि वस्तु न व्यवहारयोग्यं भवति । अन्यथा शशशृङ्गादेरपि व्यवहारार्हत्वापत्तेरिति भावः । निरात्मकं निस्तत्त्वं स्वरूपशून्यमिति यावत् । शशशृङ्गादिरूपमिति भावः । नच रज्जुसर्पादिरूपमिति वाच्यं, रज्जुस्वरूपेणैव रज्जुसर्पस्य स्वरूपवत्त्वेन भ्रमस्य सर्पाधिष्ठानभूतरज्ज्वात्मत्वेन सात्मकत्वात् । भ्रमस्य ह्यधिष्ठानमेव स्वरूपमधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावात । नचाऽयं न्यायो भ्रमस्थले एव, किंतु कार्यमात्रेपि- मृत्कार्यस्य घटस्य स्वाधिष्ठानमृद्रूपातिरिक्तरूपाभावेपि मृद्रूपेणैव सरूपत्वदर्शनात् । तस्माद्भ्रमरूपं प्रमारूपं वा सर्वमपि कार्यं स्वाधिष्ठानभूतकारणात्मकत्वेन न निरात्मकं, किंतु शशशृङ्गादिकमेव निरात्मकमिति स्थितम् । कार्यस्य च कारणमेवाधिष्ठानं मृद्येव घटदर्शनादिति च स्थितम् । एवं सति सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानां ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मण्येव स्थितिः । ब्रह्माधिष्ठानत्वाच्च ब्रह्मात्मकत्वं, ब्रह्मात्मकत्वादेव व्यवहारयोग्यत्वमिति

आत्मना आत्मवत्त्वेन स्थितानि, अतः मयि स्थितानीत्युच्यन्ते । तेषां भूतानामहमेवात्मा इत्यतः तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासते; अतः ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेषु अवस्थितः मूर्तवत्संश्लेषाभावेन आकाशस्यापि अन्तरतमो ह्यहम् । न ह्यसंसर्गि वस्तु कचिदाधेयभावेन अवस्थितं भवति ॥४॥

सिद्धम् । तथा च व्यवहारयोग्यानां ब्रह्मकार्याणां ब्रह्मात्मकानां चामीषां भूतानां ब्रह्मणि स्थितिरुचिता-- जलाहरणादियोग्यस्य मृत्कार्यस्य मृदात्मकस्य घटस्य मृदि स्थितिवदिति भावः ।

अत इति । व्यवहारयोग्यस्य जगतस्सात्मकत्वेन भाव्यत्वादित्यर्थः । **ननु कुण्डे बदराणामिव कारणे मृदादौ कार्यस्य घटादेः स्थित्यदर्शनात्कथं भूतानां त्वत्स्थत्वमत आह—मयेति** । **आत्मना** स्वरूपभूतेन मया भूतानामात्मवत्त्वेन स्वरूपवत्त्वेन हेतुना स्थितान्यासन्नित्यतो हेतोर्मयि स्थितानी- त्युच्यन्ते । यथा मृत्स्वरूपेणैव स्वरूपवत्त्वाद्घटस्य मृदि स्थितत्वं, तथा मत्स्वरूपेणैव स्वरूपवत्त्वा- द्भूतानां मयि स्थितत्वमिति भावः ।

नचानृतजडदुःखात्मकानां भूतानां कथं परमात्मस्वरूपत्वमिति वाच्यं, सर्पस्य रज्जुस्वरूपत्व- दर्शनान्नैल्यस्य गगनस्वरूपत्वदर्शनादुदकस्य किरणस्वरूपत्वदर्शनाच्च सच्चिदानन्दलक्षणपरमात्मस्वरूपस्य भूतेष्वप्यन्वयदर्शनाच्च, मृदंशातिरिक्तघटस्येव सच्चिदानन्दांशातिरिक्तभूतपदवाच्यस्यादर्शनाच्च सच्चिदानन्दा- त्मकान्येव भूतानि । तेषु च भूतेषूपलभ्यमानोऽनृताद्यंशो मायाकार्यं नामाकारौ च मायाकार्यमेव । मृदि कम्बुग्रीवाद्याकारघटनाम्नोरिव ब्रह्मणि मनुष्यत्वाद्याकारमनुष्यादिनाम्नां मायया कल्पितत्वात् । तत्रापि नामाकारयोर्वर्तमानस्सत्ताद्यंशो ब्रह्मधर्म एवेति नामाकारयोरप्यस्ति ब्रह्मात्मकत्वम् । तस्माद्युक्त मुक्तं सच्चिदानन्दांशातिरिक्तं भूतपदवाच्यं किमपि वस्तु नास्तीति ।

एवं भूतानां सच्चिदानन्दब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मणि स्थितत्वमुचितम् । एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वादेव 'सर्वं ब्रह्म' इति श्रुत्युपपत्तिः । 'वासुदेवस्सर्व'मिति गीतोपपत्तिश्च । नचैवं 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इत्यस्य विरोध इति वाच्यं, जगतः स्वेन रूपेण मिथ्यात्वात्कारणभूतब्रह्मरूपेण सत्यत्वाच्च । यथा घटः स्वेन रूपेणासत्योऽपि कारणमृद्रूपेण सत्यः । उक्तं हि श्रुत्या—'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिके- त्येव सत्य'मिति ।

एवं मृदात्मकानां घटानां यथा मृदेव स्वरूपं तथा ब्रह्मात्मकानां भूतानां ब्रह्मैव स्वरूपमिति भूतानामात्मा ब्रह्म; आत्मा हि स्वरूपम् । एवं भूतानामात्मत्वादेव ब्रह्म भूतेषु स्थितम् । यथा घटाना- मात्मा मृदंशो घटेषु स्थित इत्याह—**तेषामित्यादि** । **इतीति** भूतानामात्मत्वाद्भूतेष्वहं स्थित इतीतिशब्दार्थः । **मूढबुद्धीनाम**ल्पज्ञानामवभासते प्रतिभाति । एवंविधभ्रान्तिज्ञानवन्तस्ते इत्यर्थः । **अत**एवं मूढानामवभासमानत्वादित्यर्थः । **ब्रवीमि** तद्भ्रान्तिनिरासार्थमिति भावः । **अहं तेषु भूतेषु नैवावस्थित इति ब्रवीमि** । तत्र हेतुमाह—**मूर्तवत्संश्लेषाभावेनेति** । पृथिव्यादीनां मूर्तत्वात्परस्परं

संश्लेषोऽस्तीति पृथिव्यां जलं जले पृथिवी वा वर्तत इति यथा वक्तुं शक्यते तथा नाहं क्वचिद्वर्त इति वक्तुं शक्यः । अमूर्तत्वादिति भावः ।

नन्वमूर्तोऽप्याकाशो घटेऽस्ति, घटश्चाकाश इत्यमूर्तस्याप्यस्ति संश्लेषः खलु मूर्तेनेत्यत आह-- **आकाशादप्यत्यन्तं विलक्षणतमो ह्यहमिति** । सुतराममूर्तश्चेदाकाशश्चक्षुरिन्द्रियाविषय एव स्यात्, तथा अविषयत्वे 'अयमाकाश' इति प्रतीतिरेव न स्याद्दृश्यते त्वाकाशः । इदं चाकाशस्य चक्षुर्विषयत्वं स्वावसृष्टप्रकाशप्रयुक्तमथ वा स्वावसृष्टतमःप्रयुक्तम् ? न हि तमःप्रकाशान्यतरातिरिक्तः कश्चनाकाश इति पदार्थः केनापि दृश्यते । तदेवं वस्तुतोऽमूर्तत्वेऽपि तमःप्रकाशान्यतरसंश्लेषेण मूर्तत्वादाकाशस्य भवेदेव घटेन संश्लेषः । न चामूर्तस्याकाशस्य तमःप्रकाशसंश्लेषो वा कथमिति वाच्यं, तमःप्रकाशाभिव्याप्तत्वस्यैव तमःप्रकाशसंश्लेषत्वात् । सा चाभिव्याप्तिः प्रत्यक्षसिद्धेति न तत्रातिशङ्क्यम् । तस्मादाकाशस्य तमःप्रकान्यतराभिव्याप्तेरपरिहार्यायास्सत्त्वेन मूर्तत्वाद्भवेदेव घटेन संश्लेषः । न तथा मम सुतराममूर्तस्य । एवमाकाशस्यापि घटादिसङ्गसद्भावादेवासङ्गोऽहमकाशादप्यत्यन्तविलक्षणः ।

न च त्वाप्यस्त्यज्ञानसङ्ग इति वाच्यं, चैतन्यस्याप्यज्ञानावृतत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । 'असङ्गोऽह्ययं पुरुष' इति श्रुतिविरोधाच्च । तस्मादज्ञानमप्यसङ्गे मयि असंसृष्टमेव वर्तते यथा भूतानि । न चात्र विप्रतिपत्तव्यं, मायया सर्वस्याप्युपपत्तेः ।

ननु भवतु तवामूर्तत्वात्केनापि संश्लेषाभावः, किं ततोऽत आह--**न हीति** । असंसर्गि वस्तु क्वचिदाधेयाभावेन स्थितं न हि भवति । आधाराधेयभावस्य संसर्गिवस्तुविषयत्वादिति भावः । क्वचित्कुत्र चिदाधारे इत्यर्थः । आधेयभावेन कुत्रचित्सत्त्वे तस्य तेनैव संसर्गसम्भवेनासंसर्गित्वभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ।

आकाशस्याप्यन्तरतमोह्यहमिति पाठान्तरम् । तत्पक्षे नन्वाकाश एवामूर्तो न त्वमित्यत आह-- **आकाशस्याप्यन्तरतम इति** । अव्याकृतकार्यत्वात्तावदाकाशस्याव्याकृतमन्तरं कारणं हि कार्यस्यान्तरं भवति । कारणव्याप्तत्वात्कार्यस्य । तच्चाव्याकृतं चैतन्यस्योपाधित्वाच्चैतन्येन व्याप्तमेव, यथा आकाशस्योपाधिर्घट आकाशेन व्याप्तः । व्यापकं हि वस्तु व्याप्यस्यान्तरं भवति । किं च चैतन्येऽध्यस्तत्वादपि चैतन्येन व्याप्तमेवाव्याकृतं, यथा रज्जावध्यस्तस्सर्पो रज्जुना व्याप्तः । अपि च यः प्रकृतौ तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणमपि चैतन्यस्याव्याकृतान्तस्स्थत्वं वदति प्रकृतेरेवाव्याकृतत्वात् । अत एवाव्याकृताच्चैतन्यं परमिति वदति श्रुतिः- 'अव्यक्तात्पुरुषः पर' इति । अव्यक्तमव्याकृतं पुरुषः पूर्णः चैतन्यमेवेति । तस्मादाकाशान्तरस्याप्यव्याकृतस्यान्तरत्वादाकाशस्यान्तरतमः परमात्मा । तथा च आकाशस्यैवामूर्तत्वे तदन्तरतमस्य परमात्मनश्चैतन्यस्यामूर्तत्वं किं वक्तव्यमिति भावः ।

न चाव्याकृतस्याप्यन्तर इति कुतो न भाषितमाचार्यैरिति वाच्यं, अव्याकृतस्य सर्वजनविदितत्वात् । अमूर्त आकाश इति सार्वजनीनत्वाच्च आकाशस्याप्यन्तरतम इति भाषितम् । आकाश-

अत एव असंसर्गित्वात् मम—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

नेति । न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं युक्तिं सङ्घटनं, मे मम

स्यैवामूर्तत्वे आकाशस्याप्यतिशयेनान्तरः परमात्मा अमूर्त इति किं वक्तव्यमिति भावं द्योतयितुं येऽव्याकृतपदार्थानभिज्ञास्तेषाम् । न चात्मन आकाशान्तरत्वे विवदितव्यं, आकाशशरीरं ब्रह्म । 'य आकाशे तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् । 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुतेराकाशस्यात्मकार्यत्वेनात्मन आकाशान्तरत्वाच्च ।

न चाव्याकृतशरीरस्याव्याकृतकार्यस्य चाकाशस्य कथमात्मशरीरत्वमात्मकार्यत्वं चेति वाच्यं, अव्याकृतोपहितस्य ब्रह्मणश्शरीरं कार्यं चाकाश इत्यदोषात् । अव्याकृतद्वारा आत्मनः कार्यं शरिरं चाकाश इति वा । आत्मशरीरभूतस्य कार्यभूतस्य चाव्याकृतस्य शरीरभूतं कार्यभूतं चाकाशमात्मनश्शरीरभूतं कार्यभूतं च भवत्येव परम्परयेति वा इति ।

हिशब्दो हेत्वर्थे । हि यस्मादहमाकाशस्याप्यन्तरतमः तस्मादिति शेषः । यद्वा हिः प्रसिद्धौ । सा चाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धेति भाव इति व्याख्येयम् ॥४॥

नेति । अत एवेति तस्यार्थमाह—**असंसर्गित्वान्ममेति** । भूतानि मत्स्थानि न भवन्ति, भूतानामपि नाहमाधारः । असंसर्गिवस्तुन आधारत्वस्याप्ययोगादिति भावः । **एतेन** मत्स्थानि सर्वभूतानीति पूर्वोक्तमपि मूढदृष्ट्यैव न विद्वद्दृष्ट्येति **सिद्धम्** । अन्यथा पूर्वोत्तरविरोधात्- न ह्येक एव वक्ता भूतानि मत्स्थानीति, न मत्स्थानीति च ब्रूयादनुन्मत्तः । तस्मान्मयि भूतानि सन्तीति, भूतेष्वहमवस्थित इति च मूढानामेव प्रतिभाति, नतु तत्त्वविदामसङ्गस्य ममाधाराधेयभावायोगादिति स्थितम् ।

नन्वेवं 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि, ईक्षते योगयुक्तात्मा' इत्यादिकं पूर्वमुक्तं विरुद्ध्येतेति **चेन्नैवम्**—विद्यातारतम्येन विद्वत्तारतम्याद्विदुषां ब्रह्मविद्ब्रह्मविद्वरब्रह्मविद्वर्यब्रह्मविद्वरिष्ठत्वरूपभेदस्य प्रसिद्धत्वात् । ये सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि पश्यन्ति ते ब्रह्मविदः, नाहं भूतानामाधारः, भूतानि च न ममेति ये पश्यन्ति ते ब्रह्मविद्वरिष्ठाः; एतद्दृष्ट्या तु पूर्वोक्तब्रह्मविदः मूढा एव । अतो न विरोध इति ।

ननु यथान्यायं पूर्वमुपपादितस्य मतस्य कथं प्रतिक्षेप इति **चेदुच्यते**—ब्रह्मण्यसङ्गस्वप्रकाशे कालत्रयेपि कार्यैस्सह माया नास्त्येव- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिशास्त्रात् । नच ज्ञानकाल एव नास्ति- अज्ञानकाले त्वस्त्येव, यथा रज्जुसर्पोऽध्यासकालेऽस्ति, रज्जुयाथात्म्यज्ञानकाल एव नास्तीति वाच्यं, ब्रह्मणो विकारित्वापत्तेः । प्रपञ्चसद्भावाभावाभ्यां हि विकारः प्राप्तो ब्रह्मणः । स हि न युज्यते । सदैकरूपस्याविक्रियस्य ब्रह्मणः विकारित्वे त्वनित्यमेव स्याद्ब्रह्म लोके

विकारिणो घटादेरनित्यत्वदर्शनात् । नित्यं हि ब्रह्म, सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमविक्रियं निर्विशेषचिन्मात्रमसङ्गं च । कथं तत्राज्ञानकाले वा प्रपञ्चस्य सद्भावः ?

रज्जुसर्पदृष्टान्तोऽपि न युक्तः- रज्जौ सर्पस्यापि कालत्रयेऽभावात् । न ह्यध्यासात्प्राक्काले पश्चात्काले चासन् सर्पः अध्यासकाले भवितुमर्हति, यस्य रज्जौ सर्पभ्रम आसीत्स एव भ्रमनिवृत्त्यनन्तरं रज्जुरेवायं न सर्पः; केवलमहं भ्रान्तोस्मीति हि प्रत्येति । नच भ्रमकाले रज्जुस्सर्पाकारेण परिणत एवेति वाच्यं, क्षीरस्य दध्यात्मनेव रज्जोस्सर्पाकारेण परिणन्तुं सामर्थ्याभावात् । सति तु तत्सामर्थ्ये भ्रमं विनापि परिणतैव भवेत् । नहि क्षीरं दध्यात्मना भ्रमकाले परिणमते, किंतु प्रमाकाल एव- दध्नः प्रमात्वात् । नापि भ्रमकाले रज्जावपूर्वस्सर्प उदेतीति वाच्यं, सर्पोदयस्यैव भ्रमत्वात् ।

न च माध्यमिकवच्छून्यवादापत्तिः, सत्यब्रह्माभ्युपगमात् । न च रज्जावपूर्वस्सर्प उदेतीति स्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यं, तस्याप्यत्रैव तात्पर्यात् । भ्रान्तदृष्ट्या सर्प उदेतीत्युक्तं, न त्वभ्रान्तदृष्ट्येति सिद्धान्तात् ।

न चैवं प्रपञ्चस्यात्यन्तापलापे विज्ञानवादापत्तिः, क्षणिकविज्ञानवादिनां तेषां सत्यज्ञानवादिनामस्माकं च भेदात् । बुद्धिस्थः प्रपञ्चो बहिस्स्थ इवावभातीति विज्ञानवादिनः; वयं तु प्रपञ्चो न बुद्धिस्थः, नापि बहिस्स्थः, किं तु भ्रान्तदृष्ट्या बहिस्स्थ इव प्रतिभातीति वदामः । तस्मादस्माकं न विज्ञानवादापत्तिः ।

न च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतिविरोधः- यद्रजतं सा शुक्तिरितिवद्भ्रान्तदृष्ट्या प्रतीयमानमिदं जगन्न जगत्, किं तु ब्रह्मैव- ब्रह्मण्येव तेषां जगद्भ्रान्त्युदयाद्रज्जौ सर्पभ्रान्त्युदयवदिति श्रुतितात्पर्यात् ।

न चैवं प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वे शशशृङ्गवत्प्रपञ्चो व्यवहारयोग्यो न भवेदेवेति वाच्यं, व्यवहारस्यैवासत्त्वेन तद्योग्यत्वस्य का कथा ? भ्रान्तदृष्ट्या तु व्यवहारोऽस्ति, तद्योग्यं जगच्चास्ति, न विद्वद्दृष्ट्या । शशशृङ्गादिकं तु भ्रान्तदृष्ट्यापि नास्तीति कथं तस्य भ्रान्तदृष्टिसिद्धव्यवहारयोग्यत्वम् ? यो यद्दृष्टिसिद्धस्स हि तद्व्यवहारयोग्यः, यथा स्वप्नद्रष्टृदृष्टिसिद्धस्स्वाप्नप्रपञ्चस्स्वप्नद्रष्टृव्यवहारयोग्य इति ।

तस्माद्ब्रह्मणि निष्प्रपञ्चे कालत्रयेऽपि प्रपञ्चो नास्त्येव । एवं प्रपञ्चस्याभावादेव प्रपञ्चे ब्रह्मास्तीति वक्तुं न शक्यते । न हि शशशृङ्गे किमपि वस्तु वर्तेत; शशशृङ्गं वा कस्मिंश्चिद्वस्तुनि । विद्वद्दृष्ट्या खलु शशशृङ्गतुल्यः प्रपञ्चः । भ्रान्तदृष्ट्या तु रज्जुसर्पतुल्यः । 'वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्ति किञ्चन, शशशृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति त'दिति तेजोबिन्दूपनिषत्प्रसिद्धेः । उक्तं चेदं गीतायामेव— 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति ।

ततश्च एकस्मिन्काले सतो वस्तुनः कालान्तरेऽभावो न युक्तः- नाभावो विद्यते सत इत्युक्तत्वात् । तथा एकस्मिन्कालेऽसतो वस्तुनः कालान्तरे भावोऽपि न युक्तः- नाऽसतो विद्यते भाव इत्युक्तत्वात् । तदेवं ज्ञानकालेऽसतः प्रपञ्चस्य अज्ञानकाले चासत्त्वमयुक्तम् । न हि सत्यं ब्रह्म ज्ञान-

ऐश्वरं ईश्वरस्य इममैश्वरं, असङ्गतां दर्शयति—'असङ्गो न हि सज्ज'तेति । इदं चाश्चर्य-मन्यत् पश्य! भूतभृदसङ्गोऽपि सन् भूतानि बिभर्ति; न च भूतस्थः यथोक्तेन न्यायेन

कालेऽस्ति, अज्ञानकाले नास्तीति वक्तुं शक्यते । अत एव हि ब्रह्मैव सत्, अन्यदसत्, इति 'अविनाशि तु तद्वि'द्धीत्यत्र प्रतिपादितम् । 'तत्सत्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतिश्च ।

तस्मादज्ञानकालेऽपि नास्त्येव प्रपञ्चः । तत्सत्त्वं तु भ्रान्तिसिद्धमेव- निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि प्रपञ्चायोगादिति स्थितम् । आध्यासिकः कश्चन प्रपञ्चो ब्रह्मण्यस्तीति पूर्वमतसंग्रहार्थः । सोऽपि नास्तीत्युत्तरमतसंग्रहार्थः । ब्रह्मण्याध्यासिकप्रपञ्चसत्त्ववादिनामेव मूढबुद्धित्वे कृष्णशङ्कराभ्युपगते सति वास्तवप्रपञ्चसत्त्ववादिनां द्वैतिनां विशिष्टाद्वैतिनां च मूढबुद्धित्वं किं वक्तव्यम् ?

न चायं वादश्श्रीमदचलमतगुरुशिवरामदीक्षितीय इति वाच्यं, तन्मते अब्रह्मत्वादात्मनः । स्वरूपनाशस्यैव जीवस्य पुरुषार्थत्वप्रसङ्गाच्च । अहं ब्रह्मास्मीति श्रुतिविरुद्धं हि तत् । किं च परिपूर्णं माया चेति तत्त्वद्वयमभ्युपगतवन्तस्ते । वयं तु परिपूर्णमेकमेवेति भेदात् ।

न च दृग्दृश्यमिति पदार्थद्वयं भवद्भिरप्यभ्युपगतमिति वाच्यं, मूढबुद्धिविषयत्वात्तदभ्युपगमस्य । न हि तत्त्वविद्दृष्ट्या दृश्यं तत्त्वं भवितुमर्हति शशशृङ्गतुल्यम् ।

न च बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिः, इष्टापत्तेः । उक्तं हि कैवल्योपनिषदि- 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति । बद्धदृष्ट्यैव बन्धमुक्तिव्यवस्था, न तु विद्वद्दृष्ट्या- नित्यमुक्ते निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि तदयोगात् ।

न च गुरुशिष्यादिसम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्गश्शास्त्रवैयर्थ्यं वा, अतिगुह्यस्यास्यार्थस्य गुरुशास्त्रे विना दुर्ज्ञेयत्वात् । 'गुरुशास्त्रे विनात्यन्तं गम्भीरं ब्रह्म वेत्ति कः' इत्युक्तं हि विद्यारण्यगुरुभिः ।

न च वेदशास्त्रवैयर्थ्यं- तदर्थयज्ञाद्यनुष्ठानाभावादिति वाच्यं, मूढार्थं तस्यावश्यकत्वात् । 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इत्युक्तमत्रैव । तस्मादात्मा न भूतस्थः; नापि भूतान्यात्मस्थानि; भूतानामभावादिति स्थितम् ।

कस्मादभावो भूतानामिति चेदसंसर्गित्वादेवात्मनः । सत्सु भूतेषु तैस्स्यादात्मनो हि संसर्गः कयापि विधया । असंसर्गित्वे श्रुतिं प्रमाणयति- 'असङ्गो न हि सज्जत' इति । आत्मेति शेषः ।

मे ऐश्वरं योगं पश्य ! ईश्वरस्य मम सम्बन्धिनं योगं पश्येत्यर्थः । योगशब्दस्य फलितार्थमाह—**याथात्म्यमिति** । 'न च मत्स्थानि भूतानि न चाहं तेष्ववस्थित' इत्युक्तं निष्प्रपञ्चस्वरूपं मत्तत्त्वं पश्येत्यर्थः ।

पश्येति क्रियापदं पुनराकृष्याह— **इदं चाश्चर्यमन्यत्पश्येति** । वाक्यशेषोऽयम् । अन्यदित्यनेन पूर्वोक्तमेकमाश्चर्यमिति सूचितम् । प्रत्यक्षादिबहुप्रमाणगम्यस्य प्रपञ्चस्य सशास्त्रं सयुक्तिकं सानुभवमभावस्य प्रदर्शितत्वात्तस्याश्चर्यत्वमिति भावः । असङ्गोऽपि सन् भूतभृद्भूतानि बिभर्तीति व्युत्पत्तिः । एवं भूतभृत्सन्नपि न च भूतस्थः । यथोक्तेन पूर्वोक्तेन न्यायेन भूतस्थत्वानुपपत्तेर्दर्शितत्वादित्यन्वयः । असंसर्गिणः कचिदप्याधेयभावेनावस्थितिर्न सम्भवतीति पूर्वोक्तन्यायः ।

दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यते 'असौ मम आत्मा' इति विभज्य देहादि-सङ्घातं तस्मिन्नहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन् व्यपदिशति- 'मम आत्मा' इति, न पुनरात्मनः आत्मा अन्य इति लोकवदवजानन् । तथा भूतभावनः भूतानि भावयति उत्पादयति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥५॥

ननु स्वस्यैवात्मत्वान्ममात्मा भूतभावन इति कथमुच्यत इत्याक्षिपति—**कथमिति** । समाधत्ते—**विभज्येति** । देहादिसङ्घातं विभज्यात्मनः पृथक्कृत्य 'तस्मिन् सङ्घाते अहंकारमध्यारोप्य अहंबुद्ध्यध्यासं कृत्वा लोकबुद्धिमनुसरन् व्यपदिशति- यथा लोकस्सङ्घातेऽहंबुद्ध्या अहं मनुष्य इति व्यवहरति तादृशसङ्घाताद्विलक्षणं चात्मानं ममात्मेति तद्वदित्यर्थः । लोकदृष्ट्या ममात्मेति निर्देश इत्यर्थः ।

ननु लोकबुद्धिमनुसरन्निति कथमुच्यते, स्वबुद्ध्यैवोक्तवानित्यत आह—**न पुनरिति** । न हि सर्वज्ञः कृष्णः लोकवदजानन्नात्मतत्त्वमविदन् ममात्मेति ब्रूयात् । लोकस्याज्ञानमेवाभिनीय दर्शयति—**आत्मन आत्माऽन्य इति** । मम पुस्तकमितिवन्ममात्मेति वचनं ह्यात्मनो मच्छब्दवाच्यादन्य आत्मा पुस्तकवदिति भेदज्ञानपूर्वकम् । तस्मान्ममात्मेत्यस्य अहमात्मेत्येवार्थः ।

असङ्गस्यात्मनो युक्तमेवाभूतस्थत्वं, भूतभृत्त्वं तु विरुद्धमिति विरोधादाश्चर्यमिदमिति भावः । यद्वा भूतभृतोऽपि ममाभूतस्थत्वं विरुद्धं भूतान्यन्तःप्रविश्य बिभर्तीति हि भूतभृत् । न चान्तस्थस्य कथं भरणमिति वाच्यं, प्राणस्यान्तस्स्थस्यापि देहभरणदर्शनात् । तस्माद्विरुद्धमिदमाश्चर्यमिति भावः । अथ वा अभूतस्थस्य मम भूतभृत्त्वं विरुद्धं- भूतान्तस्स्थितिप्रयुक्तत्वाद्भूतभरणस्येति ।

अस्य च विरोधस्य परिहारश्चेत्थं-- असंङ्गोऽप्ययं मायया भूतभृदिति, मायया भूतभृदप्यहं वस्तुतो न भूतस्थ इति । अभूतस्थोऽप्यहं मायया भूतभृदिति, तत्त्वविद्दृष्ट्या न भूतस्थोऽपि मूढदृष्ट्या भूतस्थत्वाद्भूतभृदहमिति वा ।

तथा असङ्गाक्रियोऽपीत्यर्थः । वस्तुतो भूतानामेवाभावे इदं भूतभावनत्वं चात्मनि मायया प्रतिभाति मूढदृष्टीनाम् । नच विदुषामप्यस्ति प्रपञ्चसाक्षात्कार इति वाच्यं,

'मध्याह्नार्कमरीचिकास्विव पयःपूरो यदज्ञानतः
खं वायुर्ज्वलनो जलं क्षितिरिति त्रैलोक्यमुन्मीलति ।
यत्तत्त्वं विदुषां निमीलति पुनः स्रग्भोगिभोगोपमं
सान्द्रानन्दमुपास्महे हृदि सदा वामार्धजानिं शिवम् ॥'

इति कृष्णमिश्रोक्तेः । 'मालाफणीव च निलीयति यत्प्रबोधा'दित्यन्यत्राप्युक्तेः । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारशालिनां नास्ति पुनः प्रपञ्चसाक्षात्कारः यथा सुषुप्तौ सर्वेषां यथा वा समाधौ योगिनामिति ।

न च यावत्प्रारब्धं विदुषामपि देहादिप्रपञ्चोऽस्त्येवेति वाच्यं, 'यथा रज्जुं परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् । तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यति मूढधीः ॥ रज्जुखण्डे परिज्ञाते सर्परूपं न तिष्ठति । अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपञ्चे शून्यतां गते ॥ देहस्यापि प्रपञ्चत्वात्प्रारब्धावस्थितिः कुतः । अज्ञानजनबोधार्थं प्रारब्धमिति चोद्यते ॥' इति नादबिन्दूपनिषदि दर्शनान्नास्ति विदुषः प्रारब्धादिकमिति ॥५॥

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुस्सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

यथेति । यथा लोके आकाशस्थितः आकाशे स्थितः नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान् परिमाणतः, तथा आकाशवत्सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥६॥

यथेति । नन्वसङ्गस्य तव वस्तुतोऽभूतस्थत्वेऽपि मायया वा कथं तदुपपत्तिरित्यमूमाशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरतीत्याह—**यथेति, उक्तमर्थमिति** । असङ्गित्वभूतभृत्त्वादिरूपम् । **महानिति** । महत्परिमाण इत्यर्थः । न तु निरतिशयमहत्त्वं ब्रह्मनिष्ठत्वात्तस्येति सूचयितुमाह—**परिमाणत इति** । न तु स्वरूपत इति भावः । आकाशगस्य वायोर्यथा आकाशेन न संश्लेषः तथा मत्स्थानां भूतानां मया न संश्लेषः । तथा च मायया मयि भूतानां सत्त्वेऽपि न ममासङ्गित्वस्य क्षतिः कापीति भावः । मूढदृष्टिमभ्युपेत्येदमुक्तं; वस्तुतस्तु मयि भूतानि माया वा कालत्रयेऽपि न सन्त्येव- अद्वितीयत्वान्ममासङ्गत्वाच्च ।

यत्तु रामानुजः—अन्तर्यामिणा मया सर्वं ततं मदधीनस्थितिकत्वात्सर्वं मयि स्थितं तदधीनस्थितिकत्वाभावादहं न तेषु स्थितः । घटे जलानीव मयि भूतानि न स्थितानि निरालम्बनेऽप्याकाशे मयैव धृतस्सन् वायुर्यथा तिष्ठति तद्वत्सर्वमपीति,

तदसत्—अन्तर्यामी हि सर्वस्य जगतोऽन्तरेव व्याप्तुमीष्टे, न तु बहिः- अन्तर्यामित्वादेव । इयं चान्तरेवेश्वरस्य व्याप्तिश्श्रुतिविरुद्धा- 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति श्रुतेः । सर्वव्यापिन ईश्वरस्यान्तरेव व्याप्तिरिति व्याप्तिसंकोचस्यान्याय्यत्वाच्च । न चान्तर्यामिणोऽन्यः कश्चन बहिर्व्यापी विद्यते, तथासति कश्चिदीश्वरोऽन्तर्यामी कश्चित्तु बहिर्व्यापीतीश्वरद्वित्वप्रसङ्गात् ।

नाप्यन्तर्याम्यधीनस्थितिकानि स्थावरजङ्गमात्मकभूतानि- तेषां जीवाधीनस्थितिकत्वात् । 'जीवापेतं वा व किल शरीरं म्रियत' इत्यादिशास्त्रात् । न चान्तर्याम्यपगमादेव शरीरमरणमिति वाच्यं, अचेतनेष्वप्यन्तर्यामिणस्सत्त्वेन मृतशरीराद्ब्रह्मनो वान्तर्यामिणोऽपगत्यसम्भवात् । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणात् ।

न च जीवोऽप्यन्तर्याम्यधीनस्थितिक इति वाच्यं, नित्यस्य जीवस्य पराधीनस्थितिकत्वायोगात् । न च जीवः परतन्त्र इति वाच्यं, जीवगतपारतन्त्र्यस्य बुद्धिधर्मत्वात् । अचेतनं हि चेतनपरतन्त्रं, चेतनस्तु स्वतन्त्र एव- चेतनत्वादेव ।

किं च यदि मूलकर्तुरीदृगर्थविवक्षा तर्हि- 'मद्वशानि तु भूतानि न चाहं तद्वशः पुनः' इत्येव ब्रूयात् । घटे जलानीव मयि भूतानि न स्थितानीत्येतदप्ययुक्तं-- विश्वरूपे तस्मिन् तथैव भूतानां सत्त्वात् ।

तथा विश्वरूपस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । तव मते चिदचिद्विशिष्टस्य साकारस्यैवेश्वरत्वेन विश्वरूपस्यापीश्वरत्वात् ।

तथा सर्वाधारस्य स्वयमाधारान्तरानपेक्षस्य वायोर्निरालम्बनेऽप्याकाशे स्थितिसम्भवात्किमीश्वरधृतत्ववर्णनेन ? यदि वायुरीश्वरेणाधृतस्स्यात्तर्हि निरालम्बने आकाशे अस्थित्वा क्व वर्तेत ? तद्ब्रूहि ! येन वायोराकाशस्थित्यर्थमीश्वरधृतत्वमुच्येत ।

यथा वायुराकाशस्थितस्तथा भूतानि मत्स्थानीत्येतावत एव मूलस्य स्थिते मयैव धृत इति मूलातिरिक्तांशकल्पनं तव हि निर्मूलमप्रमाणमयुक्तं च- मया धृतो यथा खस्थो वायुरिति मूलस्याभावात् । दार्ष्टान्तिकेऽपि तथा मत्स्थानि भूतानि मद्धृतानीति भावयेति मूलस्याभावात् । आकाशस्थितस्य वायोरीश्वरधृतत्ववदीश्वरस्थितस्य जगत ईश्वरधृतत्वमिति वचनस्याप्ययुक्तत्वात् । न हि दृष्टान्ते ईश्वरधृतो वायुरीश्वरे स्थितः, किं तु ईश्वरादन्यस्मिन्नाकाशे एव । दार्ष्टान्तिके तु ईश्वरधृतानि भूतानीश्वर एवेति कथमनयोरर्थयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः ? आन्तरेणेश्वरेण धृतानां कथं वेश्वरे स्थितिः ? बहिरीश्वरस्यैवाभावात् । उक्तं हि प्राक्त्वया- अन्तर्यामिणा मया ततमिति । यदि तु बहिरप्यस्तीश्वरस्तर्हि स भवेदेव भूतानामाधारो वायोरिवाकाश इति किमीश्वरधृतत्ववर्णनेन ?

किं च ईश्वरेण धृतत्वादेव वायुराकाशे वर्तते इत्युक्तं, स चाकाशः केन धृतः ? कुत्र वर्तते ? स एव ह्यज्ञातांशः पुनर्वक्तव्यः सर्वज्ञेन । वायोराकाशसत्त्वं तु सर्वविदितमेव प्रत्यक्षत्वात् । यदि त्वाकाश ईश्वरेण धृत ईश्वरे वर्तत इति मतं, तर्हि स एवार्थ इह दृष्टान्तीकर्तव्यः- दार्ष्टान्तिकानुरोधात् । तत्परित्यागे कारणं नोपलभामहे ।

यद्यप्यनेनोक्तम्—ममात्मा मम सङ्कल्प इति, **तदप्यसत्**—आत्मशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । भूतभावनक्रियां प्रति कर्ता ह्यात्मा, सङ्कल्पस्तु हेतुरेवेति कर्तारमात्मानं विहाय सङ्कल्पस्य भूतभावनकर्तृत्ववर्णनं चायुक्तं-- सत्यामेतद्विवक्षायां व्यासो ब्रूयादात्मना भूतभावन इति ।

न च मत्सङ्कल्प एव भूतभावनः, किंपुनरहमित्यर्थापत्तिसूचनाय ममात्मा भूतभावन इत्युक्तमिति वाच्यं, सङ्कल्पातिरेकेणेश्वरस्य भूतभावनत्वासिद्धेः । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति सङ्कल्पपूर्वकत्वश्रवणात्सृष्टेः । न हीश्वरः कुलाल इव दण्डचक्रादिव्यापारेण घटं केन चिद्व्यापारेण जगन्निर्माति, किं तु सङ्कल्पादेव । येन मम सङ्कल्प एव भूतभावनः किंपुनरहमित्युच्येत । सङ्कल्पेनैवाहं भूतभावन इत्युक्तेऽपि तादृशार्थापत्तेस्सुलभत्वाच्च ।

तस्मान्मम वसुदेवसुतस्य दृश्यमानावयवसन्निवेशवतः पुरुषस्य आत्मा स्वरूपं सच्चिदानन्दलक्षणं परमात्मेति शङ्करोक्त एव समीचीनार्थः । नच षष्ठ्यनुपपत्तिः- कृष्णस्यैवात्मत्वादिति वाच्यं, दर्शितविधया तत्परिहारात् । कार्यकरणसङ्घातात्मत्वेन सच्चिदानन्दात्मकत्वेन च विवक्षाभेदेन ममात्मेति षष्ठ्यन्तप्रथमान्तपदद्वयनिर्देशादिति ॥६॥

एवं वायुः आकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले; तानि—

सर्वभूतानि कौन्तेय! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

सर्वेति । सर्वभूतानि कौन्तेय! प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां अपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां; कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनर्भूयस्तानि भूतानि उत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजामि उत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥७॥

एवमविद्यालक्षणम्—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं, कृत्स्नं समस्तं, अवशं अस्वतन्त्रं अविद्यादिदोषैः

सर्वेति । प्रकृतिं यान्ति मायायां निलीयन्त इत्यर्थः । हे कौन्तेय! सर्वभूतानि कल्पक्षये मामिकां प्रकृतिं यान्ति, कल्पादावहं पुनस्तानि विसृजामि ।

ननु यस्य यत्र लयस्तस्य तस्मादेवोदयस्तत्रैव स्थितिरिति निष्कर्षः- घटस्य मृदि लयस्थित्यो-र्मृद उदयस्य च दर्शनात् । प्रकृते तु भूतानां प्रकृतौ लयः परमात्मनि स्थितिरिति चोच्यते, कथं पुन-रस्य विरोधस्य परिहार इतिचेत्, **उच्यते**—भूतानां परमात्मनि स्थितिर्मायाद्वारैव, नतु स्वतः-- निष्प्रपञ्चत्वात्तस्य । तथा च परमात्मनि मायास्ति; तस्यां तु भूतानि स्थितानि; तस्यामेव लीयन्ते; तस्या एव जायन्त इत्यविरोधः ।

न च मायायास्सत्त्वे ब्रह्मणस्सद्वितीयत्वापत्तिः- अग्निशक्त्याग्नेरिव मायया स्वशक्त्या परमात्मन-स्सद्वितीयत्वायोगात् । यदि ब्रह्मणः पृथङ्निरूपयितुं शक्या स्यान्माया तर्हि तया सद्वितीयत्वं स्याद्ब्रह्मणः नतु तदस्ति ।

नचैवं मायाया एव जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वे- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुति-र्ब्रह्मलक्षणं न स्यादिति वाच्यं, जगदाकारपरिणतमायाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणि लक्षणसमन्वयात् ।

एवं मायाद्वारेणैवेश्वरस्य भूताधारत्वं, नतु स्वत इति कृत्वैव मत्स्थानि भूतानीति, नच मत्स्थानि भूतानीति च प्रोक्तम् ॥७॥

प्रकृतिमिति । अहं स्वां प्रकृतिमवष्टभ्य प्रकृतेर्वशादवशमिमं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनःपुनर्विसृजामि । कुतः प्रकृतिमवष्टभ्य विसर्जनं भूतग्रामस्यात आह—**प्रकृतितो जातमिमि** । इदमुपलक्षणं- प्रकृत्यां लीन-मित्यस्य भूतग्रामलयोदययोः- प्रकृत्याधारत्वात्प्रकृत्याश्रयणं विना नेश्वरस्य भूतग्रामसर्जनं सम्भवतीति भावः । नचैवमीश्वरस्येश्वरत्वभङ्गः- प्रकृतिवशीकरणस्यैवेश्वरत्वात् । जीवो हि प्रकृतिपरतन्त्रः । तस्मादीश्वरः

परवशीकृतं, प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् ॥८॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतग्राममिमं विषमं विदधतः, तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां सम्बन्धस्स्यादित्यत इदमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय !
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

नेति । नच मामीश्वरं तानि भूतग्रामस्य विषमसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ! । तत्र कर्मणामसम्बन्धित्वे कारणमाह—उदासीनवदासीनं यथा उदासीन उपेक्षकः कश्चित् तद्वदासीनं, आत्मनोऽविक्रियत्वादसक्तं फलसङ्गरहितं, अभिमानवर्जितं, 'अहं करोमि'

स्वमायया सर्वं जगत्प्रतिकल्पं पुनःपुनरुत्पादयति प्रतिप्रलयं च पुनःपुनर्मायायां विलापयति । एवमपि विचित्रप्राणिसर्गप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्येत्याह—प्रकृतेर्वशादवशमिति । प्रकृतिः स्वभावो धर्माधर्मसंस्कारः प्राक्तनजन्मार्जित आत्मनिष्ठः कर्मपर्यायः । स्वस्वकर्मानुगुणं सृजत ईश्वरस्य न वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरिति भावः ॥८॥

नेति । ननु चौर्यसेवादिकर्मानुगुणचोरभृत्यादिशिक्षणरक्षणादिवशाद्राज्ञ इव कर्मानुगुणविषमभूतसृष्टिवशादीश्वरस्य धर्माधर्मादिसम्बन्धः स्यादिति शङ्कते—तर्हीति । विषममिति क्रियाविशेषणम् । तन्निमित्ताभ्यां विषमभूतसर्गनिमित्ताभ्याम् । हे धनञ्जय ! उदासीनवदासीनं तेषु कर्मस्वसक्तं मां तानि कर्माणि नच निबध्नन्ति; नच नैवेत्यर्थः । तानि कानीत्यत आह—भूतेति । विषमसर्गस्य निमित्तानि भूमग्रामस्य सम्बन्धीनि कर्माणि पूर्वप्रपञ्चार्जितानि अदृष्टानि पुण्यापुण्यरूपाणि मां परमेश्वरं न निबध्नन्ति, किंतु भूतग्राममेव निबध्नन्ति । सुखदुःखादिसंसारसम्पादनद्वारेति भावः ।

यद्यप्यन्यदीयकर्मभिरन्यस्य बन्धश्शंकितुमयुक्तः, तथापि अन्यदीयकर्मानुगुणस्वव्यापारैस्स्वस्य बन्धः स्यादिति शङ्कयेदमुक्तम् । ततश्च भूतग्रामसम्बन्धिकर्माणि तदनुगुणविषमसृष्टिद्वारा नेश्वरस्य बन्धकानीति सिद्धम् । पूर्वप्रपञ्चार्जितभूतग्रामकर्मानुगुणानि विषमाणि भूतग्रामसृष्ट्यादीनि कर्माणि नेश्वरं निबध्नन्तीति परमार्थः ।

तत्र एवंसति कर्मणां सृष्ट्यादिकर्मणां सृष्ट्यादिव्यापारहेतुभूतग्रामादृष्टाख्यकर्मणामिति वा । अबन्धकत्वे धर्माधर्मादिसंसारासम्पादकत्वे । उदासीनवदासीनमित्यनेन न तूष्णीं स्थितिर्विवक्षिता-- निष्क्रिये आत्मनि तूष्णीमासनरूपक्रियाया अप्ययोगात् । किं तु यथा द्वयोर्विवदमानयोश्चित्तक्षोभादिकं विकारं भजमानयोस्सतोरुदासीनोऽन्यस्तत्र न कश्चिद्विकारं भजते तद्वदीश्वरोऽपीत्ययमर्थोऽत्र विवक्षित इत्याह—आत्मनोऽविक्रियत्वादिति । अविक्रियात्मस्वरूपाभिज्ञत्वादविक्रियमित्यर्थः । अनेन च ईश्वरस्येव जीवस्यापि यद्यप्यात्माऽविक्रियस्तथापि जीवस्तदनभिज्ञत्वाद्विक्रियत इवेति सूचितम् ।

असक्तमिति । कर्मस्वासङ्गो हि द्विविधः- फलाऽऽसङ्गरूपः, कर्तृत्वाभिमानरूपश्च । तदुभयरहितमित्याह—फलेति । अभिमानस्याकारं दर्शयति—अहं करोमीति । तेषु कर्मस्वहं करोमी-

इति तेषु कर्मसु; अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावाश्चासम्बन्धकारणम्। अन्यथा कर्मभिर्बध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ॥९॥

तत्र 'भूतग्राममिमं विसृजामि' 'उदासीनवदासीन'मिति च विरुद्धमुच्यते, इति तत्परिहारार्थमाह—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम्।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

मयेति। मयाऽध्यक्षेण सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेण अविक्रियात्मना अध्यक्षेण मया, मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत्। तथा च मन्त्रवर्णः—'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा, कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधि-

त्यभिमानवर्जितमित्यन्वयः। **कर्मस्विति।** सृष्ट्यादिव्यापारेषु। **अत इति।** कर्मस्वसक्तत्वेनेश्वरस्य कर्मबन्धाभावादित्यर्थः। असम्बन्धः धर्माधर्मादिसंसारासम्बन्धः।

अन्यथेति। कर्मस्वसङ्गाभाव इत्यर्थः। कर्मसु सङ्गसत्त्वे इति वा। बध्यते संसारं प्राप्यत इत्यर्थः। मूढ आत्मस्वरूपानभिज्ञः। अनात्मन्यात्माभिमानशालीति वा। **कोशकारवदिति।** कोशकारः कीटविशेषः (आन्ध्रे गव्वपुरुगु) स हि स्वबन्धकं कोशं तनोति, रन्ध्राभावात्तत्रैव कोशे म्रियते तद्वज्जीवः कर्मसु सङ्गं कुरुते संसारमापद्यते च ॥९॥

मयेति। ननु भूतग्रामस्य विषमोऽपि सर्ग आत्मनोऽविक्रियत्वज्ञमीश्वरं न निबध्नातीत्युक्तं न युक्तं, आत्मनस्सत्यविक्रियत्वे ईश्वरो भवत्वात्मनोऽविक्रियत्वज्ञः। तदेव न सम्भवति- भूतग्राममिमं कृत्स्नं विसृजामीति भूतसर्जनरूपविकारस्यात्मनि प्रोक्तत्वात्। न हि क्रियावानात्मा विकाररहितः स्यात्। उदासीनेऽपि विवादादिक्रियाराहित्यं हि विकाराभावे हेतुः। तस्मादविक्रियत्वं भूतसर्गादिकर्तृत्वं चेति विरुद्धधर्मद्वयस्यात्मनि सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छत इत्याक्षिपति—**तत्रेति।** तत्र पूर्वोक्तार्थे।

मया अध्यक्षेण सता प्रकृतिस्सचराचरं सूयते। हे कौन्तेय! अनेन हेतुना जगद्विपरिवर्तते। दृशिमात्रं चैतन्यमेव स्वरूपं यस्य तेन दृशिमात्रस्वरूपेण। अध्यक्षः प्रभुस्साक्षीति यावत्।

यथा देहे गच्छति सति देहधर्मं गमनं देहिन्यारोप्य देही गच्छतीति प्रत्येति लोकस्तथा प्रकृत्यां सृष्टिं कुर्वाणायां प्रकृतिधर्मं सर्गं प्रकृतिमति मायिनीश्वरे आरोप्य सृजति जगदीश्वर इति वदति शास्त्रविज्जनः। तथा च प्रकृत्यामेव क्रिया न त्वात्मनीति क्रियाभावादात्मा भवत्यविक्रियः। एवमविक्रियमात्मानं वेत्तीतीश्वरो भवत्युदासीनवदासीनः। स्रष्टृप्रकृतिसाक्षित्वादीश्वरस्य स्रष्टृत्वव्यपदेशश्चेति न कश्चिद्विरोध इति समाधानार्थः। सूयते—उपलक्षणमिदं रक्षतिहरत्योः। चराणि जङ्गमानि मनुष्यादीनि अचराणि स्थावराणि तर्वादीनि तत्सहितं सचराचरं सृष्ट्यादिषु ईश्वरः साक्ष्येव न कर्ता। प्रकृतिरेव कर्त्रीत्युक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—**एक इति।** गूढः दुर्विज्ञेयत्वेन स्थितः कर्माध्यक्षः अकर्म-

वासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति हेतुना निमित्तेनानेन अध्यक्षत्वेन कौन्तेय ! जग-

वश्य: । अधिवास आधार: चेता चेतन: । चकारान्निष्क्रिय: । अनेन मन्त्रवर्णेन साक्षित्वे सिद्धे परमेश्वरस्य अगतिकत्वात्कर्तृत्वं पतितं प्रकृत्यामिति बोध्यम् । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीꣳ सरूपा'मित्यादयस्तु साक्षात्कर्तृत्वं बोधयन्ति प्रकृत्या इति वेद्यम् ।

ननु यद्येवं जगज्जन्मादिहेतुत्वं प्रकृतेः स्यात्तर्हि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः प्रकृतेरेव लक्षणं स्यात् , न चेष्टापत्तिः- 'ईक्षतेर्नाशब्द'मिति प्रकृतेस्तन्निरासात् । 'मूलप्रकृतिरविकृति'- रिति साङ्ख्यशास्त्रस्यैव सिद्धान्तत्वप्रसङ्गाच्च । उक्तं हि तत्र प्रकृतेर्जगत्कर्तृत्वं पुरुषस्यौदासीन्यं चेति चेत् , **मैवम्**—ईश्वराधिष्ठितप्रकृतेः प्रकृतिसंसृष्टेश्वरस्य वा जगज्जन्मादिहेतुत्वं भवितुमर्हति, न तु केवलप्रकृतेः, केवलेश्वरस्य वा- तस्या जडत्वात्तस्य चिन्मात्रत्वाच्च । न हि जडायास्सङ्कल्परूपं ज्ञानं सम्भवति; नापि चिन्मात्रस्य मायावृत्तिरूपस्सङ्कल्पस्सम्भवति ।

तत्र साङ्ख्याः केवलप्रकृतेरेव जगद्धेतुत्वं वदन्तीति नास्माकं साङ्ख्यमतप्रवेशदोषः; केव- लेश्वरस्य सृष्ट्यादिहेतुत्वं वयं निषेधाम इति न श्रुतिविरोधश्च । यतो वेति श्रुतिर्हि मायिनमीश्वरं जगद्धेतुं ब्रूते । न च मायाद्वारा ब्रह्मापि जगत्कारणं ब्रूते श्रुतिरिति वाच्यं, तस्यास्माकमिष्टत्वात् । ब्रह्मणि केवले सृष्ट्यादिक्रियाऽयोगादेव हि मायाया द्वारकारणत्वमभ्युपेयते ।

तस्मादीश्वरप्रकृत्योरविवेके एव ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं, यथा देहदेहिनोरविवेके एव देहिनो गन्तृत्वम् । सति तु विवेके ईश्वरो नैव कर्ता, यथा देही नैव गन्ता । प्रकृतिरेव कर्त्री, यथा देह एव गन्ता इति स्थितम् ।

न च मायावच्छिन्नचैतन्यस्येश्वरत्वात्प्रकृतिविवेकेन सिद्धयेदीश्वर एवेति वाच्यं, मायाव- च्छिन्नत्वरूपेश्वरत्वस्यासिद्धावपि चैतन्यरूप ईश्वरस्सिद्ध एवेति, ईश्वरस्य स्वस्वरूपं हि चैतन्यमात्रमेव । मायावच्छिन्नत्वं त्वाध्यासिकरूपमेव- मायायाश्चैतन्ये अध्यस्तत्वात् । जीवस्यापि चैतन्यमेव स्वस्व- रूपम् । अन्तःकरणावच्छिन्नत्वं त्वाध्यासिकमेव- अन्तःकरणस्य चैतन्येऽध्यस्तत्वात् ।

एवं चैतन्यमात्ररूपत्वादेव जीवेश्वरयोरैक्यं ब्रुवन्ति श्रुतयः तत्त्वमस्यादयः । अत एवेहापि एको देव इत्युक्तम् । एक एव हि जीवेश्वरयोरात्मा चैतन्यलक्षण आत्मा हि स्वरूपम् ।

तस्माच्चैतन्यलक्षणस्यात्मनोऽकर्तृत्वेनाविक्रियत्वादुदासीनवदासीन एवेश्वरः । जगत्कर्तृत्वं तु प्रकृतिगतं प्रकृतिसङ्गादात्मनीश्वरेऽध्यस्तमेवेति स्थितमीश्वरस्याविक्रियत्वमात्मनः ।

श्लोकस्योत्तरार्धं व्याख्याति—**हेतुनेति, अध्यक्षत्वेनेति** । ईश्वरस्याध्यक्षत्वेनेत्यर्थः । इदानीं जगद्व्यक्तात्मकं स्फुटस्वरूपं, प्रलये त्वस्फुटत्वादव्यक्तात्मकम् । अनेन च प्रलयेऽपि न नाशः सम्भवति भूतग्रामस्येति सूचितं- सूक्ष्मरूपेण तदानीमपि सत्त्वादिति ।

विपरिवर्तते विशेषेण परिवृत्तिं परिभ्रमणं प्रतिपद्यते । व्यक्तावस्थं जगदव्यक्तावस्थं भवति; तच्च पुनर्व्यक्तावस्थं भवतीत्येवं कुलालचक्रवज्जगत्परिभ्रमतीत्यर्थः ।

त्सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु । दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतस्सर्वा प्रवृत्तिः- 'अहमिदं भोक्ष्ये, पश्यामीदं, शृणोमीदं, सुखमनुभवामि, दुःखमनुभवामि, तदर्थमिदं करिष्ये, इदं ज्ञास्यामि' इत्याद्या अवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानैव । 'यो

केवलायाः प्रकृतेर्जडत्वेन जगद्विपरिवर्तनासम्भवात्साक्षिण्यध्यक्षे मयि प्रकृतिमधितिष्ठति सति प्रकृतिर्जगद्विपरिवर्तयतीति परमार्थः ।

चित्प्रतिबिम्बसहिता बुद्धिर्यथा जडापि चेतनीभूय पश्यामि शृणोमीत्येवं व्यवहरति तद्वच्चित्प्रतिबिम्बसहिता प्रकृतिर्जडापि चेतनीभूय सृष्ट्यादिव्यवहारं करोतीति भावः । समष्ट्यज्ञानं प्रकृतिः, व्यष्ट्यज्ञानं तु बुद्धिः । अत एव सर्वव्यापिनी प्रकृतिः, परिच्छिन्ना तु बुद्धिरिति विवेकः ।

एतेनेश्वरस्याध्यक्षत्वं नाम प्रकृतौ प्रतिफलनमिति सिद्धम् । ईश्वरे प्रकृत्यां प्रतिफलत्येव प्रकृतेस्सृष्ट्यादिसामर्थ्यसम्भवस्योक्तत्वात् ।

यद्वा अध्यक्षत्वं प्रेरकत्वं; तच्च लोहायस्कान्तन्यायेनेति नेश्वरस्य विकारप्रसङ्गः । इदं च प्रेरणमन्तःप्रवेशपूर्वकमेव- यः प्रकृतौ तिष्ठन्नित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणात् । इदं चेश्वरस्य प्रकृत्यामन्तःप्रवेशनं प्रतिबिम्बरूपेणैव स्वस्वरूपेण तु प्रवेशात्प्रागेव सिद्धत्वात् । परिपूर्णं हि चैतन्यं सर्वव्यापि । एवं च ईश्वरः प्रतिबिम्बरूपेण प्रकृत्यां प्रविश्य तां सृष्ट्यादिषु नियमयतीत्यध्यक्षस्तस्या इति फलितम् ।

अथ वा अध्यक्षत्वं प्रभुत्वं; प्रकृतिं सर्वेश्वरीं स्ववशीकृत्य राज्यश्रियमिव राजा तया सृष्ट्यादिलीला निर्वर्तयतीति प्रकृत्यध्यक्ष ईश्वरः ।

यद्वा अध्यक्षयति प्रत्यक्षीकरोति सर्वं स्वत एवेत्यध्यक्षस्साक्षी; ईश्वरो हि मायया सर्वं साक्षात्करोति, मायां तु स्वरूपभूतचैतन्येनैव । अज्ञानस्य साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । सुषुप्तावज्ञानस्य साक्षिणानुभूयमानत्वादिति सिद्धमीश्वरस्य मायासाक्षित्वम् ।

एवमीश्वरे साक्षित्वेन तिष्ठति सत्येव माया जगद्व्यापारं विधत्ते; यथा राजनि साक्षित्वेन तिष्ठति सति सेना युद्धव्यापारं विधत्ते तद्वत् । जडत्वेन स्वतोऽसमर्थाया मायाया ईश्वरसाक्षात्कारवशाच्चैतन्यलाभेन सृष्ट्यादिसामर्थ्यसिद्धिरिति भावः ।

अथ वा अध्यक्षत्वमधिष्ठातृत्वं; जडापि प्रकृतिरीश्वराधिष्ठानवशाज्जगद्विधत्ते; यथा जडोऽपि देहो जीवाधिष्ठानवशाद्गमनादिकं कर्म, यथा वा जडोऽपि खड्गो भटाधिष्ठानवशात् छेदनमिति ।

ननु प्रकृतेर्जगद्व्यापारं प्रतीश्वरस्याध्यक्षत्वं निमित्तमस्तु नाम, जगतो विपरिवर्तनं प्रति कथं तन्निमित्तमत आह—**सर्वेति** । सर्वासु बाल्यादिषु जाग्रदादिषु सुखित्वादिषु चावस्थासु । दृशिर्ज्ञानक्रिया तन्निरूपितकर्मत्वं दृशिकर्मत्वं दृश्यत्वं तस्यापत्तिः प्राप्तिः सा निमित्तं यस्यास्सा दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता; हिः प्रसिद्धौ । जगतस्सर्वावस्थासु सर्वा प्रवृत्तिर्दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हीत्यन्वयः । प्रवृत्तिमेवाभिनीय दर्शयति—**अहमिदं भोक्ष्य इत्यादिना** । इत्याद्येत्याद्यपदाद्घ्राणनादनविसर्गादिक्रियान्तरसंग्रहः । अस्याश्च जगत्प्रवृत्तेरात्मैव निष्ठा पर्यवसानं चेत्याह—**अवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानेति** ।

अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्' इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्च एकस्य देवस्य

अवगतिः ज्ञानमात्मा- तस्यैव सर्वाधारत्वात्सर्वशेषित्वाच्चेति भावः । तदेवमवगतिनिष्ठत्वादवगत्यवसानत्वाच्च जगत्प्रवृत्तेरवगतिकर्मत्वापत्तिनिमित्तकत्वमित्यवगतेरेव जगद्विपरिवर्तनं प्रति हेतुत्वादीश्वरस्याध्यक्षत्वं जगद्विपरिवर्तनं प्रति निमित्तमेव । अवगतेरेवेश्वरत्वादध्यक्षत्वाच्चेति सिद्धम् ।

अयमाशयः—ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तचराचरात्मकजगत्पदवाच्यभूतग्रामस्य सर्वापि प्रवृत्तिश्चेतनपरतन्त्रैव- जडस्य तस्य स्वतः प्रवृत्त्ययोगात् । जडस्य चेतनपारतन्त्र्यं च चेतनकटाक्षाधीनशक्तिमत्त्वं- स्वत एव शक्तिमत्त्वे पारतन्त्र्यायोगात् । तथा च चेतनेनात्मना दृश्यमानस्सन्नेव भूतग्रामोऽहमिदं भोक्ष्य इत्यादिकं व्यवहारं करोति, न तु स्वतस्तस्याचेतनत्वात् । तस्मादचेतनानां देहेन्द्रियान्तःकरणानां भोजनदर्शनमननादिप्रवृत्तीः प्रति चेतनात्मदृश्यमानत्वमेव निमित्तम् । इदमेव चेतनकर्तृकमचेतनकर्मकं दर्शनं नियमनमिति प्रेरणमिति च वदन्ति । यस्मादेवमचेतनस्य जगतस्सर्वासु प्रवृत्तिषु चेतनकर्तृकं दर्शनं निमित्तं तस्माज्जगद्विपरिवर्तनं प्रत्यपि तदेव निमित्तं साक्षित्वं च साक्षाद्दर्शनमेव । यद्वा विपरिवर्तत इत्यस्य विविधं प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्यत्तुल्यम् ।* एवं जगत्प्रवृत्तेश्चेतनकर्तृकदर्शनहेतुकत्वाच्चेतनस्येश्वरस्याध्यक्षत्वं जगत्प्रवृत्तिषु निमित्तं भवति, यथा प्रकृतिप्रवृत्तिष्विति स्थितम् ।

एवमीश्वरस्य जगत्प्रकृत्योरध्यक्षत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—**यो अस्याध्यक्ष इति** । अस्य जगतस्सकारणस्येत्यर्थः । अध्यक्षस्साक्षी । परमे व्योमन् परमाकाशे स्थित इति शेषः । व्योमन्नित्यत्र 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्यालुक् । स्वे महिम्नि व्यवस्थित इतिवत्परमव्योमरूपस्यापि परमात्मनः परमव्योमस्थितिरुक्ता । न तु परमेश्वरस्सर्वाधारो निराधारश्च कुत्रचित्स्वेतराधारे स्थातुमुचितः । **यद्वा** अव्याकृतं परमं व्योम- 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश' इति श्रुतेः ।

अथ वा हृदयाकाश एव परमव्योम- 'यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय आकाश' इति श्रुतेः । ईश्वरस्य प्रकृतिबुद्ध्यन्तस्स्थत्वं चान्तर्यामिब्राह्मणप्रसिद्धम् । मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणो हीश्वर ईश्वरत्वेन रूपेण प्रकृतौ, प्रत्यक्त्वेन रूपेण बुद्धौ च वर्तत इति सिद्धान्तात् ।

ननु यो बुद्धौ स्थितः प्रत्यगात्मा स न जगतोऽध्यक्षः, किं तु स्वोपाधिबुद्धीन्द्रियादीनामेव—अपरिपूर्णत्वात्, पूर्णो हि परमात्मा; परिच्छिन्नस्तु प्रत्यगात्मा; किं चास्ति प्रत्यक्परयोर्महान् भेदः—प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वरूपस्सद्वितीयत्वाद्वितीयत्वरूपश्च- तदुक्तं वाक्यवृत्तौ- 'आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अन्तःकरणसम्भिन्नबोधस्स त्वंपदाभिधः ॥ मायोपाधिर्जगद्योनिस्सर्वज्ञत्वादिलक्षणः । पारोक्ष्यशबलस्सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ प्रत्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णते । विरुद्ध्येते यतस्तस्माल्लक्षणा सम्प्रवर्तते ॥' इति । एवं विरोधादेव हि तत्त्वमस्यादिस्थले लक्षणास्वीकारः । तच्चोक्तं तत्रैव 'मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे । मुख्यार्थेनाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते ॥ तत्त्व-

सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्बन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे

मस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा । सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव ना परा' इति । तस्मान्न प्रत्यगात्मनः परमात्मधर्मो जगदध्यक्षत्वं, नापि परमात्मनो बुद्धिस्थत्वमिति चेत्, **मैवम्**—यस्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेत्यपरोक्ष एव परमात्मा । 'येन सर्वमिदं तत'मिति गीतावचनात्परिपूर्ण एव प्रत्यगात्मा; बुद्धौ चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वादबुद्ध्यवच्छिन्नमित्युच्यते चैतन्यं न तु बुद्धिपरिच्छिन्नत्वादन्यथा परिच्छिन्नत्वे जडत्वानित्यत्वाद्यापत्तेः घटादिवदिति ।

तस्मादेक एवात्मा जगद्धेतुत्वादिधर्मवैशिष्ट्येन परमात्मेति, बुद्ध्यभिव्यक्तत्वादिधर्मवैशिष्ट्येन प्रत्यगात्मेति चोच्यत इति कृत्वा यः परमात्मा स एव बुद्धिस्थितः, यो बुद्धिस्थितः प्रत्यगात्मा स एव जगदध्यक्षः परमात्मा चेति स्थितम् ।

न च वाक्यवृत्तिविरोधः- अज्ञा हि प्रत्यगात्मानं परिच्छिन्नं परमात्मानं परोक्षं च मन्यन्त इति तद्दृष्ट्या तद्वाक्यप्रणयनात् । कथमन्यथा तैरेवाचार्यैरुपनिषद्भाष्यारम्भे याथात्म्यं चात्मनश्शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादीत्युच्येत ।

नच परमार्थतोऽभेदेऽपि यावद्व्यवहारमस्त्यैवौपाधिको भेदो जीवेश्वरयोरिति वाच्यं, औपाधिकभेदस्योपाधिगतत्वेनात्मगतत्वासम्भवात् । कथमन्यथा- 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ'तीति ब्रूयात्? ईश्वरो हि व्यवहारदशायां प्रत्यग्रूपेण भूतानां हृद्देशे तिष्ठतीति हि तदर्थः । परमार्थदशायां भूतादेरेवाभावात् । तस्माद्यावद्व्यवहारमपि न प्रत्यगात्मपरमात्मभेदः । ईश्वरस्यैव प्रत्यगात्मत्वात् ।

न च निरीश्वरसाङ्ख्यमतप्रवेशापत्तिर्व इति वाच्यं, जगद्धेतोरीश्वरस्याभ्युपगतत्वादस्माभिः । न हि बुद्धिसृष्टेः प्राग्बुद्ध्यभिव्यक्तत्वलक्षणं प्रत्यक्त्वमस्ति परमात्मनः, येन प्रत्यगात्मैक एवास्ति, न परमात्मेत्युच्येत साङ्ख्यैरिवास्माभिः ।

नापि द्वैतमतप्रवेशः—परमात्मनोऽन्यः प्रत्यगात्मेत्यनभ्युपगमात् । अत एव 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, स आत्मा' इत्यादिश्रुतिभिरात्मभेदो निषिद्धः । न केवलं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्चात्मभेदो न स्थास्यति ।

तथाहि- किमात्मभेदः केनापि ज्ञायते ? उत न ? आद्ये- किमात्मना ? उतानात्मना ? नात्मना—आत्मदृश्यस्यात्मभेदस्य श्वेतपीतादेरिवात्मधर्मत्वायोगात्, नानात्मना- तस्य जडत्वात् । यदि न ज्ञायते तर्हि शशशृङ्गवन्नैवास्ति । किंच किमात्मभेद आत्मनो भिन्न उताभिन्नः ? आद्ये- अनात्मधर्म एव सः । द्वितीये- आत्मव्यतिरेकेण निरूपणासम्भवाद्भेदस्यात्मन एकत्वमेव स्यात् । न च आत्मानो बहवः, तथा च एकात्मभेदः अन्यात्मना न गृह्यत इति वाच्यं, 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा' इति श्रुतेः । आत्मभेदं विना आत्मबहुत्वस्यासिद्धेश्च । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह—**एकस्येति** ।

सर्वाध्यक्षभूतेति । साक्षित्वस्यापि परमार्थत आत्मन्यसम्भवादुक्तं भूतेति । साक्षिवत् स्थितमित्यर्थः । चैतन्यमेव चैतन्यमात्रम् । सर्वभोगानभिसम्बन्धिनः सर्वभोगसम्बन्धरहितस्य । असङ्गत्वादद्वितीयत्वाच्चेति भावः ।

भोक्तुरन्यस्याभावात् किं निमित्ता इयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने, 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्, कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः' इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः । दर्शितं च भगवता—'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव' इति ॥१०॥

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

अवजानन्तीति । अवजानन्ति अवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनः मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं, मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वात्मानम् ॥११॥

नन्वेवंविधस्येश्वरस्य सृष्टिर्न स्वार्था- स्वस्यासङ्गत्वादविक्रियत्वाच्च, नापि परार्था- अन्यस्याभावादित्यक्षिपति—**ततश्चेत्यादिना** । भोक्तृत्वस्य चेतनधर्मत्वेनाचेतनस्य भोक्तृत्वायोगात् । चेतनस्य चैकत्वेन चेतनान्तराभावात्तस्य च चेतनस्याविक्रियत्वेन भोक्तृत्वायोगाद्व्यर्थेयं सृष्टिरिति प्रष्टुराशयः । इत्यत्र- इत्यस्मिन्नाक्षेपे ।

परिहरति—**प्रश्नप्रतिवचनेऽनुपपन्ने इति** । तत्र श्रुतिमेव प्रमाणयति—**को अद्धेति** । अद्धा साक्षात्को वेद, न कोऽपीत्यर्थः । इहास्मिन्नर्थे कः प्रवोचत् को वदेन्न कोऽपीत्यर्थः । आ इत्याश्चर्ये । इयं विसृष्टिर्विसर्गः कुतो जाता कस्माद्धेतोर्जाता, कुतः कस्मादुपादानादिति । यद्वा कुतः कुत इति सम्भ्रमादौ द्विरुक्तिः । ईश्वरस्य परिपूर्णकामस्याविक्रयस्य प्रपञ्चसृष्टौ निमित्तं कोपि न वेदेति श्रुत्यर्थः ।

नच लीलैव प्रयोजनमिति वाच्यं, चिन्मात्रे लीलाया अप्ययोगात् । एवं कर्तुरीश्वरस्य प्रपञ्चसृष्टौ प्रयोजनाभावादपि मायामय्येव सृष्टिरेष्टव्या । सर्वमप्यसङ्गतं मायया हि सङ्गतमिव भवति ।

उक्तार्थे गीतां प्रमाणयति—**अज्ञानेनेति** । कृत्स्नजगदाकारपरिणतमायया आत्मानात्मविवेकज्ञानमावृतं, तेन हेतुना आत्मस्वरूपविज्ञानाभावाज्जन्तवो मुह्यन्ति । आत्मानात्मतादात्म्याध्यासं प्रतिपद्यानात्मगतं कर्तृत्वादिकमात्मन्यारोप्य आत्मा कर्तेति मोहं प्रपद्यन्ते । वस्तुतस्त्वकर्ताऽविक्रिय एवात्मेश्वरः । सृष्ट्यादिव्यापारस्तु प्रकृत्या एव । दर्शनश्रवणादिव्यापारस्तु जगत एव । जगतः प्रकृतेश्चेयं प्रवृत्तिस्सर्वापीश्वरकटाक्षलब्धैवेत्यनवद्यम् ॥१०॥

अवजानन्तीति । नित्यमविनाशिनं भूतग्रामस्तु निराशीति भावः । शुद्धं निर्मलं बुद्धं ज्ञातारम् । मूढाः मम भूतमहेश्वरं परं भावमजानन्तस्सन्तः मानुषीं तनुमाश्रितं मामवजानन्ति । आकाशकल्पमाकाशतुल्यं तद्वन्निर्लेपमित्यर्थः । आकाश एव किं न स्यादत आह—**आकाशादपीति** । आकाशमभिव्याप्य वर्तमानमित्यर्थः । सर्वभूतानामीश्वर आत्मा परमपुरुषः परमार्थसत्यः श्रीनारायण एवार्थ

वासुदेवः, न तु मनुष्यमात्र इत्येवं रूपं मत्तत्त्वमविद्वांसो मूढा मां मनुष्यं मत्वा तिरस्कुर्वन्तीति पर्यवसन्नोऽर्थः । मनुष्योऽयं गोपोऽयं यादवोऽयमित्येवमवज्ञां कुर्वन्तीति यावत् ।

अत्र मानुषीं तनुमित्युपलक्षणं- तेन क्रिमिकीटपक्षिपश्वादिषु सर्वेषु देहेषु सन्तमात्मानमीश्वरं श्रीकृष्णं परं ब्रह्म।विदित्वा जीवं मत्वा तत्रापि क्रिम्यादिरूपं मत्वा क्रिम्यादिदेहानामात्मनश्च तादात्म्याध्यासेन क्रिमिरयमात्मा कीटोयमात्मा- इत्यादिविधया स्वात्मानमेव तिरस्कुर्वन्ति आत्मानात्मविवेकशून्या मूढा इति सिद्धम् ।

ततश्च विवेकिभिरात्मानमनात्मभ्यो विविच्य सच्चिदानन्देश्वररूपतया प्रतिपत्तव्यमित्युपदिष्टप्रायम् ।

यत्तु रामानुजः—असक्तं तेषु कर्मस्वित्यत्र तत्र वैषम्ये प्रयोजकत्वरूपसम्बन्धरहितमिति, मयाध्यक्षेणेत्यत्र सत्यसङ्कल्पेन मयाध्यक्षेणेक्षितेति, पश्य मे योगमैश्वरमित्यत्र मम वसुदेवसूनोस्सत्यसङ्कल्पत्वं नैर्घृण्यादिदोषरहितत्वमित्यादिकं योगं पश्येति, प्रकृतश्लोके च भूतमहेश्वरं मां मनुष्यतन्वाश्रयणमात्रेण ममापारकारुण्यौदार्यसौशील्यवात्सल्यादिनिबन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमिमं परं भावमजानन्तो मूढास्तिरस्कुर्वन्तीति चौचत् ।

तदेतत्सर्वं मन्दम्— तेषु कर्मस्विति शब्दद्वयात्तत्र वैषम्य इत्यर्थावगमो न सम्भवतीति सर्वविदितम् । नच तेषु कर्मसु यद्वैषम्यं तत्रासक्तमित्यर्थ इति वाच्यं, वैषम्यपदाध्याहारगौरवात्तस्याप्रमाणत्वाच्च । सर्वान्तर्यामिण ईश्वरस्य विषमकर्मगतवैषम्यप्रयोजकत्वस्यापि सम्भवात्कथं तत्सम्बन्धराहित्यसिद्धिः?

तथा सत्यसङ्कल्पेनेक्षिता प्रकृतिरित्यप्ययुक्तं- प्रकृतिं विना ईश्वरस्य सङ्कल्पायोगात् । मायावृत्तिः खलु सङ्कल्पः- यथा मनोवृत्तिः ।

तथा वसुदेवसूनोर्ममेत्यप्ययुक्तं- देहस्यैव वसुदेवसूनुत्वादात्मनश्च तद्विलक्षणत्वादीश्वरस्यात्मत्वात्कृष्णस्य विवेकेन आत्मनि वसुदेवसूनुदेहतादात्म्याभिमानस्यायुक्तत्वात्प्रकृतानुपयोगाच्च ।

तथा मामित्यस्य व्यवहितेन भूतमहेश्वरमित्यनेन सम्बन्धकल्पनमन्याय्यं- परं भावमित्यस्य मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणं भावमित्यर्थवर्णनमप्ययुक्तं-मनुष्यत्वसमाश्रयणस्य परभावत्वायोगात् । अप्राकृतदिव्यविग्रहसमाश्रयणं हि परो भावः । अन्यथा अस्मदादीनामपि मनुष्यत्वसमाश्रयणस्य परभावत्वापत्तेः । नचेश्वरीयमनुष्यत्वसमाश्रयणस्य वात्सल्यादिनिबन्धनत्वात्परभावत्वमिति वाच्यं, अशरीरस्येश्वरस्य वात्सल्यादिनापि मनुष्यत्वाश्रयणायोगात् । मनुष्यत्वं हि देहाश्रयम् । ईश्वरस्य मनुष्यदेहाश्रयणमपि न परभावः, किंतु मायिकभाव एव । सच्चिदानन्दरूपत्वमेव हीश्वरस्य परो भावः । अन्यत्सर्वमपरो भाव एव- अनुत्कृष्टत्वात् ।

नचेश्वरस्य मायया मनुष्यदेहाश्रयणं परो भाव इति वाच्यं, परमव्योमनिलयेश्वरीयाप्राकृतदेहस्यापरभावत्वापत्तेः । मायया सर्वचराचरदेहजालाश्रयस्येश्वरस्य मनुष्यदेहाश्रयणमात्रं कथं वा परो भावो भवितुमर्हति ? मानुषीं तनुमाश्रितमिति कण्ठोक्तस्य मनुष्यतन्वाश्रयणस्य परं भावमिति शब्दाभ्यां गूढं पुनर्वचनस्य व्यर्थत्वात्क्लिष्टत्वाच्च पूर्वोक्तार्थपरामर्शकस्य तदिदमाद्यन्यतमशब्दस्याभावाच्च मूले इति ॥११॥

ततश्च तस्य ममावज्ञाभावनेन हताः ते वराकाः। कथम् ?—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

मोघेति। मोघाः वृथा आश आशिषः येषां ते मोघाशाः, तथा मोघकर्माणः यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च, तेषां भगवत्परिभवात्, स्वात्मभूतस्य अवज्ञानात्, मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः। तथा मोघज्ञानाः मोघं निष्फलं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञानाः, ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात्। विचेतसः विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः। किंच ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावं आसुरीं असुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताः। 'छिन्धि, भिन्धि, पिब, खाद, परस्वमपहर' इत्येवं वदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः। 'असुर्या नाम ते लोका' इति श्रुतेः ॥१२॥

ये पुनः श्रद्धाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्तास्ते—

महात्मानस्तु मां पार्थ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

महात्मान इति महात्मानोऽक्षुद्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ! दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणां आश्रितास्सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ताः, ज्ञात्वा भूतादिं भूतानां वियदादीनां प्राणिनां चादिं कारणमव्ययम् ॥१३॥

मोघाशा इति। अवज्ञाभावनं तिरस्कारकरणम्। वराका नीचाः। भगवदनुग्रहाभावे जन्तूनामाशीःप्राप्तिरेव तावन्न भवेत्, कथंचित्तत्प्राप्तावपि वैयर्थ्यमेव तासां स्यादित्याह—**मोघाशा इति।** भगवत्परिभवादिति पदं स्वयमेव व्याख्याति—**स्वात्मभूतस्य चावज्ञानादिति।** भगवतः स्वात्मभूतस्येश्वरस्य परिभवादवज्ञानादिति। ज्ञानं शास्त्रार्थपाण्डित्यम्। न त्वात्मानात्मविवेकः। विचेतस इति विवेकाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। राजसतामसभेदेन राक्षसासुरप्रकृत्योर्भेदः। यद्वा एकैव प्रकृती राक्षसानसुरांश्चाश्रित्य वर्तत इति तदर्थमुभयग्रहणम्। प्रकृतिमेव दर्शयति—**छिन्धीत्यादिना।** छिन्धि-भिन्धि प्राणिनश्छेदय भेदय पिब मदिरामिति रक्तमिति वा शेषः। खाद भक्षय मांसमिति शेषः। परस्वं परकीयं धनम्। वदनं भाषणं शीलं स्वभावः येषां ते वदनशीलाः। क्रूराणि लोकद्रोहकारीणि कर्माणि येषां ते क्रूरकर्माणः। **एतेन** राक्षसासुरप्रकृतिसम्मूढानामेव जन्तूनां भगवत्परिभव इति **सिद्धम्।** भगवदवज्ञाकराः प्राणिनः। मोघाशाः मोघकर्माणः मोघज्ञाना विचेतसश्च भवन्ति राक्षसीमासुरीं च प्रकृतिं श्रिता भवन्त्येवेत्यन्वयः ॥१२॥

महात्मान इति। हे पार्थ! महात्मानस्तु दैवीं प्रकृतिमाश्रितास्सन्तोऽनन्यमनसो भूत्वा भूतादिमव्ययं मां ज्ञात्वा भजन्ति। मामीश्वरं स्वात्मभूतमिति भावः। 'आत्मन आकाशस्सम्भूत'

कथम् ?—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

सततमिति । सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः, यतन्तश्च इन्द्रियोपसंहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च, दृढव्रता दृढं स्थिरमचाल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्तास्सन्त उपासते सेवन्ते ॥१४॥

केन केन प्रकारेण उपासत इत्युच्यते—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

ज्ञानेति । ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञः तेन ज्ञानयज्ञेन, यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरं चाप्यन्ये अन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तच्च ज्ञानं- 'एकत्वेनैकमेव परं ब्रह्म' इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते; केचिच्च पृथक्त्वेन- आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुरवस्थित इत्युपासते, केचित्- 'बहुधा अवस्थितः स एव भगवान् सर्वतोमुखः विश्वतोमुख'मिति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणोपासते ॥१५॥

इत्यादिश्रुतिभ्य आत्मनो भूतादित्वम् । न व्येति विक्रियत इत्यव्ययः, तम् । आत्मैवेश्वरो भूतादिरव्ययश्चेति ज्ञात्वा स्वात्मानं महात्मानो भजन्तीत्यर्थः ॥१३॥

सततमिति, नमस्यन्त इति । नमस्कुर्वन्तः । नन्वादित्यचन्द्रादिरूपस्येश्वरस्य नमस्कार्यत्वमस्तु नाम, कथं पुनरात्मन इति चेदुच्यते—परोक्षमीश्वरं यथा द्वैतिनो नमस्कुर्वन्ति तद्वदद्वैतिन आत्मानमिति । भक्त्या नित्ययुक्तास्सर्वदा सहिताः सदा भक्तियुक्ता इत्यर्थः । यद्वा नित्ययुक्ता अनवरतसमाहिताः । भक्तिः प्रीतिः । आत्मन उपासनं नाम- आत्मस्वरूपानुसन्धानमेवेति बोध्यम् ॥१४॥

ज्ञानेति । अन्ये मोघाशेति श्लोकोक्तेभ्य इतरे । महात्मान इत्यर्थः । मां ज्ञानयज्ञेन यजन्तस्सन्त उपासतेऽपि च अपिचेत्यस्य एवेत्यर्थः । तत्र केचिदेकत्वेन मामुपासते, परे पृथक्त्वेन मामुपासते, इतरे विश्वतोमुखं मामुपासते । एवं महात्मानो मां बहुधोपासते- इत्यन्वयः । ईश्वरं चापीत्यनेनान्योपासनायाः प्राप्तत्वादाह—**अन्यामुपासनां परित्यज्योति** । ईश्वरमेवेत्यर्थः । नन्वीश्वरमन्यं चेति । अन्योपासना चेह यक्षरक्षःपिशाचाद्युपासनेति बोध्यम् । क्षुद्रकामार्थं हि ते तैरुपास्यन्ते क्षुद्रैः । तच्चेश्वरविषयं ज्ञानं बहुविधमिति शेषः । एवं ज्ञानस्य बहुविधत्वाद्ज्ञानयज्ञेन यजनं च बहुविधमिति भावः ।

तत्र एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनलक्षणः प्रधानः कश्चिद्ज्ञानयज्ञः । तत्रोत्तमानां ज्ञानिनामधिकारः, एकमेव ब्रह्म चन्द्रादित्यादिदेवतारूपेण पृथक्त्वेन स्थितमिति यद्ज्ञानं तल्लक्षणोऽन्यो ज्ञान-

यज्ञः । तत्र मध्यमानामधिकारः । एकमेव ब्रह्म विश्वरूपेण स्थितमिति यद्ज्ञानं तल्लक्षणोऽपरो ज्ञानयज्ञः । तत्र मन्दानामधिकारः । विश्वरूपध्यानस्य मन्दाधिकारिविषयत्वात् ।

यत्तु रामानुजः—महात्मानस्ते भूतादिमव्ययं वाङ्मनसागोचरनामकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया साधुपरित्राणाय मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वेति, आत्मान्तं मद्दास्यव्यवसायिनो मामुपासत इति, बहुधा पृथक्त्वेन विश्वतोमुखं जगदाकारेण विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासत इति च, **तत्सर्वं मन्दम्**—महात्मानः कृष्णावतारमुपासत इत्युक्तौ रामावतारोपासकानां क्षुद्रात्मत्वं स्यात् । यदि महात्मानो रामकृष्णादिमनुष्यावतारमुपासत इत्युच्यते तर्हि मत्स्याद्यवतारोपासकानां क्षुद्रात्मत्वं स्यात् । अथ यदि महात्मानोऽवतारमुपासत इत्युच्यते तर्हि पर--व्यूह--विभव--अन्तर्यामि--अर्चात्मकतया पञ्चधावस्थितस्येश्वरस्य विभवोपासका एव महात्मानः, अन्ये तु पराद्युपासकाः क्षुद्रा इत्येवोक्तं स्यात् । परो नित्यविभूतिर्नारायणः, व्यूहः वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाः, विभवा रामकृष्णाद्यवताराः, अन्तर्यामी हृद्देशस्थ ईश्वरः, अर्चा वेङ्कटेश्वरश्रीरङ्गभद्राद्रिरामप्रभृतय इति विवेकः ।

ननु महात्मानः कृष्णावतारमेवोपासत इति नास्माभिरुच्यते, किं तर्हि महात्मान एव कृष्णावतारमुपासत इति **चेन्मैवम्**—क्षुद्राणामपि कृष्णोपास्तिदर्शनात् । न च महतामेव कृष्णे ईश्वरबुद्धिरिति वाच्यं, क्षुद्राणामपि तद्दर्शनात् ।

ननु ये कृष्णमवजानन्ति त एव क्षुद्राः, येषां कृष्णे ईश्वरत्वबुद्धिः ते महान्त एवेति **चेन्नैतदपि युज्यते**—श्रीरामनरसिंहगणपतिकुमारशङ्करपार्वत्यादीन् येऽवजानन्ति ते न क्षुद्राः, येषां तेषु नेश्वरत्वबुद्धिस्ते महान्त इत्यस्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः- पाषण्डिनस्तवेष्टापत्तावपि वैदिकानामस्माकं तस्यानिष्टत्वात् । शिवविष्णुगणपतिकुमारादीनां सर्वेषामीश्वरावतारत्वाविशेषात् ।

तस्मादवतारिणमीश्वरं विहायावतारस्य कृष्णस्य भजनवर्णनमिहायुक्तमेव । न चावतार एवेह प्रकृत इति वाच्यं, सर्वभूतानीत्यादिना ईश्वरस्यैव प्रकृतत्वात् ।

मां भूतादिमव्ययं ज्ञात्वेत्यस्य वाङ्मनसेत्याद्यर्थवर्णनं सुतरामयुक्तं, तच्छब्दाभ्यां तदर्थानागमात् । न च लक्षणया तदर्थागम इति वाच्यं, अभिधेयपरित्यागे कारणाभावात् ।

किं च यो मनुष्यत्वेनावतीर्णस्तस्य देह एव नेश्वर इति मनुष्यदेहे ईश्वरबुद्धिशालिनस्ते न महात्मानः, किं तु क्षुद्रात्मान एव । क्षुद्राणामेव बौद्धादीनां देहात्मबुद्धिदर्शनात् ।

न च यः कृष्णदेहमहमित्यभिमन्यते तस्मिन्नीश्वरबुद्धिर्महतामिति वाच्यं, देहात्मभ्रमवतस्सर्वज्ञेश्वरत्वायोगात् । अनीश्वरे तस्मिन्नीश्वरबुद्धिमतां महत्त्वायोगाच्च । नापि महतां कृष्णदेहे ईश्वरदेहबुद्धिरिति वाच्यं, सर्वेष्वपि देहेष्वीश्वरस्यान्तर्यामित्वेन सर्वदेहानामीश्वरदेहत्वात् । न च कृष्णदेहे ईश्वरावतारबुद्धिर्महतामिति वाच्यं, ईश्वरस्य चिद्रूपस्य देहत्वेनावतारायोगात् । न च कृष्णदेहावच्छिन्नचैतन्ये महतामीश्वरांशत्वेनेश्वरावतारबुद्धिरिति वाच्यं, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तनिखिलचराचरदेहावच्छिन्न-

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते, कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

अहमिति । अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेव, अहं यज्ञः स्मार्तः । किं च स्वधाऽन्नमहं

चैतन्यस्य- 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन' इतीश्वरांशत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च कृष्ण-देहान्तरचैतन्ये महतामीश्वरबुद्धिरिति वाच्यं, सर्वदेहान्तरचैतन्यस्यापीश्वरत्वात् ।

तस्माच्चिन्मयस्येश्वरस्य न मनुष्यत्वेनावतारः, नापि कृष्णशरीरावच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्येश्वरत्वम् । न च कृष्णशरीरस्य मायामयत्वात्तदवच्छिन्नं चैतन्यं सर्वेश्वर इति वाच्यं, सर्वस्यापि मायामयत्वात् । अवच्छेदकानां भेदेऽपि चैतन्यस्यैकत्वात्परिपूर्णत्वाच्च ।

तस्मात्सर्वत्रावस्थितं परिपूर्णं चिन्मयमीश्वरमात्मानं मां ज्ञात्वेत्येवार्थस्समीचीनः । तथा सत्येव भूताद्यव्ययपदार्थानुगुण्यलाभात् ।

तथा आत्मानं दासमित्यप्ययुक्तं—आत्मन एवेश्वरत्वेन सर्वशेषित्वात्कथमात्मनोऽन्यशेषत्व-सम्भव इति ।

तथा पृथक्त्वेनावस्थितस्य विश्वतोमुखस्यैकत्वेनोपासनमित्यप्ययुक्तं-- तादृशोपासनस्य भ्रान्ति-रूपत्वात् ।

न च घटशरावादिपृथक्त्वेनावस्थितताया मृद एकत्वेन मृत्त्वेनोपासनवदिदं न भ्रान्तिरूपमिति वाच्यं, अविकारस्येश्वरस्य मृद इव परिणामायोगात् । न च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्येश्वरस्य स्थूलजग-दाकारपरिणामोऽस्तीति वाच्यं, तत्रापि विशेषणांशस्यैव सूक्ष्मस्य स्थौल्यप्राप्तिरूपपरिणामो न तु विशे-ष्यांशस्येश्वरस्येति कृत्वा ईश्वरस्य स्थूलजगदाकारपरिणामाभावात् । न च स्थूलजगच्छरीरकत्वमीश्वरस्य पृथक्त्वमिति वाच्यं, शरीराणां पृथक्त्वेऽपीश्वरस्य शरीरिणः पृथक्त्वायोगात् । अन्यथा सूक्ष्मशरीराणा-मपि पृथक्त्वेन तद्विशिष्टेश्वरस्यापि पृथक्त्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः- एकत्वेनेश्वरस्योपासनासम्भवात् ।

तस्मात् स्थूलजगदाकारेण सूक्ष्मजगदाकारेण वा बहुधा पृथक्त्वेन परिणामः प्रकृत्या एव नेश्वर-स्येति नेश्वरः पृथक्त्वेन स्थितः ।

अस्मन्मते तु माययेश्वरस्य विश्वरूपत्वं घटते- मायायां सर्वसम्भवात् । न च सर्वेष्वपि शरीरेषु एक एवेश्वरः पृथक्त्वेन स्थित इति वाच्यं, एकस्य पृथक्त्वस्थितेर्भ्रान्तिरूपत्वाद्घटपृथक्त्वस्याकाशाभेद-कत्ववच्छरीरपृथक्त्वस्येश्वराभेदकत्वात् । अत एव हीश्वरस्यात्मन एकत्वमेको देव इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

यदि तु सर्वशरीरावस्थितमीश्वरमेकत्वेनोपासत इत्युच्यते तत्सम्मतमेव- मूलात्तु नैतादृशार्थ-लाभः । न च पृथक्त्वेनेत्यस्य सर्वशरीरावस्थितत्वेनेति लाक्षणिकार्थ इति वाच्यं, लाक्षणिकार्थकल्पन-स्यान्याय्यत्वात् । न हि मुख्यार्थस्य बाधः, येन लक्षणाश्रयणम् ॥१५॥

अहमिति । ननु तव परब्रह्मत्वादेकत्वेनोपासकानां त्वदुपासकत्वमस्तुनाम, कथं पुनरादित्य-चन्द्रादिदेवतान्तरोपाकानां विश्वरूपोपासकानां च त्वदुपासकत्वमित्याक्षेपसङ्गतिं पूर्वोत्तरश्लोकयोर्दर्श-

पितृभ्यो यद्दीयते । अहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदद्यते तदौषधशब्दशब्दितं व्रीहियवादिसाधारणम् । अथ वा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नं, औषधमिति व्याध्युपशमनार्थं भेषजम् । मन्त्रोऽहं, येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाज्यं, हविश्च । अहमग्निः, यस्मिन् हूयते हविः सोऽग्निरहम् । अहं हुतं हवनकर्म च ॥१६॥

किंच—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥१७॥

पितेति । पिता जनयिताऽहमस्य जगतः, माता जनयित्री, धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यं, पवित्रं पावनमोङ्कारः, ऋक्साम-यजुरेव च ॥१७॥

यति—यदिति । सर्वस्यापि जगतो मयि कल्पितत्वात्कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकात्सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेश्च सर्वमप्यहमेव । यत्त्वादित्यादिदेवताशरीरावच्छिन्नं चैतन्यं तस्य मद्रूपत्वादादित्यादयोऽप्यहमेव । ततश्चेश्वरबुद्ध्याऽऽदित्याद्युपासने विश्वोपासने वेश्वरोपासनमेव कृतं भवतीति भावस्समाधानस्य । अहं क्रतुर्भवामीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । ओषध्यः फलपाकान्ता व्रीह्यादयः तासामिदमौषधमन्नं हुतं हवनाख्यं कर्म क्रिया ॥१६॥

पितेति । "मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यह"मिति, अहं बीजप्रदः, पितेति च वचनाज्जगतः पितृत्वमीश्वरस्य । जगन्मातुः प्रकृत्या ईश्वरेऽध्यस्तत्वादीश्वरस्य प्रकृतिरूपत्वेन जगन्मातृत्वम् । पितामहो हिरण्यगर्भस्तस्यापीश्वरे कल्पितत्वादीश्वरस्य पितामहत्वम् । यद्वा पितैव हिरण्यगर्भः, पितामहस्त्वीश्वर इति । अथ वा पुत्रं प्रति पिता यथा निमित्तकारणं, माता तूपादानकारणं तद्वज्जगत्प्रतीश्वरस्य निमित्तत्वादुपादानत्वाच्च पितृत्वं मातृत्वं च । (मातुरुदरात्पुत्रोत्पत्तिदर्शनात् 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति मातुरुपादानत्वं, तत्र पितुर्निमित्तत्वान्निमित्तकारणत्वमिति विवेकः ।) यद्येवमीश्वरो जगतः पिता तर्हि, कः पुनरीश्वरस्य पितेत्यत आह—**पितामह इति ।** ईश्वरस्य पितेश्वर एव न त्वन्यः कश्चिदस्ति- अजत्वात्तस्येति भावः ।

रामानुजस्तु—जगति तत्र तत्र देवदत्तादीन् पुत्रान् प्रति पितृत्वेन ये विष्णुमित्रादयस्सन्ति मातृत्वेन च याः कलावत्यादयः पितामहत्वेन च ये यज्ञदत्तादयः धातृत्वेन च ये उपपतयश्शम्भुदत्तादयः ते सर्वेऽपीश्वर एव- ईश्वरशरीरत्वात्तेषामीश्वरस्य च तदन्तर्यामित्वादित्याह, **तन्मन्दम्**—जगतः पितेति कृत्स्नजगतोऽपत्यस्थानीयत्वेन तत्प्रति विष्णुमित्रादीनां पितृत्वाद्यसम्भवात् , सत्यां मूलकर्तुरिदं विवक्षायां पिताऽहमत्र जगतीत्येव ब्रूयान्न तु पिताऽहमस्य जगत इति ।

वेद्यं ज्ञेयं वस्त्वहमेव, पवित्रं पावनं वस्त्वहमेव । यद्वा वेद्यं यत्पवित्रं तद्वस्त्वहमेव, ओङ्कारोऽहमेव, ऋक्सामयजुरात्मनो वेदोऽहमेव । ऋगहमेव, सामाहमेव, यजुरहमेवेति प्रत्येकान्वयो वा ॥१७॥

किंच—

गतिर्भर्ता प्रभुस्साक्षी निवासश्शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयस्स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

गतिरिति । गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य, निवासः यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति शरणमार्तानां प्रपन्नानामर्तिहरः । सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षस्सन्नुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयतेऽस्मिन्निति, तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां बीजं, प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणां, अव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययं, न ह्यबीजं किंचित्प्ररोहति; नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसन्ततिः न व्येतीति गम्यते ॥१८॥

किंच—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन! ॥१९॥

तपामीति । तपाम्यहमादित्यो भूत्वा, अहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि चतुरो मासान् । उत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मासैः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि । अमृतं

गतिरिति । अत्र जगत इति पूर्वश्लोकस्थस्य पदस्यानुवृत्तिः । जगतो गतिरहं जगतो भर्ताहमित्याद्यूह्यम् । साक्षी साक्षाद्द्रष्टा । कृतं सत्कर्म, अकृतं दुष्कर्म । यद्वा कृतं विहितमकृतमविहितम् । कृतं चाकृतं च कृताकृते तयोस्समाहारः कृताकृतं तस्य । कृताकृतयोरित्यर्थः । निवासो निलयः । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उपादानम् । प्रभवस्थानप्रलयशब्दैः सृष्टिस्थितिलयहेतुत्वमुच्यते । अव्ययं यावत्संसारमविनाशीत्यर्थः । अबीजं बीजरहितं किञ्चित्सस्यादि न हि प्ररोहति । प्ररोहदर्शनादिति । संसाररूपांकुरस्येति भावः । बीजसन्ततिः पुण्यपापादिलक्षणकर्मसन्ततिरिति भावः । न व्येति व्ययं नैति ।

अत्रापि जगति या यास्स्वर्गादिगतयः धारयितारश्शाशितारः साक्षिणो वेश्मानि शरण्यपुरुषाः हितैषिणः । प्रभवप्रलयस्थानं घटादेः कार्यस्योत्पत्तिप्रलययोर्यत् स्थानं मृदादि तत् निधानमुत्पाद्यमुपसंहार्यं च घटादि । अव्ययानि कारणानि च तत्सर्वमहमेवेति रामानुजः—इदं च भाष्यं पूर्वोक्तदोषादेवोपेक्ष्यम् ॥१८॥

तपामीति । अहं तपामि; अहं वर्षं निगृह्णामि; अहं वर्षमुत्सृजामि च । केन रूपेण तपसीत्यत आह—आदित्यो भूत्वेति । वर्षोत्सर्जननिग्रहणेऽप्यादित्यरूपेणैवेत्यभिप्रेत्याह—कैश्चिद्रश्मिभिरिति । 'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभि'रित्यादिश्रुतेरिति भावः । सूर्यरश्मीनामेव कासांचित्पर्जन्यरूपत्वाद्वर्षोत्सर्जनं रश्मीनाम् । चतुरो मासानिति । आषाढादिमासचतुष्कमित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अष्टभिर्मासैरिति । अष्टमासानित्यर्थः । पुनरिति । अनेन वर्षोत्सर्जननिग्रहणयोः

चैव देवानां, मृत्युश्च मर्त्यानां सदसच्चास्य यत्सम्बन्धितया विद्यमानं तत्सत्, तद्विपरीतमसदेवाहमर्जुन! । न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान्, स्वयं कार्यकारणे वा सदसती ये पूर्वोक्तैर्विवृत्तिप्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदः, ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥१९॥

ये पुनरज्ञाः कामकामाः—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥

त्रैविद्या इति । त्रैविद्याः ऋग्यजुस्सामविदः मां वस्वादिदेवरूपिणं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपाः, तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः, यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा, स्वर्गतिं स्वर्गमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिः तां प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं पुण्यफलमासाद्य सम्प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति भुंजते दिव्यान् दिवि भवानप्राकृतान् देवभोगान् देवानां भोगा देवभोगास्तान् ॥२०॥

प्रवाहानादित्वं द्योत्यते बीजांकुरवत् । अमृतं मृत्यभावस्तस्य देवधर्मत्वादाह—**देवानामिति** । यद्वा मरणाभावहेतुस्सुधाऽमृतम् । मृत्युर्मरणं मरणहेतुर्देवताविशेषो वा । मृत्युदेवता हि प्रसिद्धा । यस्य पुत्रादेदेः यत्सम्बन्धितया विद्यमानं पित्रादिरूपं वस्तु तदहमेव । तद्विपरीतमिति सम्बन्धितया अविद्यमानमित्यर्थः । असम्बन्धितया विद्यमानमिति यावत् । विद्यमानं वस्तु सत् । अविद्यमानं तु असत् । इत्युक्तौ शशशृङ्गादेरपि भगवद्रूपत्वं स्यात् । तच्चानिष्टं सद्रूपस्य भगवतश्शशशृङ्गादिरूपत्वासम्भवादित्याह—**न पुनरिति** । यद्वा सत् व्यक्तत्वात् स्फुटं कार्यम् । असदव्यक्तत्वादस्फुटं कारणमित्याह—**कार्येति** ।

यत्तु रामानुजः—सद्वर्तमानमसदतीतमनागतं चेति, **तन्मन्दम्**—येन केनापि रूपेण सर्वस्य सर्वदापि वर्तमानत्वेनातीतानागतयोरपि वर्तमानत्वात् ॥१९॥

त्रैविद्या इति । तिस्रो विद्या अधीयते विदन्ति वा त्रैविद्याः । शुद्धं निरस्तं किल्बिषं येषां ते शुद्धपापा निष्पापा इत्यर्थः । स्वरित्यव्ययं स्वर्गे वर्तते । तस्य गतिस्स्वर्गतिः स्वर्गं प्रति गमनमित्येकोऽर्थः । अर्थान्तरमाह—**स्वरेव गतिरिति** । गम्यत इति गतिः प्राप्यस्थानम् । त्रैविद्यास्सोमपाः पूतपापा मां यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते याचन्ते । ते पुण्यं सुरेन्द्रलोकमासाद्य दिवि दिव्यान् देवभोगानश्नन्ति । सुरेन्द्रलोकस्य साक्षात्पुण्यत्वाभवादाह—**पुण्यफलमिति** । पुण्यशब्दोऽत्र लक्षणया पुण्यफलपरः । पुण्यं ज्योतिष्टोमादिजन्यमदृष्टाख्यं सत्कर्म । इदमेवापूर्वमित्युच्यते । जीवनिष्ठं चेदम् । ज्योतिष्टोमादिलक्षणः कर्मविशेषो धर्माख्यो वा पुण्यम् । शतक्रतोरिन्द्रस्य स्थानं स्वर्गं यदर्चिरादिमार्गपर्वभूतम् । दिव्यानिति पदं व्याख्याति—**दिवि भवानिति** । भवार्थे यत्प्रत्ययः । दिवि स्वर्गे । **अप्राकृतानिति** । अभौमानित्यर्थः । नतु प्रकृत्यजन्यानिति सर्वस्यापि जगतः प्राकृतत्वात् । **भोगा इति** । भुज्यन्त इति भोगाः; ये भोगास्सुधारम्भादयो देवैर्भुज्यन्ते तानेवैते भुञ्जत इत्यर्थः ॥२०॥

ते तं भुंक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

ते इति । ते तं भुंक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकमिमं लोकं विशन्त्याविशन्ति । एवं यथोक्तेन प्रकारेण । त्रयीधर्मं केवलं वैदिकं कर्माऽनुप्रपन्ना गतागतं गतं चागतं च गतागतं गमनागमनं, कामकामाः कामान् कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव, न तु स्वातन्त्र्यं क्वचिल्लभन्त इत्यर्थः ॥२१॥

ये पुनर्निष्कामास्सम्यग्दर्शिनः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

अनन्या इति । अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणं मामात्मत्वेन गतास्सन्त-

---

त इति । ते स्वर्गं गताः पुरुषाः स्वर्गलोकं भुंक्त्वा तल्लोकस्थान् भोगाननुभूयेत्यर्थः । पुण्ये स्वर्लोकभोगप्रदप्रारब्धकर्मविशेषे क्षीणे भोगवशान्नष्टे सति मर्त्यलोकं विशन्ति- मुद्गरमुसलप्रहारादिभिरिन्द्रचोदितैराजानिकैर्देवैर्निहतास्सन्तो देवदेहं विहाय पुनर्मनुष्यदेहं प्रपद्यन्त इत्यर्थः । त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः कामकामा एवं गतागतं लभन्ते । त्रयी वेदत्रयं तत्प्रतिपादितो धर्मः ज्योतिष्टोमादिकर्मरूपः, तं त्रयीधर्ममेवानुप्रपन्ना नतु निवृत्तिधर्मम् । शमदमादियुक्तसन्न्यासमित्याह— **केवलमिति** । वैदिकं वेदोक्तं कर्म- प्रवृत्तिमार्गमिति भावः । अनुप्रपन्नाऽनुसृत्य प्राप्ताः प्रवृत्तिमार्गनिरतान् पूर्वान्मरीच्यादीननुसृत्य स्वयमपि तत्र प्रवृत्ता इत्यर्थः । पूर्वपूर्वजन्मकृतकर्मवासनामनुसृत्य तत्रैव प्रवृत्ता इति वा । गतं गमनं स्वर्गंप्रतीति भावः । आगतमागमनं मर्त्यलोकंप्रतीति भावः । गतागतयोस्समाहारो गतागतं गतागत इत्यर्थः । जन्ममरणलक्षणस्संसारस्तेषामवर्जनीय इति भावः । एवकारार्थमाह—**न त्विति** । क्वचिदपि लोके स्वातन्त्र्यं स्वतन्त्रेणावस्थानं नैव लभन्ते । अहो! कामकामानां कर्मिणां दुरवस्थेति भावः ॥२१॥

नन्वन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यं वहत्येव; किं त्वयं विशेषः—अन्ये ये भक्तास्ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते; अनन्यदर्शिनस्तु नात्मार्थं योगक्षेममीहन्ते; न हि ते जीविते मरणे वा आत्मनो गर्धिं कुर्वन्ति; केवलमेव भगवच्छरणास्ते; अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति—

अनन्या इति । मत्तोऽन्यो न भवन्तीत्यनन्या मदभिन्ना इत्यर्थः । कथमभेदो जीवेश्वरयोरत्यन्तविलक्षणयोरत आह— **आत्मत्वेनेति** । यदेव जीवस्य स्वरूपभूतं चैतन्यं तदेवेश्वर इति जीव-

श्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सन्न्यासिनः पर्युपासते, तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं, क्षेमस्तद्रक्षणं, तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहं 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्', 'स च मे प्रियः' यस्मात्तस्मात्ते ममात्मभूताः प्रियाश्चेति ॥२२॥

स्यात्मैवेश्वरः। स्वात्मा हि स्वस्मादपृथग्भूतः- स्वस्यैवात्मत्वात्। तथा चेश्वरस्य जीवात्मत्वाज्जीवेश्वरयोरपृथग्भाव इति भावः।

गताः प्राप्ताः। नारायण ईश्वरोऽहमेवेति प्रत्ययं प्रतिपन्ना इत्यर्थः। **सन्न्यासिन इति**। त्यक्तसर्वकर्माण इत्यर्थः। कर्मिणामात्मस्वरूपचिन्तनानधिकारात्तेषां तदसम्भवाच्चेति भावः। पर्युपासते परितस्सर्वतस्सर्वावस्थास्वित्यर्थः। उपासते भजन्ते; आत्मारामा भवन्तीत्यर्थः। अभियोग आत्मनि चित्तसमाधानम्। तद्रक्षणं प्राप्तस्य परिरक्षणम्। यदणिमाद्यैश्वर्यं ज्ञानिभिर्ज्ञानान्न प्राप्तं तदीश्वरस्स्वयमेव ज्ञानिनः प्रापयति; यत्तु ज्ञानं तैः प्राप्तं तच्च परिरक्षति विस्मरणाद्यजननद्वारेति भावः।

कुत ईश्वरो ज्ञानिनां योगक्षेमं वहतीत्यत आह—**ज्ञानी त्विति**। ज्ञानिनामीश्वरात्मत्वेनेश्वरस्य प्रियत्वादित्यर्थः। आत्मनः प्रियत्वं च प्रसिद्धम्। न च जीवस्यैवेश्वर आत्मेति कथमीश्वरस्य जीव आत्मा स्यादिति वाच्यं, एकमेव चैतन्यं जीवस्येश्वरस्य च स्वरूपमितीश्वरस्याप्यात्मा जीव एव। आत्मा हि स्वरूपम्। तस्माच्चैतन्यरूपा ज्ञानिन ईश्वरस्यात्मभूता एव। चैतन्यरूप ईश्वरश्च ज्ञानिनामात्मभूत एव। अत एव 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इत्युक्तमत्रैव। आत्मा हि प्रिय इति। न चाऽज्ञा अपि चैतन्यरूपत्वात्प्रिया एवेश्वरस्येति वाच्यं, अज्ञानां देहादेरेवात्मत्वेनाभिमतत्वेन तस्याचैतन्यरूपत्वान्नेश्वरप्रियत्वमिति।

नन्वीश्वरो ज्ञानिनामेव योगक्षेमं वहतीति कथमुच्यते ? भक्तानामपि तं वहत्येवेत्याक्षिपति—**नन्विति**। अन्येषामिति ज्ञानिभिन्नानामित्यर्थः। आत्मार्थं स्वार्थम्। ईहन्ते वाञ्छन्ति। गर्धिं कांक्षाम्। 'गृधू अभिकांक्षाया'मिति धातुः। भावार्थे क्तिन्। हिशब्दः **'नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्। कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा' इति नारदपरिव्राजकोपनिषत्प्रसिद्धिं दर्शयति**। भगवान् शरणमाश्रयो येषां ते भगवच्छरणाः। आत्मैकनिरता इत्यर्थः। **न तु भक्तवद्योगक्षेमादिनिरता इति** भावः। ज्ञानिभिरकांक्षितमपि योगक्षेमं भगवान् स्वयमेव वहति; भक्तैस्तु **कांक्षितमेव** वहति भगवानित्ययं विशेष इति फलितार्थः।

तथा च भक्ता भगवता स्वयोगक्षेमं वाहयन्ति, न तु भगवान् स्वयमेव भक्तानां योगक्षेमं वहति। ज्ञानिनस्तु न भगवता तं वाहयन्ति, किं तु भगवानेव ज्ञानिनां तं वहतीति सिद्धम्।

यत्तु रामानुजः—मद्भक्तानां मत्प्राप्तिरूपं योगमपुनरावृत्तिलक्षणं क्षेमं च वहामीति, **तन्मन्दम्**—ईश्वरस्य परिपूर्णचैतन्यरूपस्यात्मनः नित्याप्तत्वेनाप्राप्तत्वाभावात्। ईश्वरं प्राप्तानां पुनरावृत्तिशङ्काया एवाभावेनापुनरावृत्तिं वहामीति वचनस्य व्यर्थत्वेनायुक्तत्वात् ॥२२॥

नन्वन्या अपि देवताः त्वमेव चेत्, तद्भक्ताश्च त्वामेव भजन्ते; सत्यमेवम्—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय! यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

य इति । येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्तास्सन्तः यजन्ते पूजयन्ति श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विता अनुगताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय! यजन्त्यविधिपूर्वकं, अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥२३॥

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते; यस्मात्—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

अहमिति । अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि यज्ञः- 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' इति ह्युक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अतश्चाविधिपूर्वकमिष्ट्वा यागफलाच्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥२४॥

येऽप्यन्यदेवताभक्तास्तत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते, तेषामपि यागफलमवश्यम्भावि । कथम् ?—

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

यान्तीति । यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता

य इति । नन्वादित्यादीनां त्वद्रूपत्वस्योक्तत्वादादित्यादिचिन्तकानामपि योगक्षेमं त्वयैव वहनीयमादित्यादिभक्तानामपि त्वद्भक्तत्वाविशेषादित्याक्षिपति—**नन्विति ।** येऽप्यन्यदेवताभक्ताश्श्रद्धयान्वितास्सन्तोऽन्यदेवता यजन्ते तेऽपि मामेव यजन्ते ममैवान्यदेवतारूपत्वात् । किं त्वविधिपूर्वकं यजन्ते । नहि तेषामादित्यादिभक्तानामादित्यादिदेवता ईश्वरात्मिका इति ज्ञानमस्तीति भावः ॥२३॥

अहमिति, देवतात्वेनेति । इन्द्रादिदेवतारूपत्वेनेत्यर्थः । यज्ञेषु हविर्भागभोक्तारो ये इन्द्रादित्यशङ्करादयो देवास्ते सर्वे मयीश्वरे स्वात्मनि कल्पिता इति मदात्मका एव । इन्द्रादिदेवताशरीरावच्छिन्नचैतन्यस्येश्वरत्वादिन्द्रादीनामीश्वरात्मकत्वमिति वा । अहं स्वामी प्रभुर्यस्य स मत्स्वामिकः । मम विष्णोरधियज्ञत्वाद्यज्ञस्याहं प्रभुरित्याह—**अधियज्ञ इति, यथावदिति ।** एक एवेश्वर इन्द्रादिसर्वदेवतात्मकस्सर्वयज्ञात्मकस्सर्वयज्ञप्रभुरित्यादिरूपेणेत्यर्थः । च्यवन्ति भ्रश्यन्ति । कस्मादपादानादित्यत आह—**यागफलादिति ।** ज्ञानादिलक्षणादिति भावः । न तु स्वर्गादिलक्षणात्- तस्य तेषामवश्यम्भावित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ये तु ज्ञानिनस्सर्वात्मकमीश्वरं ज्ञात्वा यत्किञ्चिदपि फलमनभिसन्धाय केवलं यज्ञादिकर्म कुर्वन्ति ते ज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षं लभन्ते, न त्वज्ञा इति भावः ॥२४॥

यान्तीति । देवान् यान्ति देवलोकं गच्छन्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वैष्णवा विष्णोरीश्वर-

देवान् यान्ति । पितॄनग्निष्वात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव यान्ति, एवं समानेऽप्यायासे मामेव भजन्तेऽज्ञानात्, तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥२५॥

न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिक्षणमनन्तफलं, सुखाराधनश्चाहम् । कथम् ?—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

पत्रमिति । पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मह्यं भक्त्या प्रयच्छति, तदहं पत्रादि भक्त्योपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि, प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥२६॥

यत एवमतः—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

यदिति । यत्करोषि स्वतः प्राप्तं यदश्नासि यच्च जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि श्रौतं स्मार्तं वा, यद्ददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यान्नाज्यादि, यत्तपस्यसि तपः चरसि

स्यात्मनो भक्ताः । मां यान्ति; ईश्वरसायुज्यं लभन्त इत्यर्थः । ते देवादिभक्ता अल्पफलं क्षुद्रफलं स्वर्गादिकं- नश्वरत्वात्तस्य । अनेन विष्णुभक्तानां विष्णुसायुज्यरूपमहाफलप्राप्तिरिति द्योतितम् ।

यत्तु **रामानुजः**—देवव्रता देवान् यजामह इति सङ्कल्पशालिनः देवान् यान्त्यातीदि, **तन्मन्दम्**—सङ्कल्पमात्रेण क्रियाकरणं विना फलसिद्ध्ययोगात् । अन्यथा 'अहं काशीं गमिष्या'मीति सङ्कल्पवशादेव काशीगमनं विनापि गङ्गास्नानविश्वेश्वरदर्शनादिजन्यफलसिद्धिप्रसङ्गात् ॥२५॥

पत्रमिति । न केवलमित्यस्यानन्तफलमित्यनेन सम्बद्धः, किंतु मदाराधने सुखमनायासोऽप्यस्तीत्याह—**सुखाराधन इति** । सुखेनाराधनं यस्य स सुखाराधनः; सुखेनाराध्य इत्यर्थः । कथं तव सुखाराधनत्वमित्याक्षिपति—**कथमिति** । यो मे भक्त्या पत्रं पुष्पं फलं तोयं प्रयच्छति प्रयतात्मनो भक्त्युपहृतं तदहमश्नामि-- शुद्धबुद्धेस्सम्बन्धीति शेषः । मे मह्यं हृदयेशयात्मने सर्वव्यापिने परमात्मन इति वा । आदित्यमण्डलस्थाय पुरुषायेति वा । ईश्वराय पत्राद्युपहरणं च मानसिकमिति बोध्यम् ।

ननु अभोक्तुरीश्वरस्य कथं पत्राद्यशनमिति चेदत एव गृह्णामीति व्याख्यातमश्नामीतिपदं भाष्यकारैः । ईश्वरस्य सर्वव्यापित्वेन सर्वसंसृष्टत्वात्सर्वं तेन स्वीकृतमेवेति भावः ।

काल्यादिदेवताराधने तु रक्तमांसादिवस्तुसम्पादनप्रयासः, ईश्वराराधने तु पत्रपुष्पादीनां सर्वसुलभत्वान्न तत्सम्पादनप्रयास इति सुखाराधन ईश्वर इति श्लोकस्यान्वयः ॥२६॥

यदिति । यत एवं भक्तकर्तृकपत्राद्युपहरणेनापीश्वरस्तुष्टस्तस्मै भक्ताय महाफलं प्रदत्ते तस्मादित्यर्थः । युद्धादिकं गमनादिकं वा कर्म करोषि स्वतो यदृच्छया प्राप्तं यदन्नं व्रीह्यादिकमश्नासि यदाज्यादिकं जुहोषि अग्नौ प्रक्षिपसि । इदमेवाह—**श्रौतं स्मार्तं वा हवनं निर्वर्तयसीति** । श्रुति-

कौन्तेय! तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥२७॥

एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

शुभेति। शुभाशुभफलैः शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तानि कर्माणि शुभाशुभफलानि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि कर्मबन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः, एवं मदर्पणं कुर्वन् मोक्ष्यसे। सोऽयं सन्न्यासयोगोनाम सन्न्यासश्चासौ मत्समर्पणतया कर्मत्वाद्योगश्चासाविति तेन सन्न्यासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यस्य तत्र स त्वं सन्न्यासयोगयुक्तात्मासन्, विमुक्तो कर्मबन्धनैः जीवन्नेव पतिते चास्मिन् शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि॥

रागद्वेषवान् तर्हि भगवान्, यतो भक्ताननुगृह्णाति, नेतरानिति, तन्न—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाऽप्यहम् ॥२९॥

सम इति। समः तुल्योऽहं सर्वभूतेषु। न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः। अग्निवदहं--दूरस्थानां यथाग्निः शीतं नापनयति, समीपमुपसर्पतामपनयति; तथाहं भक्ताननुगृह्णामि,

---

स्मृतिसिद्धां होमक्रियां निष्पादयसीत्यर्थः। मदर्पणमिति। ईश्वरार्पणमस्त्विति मनश्शुद्धिपूर्वकं मह्यं समर्पयेत्यर्थः। एवं सति फलसङ्गत्यागो भवतीति भावः ॥२७॥

तमेव भावं स्फुटयति—शुभाशुभेति, एवं कुर्वत इति। सर्वमपीश्वरार्पणं कुर्वत इत्यर्थः। फलसङ्गे सति कर्माणि शुभाशुभफलैर्बध्नन्ति पुरुषं, तत्त्यागे तु नास्त्यस्य कर्मबन्धः। तत्त्यागश्च तस्येश्वरार्पणाद्भवतीति सर्वमीश्वरायार्पयितव्यमिति भावः। मोक्ष्यसि त्यक्ष्यसे निर्मुक्तकर्मबन्धनो भविष्यसि मुक्तो भविष्यसीति यावत्। सोऽयं पूर्वोक्त ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मकरणात्मकः सन्न्यासयोगः। ईश्वरार्पणतया फलसङ्गत्यागात्सन्न्यासः। सन्न्यासशब्दस्य त्यागार्थकत्वात्। कर्मानुष्ठानरूपत्वाद्योग इत्याह—कर्मत्वादिति। जीवन्नेव बन्धनैः कर्मभिर्विमुक्तस्सन् जीवन्मुक्तिं प्राप्तस्सन्नित्यर्थः। सति कर्मसु कर्तृत्वाभिमाने फलसङ्गे च तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां हर्षशोकादिविकारस्स्यात्, तदभावे तु विकाराभावाज्जीवन्मुक्तिरिति भावः। निर्विकारतयावस्थानस्यैव जीवन्मुक्तिरूपत्वात्। पतिते मृते सति--मामुपैष्यसि मत्सायुज्यं प्राप्स्यसि; ब्रह्मैव भविष्यसीत्यर्थः ॥२८॥

सम इति, रागद्वेषवानिति। भक्तेषु रागः, अभक्तेषु द्वेषः। तावस्य स्त इति रागद्वेषवान्। प्राकृतराजादिवदिति भावः। तत्र भगवतो रागद्वेषवत्त्वं न। सम इति। सर्वभूतेष्वात्मन एकरूपत्वेन; सर्वघटेष्वाकाशस्येव स्थितत्वादिति भावः। एवं सर्वत्रैकरूपत्वादविक्रियत्वाच्चात्मनो न कश्चिद्द्वेष्यः, न कश्चित्प्रियश्चास्ति। प्रीतिद्वेषयोर्निर्धर्मके आत्मन्ययोगादिति भावः। अस्य सर्वसमत्वे दृष्टान्तमाह—अग्निवदिति। दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति।

नेतरान् । ये भजन्ति तु मामेश्वरं भक्त्या मयि ते- स्वभावत एव, न मम रागनिमित्तं-- वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते, नेतरेषु । नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥२९॥

अग्नेश्शीतापनयनं स्वभावः, स चाग्निः स्वसमीपं प्राप्तानां सर्वेषामप्यविशेषेणैव शीतमपनयति; स्वसमीपमगतानां तु न; नैतावताग्ने रागद्वेषरूपः पक्षपातः; किं त्वग्निसमीपाप्राप्तिः पुरुषस्यैवापराधः । यदि समीपं प्राप्तानां मध्ये केषांचिच्छीतमपनीय केषांचिन्नापनयेत्तर्हि स दोषः स्यादग्नेः । न त्वेतदस्ति । तस्मादग्निर्यथा सर्वसमः तथा परमेश्वरोऽपि स्वमाश्रिताननुगृह्णाति, नेतरानिति कृत्वा भगवदनाश्रयणं पुरुषस्यैव दोषः, न तु भगवत इति ।

ननु अग्नेः परिच्छिन्नत्वाद्दूरस्थानामग्निसेवा न स्यादात्मनस्तु सर्वव्यापिनः कथं कैश्चिदसेव्यत्वमिति चे**न्नैष दोषः**—सेवाया ज्ञानपूर्वकत्वात्सर्वव्यापिनमप्यात्मानं ये न विदन्ति त आत्मना नित्यसङ्गता अप्यात्मानं नैव सेवन्ते; यथा स्वगृहस्थमपि निधिं ये न विदन्ति ते तं न भजन्त एव । यथा वा स्वकण्ठगतमपि चामीकरं ये विस्मृतवन्तस्ते तं न भजन्त एव- तद्वदिति ।

भक्तानामीश्वरे वर्तनमीश्वरस्य भक्तेषु वर्तनं च अग्नेरौष्ण्यवत्स्वभाव एवेत्याह—**ये भजन्तीति** । स्वभावत एवेत्येवकारार्थमाह—**न मम रागनिमित्तमिति** । भक्तानां मयि वर्तने मम भक्तेषु वर्तने वा मम भक्तानां वा रागो न निमित्तं, किंतु स्वभाव एवेत्यर्थः ।

तथाऽभक्तानां मय्यवर्तने ममाभक्तेष्ववर्तने मम भक्तानां वा द्वेषो न निमित्तं, किंतु स्वभाव एवेत्याह—**नैतावतेति** । भक्तानामीश्वरे वर्तनं नाम ईश्वरपरायणत्वं; तस्य च भक्तेषु वर्तनं भक्तपरायणत्वमिति बोध्यम् ।

नच ज्ञानिनां स्वात्मपरायणत्वेन भवितव्यत्वात्कथमीश्वरपरायणत्वमीश्वरस्य वा आत्मारामस्य कथं भक्तपरायणत्वमिति वाच्यं, ज्ञानिनामात्मन एवेश्वरत्वादीश्वरस्य च भक्तानामेवात्मत्वात् । भक्तोऽत्र ज्ञानी प्रकरणादात्मभक्तेश्च ज्ञानसाध्यत्वात् ।

तथा च ज्ञानिनाऽऽत्मत्वेनाभिमतं यच्चैतन्यं तस्येश्वरत्वात् ज्ञानिनि वर्तमान ईश्वर आत्मनि वर्तमान एव । ईश्वरे वर्तमानो ज्ञानी च स्वात्मनि वर्तमान एवेति ज्ञानीश्वरावुभावप्यात्मनि वर्तनादात्मपरायणावेवेति नात्र जीवेश्वरभेदः प्रसञ्जनीयः । मयीश्वरे स्वात्मभूते ते वर्तन्ते, तेषु च स्वात्मभूतेषु ज्ञानिष्वहं वर्त इत्यर्थात् । न च ज्ञानिनामीश्वरात्मत्वे विवदितव्यं, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'-मित्यत्रैवोक्तत्वात् ।

ननु मयि ते तेषु चाहमिति अस्मत्तच्छब्दाभ्यां जीवेश्वरयोर्भेदेन निर्देशाज्जीवानां च बहुत्वेन निर्देशात्कथं जीवानामेकेश्वराभेद इति चेदुच्यते—सप्तम्यन्तयोरस्मत्तच्छब्दयोर्लक्षणया चैतन्यमात्रवाचित्वात्प्रथमान्तयोरभिधया प्रमातृवाचित्वात्प्रमातॄणां च बहुत्वाज्जीववदीश्वरस्यापि प्रमातृत्वस्याध्यासिकत्वात्प्रमातुरीश्वरात्सर्वज्ञात्प्रमातारो जीवाः किञ्चिद्ज्ञा भिन्ना एव, बहव एव च । पारमार्थिकं तु जीवानामीश्वरस्य च स्वरूपं चैतन्यमेवेति सिद्धो जीवेश्वराभेदश्चेति ।

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यस्सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

अपि चेदिति । अपिचेद्यद्यपि सुदुराचारः सुष्ठु दुराचारः अतीव कुत्सिताचारोऽपि भजते मामनन्यभगनन्यभक्तिस्सन्, साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यः; सम्यग्यथावत् व्यवसितो हि सः; यस्मात्साधुनिश्चयस्सः ॥३०॥

उत्सृज्य बाह्यां दुराचारतामन्तस्सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

क्षिप्रमिति । क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव । शश्वन्नित्यं शान्तिमुपशमं निगच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं वचः; हे कौन्तेय! प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु; न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तः न प्रणश्यतीति ॥३१॥

किंच—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

मामिति । मां हि यस्मात् पार्थ! व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युः

यत्तु वेदान्तदेशिकः—अहं च ते चान्योन्यं पित्रादिष्विव न्यस्तभरा इति पिण्डितार्थ इति, तत्तुच्छम्—ईश्वरे जीवानां न्यस्तभरत्वेऽपि जीवेष्वीश्वरस्य न्यस्तभरत्वानुपपत्तेः । ईश्वरो हि स्वतन्त्रः सर्वरक्षकश्चेति नास्येतरकर्तृकरक्षापेक्षा, यथेश्वरः स्वरक्षाभरं जीवे न्यसेत् । जीवस्तु परतन्त्र आत्मानं रक्षितुमक्षमश्चेति स्वरक्षाभरमीश्वरे विन्यसेत् । अत एव हि जीवानामीश्वरशरणागतिर्न तु जीवशरणागतिरीश्वरस्य । अन्यथा ईश्वरस्येश्वरत्वमेव नश्येदिति ॥२९॥

अपि चेदिति । सुदुराचारोऽप्यनन्यभावसन्मां भजते चेत् स साधुरेवेति मन्तव्यः, हि स सम्यग्व्यवसितः । सुष्टु दुष्ट आचारो यस्य स सुदुराचारः । अन्यं न भजत इत्यनन्यभाक् । व्यवसितो निश्चितो निश्चयवानिति यावत्, सम्यक्साधु व्यवसितं निश्चयो यस्य स सम्यग्व्यवसित इत्येकं पदं वा ।

ब्रह्मैवाहमिति यस्य निश्चयज्ञानं तत्सामर्थ्यात्स पुरुषो दुराचारोऽपि साधुरेव- देहाद्यनात्मधर्मत्वादाचारस्य, न तेनात्मज्ञानिनः कापि क्षतिरात्मनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपत्वात्, ज्ञानिनश्चात्मत्वादिति भावः ॥३०॥

क्षिप्रमिति । दुराचारोऽपि सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्साधुरेवेत्युक्तं यत्तत्प्रौढ्योक्तमेव । वस्तुतस्तु सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्स दुराचारमुत्सृज्य सदाचार एव भवतीत्याह—**उत्सृज्येति** । धर्मे आत्मा चित्तं यस्य स धर्मात्मा; निगच्छति प्राप्नोति ॥३१॥

मामिति । ये पापयोनयः स्युः ते स्त्रियो वैश्याश्शूद्रा अपि हे पार्थ! मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति । हि यस्मादेवं तस्मादीश्वरभक्तो न प्रणश्यतीति त्वमेव प्रतिजानीहि । शूद्राणां वेदेषु

भवेयुः पापयोनयः पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः। के ते इति, आह—स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥३२॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

किं पुनरिति। किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयः, तथा राजनश्च ते ऋषयश्च राजर्षयः। यत एवमतः। अनित्यं क्षणभंगुरमसुखं च सुखवर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥३३॥

कथम्?—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्या-राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः।

मन्मना इति। मन्मना मयि वासुदेवे मनो यस्य तव स त्वं मन्मना भव। तथा

वैदिकेषु कर्मसु चानधिकारत्वात्पापजन्मत्वम्। वैश्यानां द्विजत्वेन तत्राधिकारेऽपि धान्यादिक्रयविक्रयवृत्त्या पापित्वं तेषाम्। कलौ वैश्यानां शूद्रप्रायत्वादिति वा ॥३२॥

किं पुनरिति। पापयोनयः स्त्रीवैश्यशूद्रा अपि भगवद्भक्ताश्चेत्परां गतिं यान्ति; किंपुन; पुण्ययोनयो ब्राह्मणा राजर्षयश्च भगवद्भक्ताः परां गतिं यान्तीति वक्तव्यमित्यर्थः। अर्थापत्तिरितिरियं कैमुत्येनार्थसाधनात्।

यत एवमिति। भगवद्भजनान्मनुष्याणां परमपदप्राप्तिर्यस्माद्भवति तस्मादित्यर्थः। क्षणभंगुरं क्षणादेव भङ्गशीलं नित्यं मृत्योस्सन्निहितत्वादिति भावः। **एतेन** भगवन्तं श्वो भजिष्यामीत्येवं कालयापना न कर्तव्येति **सिद्धम्**। **असुखमिति**। रोगादिभूयिष्ठत्वान्मनुष्यदेहस्येति भावः। **एतेन** विषयेषु न सक्तव्यमिति **सूचितम्**- तत्र सुखलेशस्याप्यभावात्। इदंशब्दस्य सन्निहितवाचित्वादाह—**मनुष्यलोकमिति**। मनुष्यदेहं प्राप्येत्यर्थः। लोक्यते ज्ञायत इति लोको देह इति व्युत्पत्तेः। नच किमनित्येन मानवदेहेनेत्युपेक्षितव्यमित्याह—**पुरुषार्थसाधनमिति**। न हि पशुपक्ष्यादयः पुरुषार्थं मोक्षं साधयितुमर्हन्ति तेषां विवेकाभावादिति भावः। ननु पतत्वयं मनुष्यदेहः पुनर्मनुष्यदेहान्तरप्राप्तौ पुरुषार्थाय यतिष्य इत्यत आह—**दुर्लभमिति**। अतीतानेकजन्मार्जितसुकृतपरिपाकवशादेतन्मनुष्यदेहलाभः, अस्य नाशे तु पुनरेतादृशदेहप्राप्तिर्दुष्प्रापैवेत्यर्थः। अत एव भागवते प्रह्लादः—'कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह। दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थद'मित्युक्तवान्। मनुष्यत्वं लब्ध्वा मनुष्यजन्म प्राप्येत्यर्थः। वर्तमान **इति** शेषः। राजर्षिस्त्वमिति च। मामीश्वरमात्मानं भजस्व ॥३३॥

मन्मना इति। मन्मना भव मद्भक्तो भव! मद्याजी भव! मां नमस्कुरु। एवं युक्त्वा

मद्भक्तो भव। मद्याजी मद्यजनशीलो भव। मामेव च नमस्कुरु। मामेवेश्वरमेष्यस्यागमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तम्। एवमात्मानं; अहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा, परा च गतिः, परमयनं तं मामेवम्भूतमेष्यसीत्यतीतेन सम्बन्धः। मत्परायणस्सन्नित्यर्थः ॥३४॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पादपूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः।

मत्परायणस्सन्नात्मानं मामेवैष्यसि। युक्त्वेत्यस्यार्थमाह—**चित्तं समाधायेति**। कुतस्तवात्मत्वमत आह—**अहं हीति**। सर्वभूतात्मत्वान्ममात्मत्वमित्यर्थः। मत्परायणः- अहं परमयनं परा गतिर्यस्य स तथोक्तः। इदमेवाह—**अहं परा च गतिरिति**। गतिः प्राप्यः। परायणशब्दगतपरपदार्थमाह—**अनन्तमिति**। अयनविशेषणत्वात्क्लीबत्वम्। परमनन्तमयनं गतिः परायणं, अहमेव परायणं यस्य स मत्परायणः। **एवम्भूतमिति**। सर्वभूतानामात्मानं परायणं चेत्यर्थः। **अतीतेनेति**। युक्त्वैष्यसीत्यस्यातीतत्वम्। एष्यसि प्राप्स्यसि।

यद्वा मत्परायण इत्यस्य मामेवैष्यसीत्यतीतेन सम्बन्धः- मत्परायणस्त्वं मामेवैष्यसीति। तदेवाह—**मत्परायणस्सन्नित्यर्थ इति**। एवं युक्त्वाऽऽत्मानं मामेवैष्यसि मत्परायणश्च भविष्यसीति वाक्यद्वयान्वयभ्रमव्युदासायोक्तमतीतेन सम्बन्ध इति।

वाक्यद्वयान्वये तु ईश्वरसायुज्यप्राप्त्यनन्तरमपि मुक्तस्येश्वरपरायणत्वरूपकर्तव्यशेषसम्भव इत्येष दोषः। मुक्तस्य कृतकृत्यत्वप्रसिद्धेः।

नच मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानमिति समाप्तस्य वाक्यार्थस्य मत्परायण इति पुनरादानात्समाप्तपुनरादानदोषापत्तिरिति वाच्यं, एवं मत्परायण एव मामेवैष्यसि, नोचेन्नेतीश्वरसायुज्यप्राप्तिं प्रतीश्वरपरायणत्वस्याकांक्षितत्वेन तद्दोषाप्रसक्तेः।

ईश्वरपरायणत्वं नामानवरतमीश्वरस्वरूपानुसन्धानरूपतदेकनिष्ठत्वमिति बोध्यम्। तस्मात्त्वमीश्वरार्पणबुद्ध्या स्वधर्ममिमं संग्रामं निरभिमानस्सन् तावत्कृत्वा पश्चात्सर्वकर्माणि सन्न्यस्य सम्यग्दर्शनं सम्पाद्य स्वात्मस्वरूपानुसन्धानपरो भव। तथा सति तव ब्रह्मभावो भविष्यतीति पर्यवसन्नार्थः ॥३४॥

राजविद्या च तद्राजगुह्यं च राजविद्याराजगुह्यं, तस्य योगोऽत्रेति राजविद्याराजगुह्ययोगः।

इति श्री बेलङ्कोण्डोपनामक **रामकविकृते** श्रीमच्छाङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे नवमोऽध्यायः।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

दशमोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमेव च । अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवान् ते ते भावा वक्तव्याः, तत्त्वं च भागवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतः श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—भूय एव महाबाहो! शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

भूय इति । भूय एव भूयः पुनः हे महाबाहो! शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनात् प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबन्, ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥१॥

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह—

न मे विदुस्सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

नेति । न मे विदुराजानन्ति सुरगणा ब्रह्मादयः किं ते न विदुर्मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं, अथ वा प्रभवं प्रभवनमुत्पत्तिम् । नापि महर्षयो भृग्वादयो विदुः ।

वृत्तं कीर्तयति—**सप्तम इति** । सप्तमेऽष्टमे नवमे चाध्याये भगवतस्तत्त्वं प्रकाशितं, विभूतयश्च प्रकाशिताः । भावाः पदार्थाः । ननु तत्त्वस्योक्तत्वात्कुतः पुनर्वचनमत आह—**उक्तमपीति** । दुःखेन विज्ञातुं शक्यं दुर्विज्ञेयं ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । महान्तौ दीर्घावाजानुलम्बिनौ बाहू यस्य तत्सम्बुद्धिर्महाबाहो ! **अनेन** भगवदंशसम्भूतत्वात्त्वं भगवद्वाक्यश्रवणार्ह इति **सूच्यते** । वचसः परमत्वं कथमत आह—**निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकमिति** । निरतिशयं वस्तु ब्रह्म तस्य परमत्वात्तत्प्रकाशकवाक्यस्यापि परमत्वमिति भावः । प्रतिपाद्यमहिम्नैव वाक्यस्य गौरवादिति तत्त्वम् । प्रीयसे प्रीतिं गच्छसि—प्रीयमाणाय प्रीतिं गच्छते । यथा सुधां पिबन् पुरुषः प्रीयते तथा मद्वचः शृण्वन् त्वं प्रीयसे । तत एवं प्रीयमाणत्वात्तव; हितं संसारनिवर्तनात्मकं; तवेति शेषः । तवैव हिताय मया वक्ष्यते न तु मदर्थे—मम पूर्णकामत्वादिति भावः ॥१॥

नेति । नन्विन्द्रादयो देवाः कश्यपादयो ऋषयो वा मह्यं प्रपन्नाय तत्त्वं ब्रूयुरेवेत्याक्षिपति—**किमर्थमहमिति** । मे प्रभवं सुरगणा न विदुर्महर्षयश्च न विदुः । अतो न ते तुभ्यं तत्त्वं वक्तुं

कस्मात्ते न विदुरित्युच्यते—अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च, सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥२॥

शक्नुयुः। ततश्चाहमेव ते वक्ष्यामि। **एतेने**श्वरस्यैकस्यैव सर्वज्ञत्वमन्येषां सर्वेषां किञ्चिद्‌ज्ञत्वमेवेति **सिद्धम्**।

नन्वहं सर्वज्ञत्वात्सर्वं वक्ष्यामीति येन प्रतिज्ञातं स किमात्मा? उत प्रमाता? नाद्यः- अविक्रियस्यात्मनो वक्तृत्वादिविकारायोगात्। नान्त्यः- प्रमातुर्जीवत्वेनाऽसर्वज्ञत्वादिति चेत्, **मैवम्**— यथा जीवस्य वास्तवमाध्यासिकं चेति रूपद्वयमस्ति, तथा ईश्वरस्याप्यस्ति। तत्र जीवेश्वरयोर्वास्तवं रूपं चैतन्यलक्षण आत्मैव। तदेकरूपमेव। आध्यासिकं रूपं तु प्रमातृत्वं, तज्जीवेश्वरयोर्भिन्नमेव। जीवानां च परस्परं भिन्नमेव। तथासति यथा जीवो व्यवहारतः प्रमाता तथा ईश्वरोऽपि प्रमातैव। यथा जीवेषु परस्परं ज्ञानतारतम्यमस्ति तथा जीवेश्वरयोरस्त्येव। तत्र प्रमाता जीवः किञ्चिद्‌ज्ञः- तदुपाध्यज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वात्। प्रमाता ईश्वरस्तु सर्वज्ञः- तदुपाध्यज्ञानस्यापरिच्छिन्नत्वात्। बुद्धिर्जीवोपाधिर्माया त्वीश्वरोपाधिरिति प्रागेवोक्तम्। बुद्धेः परिच्छिन्नत्वं मायाया अपरिच्छिन्नत्वं च शास्त्रादिसिद्धम्। एवंसति यः कृष्णशरीरावच्छिन्नः प्रमाता स मायोपाधिक ईश्वर इति सिद्धम्। तस्य सर्वज्ञत्वमिन्द्रादिशरीरावच्छिन्नाः प्रमातारस्तु बुद्ध्युपाधिका जीवा इति सिद्धं- तेषां किञ्चिद्‌ज्ञत्वम्। एवं जीवेश्वरयोः प्रमातृत्वांशे किञ्चिद्‌ज्ञत्वसर्वज्ञत्वरूपभेदसद्भावेनैक्यायोगादेव तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणा चैतन्यमात्रविषया स्वीकृता। नच श्रीकृष्णशरीरे मायावच्छिन्नचैतन्यमस्ति, अस्मदादिशरीरेष्वविद्यावच्छिन्नचैतन्यमस्तीत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यं, सर्वज्ञत्वकिञ्चिद्‌ज्ञत्वादेरेव नियामकत्वात्। ततश्च यावद्व्यवहारं प्रमात्रोर्जीवेश्वरयोः प्रमातॄणां जीवानां वा नैक्यमिति कृष्ण ईश्वर एव, इन्द्रादयस्तु जीवा एवेति स्थितम्। परमार्थतस्तु सर्वः प्रमातृवर्गो जीवगण एव। आत्मैक एवेश्वर इति बोध्यम्। एवं प्रमातुरपीश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्धेरुचितैव प्रतिज्ञा तस्य।

आदिरिति। यथा पुत्रस्य प्रभवं पिता वेत्ति, पितुः प्रभवं तु न पुत्रः तद्वत्सर्वकारणत्वात्सर्वमीश्वरो वेत्ति, तं तु न सर्वं- सर्वस्य तत्कार्यत्वादिति भावः। ईश्वरस्य सर्वादित्वं च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुतिसिद्धम्।

ननु यदीश्वराज्जीवा जायेरन् तर्हि जीवादित्वमीश्वरस्य स्यात्तदेव नास्ति- जीवानामजत्वेनानादित्वात्। उक्तं हि पूर्वमेव- 'अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणः', 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते' इति श्रुतेश्च। भूतोत्पत्तिश्रुतिस्तु भूतशब्दस्य देहाद्यर्थपरत्ववर्णनेन नेयेति चेत्, **सत्यम्**—इन्द्रादयो हि जीवा देहादिसङ्घातमेवात्मत्वेनाभिमन्यमाना देवोऽहं मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्येवं प्रतियन्ति, देहे जाते सत्यात्मानं जातं देहे नष्टे सत्यात्मानं नष्टं च मन्यन्त इति तद्‌दृष्ट्योक्त'महमादिर्हि देवाना'मिति।

देहेन्द्रियादिसङ्घातस्य कार्यत्वेन तत्तादात्म्याध्यासादिन्द्रादिजीवानां कार्यत्वेन सादित्वमीश्वरस्य तु तदभावादनादित्वम्। वस्तुतस्तु जीवोऽपीश्वरवदनादिरेवेति भावः।

किंच—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असम्मूढस्स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

य इति । यो मामजमनादिं च, यस्मादहमादिर्देवानां महर्षीणां च, न ममान्यो आदिर्विद्यते, अतोऽहमजोऽनादिश्च, अनादित्वमजत्वे हेतुः, तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितमसम्मूढस्सम्मोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥३॥

इमे च देवत्वमनुष्यत्वादिजातिविशिष्टदेहा ईश्वरादेव जायन्त इति यतो वेति श्रुत्युपपत्तिः, अहमादिर्हि देवानामिति गीतोपपत्तिश्च ।

किं चायमीश्वरः स्वयं देहरहितस्सन्नेवाकाशादिभूतोत्पादनद्वारा भौतिकान्युत्पादयति सङ्कल्पवशादेव । यद्वा भूतानि भौतिकानि च युगपदेवोत्पादयति । अथ वा हिरण्यगर्भमादावुत्पाद्य तद्द्वारा भूतभौतिकोत्पत्तिं निर्वर्तयति । यद्वा स्वयमपि मायया कंचिद्देहमधिष्ठाय वर्तमानस्सन्नेव तन्नाभीकमलाद्ब्रह्माणमुत्पाद्य तेन सर्वं जगदुत्पादयतीति वा । एवमादयो बहवस्सृष्टिप्रकाराः श्रुतिसूत्रपुराणादिषु दृश्यन्ते ।

सर्वथा चेश्वर एव देवादिजगत्कर्तेत्याह—**सर्वप्रकारैरिति** । एवं देवा महर्षयश्च कार्यभूतदेवत्वमनुष्यत्वादिविशिष्टदेहादिसङ्घाताभिमानित्वात्सादय एवेति तेषामहमेवादिर्मत्कार्यत्वाद्देहादिसङ्घातानाम् ॥२॥

य इति । ननु देवानां महर्षीणां च त्वमादिर्भवसि, तव पुनः क आदिरत आह—**य इति** । अहमेव सर्वस्य जगत आदिः, न मम कोऽप्यादिः । अन्यथा तस्याप्यन्य आदिरित्यनवस्थादोषापत्तेः । एवमनादित्वादेवाहमजः जन्मरहितः- उत्पादकाभावेनोत्पत्त्यभावात् । एवमजत्वेनाकार्यत्वादेवानन्याधीनस्थितिकोऽहं, कार्यं हि कारणाधीनस्थितिकम् । ततस्स्वतन्त्रत्वादहं सर्वलोकमहेश्वरो यस्यान्य ईश्वरो नास्ति स महेश्वरः यथा महाराजः । य एवंभूतं मामसंमोह ईश्वरो मत्तोऽन्य इत्याकारकमोहरहितस्सन् वेत्ति स्वात्मत्वेन जानाति मर्त्येषु मध्ये स एव विद्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानान्तरभावित्वात्पापप्रहाणस्याह—**प्रमोक्ष्यत इति** । पापपदमुपलक्षणं पुण्यानामपि- तेषामपि बन्धकत्वेन पापत्वात्पापशब्दवाच्यत्वमिति वा । ततश्च संसारान्मोक्ष्यत इत्यर्थः । 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपै'तीति श्रुतेः ।

न चात्र भिन्नेश्वरज्ञानादेव पुंसां पापक्षयो भविष्यतीति कथमभिन्नेश्वरज्ञानमवतारितं त्वयेति वाच्यं, ईश्वरतत्त्वज्ञानादेव पापक्षयः, न त्वीश्वरभ्रान्तिज्ञानादिति सिद्धान्तात् । ईश्वरतत्त्वस्य च जीवाभिन्नत्वेन भिन्नेश्वरज्ञानस्य भ्रान्तिज्ञानत्वेन पापनिवर्तनाक्षमत्वात् । प्रत्युत पापस्यैव वर्धकत्वात् । जीवरूपेण वर्तमानस्येश्वरस्य नित्यस्याजस्य जन्ममृत्युप्रमुखविकारसम्पादनस्य दोषावहत्वात् ।

नच कथमीश्वरस्य जीवरूपत्वमिति वाच्यं, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवा'निति, 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन' इति, 'भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः। अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुत' इति- एवमादिश्रुतिस्मृतिपुराणप्रामाण्यात्।

नच मायावच्छिन्नस्येश्वरस्य कथं बुद्ध्यवच्छिन्नजीवत्वमिति वाच्यं, यदेव चैतन्यं मायावच्छिन्नं तदेव बुद्ध्यवच्छिन्नम्। चैतन्यस्यैकत्वादितीश्वरस्यैव जीवत्वोपपत्तेः। यथा महाकाशस्यैव घटाकाशत्वोपपत्तिः। एवमीश्वरस्यैव जीवत्वा'दजो नित्यश्शाश्वत' इतीश्वरधर्माणामजत्वनित्यत्वादीनां जीवे प्रसञ्जनं प्रावकृतमिहैव ग्रन्थे। न चाजत्वादीनामीश्वरधर्मत्वे विवदितव्यं, 'यो मामजमनादिं च' इतीहैवोक्तत्वात्।

न चेश्वरवज्जीवोऽजो नित्यश्चेत्येतावन्मात्रेण कथं जीवेश्वराभेदः? किञ्चिदज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिबहुवैलक्षण्यसत्त्वादिति वाच्यं, किञ्चिदज्ञत्वादीनामाध्यासिकधर्मत्वात्। अविक्रिये निर्धर्मके बोधरूपे आत्मनि किञ्चिदज्ञत्वादिविक्रियाऽयोगाज्जीवस्याप्यविक्रियात्मत्वस्य प्रागेवोक्तत्वात्। तस्माज्जीवाभिन्नेश्वरज्ञानमेव यथार्थज्ञानत्वेन पापनिवर्तनक्षमं पुंसामिति स्थितम्।

अत एवोक्तं श्रुत्या-- 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु'रिति, 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' इति भारतेन च।

तस्माद्भिन्नेश्वरज्ञानिन आत्मानं यथावन्नैव विदन्ति। प्रत्युतान्यथैव विदन्तीति पापकारिण एव ते- नतु निष्पापाः। तथा च पापैः प्रमुच्यत इति लिङ्गाच्च जीवाभिन्नेश्वरज्ञानमेवेह विवक्षितमिति ज्ञायते।

ननु इन्द्रादयो जीवास्सादय इति पूर्वश्लोकेनोक्त्वा इहाहमेवानादिरितीश्वरस्यानादित्वं चोक्त्वा कथं जीवेश्वराभेदः प्रतिपाद्यतेऽनुन्मत्तेन व्यासेनेति चेत्, **मैवं वादीः**—देहादिसङ्घातदृष्ट्या देवादीनां सादित्वं पूर्वमुक्तं, तद्विलक्षणस्यात्मनस्त्वीश्वराभेद इहोच्यत इत्यदोषात्। देहादिसङ्घातविलक्षणस्सच्चिदानन्द आत्मैव हीश्वरो नित्योऽजश्च। न ह्यात्मनोऽन्यः कश्चिदीश्वरो नामास्ति।

यत्तु रामानुजः—चेतनान्तरसजातीयो भगवानित्याकारकमोहरहितस्सन् यो मां चिदचिद्विलक्षणतया निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणनिलयं कर्मकृताचित्संसर्गरूपजन्मरहितत्वेन बद्धजीवविलक्षणमादिमदजत्ववतो मुक्तात्मनश्च विलक्षणमजमनादिमीश्वरं जानाति स सर्वपापैः प्रमुच्यत इति, **तत्तुच्छम्**—चिद्रूपस्येश्वरस्य चिद्विलक्षणत्वायोगात्। 'केवलो निर्गुण'श्चेति श्रुत्युक्तनिर्गुणस्य गुणनिलयत्वायोगात्। जायमानदेहसंसर्गस्यैव जन्मरूपत्वेन कर्मकृताचित्संसर्गो जन्मेति वक्तुमयुक्तत्वात्तस्य च गौरवत्वात्। ईश्वरस्याप्येतादृशजन्मसद्भावेनाजत्वाभावात्। बद्धजीववैलक्षण्यासिद्धेः। आदिमत्त्वाजत्वयोर्विरुद्धधर्मयोरेकत्र सामानाधिकरण्यायोगेन मुक्तात्मनामादिमदजत्वसिद्धेः। यज्जायते तद्ध्यादिमत्, यथा घटः। यत्तु न जायते कथं तस्यादिमत्त्वम्। किंच मुक्तस्येश्वरसायुज्यमापन्नस्य कथमीश्वराद्भेदः? येन मुक्तवैलक्षण्यमीश्वरस्य स्यात्। न चेश्वरसायुज्ये विवदितव्यं- 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्—

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमश्शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं, तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असम्मोहः- प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता । सत्यं- यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य च आत्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक् सत्यमित्युच्यते । दमः- बाह्येन्द्रियोपशमः । शमः- अन्तःकरणस्योपशमः । सुखमाह्लादः । दुःखं सन्तापः । भव उद्भवः । अभावस्तद्विपर्ययः, भयं च त्रासः, अभयमेव च तद्विपरीतम् ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

अहिंसेति । अहिंसा अपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु । तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति संविभागः ।

भव'तीति श्रुतेः । अपि च 'साक्षी चेता' इति श्रुत्युक्तस्य चेतनस्यैकस्येश्वरस्य कथं चेतनान्तरविसजातीयत्वम् । नहि चेतनान्तरमस्ति येन तद्विसजातीयत्वं स्यादीश्वरस्य । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति श्रुत्या हि चेतनान्तरं निषिध्यते- इति । उक्तमपीदं पुनःपुनरुच्यते मन्दमत्यनुग्रहार्थम् ॥३॥

बुद्धिरिति, इतश्चेति । मम सर्वादित्वेन अनादित्वेन, सुरगणमहर्ष्याद्यविदितप्रभावत्वेन च केवलं न महेश्वरत्वं, किंतु हेत्वन्तरादपीत्यर्थः । बुद्धिर्नान्तःकरणं तस्य द्रव्यत्वेन ज्ञानादिगुणसहपाठायोगादित्यभिप्रेत्याह— **अन्तःकरणस्येति ।** बुद्धिशब्दस्य तत्र प्रयोगे लोकप्रसिद्धिं दर्शयति— **तद्वन्तमिति ।** तच्छब्दस्यान्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यमर्थः । **बुद्धिमानिति ।** अन्यथा सर्वस्याप्यन्तःकरणवत्त्वाविशेषादेकस्मिन् पुरुषे बुद्धिमत्त्वप्रसिद्धिर्न सङ्गच्छेतेति भावः । वदन्ति लोका इति शेषः । बोद्धुं शक्येषु बोद्धव्येषु बोद्धुं योग्येष्विति वा; विज्ञेयेष्वित्यर्थः । प्रत्युत्पन्नेषूत्पन्नेषूत्पन्नेषु सर्वेषु कार्येष्वित्यर्थः । प्रतेर्वीप्सार्थकत्वात् । 'सप्तम्या बहुलमभाव' इति बहुलग्रहणान्नाम्भावः । देहेन्द्रियादिसर्वपदार्थेष्विति यावत् । विवेकपूर्विका आत्मानात्मविवेकपूर्विकेत्यर्थः । उत्पन्नानीमानि सर्वाण्यपि कार्याणि देहादीन्यनात्मान एवेत्याकारको विवेकः । स पूर्वः प्रथमो यस्यास्सा विवेकपूर्विका विवेकपुरस्सरेत्यर्थः । मतिप्रवृत्तिः बुद्धिप्रवृत्तिः । असम्मोह इत्युच्यते । अनात्मस्वात्मेति मोहाभाव इति यावत् । आत्मानुभवस्य स्वानुभवसिद्धार्थस्येत्यर्थः । बाह्येन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । अन्तःकरणमन्तरिन्द्रियं मनः । उपशमो निर्व्यापारता । तद्विपर्यय उत्पत्तिविपर्ययो नाश इति यावत् । तदभावो भयाभावः ॥४॥

अहिंसेति । सन्तोषमेव विवृणोति—**पर्याप्तेति ।** लभ्यन्त इति लाभास्तेषु पर्याप्तबुद्धिः

यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशस्त्वधर्मनिमित्ताऽकीर्तिः । भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात् पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥५॥

किं च—

महर्षयस्सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

महर्षय इति । महर्षयस्सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसम्बन्धिनः, चत्वारो मनवः तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः, ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेताः, मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्नाः, येषां मनूनां महर्षीणां च सृष्टिर्लोके इमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः प्रजाः ॥६॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चात्मनो घटनं, अथ वा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते, मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतः तत्त्वेन यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते सम्बध्यते । नात्र संशयो नाऽस्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥७॥

रलम्बुद्धिः । तृप्तिरिति यावत् । संयमो नियमनम् । शरीरपीडनमुपवासादिनेति भावः । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । संविभागो धनधान्यादेरर्थिभ्यो विभजनम् । अधर्मो निमित्तं यस्यास्साऽधर्मनिमित्ता अकीर्तिर्दुष्कीर्तिः । भूतानां पृथग्विधा भावा मत्त एव भवन्ति । नन्वेकस्य क्षमादिसद्गुणसर्जनादन्यस्याकीर्त्यादिदुर्गुणसर्जनाच्चेश्वरस्य वैषम्यदोषप्रसक्तिरत आह— **स्वकर्मानुरूपेणेति** । स्वेषां भूतानां यानि कर्माणि पुण्यपापादिलक्षणान्यदृष्टानि तदनुरूपेण ॥५॥

महर्षय इति । एवं लोकमहेश्वरत्वे हेत्वन्तरमुक्त्वा स्वप्रभावमेव दर्शयति पुनरित्याह— **किंचेति** । मद्भावाः पूर्वे सप्त महर्षयः । तथा चत्वारो मनवो मानसास्सन्तो जाताः । मद्भावा मानसाश्च सन्तो जाता इति वा । यद्यपि मनवश्चतुर्दश, तथापि तत्रैकस्मिन् मन्वन्तरे चतुर्णामेव प्रजासृष्टिहेतुत्वादुक्तं चत्वार इति । ब्रह्मसावर्णो रुद्रसावर्णो धर्मसावर्णो दक्षसावर्ण इति तेषां नामानि । मयि भावना येषां ते मद्भावाः- मच्चित्ता इत्यर्थः । मम विष्णोर्भावस्सामर्थ्यं येषां त इति वा मद्भावाः । लोके जगति इमा दृश्यमानाः प्रजा भूतानि ॥६॥

एतामिति । विस्तरं जगद्रूपमिति भावः । आत्मनो मम घटनं सङ्घटनं पितृपितामहादिरूपेण प्रजानां जगति कल्पनमिति यावत । किं तत्सामर्थ्यमत आह— **सर्वज्ञत्वमिति** । ननु योगसामर्थ्ये कथं योगशब्दप्रवृत्तिरत आह— **योगजमिति** । उच्यते लक्षणयेति शेषः । कोऽसौ योगोऽत आह— **सम्यगिति** । सम्यग्दर्शनमहं ब्रह्मेति ज्ञानं तस्य स्थैर्यं दृढता तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तेन तथोक्तेन । अहं ब्रह्मेत्याकारकदृढज्ञानमेव योगः, तेन युज्यते युक्तो भवति ।

कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

अहमिति । अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः । मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत् प्रवर्तते, इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वाः, भावसमन्विता भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशः तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥८॥

ननु ईश्वरविभूत्यादिज्ञानाद्विदुषः कथमहंब्रह्मेतिज्ञानमिति **चेदुच्यते**—परब्रह्मण ईश्वरस्यैव स्वात्मत्वादिति ।

अस्मिन्नर्थे ईश्वरतत्त्वज्ञानाद्ब्रह्माहमिति सम्यग्दर्शनस्थैर्यं भवतीत्युक्तार्थे संशयो नास्ति- ईश्वरेण मयैव साक्षादुक्तत्वादिति भावः ।

यत्तु रामानुजः—विभूतिमैश्वर्यं, योगं कल्याणगुणगणं, योगेन भक्तियोगेनेति, **तन्मन्दम्**—ईश्वरे तदैश्वर्याद्यनभिज्ञस्यापि भक्तियोगदर्शनात् । तदभिज्ञस्य तस्मिन् भक्तियोगोत्पत्तेर्लोकत एव सिद्धत्वेन वचनस्य व्यर्थत्वाच्च । राजगतैश्वर्यादिगुणाभिज्ञा हि राजानं भजन्ते । योगशब्दस्य कल्याण-गुणार्थप्रतिपादनमपि लोकशास्त्रविरुद्धम् ॥७॥

विदुषां सम्यग्दर्शनमेव दर्शयतीत्याह—**कीदृशेनेति, अहमिति** । अस्मच्छब्दोऽत्र लक्षणया चिन्मात्रपर इत्याह—**परं ब्रह्मेति** । वासुदेवशब्दो वसन्ति जगन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या परमात्मपरः । वसति जगतीति व्युत्पत्त्या प्रत्यगात्मपरश्च । तथा च प्रत्यगभिन्नः परमात्मा वासुदेव इति वासु-देवाख्यः । प्रभव उपादानमुत्पत्तिहेतुरिति यावत् । मत्त एवेति वासुदेवाख्यात्परब्रह्मण एवेत्यर्थः । जगतः स्थितिनाशादयोऽपि मत्त एव भवन्तीत्यर्थः । मामात्मानम् ।

अयमाशयः—ईश्वराज्जगज्जन्मस्थितिलया भवन्तीति श्रूयते, स चेश्वरः सर्वेषु क्षेत्रेषु प्रत्य-ग्रूपेण वर्तत इति च श्रूयते, ततश्चाहमेवेश्वरः, मत्त एव सर्वं जगज्जायते वर्धते लीयते च, एवमीश्वर-मात्मत्वेन मत्वा बुधास्स्वात्मानमेवेश्वरं भजन्त इति । यद्वा परब्रह्मणस्सकाशाज्जगज्जन्मादयो भवन्तीति ज्ञात्वा तमेव परमात्मानं स्वात्मभूतं बुधा भजन्त इति ।

परमार्थतत्त्वाभिनिवेश इति । परमार्थतत्त्वं ब्रह्म तस्मिन्नभिनिवेशोऽहमिति निश्चयः । अहं ब्रह्मेति दृढज्ञानमिति यावत् ।

यत्तु रामानुजः—ईश्वरः श्रीकृष्णो जगत्सृष्ट्यादिहेतुरिति ज्ञात्वा श्रीकृष्णाख्यं ब्रह्म बुधा भक्तियुक्ता भजन्त इति, **तन्मन्दम्**—श्रीकृष्णावतारात्पूर्वोत्तरकालस्थानां कृष्णावतारेऽपि दूरस्थानां श्रीकृष्णभजनाऽसम्भवात्, सन्निहितानामपि विदुषां श्रीकृष्णदेहे ईश्वरबुद्ध्ययोगात्, आत्मनश्च सर्वव्यापित्वादिति ॥८॥

किंच—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः; मद्गतप्राणा मां गताः प्राप्ताः चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणाः; मयि उपसंहृतकरणा इत्यर्थः । अथ वा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं, कथयन्तश्च ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां, तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति च, रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसङ्गत्येव ॥९॥

ये यथोक्तैः प्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

तेषामिति । तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेवमानानाम् । किमर्थित्वादिना कारणेन ? नेत्याह— प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहः तत्पूर्वकं मां

मच्चित्ता इति । देहगतानां प्राणानां चित्प्रतिबिम्बग्रहणासमर्थानामात्मगतत्वासम्भवादाह— **चक्षुरादय इति** । प्राणिति चेष्टते देह एभिरिति प्राणा इति व्युत्पत्त्या प्राणशब्दश्चक्षुरादिकरणपर इति भावः । चक्षुरादिविषयव्यापाराविषयत्वादात्मनः कथं तेषामात्मगतत्वमत आह—**मय्युपसंहृतेति**। आत्मनि चक्षुरादीनामुपसंहारो नाम निर्व्यापारत्वमेवेति बोध्यम् । **मद्गतजीवना इति** । आत्मस्वरूपानन्दानुभवसुधयैव जीवन्त इत्यर्थः । आत्मस्वरूपानुसन्धानं विना क्षणमपि प्राणधारणामलभमाना इति यावत् । बोधयन्तो ज्ञापयन्तः । किं तदत आह— **तत्त्वमिति** । आत्मानमिति यावत् । रमन्ति रमन्ते परस्मैपदमार्षम् । दृष्टान्तमाह— **प्रियसङ्गत्येवेति** । 'इष्टवस्तुसङ्गमादविद्वांसो यथा रमन्ते तद्वदिति । यद्वा, प्रियस्य सङ्गत्या कामिन्यो यथा रमन्ते तद्वदिति । अनेन श्लोकेन ब्रह्माभ्यास उक्तः- 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधा' इति तल्लक्षणात् ।

तुष्यन्तीति । कृतकृत्यतोच्यते- अकृतकृत्यस्य कर्तव्यशेषवत्त्वेन तुष्ट्ययोगात् । इयं च कृतकृत्यता गृहस्थस्य दुर्लभा- तस्य कृत्यशेषसद्भावात् । अतस्सन्न्यासिविषयमेवैतत् । तत्रापि परमहंसविषयमेव— अन्येषां सन्न्यासिनां दण्डतर्पणादिकृत्यसद्भावात् । एवं कृतकृत्यत्वादेवैते आत्मारामा भवन्ति- तेषां विषयैः प्रयोजनाभावात् । विषयसुखस्य क्षुद्रत्वादात्मानन्दस्य शाश्वतत्वाच्चेति ॥९॥

तेषामिति । सततयुक्तानां नित्यमात्मनि चित्तसमाधानशालिनाम् । किमिदमात्मभजनं सोपाधिकमित्याक्षिपति— **किमिति** । अर्थित्वमर्थादिकांक्षित्वम् । आदिशब्दादार्तिपरिहारादिकं ग्राह्यम् । **प्रीतिपूर्वकमिति** । आत्मनि निरतिशयप्रीतेस्स्वतस्सिद्धत्वान्नात्मप्रीतेर्बलात्कारेण सम्पाद्यतेति बोध्यम् ।

भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगो बुद्धियोगः तं बुद्धियोगं, येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते, के ते ? ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥१०॥

किमर्थं, कस्य वा, तत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासीत्यपेक्षायामाह—

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

तेषामिति । तेषामेव कथं नु नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयामि, आत्मभावस्थः--

---

भजतामिति । प्रमातॄणामिति भावः । ददामीति । अहमात्मेति शेषः । 'मत्तः स्मृतिः ज्ञानमपोहनं' चेति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । नच निर्विक्रियस्यात्मनः कथं दातृत्वविकार इति वाच्यं, आत्मस्वरूपानुसन्धानवशात्पुंसामात्मैवाहंपरब्रह्मेति सम्यग्दर्शनं जायत इत्यभिप्रायेणात्मज्ञानं ददातीत्युक्तत्वात् । न हि मुख्यमत्र दानं विवक्षितं, येनोक्तदोषः स्यात् । योगस्संयोगः । प्रतिपद्यन्ते निश्चयेन जानन्तीति यावत् । अथ वा प्राप्नुवन्तीत्येव । ब्रह्मैव भवन्तीति यावत् । ज्ञानिनस्सम्यग्दर्शनेन स्वस्मिन् प्रमातृत्वबुद्धिं विहायात्मत्वनिश्चयं प्रतिपद्य ब्रह्मस्वरूपेणैव तिष्ठन्तीति परमार्थः ॥१०॥

तेषामिति । ननु किं बुद्धियोगदानेन ? साक्षात्सायुज्यमेव भक्तानां देहीति शङ्कायां बुद्धियोगं विना मत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्याज्ञानस्य नाशो न स्यादिति भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाज्ञाननाशनार्थं बुद्धियोगदानमावश्यकमित्युत्तरमुच्यते । किंच भक्तानां बुद्धियोगदानेन तव किं वा फलमिति शङ्कायां कृपैव फलमित्युत्तरं चोच्यते श्लोकेनानेनेत्याह—किमर्थमिति । अनुकम्पाया आकारं दर्शयति—कथन्विति । ननु निर्विकारस्यात्मनः कथं भक्तश्रेयोऽभिलाषित्वमिति चेन्नैषदोषः—मायया तदुपपत्तेः ।

अयं भावः—यावज्जीवानामस्त्यज्ञानं तावत्परोक्ष एवात्मापीश्वरः । स च मायावच्छिन्न एव । जीवाज्ञानस्यैव मायायाः तदवच्छेदकत्वात् । अस्य च मायावच्छिन्नस्येश्वरस्य मायया कृपालुत्वादिकमुचितमेव । यदा पुनर्ज्ञानेन तदज्ञानं नाशितं तदा स्वपरोक्ष एवेश्वर आत्मा । स चानवच्छिन्न एव । मायाया अभावात् । तस्य तु निर्विकारत्वेन कृपालुत्वादिकमयुक्तमिति यावदज्ञानमात्मनोऽपीश्वरस्य भक्तश्रेयोऽभिलाषित्वमुपपद्यत एवेति ।

ननु यो बुद्धियोगेन भक्तानामज्ञानं नाशयत्यनुकम्पार्थं स किं मायावच्छिन्न उतान्तःकरणावच्छिन्नः ? नाद्यः- तस्यात्मभावस्थत्वाभावात् । नान्त्यः- तस्य परिच्छिन्नत्वेन सामर्थ्याभावादिति चेत्, मैवम्—मायावच्छिन्नस्सर्वव्यापी य एवेश्वरः तस्यैवान्तःकरणावच्छिन्नत्वेन आत्मभावस्थत्वसम्भवात् । अन्यथा ईश्वरस्य सर्वव्यापित्वस्यैव नाशप्रसङ्गात् । अत एव 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति' इति वक्ष्यते भगवतैव । नचेश्वरस्यान्तःकरणत्वावच्छिन्नत्वे सति परिच्छिन्नत्वेनासर्वज्ञत्वादिकं

आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयः तस्मिन्नेव स्थितः सन् ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषीकृतनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥११॥

सम्भवेदिति वाच्यं, अन्तःकरणावच्छिन्नस्यापि सिद्धान्तेऽपरिच्छिन्नत्वाभ्युपगमात् । परिच्छिन्नत्वे तु जीवस्य घटवदनित्यत्वादिप्रसङ्गात् । नचान्तःकरणावच्छिन्ने आत्मनीश्वरे सार्वज्ञ्यं नोपलभ्यत इति वाच्यं, उपलभ्यत एव तदीश्वरेण । न त्वज्ञेन त्वया, अज्ञत्वादेव तव । नचान्तःकरणावच्छिन्नादन्य एव मायावच्छिन्नः कश्चिदीश्वरो हृद्देशे तिष्ठतीति वाच्यं, प्रमाणाभावादनुभवाभावात् । ईश्वरस्यैव जीवरूपेण क्षेत्रेष्वनुप्रवेशश्रवणात् । नच 'द्वा सुपर्णा'विति श्रुतिः प्रमाणमिति वाच्यं, चिदाभासप्रत्यगात्मपरत्वात्तच्छ्रुतेः, अथ वा बुद्धिचिदात्मपरत्वात् । नच चिदाभास एव जीवः, प्रत्यगात्मा त्वीश्वर इति वाच्यं, सुषुप्तौ चिदाभासलयस्य त्वयैवानुभाव्यमानत्वेन तव प्रत्यगात्मत्वात् । चिदाभासो हि संसारी । न हि सुषुप्तौ स दृश्यते- 'अन्धोऽप्यनन्धो भवति' इत्यादिश्रुतेश्च ।

तस्मात्प्रत्यग्रूपेण हृद्देशस्थित ईश्वर एव यावदज्ञानं परोक्षस्सन् भक्तानां बुद्धियोगं ददाति माययेति सर्वमनवद्यम् ।

अविवेक आत्मानात्मविवेकाभावः । मिथ्याप्रत्ययोऽनात्मनि देहादावहंबुद्धिः । मोह एवान्धकारः तं मोहान्धकारं तमोमोह एव तमोऽन्धकार इति श्लिष्टरूपकमिति भावः । आत्मभाव आत्मनोऽन्तःकरणस्य भाव आशय आत्माकारवृत्तिविशेष इत्यर्थः । यद्वा आत्मनस्स्वस्य भावोऽन्तःकरणाशयः । बुद्धिवृत्तिरित्यर्थः । तस्मिन् स्थितस्सन् प्रतिफलनरूपेणेति भावः । विषयत्वेन रूपेणेति वा । ज्ञानमात्मानात्मविवेकबुद्धिः, तदेव दीपः तेन ज्ञानदीपेन मोहेऽन्धकारत्वरूपणाद्ज्ञाने दीपत्वरूपणम् । एवं ज्ञानदीप इति रूपणादेव तम इत्यत्र श्लिष्टरूपकमुक्तम् । मूले ज्ञानदीप इत्येकदेशविवर्तिरूपकमुक्तं तदेव सावयवरूपकतया निर्दिशति भाष्यकारः—**भक्तिस्नेहेत्यादिना** ।

भक्तिरात्मप्रीतिरेव स्नेहस्तैलं तेन सिक्तेन । मद्भावनाभिनिवेशो मद्भावाग्रह एव वातः स्वल्पवायुः तेनेरितेन । अत्यन्तं वाताभावेऽधिकवातसत्त्वे वा दीपस्थित्ययोगादिति भावः । ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवती या प्रज्ञा सैव वर्तिर्यस्य तेन । विरक्तं यदन्तःकरणं तदेवाधारः पात्रं यस्य तेन, विषयेभ्यो व्यावृत्तमत एव रागद्वेषादिभिरकलुषीकृतं चित्तं तदेव निवातापवरकं वातरहितं निकेतनं तत्र तिष्ठतीति तत्स्थं तेन, चित्तान्तःकरणयोरेकात्मकत्वेऽपि व्यापारभेदात्पृथङ्निर्देशः । अन्तःकरणं मनः, चित्तं बुद्धिरिति विवेक इति रूपणम् ।

अथ भास्वतेति विशेषणं व्याकरोति— **नित्येति** । नित्यं सदा प्रवृत्तं यदेकाग्रं ध्यानं तस्माज्जनितमुदितं यत्सम्यग्दर्शनं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्तदेव भाः दीप्तिस्तद्वता नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता । भा अस्यास्तीति भास्वानिति 'तदस्यास्त्यस्मि'न्निति मतुप् ।

यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच— परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

परमिति । परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं, परमं प्रकृष्टं भवान् । पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवं आदिदेवं सर्वदेवानामादौ भवमादिदेवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥१२॥

ईदृशम्—

आहुस्त्वामृषयस्सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासस्स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

आहुरिति । आहुः कथयन्ति त्वां ऋषयः वसिष्ठादयः, सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलोऽपि एवमेवाह, व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं च ब्रवीषि मे ॥१३॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तं ऋषिभिस्त्वया च एतदृतं सत्यमेव मन्ये, यन्मां प्रति वदसि भाषसे हे केशव ! न हि ते तव भगवन् व्यक्तिं प्रभवं विदुः न देवाः, न दानवाः ॥१४॥

अहं तेषामेवानुकम्पार्थमात्मभावस्थस्सन् भास्वता ज्ञानदीपेनाज्ञानजं तमो नाशयामि । अहमनुकम्पार्थं तेषामेवेति वा । तस्मादीश्वरदत्तबुद्धियोगस्य भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाज्ञाननाशनमेव कृत्यमिति सिद्धम् ॥११॥

परमिति । भवान् परमं पवित्रं परं धाम परं ब्रह्म भवति । देवर्षिर्नारदः । असितः, देवलः, व्यासः, एवमाद्यास्सर्वे ऋषयः त्वां शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं पुरुषमाहुः । स्वयं चैव मे ब्रवीषीति श्लोकद्वयान्वयः । ब्रह्मशब्दस्य प्रकृत्यादिपरत्वात्तद्व्युदासाय परत्वविशेषणम् । धामशब्दस्य दीपादिपरत्वात्तद्व्युदासाय परत्वविशेषणम् । धाम चात्र ज्ञानम् । चिन्मयस्येश्वरस्य अग्न्यादितेजोरूपत्वाभावात् । गङ्गादीनामपि पवित्रत्वात्तद्व्युदासाय परमत्वविशेषणम् । दिवि हृदयाकाशे भवतीति दिव्यः, देवानामादिरादिदेवः; आदिश्चासौ देवः आदिदेव इति वा समासः । अर्थस्त्वेक एव । विभवनं व्यापनं नियमनं वा शीलं यस्य तं विभवनशीलम् ।

अत्र सर्वे ऋषयः त्वां शाश्वतत्वादिविशेषणविशिष्टमाहुः । देवर्षिर्नारदस्तथाऽऽह । असितो देवलोऽप्येवमाह । व्यासश्चैवमाहेत्यप्यन्वयो भाष्याभिमत इति बोध्यम् ।

भवानित्यस्य त्वामित्यस्य च श्रीकृष्णशरीरावच्छिन्नं चैतन्यमर्थः । तस्यैव परब्रह्मत्वादिविशेषणविशिष्टत्वात् । यद्यप्यर्जुनशरीरावच्छिन्नं चैतन्यमप्येवंविधमेव । तथापि नार्जुनस्यैतावताप्यात्मनीश्वरप्रत्यय आसीदिति बोध्यम् । अथ वा भवानित्यस्य त्वामित्यस्य च चिन्मय आत्मेत्येवार्थः ॥१२-१३॥

सर्वमिति । हे केशव ! त्वं मां प्रति यद्वदसि तदेतत्सर्वमृतं मन्ये । हे भगवन् ! देवा

यतः त्वं देवादीनामादिः, अतः—

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम !
भूतभावन ! भूतेश ! देवदेव ! जगत्पते ! ॥१५॥

स्वयमिति । स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ जानासि, त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम । भूतानि भावयतीति भूतभावनः, तस्य सम्बुद्धिः हे भूतभावन! भूतेश भूतानामीशो भूतेशः, तस्य सम्बुद्धिः हे भूतेश ! हे देवदेव ! जगत्पते ! ॥१५॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण । दिव्या हि आत्मविभूतयः, आत्मनो विभूतयो याः ताः वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमान् लोकान् त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

दानवाश्च ते व्यक्तिं न विदुर्हि । हिः प्रसिद्धौ । प्रभवमादिं न विदुः । तवाऽनादित्वेनादेरभावादिति भावः ॥१४॥

स्वयमिति । हे पुरुषोत्तम ! हे भूतभावन ! हेभूतेश ! हे देवदेव ! हे जगत्पते ! त्वं स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ । आत्मस्वरूपज्ञानेनैवेत्यर्थः । पुरुषोत्तमशब्दं भगवान् स्वयमेव व्याख्यास्यति-- 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति । अतो नात्र व्याख्यात आचार्यैः ।

सर्वाणि भूतानि प्रकृतिश्च पुरुषशब्दवाच्याः, तेभ्यः पुरुषेभ्य उत्तमः पुरुषोत्तमः । यद्वा पुरुषश्चासावुत्तमश्च पुरुषोत्तमः; क्षराक्षराभ्यामुत्तमः पुरुषोऽयमित्यर्थः । पूर्णत्वात्पुरि शयनाद्वा पुरुष इति निरुक्तिः पुरुषशब्दस्य पुरैव दर्शिता । पुरुषेभ्यो जीवेभ्यस्संसारिभ्यश्चिदाभासेभ्य उत्तमः । असंसारित्वादात्मनः पुरुषोत्तम इति वा ।

भावयत्युत्पादयति ईशितः नियामक प्रभो इति यावत् । देवानामपि देवः प्रभुर्देवद्देवस्तत्सम्बुद्धिः । जगतः पतिः प्रभुः पालकः जगत्पतिः तत्सम्बुद्धिः ।

यस्मात्त्वमुत्तमः पुरुषः, यस्माच्च जगत्सृष्ट्यादिहेतुः, यस्माच्च जगन्नियामकः, यस्माच्च देवानामधिपतिस्तस्मात्त्वमेव त्वां वेत्सि, न त्वन्यः कोऽपि प्राणी त्वां वेद । त्वज्जन्यत्वात्त्वत्परतन्त्रत्वाच्च सर्वस्येति भावः ॥१५॥

वक्तुमिति । यत एवं ततः । या दिव्या आत्मविभूतयस्ता अशेषेण वक्तुमर्हसि हि । त्वमिमान् लोकान् याभिर्विभूतिभिर्व्याप्य तिष्ठसि । यद्वा याभिर्विभूतिभिस्त्वमिमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि ? याश्च दिव्या आत्मविभूतयस्ता अशेषेण वक्तुमर्हसि हि ॥१६॥

कथं विद्यामहं योगिन् त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥

कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिन् त्वां सदा परिचिन्तयन् केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन् मया ॥१७॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन !
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

विस्तरेणेति । विस्तरेणात्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन ! अर्दतेः गतिकर्मणो रूपमसुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वात् जनार्दनः, अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैः याच्यत इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय, तृप्तिः परितोषः हि यस्मान्नास्ति मे मम शृण्वतः त्वन्मुखनिस्सृतं वाक्यामृतम् ॥१८॥

श्रीभगवानुवाच—हन्त! ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ! नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

हन्तेति । हन्त ! इदानीं ते तव दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतयो आत्मनो मम

कथमिति । हे योगिन् ! त्वां सदा कथं परिचिन्तयन्नहं विद्याम् ? हे भगवन् ! त्वं मया केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि । योगस्सम्यग्दर्शनमणिमाद्यैश्वर्ययोगो वाऽस्यास्तीति योगी तत्सम्बुद्धिः॥१७॥

विस्तरेणेति । हे जनार्दन ! आत्मनो योगं विभूतिं च विस्तरेण भूयः कथय । हि अमृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति । ननूक्त एव मम योगो विस्तरश्चेत्यत आह—**विस्तरेणेति** । संक्षेपेणोक्तात्तस्मान्नास्ति मम तृप्तिरिति भावः । कोऽसौ योगोऽत आह—**ऐश्वर्यशक्तिविशेषमिति** । विस्तरं समृद्धिम् । केषां विस्तरोऽत आह—**ध्येयेति** । ध्येयाश्चिन्त्याः । पदार्था आदित्यादयः । येषु भावेषु भगवांश्चिन्त्यस्तेऽपि भावा भगवदाश्रयत्वेन चिन्त्या एवेति भावः ।

गतिकर्मण इति । गतिर्गमनं कर्म क्रिया धात्वर्थ इति यावत् । यस्य तस्य तथोक्तस्य, अर्दते'रर्दगतियाचनयो'रिति धातोः रूपमर्दनमिति । अर्दयति गमयतीत्यर्दनः । जानानामर्दनो जनार्दनः । कान् किं गमयतीत्यत आह—**असुराणां नरकादिगमयितृत्वादिति** । आदिपदात्पातालादिग्रहणम् । असुराणामिति कर्मणि षष्ठी । देवप्रतिपक्षत्वादसुरान्नरकादि गमयतीत्याह—**देवेति** । भगवतो देवपक्षपातित्वाद्राक्षसान्तकत्वाच्चेति भावः । शमदमदयादिसद्गुणसम्पत्तिमत्सु भगवतः प्रीतिस्तादृशाश्च देवा एवेति बोध्यम् । अर्दतेर्याच्ञार्थत्वाद्व्युत्पत्त्यन्तरमाह—**अभ्युदयेति** । जनैर्भक्तैरर्द्यते याच्यते अभ्युदयरूपं निश्श्रेयसरूपं वा पुरुषार्थनामकं प्रयोजनमिति जनार्दनः । याचतेर्द्विकर्मकत्वादभ्युदयेत्यादिकमुक्तम् । जना अभ्युदयादिकमेनं भगवन्तं याचन्त इत्यर्थः । किं तदमृतमत आह—**वाक्यामृतमिति** । वाक्यरूपममृतमित्यर्थः ॥१८॥

हन्तेति । हन्तेत्याश्चर्ये । **दिव्या इति** । दिवि आकाशतुल्ये ब्रह्मणि भवन्तीति भवाः

विभूतयो याः ताः कथयिष्यामीत्येतत् । प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिः तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ! अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुं, यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः ॥१९॥

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—

अहमात्मा गुडाकेश! सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

अहमिति । अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश! गुडाका निद्रा तस्याः ईशो गुडाकेशः, जितनिद्र इत्यर्थः । घनकेश इति वा । सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं; चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवादिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थित्यन्तः प्रलयश्च ॥२०॥

ब्रह्मण्यधिष्ठाने मायया कल्पिता इति भावः । यत्रयत्र जातौ या या व्यक्तिः प्रधाना तां तामात्मविभूतिं कथयिष्यामीत्यर्थः । **विभूतीनामिति** । भगवत्यात्मनि ब्रह्मणि कल्पिता मायया चराचरात्मकास्सर्वे पदार्था विभूतिशब्देनोच्यन्ते । विशेषेण भूतिर्भवनं विभूतिरिति व्युत्पत्तेः । एकरूपेण स्थितो ह्यात्मा मायया बहुरूपो भवति । अन्तोऽवधिः, नतु नाशः- विभूतीनां नश्वरत्वात् ॥१९॥

अहमिति । केषु केषु भावेषु कथं वा तव चिन्तनमित्यर्जुनस्य यः प्रश्नस्तत्रोत्तरं तावद्वक्तीत्याह—**तत्रेति** । हेगुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थित आत्माऽहमेव । भूतानामादिर्मध्यमन्तश्चाहमेव ।

'निद्रालस्ये गुडाके स्या'दित्यभिधानादाह—**गुडाका निद्रेति, जितनिद्र इति** । परिभूततमोगुण इत्यर्थः । अतएव जितालस्योऽपि गुडाकेश इत्युच्यते । निद्रालस्ययोस्तमोगुणकार्यत्वात् । अर्थान्तरमाह—**घनेति** । वनवासादिषु तपश्चर्यया जटीभूतत्वेन गुडवद्घनाः केशा यस्य स गुडाकेशः । गुडकेश इति भवितव्ये पृषोदरादित्वादाकारः ।

हृदि पदार्थे प्रत्यग्रूपेणेश्वरो नित्यं ध्येय इत्ययं प्रथमः पक्षः । अत एव लीलाशुकः—'उपासतामात्मविदः पुराणाः परं पुमांसं निहितं गुहायाम् । वयं यशोदाशिशुबाललीलाकथासुधासिन्धुषु लीलयाम' इत्यवोचत् ।

तदशक्तेनेति । तस्मिन् प्रत्यगात्मध्यानेऽशक्तेनासमर्थेन तूत्तरेषु वक्ष्यमाणेष्वादित्यादिष्वित्यर्थः । **ननु** कुतस्त्वमेव चिन्त्य इत्यत आह—**अहमिति** । मत्त एव भूतानि जायन्ते, मय्येव लीयन्ते, भूतानामन्तश्चाहमेव स्थित इत्यहमेव ध्येयः । कश्चिद्ध्येयः कारणं तु ध्येय इति श्रुतेः । मम कारणत्वान्मद्भिन्नस्य सर्वस्य मदात्मकत्वाच्चेति भावः ।

रामानुजस्तु—अहमात्मतया सर्वभूताशयस्थित इति वदन् प्रत्यगात्मनोऽप्यन्तस्स्थितोऽयं परमात्मेति बभाषे । यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणमत्र प्रमाणत्वेनोप-

एवं च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

आदित्यानामिति। आदित्यानां द्वादशादित्यानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं, ज्योतिषां रविः प्रकाशयितृणामंशुमान्रश्मिमान्। मरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवताभेदानामस्मि। नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥२१॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

वेदानामिति। वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि। देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव

न्यस्तवांश्च, तदेतन्मन्दम्—प्रत्यगात्मनोऽन्यस्य परमात्मनो हृद्देशेऽनुपलम्भात्। मनआदिसर्वप्रपञ्चाभावसाक्षित्वेन स्वस्य प्रत्यगात्मन एव स्फुरणात्समाधौ। निरन्तरप्रज्ञानघने आत्मन्यन्यस्य वस्तुमनवकाशाच्च। ब्राह्मणे तु भूतशब्दः प्राणिपरः, आत्मशब्दस्तु बुद्धिपर इति न तस्योक्तार्थे प्रामाण्यम् ॥२०॥

आदित्यानामिति। अनेन च विष्ण्वादयो मद्विभूतय इति कथनेन विष्ण्वादिभावेष्वीश्वरस्य ध्येयत्वं तेषां भावानां चेश्वरात्मकतया ध्येयत्वं सूच्यते। आदित्यानां विष्णुरहं भवामीति शेषः। तथा च विष्णावादित्ये ध्येय ईश्वरो हिरण्मयपुरुषरूपेणेति द्योत्यते। 'ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासनसन्निविष्ट' इति स्मृतेः। ज्योतिषां नक्षत्रादीनां मध्ये अंशुमान् रविरहम्। अनेन च रवेस्तन्मण्डलस्थपुरुषस्य च ध्येयत्वं सूच्यते। मरुतां मरुन्नामकदेवताविशेषाणां मध्ये मरीचिरहम्। अनेन च मरीचेस्तदन्तरपुरुषस्य च ध्येयत्वं सूच्यते। नक्षत्राणां मध्ये शश्यहम्। अनेन चन्द्रस्य तन्मण्डलस्थहयग्रीवस्य च ध्येयत्वं सूच्यते। एवमुत्तरत्राप्यूह्यम्।

ननु चन्द्रस्य नक्षत्रजातीयत्वाभावात्कथं निर्धारणे षष्ठीति चेत्, उच्यते—भगोलगतानां निशि भासमानानां ज्योतिःपिण्डानां नक्षत्रपदवाच्यत्वाच्चन्द्रोऽपि तादृश एवेति नक्षत्रत्वमस्ति चन्द्रस्य। परं तु स्थूलस्य ज्योतिःपिण्डस्य चन्द्रपदवाच्यत्वं, सूक्ष्माणां तु तेषां नक्षत्रपदवाच्यत्वं च लोकतस्सिद्धमिति। यद्वा नक्षत्राणामित्यस्य निशि भगोले भासमानानां ज्योतिःपिण्डानामित्येवार्थो वाच्यः।

वस्तुतस्तु 'यो वा इह यजमानोऽमुं लोकं न क्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्व'मिति श्रुतेर्यजमानेन पुण्यफलभोगार्थं देहान्ते गन्तव्या लोका नक्षत्राणीत्युच्यन्ते। श्रुतौ नक्षत्र इत्यस्य गच्छतीत्यर्थः। नक्षते गच्छति यजमान एतदिति नक्षत्रमिति व्युत्पत्तिः। तथा च शशी च नक्षत्रमेव- इष्टाधिकारिगन्तव्यलोकत्वाच्छशिन इति।

नच नक्षत्राणामधिपतिश्शश्यहमिति व्याख्येयमिति वाच्यं, प्रकरणविरोधात्। आदित्यानामहं विष्णुरित्यादिषु निर्धारणषष्ठ्या एव प्रकृतत्वात् ॥२१॥

वेदानामिति। यद्यपि मन इन्द्रियं नेति वेदान्तिनस्तथापि तदेकदेशिभिर्मनस इन्द्रियत्व-

इन्द्रोऽस्मि । इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि; सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतना; कार्यकरणसङ्घाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धेर्वृत्तिः चेतना ॥२२॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुश्शिखरिणामहम् ॥२३॥

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करश्चास्मि; वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निः । मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥२३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ! बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दस्सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां च मुख्यं प्रधानं मां विद्धि विजानीहि हे पार्थ! बृहस्पतिम् । सहि इन्द्रस्येति मुख्यस्स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामहं

स्याभ्युपगतत्वादेकादशेन्द्रियाणीत्युक्तम् । मनस इन्द्रियत्वे च प्रमाणमिदमेव गीतावचनं भाष्यरचनं च । न्यायादिमतान्तरदृष्ट्या मनस इन्द्रियत्वमत्रोक्तमिति मनसोऽनिन्द्रियत्ववादिन आहुः ।

मनःपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिव्यापारस्य मनस उत्कृष्टत्वमिन्द्रियाणाम् । भूतानां सर्वप्राणिसम्बन्धिपरिणामानां मध्ये चेतना बुद्धेस्स्पष्टा वृत्तिरहमस्मि । भूतानां कार्यकरणानां देहादीनां मध्ये चेतना स्पष्टवृत्तिमती बुद्धिरहमस्मीति च वक्तुं शक्यम् । 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपद्ज्ञप्तिचेतना' इति बुद्धिपर्यायत्वाच्चेतनाशब्दस्य । अत एव बुद्धिश्चेतनेति भाष्ये पाठान्तरम् । उपलब्धिचित्संविदादिशब्दानामपि ज्ञानमात्रे प्रसिद्धप्रयोगसत्त्वात्तत्साहचर्येण चेतनाशब्दस्यापि तत्रैव प्रयोग उचितः । अमरस्तु लक्षणया बुद्धेः ज्ञानवत्त्वाच्चेतनादिशब्दानां बुद्धिपर्यायत्वमूचे । तथा च चेतनाशब्दस्य स्पष्टबुद्धिवृत्तिवाभिधया सिद्धोऽर्थ इति श्रीशङ्कराचार्यहृदयम् ।

सङ्घात इति । तन्मध्ये इत्यर्थः । **व्यक्तेति** । जाग्रदादाविति भावः । सुषुप्तौ तु अस्पष्टद्धिवृत्तिरस्ति, तामेवाविद्यावृत्तिमाहुः । तस्यास्तु ज्ञानत्वेन व्यवहाराभावादुक्तं व्यक्तत्वविशेषणम् । तानां चेतनावतां सम्बन्धिनी चेतनाऽहमस्मीति रामानुजभाष्यं प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यम् । निर्धारणे ष्ठी हि प्रकृता ॥२२॥

रुद्राणामिति । वित्तेशस्य यक्षत्वाद्राक्षसत्वयक्षत्वयोरवान्तरभेदे सत्यप्येकजातित्वाद्यक्षरक्षसां वित्तेश इत्युक्तम् । यद्वा एकस्मादेव सन्ध्यारूपात्पितामहशरीराद्यक्षरक्षसां जातत्वादुभयोरेकत्वेन निर्देशः । सशिखरा अशिखराश्चेति द्विविधाः पर्वताः । तत्र सशिखराणां पर्वतानां मध्ये मेरुरहं; अशिखराणां मध्ये उत्कृष्टस्तु हिमालयः । स च स्थावराणां हिमालय इतीश्वरत्वेन वक्ष्यते ॥२३॥

पुरोधसामिति । पुरोऽग्रे हितं दधत इति पुरोधसः पुरोहिताश्शतानन्दादयः । कुतो बृहस्पतेः प्राधान्यमत आह— **स हीति** । इन्द्रस्य त्रिलोकाधिपतित्वेन महाराजत्वात्तत्पुरोहितस्योत्कृष्टत्वं

स्कन्दः देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भावामि ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहम् । गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोङ्कारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि । स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥२५॥

अश्वत्थस्सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथस्सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् । देवर्षीणां च नारदः देवा एव सन्तः ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शिनो देवर्षयः, तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथोनाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

राजपुरोहितानां मध्ये इति भावः । पृथग्जनपुरोहितापेक्षया राजपुरोहितस्योत्कृष्टत्वादुक्तम् । **राजपुरोहितानामिति** । सेनां नयन्ति स्ववशमापादयन्तीति सेनानयः । स्कन्दस्य देवसेनापतित्वात्प्राधान्यमिति सूचनायामाह—**देवसेनापतिरिति** । वापीकूपतटाकादयो मनुष्यैः खाताः तेभ्यो देवखातानि सरांस्युत्कृष्टानि, तेषां च सरसां मध्ये सगरैः खातस्सागर उत्कृष्टः । यद्यपि मनुष्यखातस्सागरस्तथापि गङ्गाजलभरितत्वेन, अपारजलवत्त्वेन, सगराणां देवाधिकप्रभावयुक्तत्वेन वा सागरस्योत्कृष्टत्वमिति बोध्यम् । अथ वा सगरैः खातादन्य एव ब्रह्मसृष्टस्समुद्र इह सागरशब्देन प्रतिपाद्यत इति देवाधिकत्वाद्ब्रह्मणस्तदीयस्सागर उत्कृष्ट इति बोध्यम् ॥२४॥

महर्षीणामिति । महर्षयो मरीच्यादयः, तन्मध्ये भृगोरुत्कर्षः, पादे शिवफालनेत्रप्रभावापहारिनेत्रवत्त्वात् , त्रिलोकजनन्या लक्ष्म्या एतस्मादाविर्भावाद्वा । ओंकारस्य पदत्वेन वाक्यत्वाभावाद्वाचां निर्धारणमस्य न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—**पदलक्षणानामिति** । पदस्वरूपाणां गिरां पदानामित्यर्थः । गीर्यन्ते उच्यन्त इति गिर इति व्युत्पत्त्या गीश्शब्दस्यापि पदवाचकत्वादिति भावः । 'ओमित्येकाक्षरं ब्र'ह्मेति श्रुतेरेकमक्षरं प्रणव एवेत्याह—**ओंकार इति** । ओंकारस्य शब्दत्वाच्छब्दानां मध्ये निर्धारणमस्येति बोध्यम् । ब्रह्मप्रतीकत्वाद्ब्रह्मवाचकत्वाच्च प्राशस्त्यमोंकारस्येति भावः । यज्ञा द्रव्ययज्ञादयः; जपयज्ञः प्रणवजपादिलक्षणयज्ञः । तस्य चित्तशुद्धिं प्रत्यन्तरङ्गत्वेन हिंसारहितत्वेन द्रव्यार्जनादिकायक्लेशानावहत्वेन च प्राशस्त्यम् । स्थावराश्शिखररहिताः पर्वताः ॥२५॥

अश्वत्थ इति । 'मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरूपिणे । अग्रतश्शिवरूपाय वृक्षराजाय ते नम' इति भजनीयत्वादश्वत्थस्योत्कृष्टत्वम् ॥२६॥

उच्चैश्श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

उच्चैश्श्रवसमिति । उच्चैश्श्रवसमश्वानामुच्चैश्श्रवा नामाश्वराजः तं मां विद्धि विजानीह्यमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतं इरावत्या अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां, 'तं मां वि'द्धीत्यनुवर्तते । नराणां च मनुष्याणां नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥२७॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पस्सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसम्भवम् । धेनूनां दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक् वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री, सामान्या वा कामधुक् । प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कन्दर्पः कामः । सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥२८॥

उच्चैश्श्रवसमिति । क्षीरसमुद्रजातत्वेन्द्रवाहनत्वादिभिरुच्चैश्श्रवस उत्कर्ष । अमृतोद्भवमितिपदं काकाक्षिन्यायेन उच्चैश्श्रवऐरावतयोरन्वेति । तच्च प्राशस्त्यहेतुगर्भं विशेषणम् । अत्रामृतपदममृतनिमित्तमथनलक्षकमित्याह—**अमृतनिमित्तमथनोद्भवमिति** । अमृतं सुधा तदुपादानं समुद्रोऽपि लक्षणयाऽमृतमित्युच्यते । अमृतोद्भवं क्षीरसमुद्रजातमित्यर्थः । अमृतं मथ्यमानावस्था सुधा तदुद्भवमिति वा वक्तुं शक्यते । इरा आपः ता अस्यास्सन्तीतीरावती गजीरूपिणी मेघमाला ॥२७॥

आयुधानामिति । आयुधानां खड्गादीनां मध्ये । किं दद्वज्रमत आह—**दधीचीति** । तथा च तपस्सारभूतत्वाद्वज्रस्योत्कर्षः । दुहन्तीष्टानि दिशन्तीति दोग्ध्र्यः, कामदायिन्यो धेनवः । तासां मध्ये वसिष्ठसम्बन्धिनी समुद्रमथनोद्भवा कामधेनुरहमस्मि । विश्वामित्रसैन्यनिषूदनसमये म्लेच्छाद्युत्पादनरूपस्य वसिष्ठधेनुसामर्थ्यस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । **सामान्येति** । क्षीराब्धेरजातेति भावः । अस्मिन्पक्षे धेनवः पयोदोग्ध्र्यः गावः तन्मध्ये कामदोग्ध्रृत्वात्कामधुग्धेनुरुत्कृष्टा । जनयितृणामिति शेषः । प्रजनः कन्दर्पोऽहमस्मि । तपआदिद्वारा प्रजासर्जकेभ्यो दक्षादिप्रजापतिभ्यः मैथुनद्वारा प्रजासर्जकः कन्दर्प उत्कृष्टः । मैथुनेनैव प्रजावृद्धेर्जातत्वान्मैथुनस्य च कन्दर्पाधीनत्वात् । नहि निष्कामस्य मैथुनप्रवृत्तिः । इदमेव प्रजनयितेति शब्देन सूचितवान् भाष्यकारः । प्रकर्षेण विस्तरेण जनयिता प्रजनयितेति व्युत्पत्तेः । सृष्टिहेतूनामपि विद्याकालकर्मादीनां मध्ये कन्दर्पश्श्रेष्ठः । ईश्वरसङ्कल्पस्यैव कामत्वात् , तस्यैव सृष्टौ प्रधानहेतुत्वाच्च । 'तदैक्षत बहुस्या'मिति श्रुतेः । सृष्टेस्सङ्कल्पपूर्वकत्वात् । एवं कन्दर्पस्य सृष्टिं प्रति प्रकृष्टहेतुत्वादेव प्रकर्ष इति सूचयितुं प्रजन इति विशेषणम् । प्रकर्षेण जनयतीति प्रजन इति वा । कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोत्पत्त्यर्थः कन्दर्पः कामोऽहमस्मीति वा । यद्वा सुन्दराणामिति शेषः । जयन्तवसन्तनलकूबरादीनां मध्ये कन्दर्पस्य श्रेष्ठत्वं प्रजनयितृत्वात् । कन्दर्पो हि स्त्रीपुरुषयोर्मोहको घटयिता च । **सर्पभेदानामिति** । एकशिरसामित्यर्थः । सविषाणामिति श्रीधरः । वासुकेरेकशिरस्कत्वात्सर्पजातीयत्वम् ॥२८॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमस्संयमतामहम् ॥२९॥

अनन्त इति। अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो यादसामहमब्देवतानां राजा; अहं पितॄणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि । यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥२९॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कालयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

प्रह्लाद इति। प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानाम्। कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाऽहम् । वैनतेयश्च गरुत्मान् विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥३०॥

पवनः पवतामस्मि रामश्शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

पवन इति। पवनो वायुः पवतां पावयितॄणामस्मि; रामो शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां

अनन्त इति। नागभेदानां बहुशिरसामित्यर्थः। निर्विषाणामिति श्रीधरः। शेषस्य सहस्रशिरस्कत्वात्तज्जातीयत्वं तत उत्कर्षश्च। यादसां जलजन्तूनां वरुणस्यापि जलस्थित्या जलजन्तुत्वाच्चत उत्कर्षस्तस्य कृतः। कोऽसौ वरुणोऽत आह—**अब्देवतानां राजेति**। अबभिमानिन्यो देवता अब्देवता गङ्गाकृष्णादयः, तासां राजा प्रभुः। समुद्रस्य नदीपतित्वात्समुद्रस्यापि पतिरयं वरुणो गङ्गादिदेवताप्रभुरेवेति भावः। यद्यपि यादश्शब्दोऽभिधया मत्स्यादिजलजन्तुवाची, वरुणश्च देवजातीयः। तथापि यादश्शब्दो लक्षणया जलवासिप्राणिवाचीति बोध्यम्। पितॄणामग्निष्वात्तादीनां मध्ये अर्यमा तन्नामकः पितृराजोऽहमस्मि। संयमनं दण्डश्शिक्षेति यावत्। यमो यमधर्मराजः। अप्रतिहतदण्डो हि स उत्कृष्टः ॥२९॥

प्रह्लाद इति। प्रह्लादस्य भगवद्भक्त्यादिगुणयोगित्वादुत्कर्षः। कालो हि संवत्सराद्यात्मकः। सुखेन सर्वप्राणिनां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामायुष्यं गणयतीति द्रव्यादिगणनाकारिभ्यस्साङ्ख्यगणकादिभ्य उत्कृष्टत्वं कालस्य। मृगा अरण्यचारिणः पशवः। हरिणगजवराहशरभादयः। सिंहव्याघ्रयोरप्यरण्यचारिपशुत्वाविशेषान्मृगजातीयत्वम् ॥३०॥

पवन इति। पवतां जगत्परिशुद्धिहेतूनां जलाग्न्यादीनां मध्ये वायुरुत्कृष्टः। तस्य निखिलगगनभागचारित्वेन सर्वव्यापित्वात्सर्वपावनत्वमिति। राम इति परशुरामबलरामयोर्व्युदासायाह—**दाशरथिरिति**। नच दाशरथेरेव कथमुत्कृष्टत्वमिति वाच्यं, रामबाणस्य सप्ततालपर्वतभूमीनां युगपत् क्षणादेव भेदकत्वेन, अमोघत्वेन च रामस्यापि सर्वक्षत्रियहन्तृपरशुरामजेतृत्वेन च राम उत्कृष्टश्शस्त्रधारिष्विति। यद्यपि परशुरामोऽप्युत्कृष्टस्तथापि तस्मादपि राम उत्कृष्ट इति दाशरथिरिह निर्दिष्टः।

धारयितॄणां दाशरथी रामोऽहम्। झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहम्। स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥३१॥

शस्त्रभृतश्शस्त्रादिभिर्युद्धकारिणो वीरपुरुषा भीष्मद्रोणाश्वत्थामकर्णार्जुनरावणकुम्भकर्णादयः। रामस्यापि शस्त्रभृत्त्वात्तदन्तःप्रवेशः। शस्त्रभृत्त्वमत्र जातिः। रामस्तु व्यक्तिरिति विवेकः। अतो राम एवात्र विभूतिः; नतु शस्त्रभृतः। शस्त्रभृतां वृक्षादिस्थानीयत्वाद्रामस्य चाश्वत्थस्थानीयत्वात्तज्जातीयोत्कृष्टपदार्थस्यैव विभूतित्वात्।

नच रामस्य साक्षाद्भगवत्त्वात्कथं विभूतित्वमिति वाच्यं, योऽत्र दशरथादुत्पन्ने कार्यकरणसङ्घातात्मके देहे स्फुरति तस्य चिन्मयस्यात्मनो रामस्य साक्षाद्भगवत्त्वेऽपि सङ्घातस्य जडस्यानित्यस्य कार्यस्य सविकारस्य भगवत्त्वाभावात्। भगवति परमात्मनि मायया देवादिसङ्घातानामिव तत्सङ्घातस्यापि कल्पितत्वात्। तस्यैव सङ्घातस्य भूतशब्दवाच्यस्य प्राणिन इह दाशरथिरामत्वेन विवक्षितत्वात्। तस्य च भगवति कल्पितत्वेन भगवद्विभूतित्वात्। नच चिन्मय एव विवक्षित इति वाच्यं, चिन्मयस्य शस्त्रभृज्जातीयत्वायोगात्। शस्त्रभृतो हि प्राणिनः। प्राणिहस्तधार्यत्वाच्छस्त्राणाम्।

एतेन रामानुजोक्तं शस्त्रभृत्त्वं विभूतिरर्थान्तराभावादिति भाष्यं, अचिद्विशेषस्य चेतनान्तरस्य वा शस्त्रभृच्छब्दवाच्यस्यात्रासम्भवादिति वेदान्तदेशिकव्याख्यानं च प्रत्याख्यातम्।

शस्त्रभृच्छब्दवाच्यस्य दाशरथिशरीरेऽहमित्यभिमन्यमानस्य कार्यकरणसङ्घातात्मकस्य प्राणिनश्चिन्मयादात्मनोऽन्यस्य प्रमातुरीश्वरस्य सत्त्वात्। अचिद्विशेषस्य रामदेहस्यैव साक्षाच्छस्त्रसम्बन्धसत्त्वात्, चेतनस्य चिदाभासस्य च देहद्वारा शस्त्रसम्बन्धसत्त्वादस्येव शस्त्रभृत्, देहरूपश्चिदाभासरूपो वा। अस्मदादिशरीरेषु वर्तमानश्चिदाभासो जीवः, रामकृष्णादिशरीरेषु वर्तमानस्तु ईश्वर इति व्यहारविवेकः।

नचेश्वरस्य चिदाभासत्वमयुक्तं- चिदाभासस्य संसारित्वादिति वाच्यं, जीवेश्वरावाभासेन करोतीति श्रुत्यैव जीववदीश्वरस्यापि चिदाभासत्वस्योक्तत्वात्। मायायां चित्प्रतिबिम्बो हीश्वरः। आभासश्च प्रतिबिम्ब एवेति चिदाभासस्यापीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादात्मस्वरूपज्ञत्वाच्च न संसारित्वं, यथा वा जीवस्यापि ज्ञानिन इति। तस्मान्मायिकत्वाद्रामावतारो विभूतिरेव, न तु भगवान्।

नच रामः परमात्मेति व्यवहारविरोध इति वाच्यं, तत्र रामशब्देन चिन्मयस्यैव विवक्षितत्वात्। न चात्रापि सैव विवक्षेति वाच्यं, शस्त्रभृत्त्वस्य तद्विवक्षाऽभावगमकत्वादित्युक्तत्वात्।

किंच आदित्यादयः क्षेत्रज्ञा ईश्वरशरीरत्वाच्छस्त्रभृत्स्थानीया रामस्त्वीश्वरस्स्वयमेवेति यदुक्तं रामानुजेन **तच्चासत्**—शस्त्रभृतां जीवानां मध्ये शस्त्रभृतो जीवस्यैवोत्कृष्टस्य भगवद्विभूतित्वेन वक्तव्यत्वात्तं प्राकरणिकमर्थं विहाय जीवेभ्य ईश्वर उत्कृष्ट इति शस्त्रभृद्भ्योऽशस्त्रभृत ईश्वरस्योत्कृष्टीकरणमिहानुचितमिति।

मकर इति। तस्य जलजन्तुषु मत्स्येषूत्कृष्टत्वं बलक्रौर्यादिमत्त्वेन। अत एव तस्य मत्स्यराजत्वव्यपदेशः। स्रवन्त्यो नद्यः। विष्णुपादोद्भवत्वादिना गङ्गायाः प्राशस्त्यम् ॥३१॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन !
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहं

सर्गाणामिति । सृष्टयः क्रिया इति यावत् । तसां मध्ये उत्पत्त्यादिक्रियात्रयमीश्वरविभूतिः । गमनभाषणादयः क्रियान्तराणि । ताभ्य उत्कृष्टास्सर्जनरक्षणहरणक्रियाः । नच 'उद्भवश्च भविष्यता'मित्यनेन पौनरुक्त्यं, तत्रोद्भवशब्दस्याभ्युदयार्थकत्वात् ।

यत्तु सृज्यन्त इति सर्गास्तेषां सृष्टिस्थितिलयहेतुभूतास्तत्र तत्र स्रष्टारः पालयितारस्संहर्तारश्चाहमेवेति रामानुजः, **तन्मन्दम्**—निर्धारणालाभात् । नच प्राणिनां मध्ये स्रष्टारः पालयितारस्संहर्तारश्चाहमेवेति निर्धारणसिद्धिरिति वाच्यं, स्रष्टृत्वादिधर्मत्रयान्यतमरहितप्राणिमात्रस्यैवाभावात् । तृणादीनामपि कीटकादिस्रष्टृत्वपश्वादिपालकत्वसंहर्तृत्वदर्शनात । आदिरन्तो मध्यमित्येकवचनशब्दप्रयोगाच्च । पालननाशवाचिनोर्मध्यान्तशब्दयोः पालकहारकेषु लक्षणयास्वीकरणीयत्वात्सम्भवति मुख्यार्थे लक्षणास्वीकारस्यान्याय्यत्वाच्च ।

ननु सर्गाणां प्राणिनां सृष्टिस्थितिलयानामहमेव हेतुरिति श्लोकार्थ इति **चेन्नैवम्**—निर्धारणालाभात् । अहमादिश्च मध्यं चेति पूर्वमेवास्यार्थस्योक्तत्वाच्च ।

ननु इममेव पुनरुक्तिदोषं भूतानां जीवाविष्टानामेवादिरन्तश्चेत्युक्तमुपक्रमे, इह तु सर्वस्य सर्गमात्रस्यैवेति विशेष इति परिहरतो भाष्यकारस्य सर्गाणां सर्वेषां गगनादिपदार्थानां सृष्टिस्थितिलयहेतुरहमेवेत्यर्थ इत्याशय इति निश्चीयत इति चेत्तर्हि निर्धारणमत्राविवक्षितमिति स्रष्टृत्वरक्षकत्वसंहर्तृत्वाख्यैव विभूतिरिति च वक्तव्यं स्यात्, एतच्छ्लोकमारभ्यैव तत्रतत्र 'तेजस्तेजस्विनामह'मित्यादौ निर्धारणस्यादर्शनादित आरभ्य निर्धारणस्य प्रकरणसिद्धस्यापि भङ्ग इति बोध्यम् ।

नचैवं नक्षत्राणां शशीत्यत्रापि निर्धारणभङ्ग इति वाच्यं, तत्र निर्धारणस्य सम्भवात् । अगकतिस्थलेष्वेव तद्भङ्गाभ्युपगमात् । नच प्रकरणभङ्गो वक्तुर्दोषावह इति वाच्यं, भगवतस्सर्वज्ञस्य प्रकरणभङ्गादिदोषदूरत्वात् । न हि वेदेष्वार्षेषु वा ग्रन्थेषु छन्दोभङ्गादयो दोषत्वेन गृह्यन्ते विद्वद्भिः । तस्मात्प्रकरणभङ्गोऽयमार्षत्वादुपेक्ष्यः ।

अथ वा आदित्यानामित्यारभ्य जाह्नवीत्येतदन्तमेव निर्धारणषष्ठीप्रकरणम् । सर्गाणामित्यारभ्य तु शेषषष्ठ्यपि प्रकृतैवेति निर्धारणषष्ठीवत् शेषषष्ठीप्रयोगेऽपि न प्रकरणभङ्गो दोषः ।

यद्वा विष्ण्वादयो मद्विभूतय इत्येतावदेव भगवता विवक्षितं न त्वादित्यादिमध्ये विष्ण्वादय इति । विष्ण्वादीनामादित्यादिषूत्कृष्टत्ववर्णनस्य स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् । नचैवं नक्षत्राणां पतिरिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं, नक्षत्रेषूत्कृष्टत्ववर्णनस्याप्यसिद्धेस्तदेति ।

हे अर्जुन! भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवादिरन्तश्चेत्युक्तमुपक्रमे, इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति

नचैवं सर्गाणामिति श्लोके कापि न विभूतिरुक्तेति वाच्यं, सृष्टिस्थितिलयहेतोरीश्वरस्यैव विभूतेरुक्तत्वात्। न चेश्वरो भगवानेवेति कथं तस्य विभूतित्वमिति वाच्यं, जीववदीश्वरस्यापि मायया परमात्मनि कल्पितत्वेन ईश्वरस्यात्मविभूतित्वादिति।

प्रकृतत्वान्निर्धारणषष्ठी नैव त्याज्येति मते, सर्गाणां भूतानां मध्ये सृष्टिस्थितिलयहेतुरीश्वराख्यः प्राण्यहमित्यप्यर्थ आपतति, 'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च' इति श्लोकस्यापि निर्धारण-षष्ठीप्रकरणान्तर्भावेऽभिप्रेते तु, पुनरुक्तिस्स्यात्। अतस्तत्परिहारायाह—**भूतानामिति।**

भूतशब्देन सजीवा विवक्षितास्सर्गशब्देन तु सजीवनिर्जीवरूपं कार्यमात्रमिति। ततश्च प्राणिनां मध्ये ईश्वराख्यः प्राण्यहं, कार्याणां मध्ये चेश्वराख्यं कार्यमहमिति। न चेश्वरस्य कार्यत्वे विवदितव्यं, 'जीवेशावाभासेन करो'तीति श्रुतेः।

न चेश्वरस्य पुनरपि निर्धारणात्पुनरुक्तिरिति वाच्यं, निर्धार्यमाणस्येश्वरस्याभेदेऽपि निर्धार-णाश्रयाणां भूतानां सर्गाणां च भेदात्।

यद्वा प्राणिनां मध्ये हिरण्यगर्भाख्य ईश्वर उत्कृष्टः, सर्गाणां मध्ये तु मायाप्रतिबिम्ब ईश्वर इति निर्धार्यमाणभेदोऽपीति।

वस्तुतस्तु भगवद्भिर्भूतेर्भगवन्माहात्म्यरूपयोगस्य च जिज्ञासितत्वादर्जुनेन श्रीकृष्णेनापि विभूति-कथनमध्येऽपि योग उक्तः प्रकृतत्वात्तस्य चेति बोध्यम्।

तथा च अहमादिश्चेतिश्लोकवत्सर्गाणामित्येषोऽपि भगवन्माहात्म्यप्रदर्शनपर एव। विभूति-श्लोकेषु तु निर्धारणषष्ठी प्रकृता, नतु योगे। अतो नात्र सर्गाणामिति निर्धारणषष्ठी, नापि नक्ष-त्राणामित्यत्र शेषषष्ठी।

नन्वेवमहमादिरित्यनेनास्य पुनरुक्तमत आह—**भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवेति।** एवकारान्न तु निर्जीवानाम्। सृज्यत इति सर्गः कार्यं तन्मात्रम्। नचैवं सर्गाणामित्यस्य सृष्टीनामिति प्रतिपद-मयुक्तमिति वाच्यं, सृष्टीनामित्यस्य सृष्टिविषयाणामित्यर्थात्। उत्पत्तिस्थितिलयास्तद्धेतुरित्यर्थः। अथ वा जन्मस्थितिभङ्गाः क्रिया एवार्थः।

अहमादिश्चेतिश्लोकेन तु भूतानामुत्पत्तिस्थितिलयहेतुरीश्वरोऽहमित्युक्तमिह तु सर्गाणामुत्पत्ति-स्थितिलया एवाहमित्युच्यते। अतो न पुनरुक्तिदोषावकाशः।

नचैवं पुनरुक्तिशङ्काया एवानवकाशे इह तु सर्गमात्रस्येति विशेष इति कुत उक्तमाचार्यैरिति **चेदुच्यते**—इति विशेष इत्यस्या इत्यपि विशेष इत्यर्थः।

अयमाशयः—आदिरन्तो मध्यमिति शब्दत्रयस्य द्विः श्रवणाच्छ्रोतॄणां पुनरुक्तिदोषशङ्का स्यात्तन्निरासे च हेतुद्वयमस्ति, तत्रैकः- आदिमध्यान्तशब्दानां दर्शितार्थभेदरूपः, द्वितीयस्तु भूतसर्ग-शब्दयोरर्थभेदरूपश्चेति।

एवमेव सृष्टयः क्रिया इत्यस्मिन्मतेऽपि पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गश्शङ्कितुराशयानुगुण्येन प्रसञ्जनीयः। परिहारस्य भाष्ये कण्ठत एवोक्तत्वादिति।

विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधानम् । अतः सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥३२॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वस्सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि । द्वन्द्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य । किंचाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्याख्यः, अथ वा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि । धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥३३॥

विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनाम् । **मोक्षार्थत्वादिति** । अन्यास्तु धर्मकामादिफलिका इति भावः । प्रवदतां प्रवक्तृणां यः प्रधानभूतो वादस्सोऽहमस्मीति तेजस्तेजस्विनामितिवत्प्रधानमात्रनिर्देशः ।

ननु वादस्य विभूतित्वाद्विभूतिषु निर्धारणषष्ठ्या एव प्रकृतत्वात्कथं शेषषष्ठीग्रहणमत आह—**प्रवक्त्रिति** ।

तर्हि निर्धारणषष्ठ्येवाश्रयतां, तथा च प्रवदतामित्यस्य लक्षणया प्रवक्तृधर्माणां वादजल्पवितण्डानामित्यर्थः । तन्मध्ये वादस्योत्कर्षे हेतुमाह—**अर्थनिर्णयहेतुत्वादिति** । वदनभेदानां वचनविशेषाणाम् ।

प्रमाणफलतत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः; उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः; स्वपक्षस्थापनाहीना परपक्षविदलनमात्रावसाना वितण्डा । इहोपात्तानां त्रयाणां वचनभेदानां भेदान्तरोपलक्षणत्वात् छलजात्यादिग्रहणम् । अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्याभिप्रायान्तरेण दूषणं छलं; असदुत्तरं जातिः; इत्याद्यन्यतो ग्राह्यम् ॥३२॥

अक्षराणामिति । अक्षराण्यचो हलश्च, तेषां मध्ये आद्यक्षरमकारोऽहम् । अकारो हि सर्ववर्णादित्वात्प्रणवाद्यवयवत्वात्सर्ववर्णप्रकृतित्वाच्चोत्कृष्टः । अकारस्य सर्ववर्णप्रकृतित्वं च- 'अकारो वै सर्वा वा'गिति श्रुतिसिद्धम् । द्वन्द्वस्य स्वघटकोभयपदार्थप्रधानत्वात्प्राधान्यम् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः; उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः; अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरुभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति प्रायो वादः ।

अक्षीण इति । प्रवाहनित्य इत्यर्थः । अहमेवेत्यादिपादत्रयेण कालादय ईश्वरविभूतय इत्येतावदेवेह विवक्षितं, नतु निर्धारणं षष्ठ्यन्तपदादर्शनात् । नच विभूतिषु निर्धारणषष्ठी प्रकृतेति वाच्यं, सत्यां षष्ठ्यां निर्धारणं प्रकृतं तदभावे तु कथमिति ।

अथ वा नित्यानित्यलक्षणकालद्वयमध्येऽक्षयः कालोऽहम् । अनित्यः कालः क्षणादिरूपः, नित्यस्त्वीश्वर एवेति सिद्धान्तात् । तदेवाह—**परमेश्वरो वेति** ।

कुतस्तस्य कालत्वमत आह—**कालस्यापीति** । कलयति परिच्छिनत्ति क्षणादिरूपेण जन्यं कालमिति कालः परमेश्वरः । परमेश्वरेण हि सूर्यगमनादिद्वारा कालः परिच्छिद्यते ।

मृत्युस्सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिश्श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

मृत्युरिति । मृत्युर्द्विविधः धनादिहरः प्राणहरश्च; तत्र यः प्राणहरः स सर्वहर इत्युच्यते, सोऽहमित्यर्थः । अथ वा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भव

यद्वा माहात्म्यपरमिदं वाक्यत्रयम् । तथा च कालस्यापि कालोऽहं धाताऽहं मृत्युरहमिति भगवन्माहात्म्यकथनम् । सर्वतोमुखत्वं सर्वव्यापित्वं सर्वद्रष्टृत्वं वा । विश्वतोमुखेन मयैव सर्वस्य जगतः कर्मफलं विधीयत इति भगवन्माहात्म्यकथनमिदम् । सर्वेषां तत्तत्कर्मानुगुण्येन फलविधानसामर्थ्यमीश्वरस्यास्तीति द्योतनाय विश्वतोमुख इत्युक्तम् ।

अत्रापि—'धाता धातॄणां भुवनस्य गोप्ता' इति श्रुतेः धातॄणां मध्ये विश्वतोमुखो धाताऽहमिति निर्धारणं सुवचम् । रथादिनिर्मातारो धातारः, तदपेक्षया कर्मफलविधातुरीश्वरस्योत्कृष्टत्वम् । नचेश्वर एव कथमीश्वरस्य विभूतिरिति वाच्यं, धातृत्वरूपेण विभूतित्वादेवं कालत्वादिना चेति बोध्यम् ।

विश्वतोमुखश्चतुर्मुखो धाता हिरण्यगर्भोऽहमेवेति वा । विश्वामित्रादिभ्यस्तस्योत्कृष्टत्वादीश्वरविभूतित्वमिति बोध्यम् ॥३३॥

मृत्युरिति । मृत्युद्वयस्य मध्ये सर्वहरो मृत्युरहम् । मृत्युद्वयं दर्शयति—**धनादिहरः प्राणहरश्चेति** । तत्र कस्सर्वहरोऽत आह—**य इति** । प्राणहर एव सर्वहर इत्युच्यत इत्यर्थः ।

यद्वा मृत्युर्द्विविधः- प्रपञ्चे सर्वप्राणिजीवितहर एको यमनामको मृत्युदेवतेति वा । प्रलये सर्वजगन्नाशक ईश्वरोऽन्यः । तयोर्मध्ये यस्सर्वहर ईश्वरस्सोऽहमित्याह—**अथ वेति** । अयं चेश्वरो मायातमोगुणावच्छिन्नो रुद्रनामक इति बोध्यम् । तथा च रुद्र ईश्वरविभूतिरिति सिद्धम् । ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रयाणामीश्वरे ब्रह्मणि कल्पितत्वेन विभूतित्वात् ।

अथ वा एकस्यैवेश्वरस्य मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणस्य स्रष्टृत्वरक्षकत्वसंहर्तृत्वगुणयोगाद्ब्रह्मविष्णुरुद्रशब्दवाच्यत्वम् । तत्र संहर्तृत्वगुणयोगी यः परमेश्वरः सोऽहम् । अस्य च सगुणेश्वरस्य निर्गुणब्रह्मत्वायोगात्तद्विभूतित्वमेव ।

यत्तु वेदान्तदेशिकः—यमादेशकारिप्राणहरणाधिकृतः पुरुषविशेषो मृत्युरिति, **तन्मन्दम्**—तादृशस्याप्रमाणत्वात् । यमदूतानां च बहुत्वात् । नच मृत्युदेवतैवेति वाच्यं, तस्या भगवदाज्ञापरतन्त्रत्वेन यमादेशकारित्वाभावात् ।

ननु भूतानामन्त एव चेत्यनेन लयहेतोरीश्वरस्योक्तत्वादत्र मृत्युरीश्वर इति व्याख्यानं पुनरुक्तमिति **चेन्नैवम्**—तत्र लयस्थानमात्रस्यैवोक्तत्वात् । अहमादिरिति श्लोकस्य भगवन्माहात्म्यकथनपरत्वेन विभूतिपरत्वाभावाच्च ।

नच सर्गाणामिति श्लोकार्थेन पुनरुक्तमिति वाच्यं, सृष्टिस्थितिलयत्रितयहेतुत्वेन तत्रेश्वरो निर्धारितः । अत्र तु केवललयहेतुत्वेनेति भेदात्, सर्गेषु तत्रेश्वरो निर्धारितः मृत्युद्वये त्वत्रेति भेदादिति वा ।

उत्कर्षोऽभ्युदयः तत्प्राप्तिहेतुश्चाऽहं; केषाम् ? भविष्यतां भाविकल्याणानां; उत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिः मेधा धृतिः क्षमा इत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि । यासामाभासमात्रसम्बन्धेनापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥३४॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

बृहदिति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि, गायत्री छन्दसामहं, गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टानामृचां मध्ये गायत्री ऋगहमस्मीत्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥३५॥

ईश्वरश्च त्रिणेत्रो रुद्र इति व्याख्याने नैव पुनरुक्तिप्रसङ्गः । अत्र संहर्तॄणां मध्ये सर्वसंहर्ता मृत्युरहमिति मधुसूदनः ।

उच्चैरभितो भवत्युदेतीति उद्भवोऽभ्युदयो धर्मादिरूपः । लक्षणया अभ्युदयप्राप्तिहेतुरप्युद्भव एव । उद्भवत्यस्मात्पुंसामभ्युदय इति व्युत्पत्त्या उद्भवशब्दोऽभिधयापि दर्शितमर्थं बोधयत्येव ।

न चोद्भवशब्दोऽत्र उत्पत्तिपर इति वाच्यं, आदिरित्यनेन तस्योक्तत्वात् । नच मृत्युशब्दसाहचर्यादत्रोद्भवशब्द उत्पत्तिपर एवेति वाच्यं, मृत्युशब्दस्यापि मरणार्थवाचित्वाभावादत्र । किं तर्हि ? सर्वप्राणहरणरूपाऽशुभहेतुर्मृत्युरित्युक्तत्वेन सर्वाभ्युदयरूपशुभहेतुः क इत्याकांक्षायां सोऽप्यहमेवेत्युक्तमिति पूर्वोत्तरसङ्गतिसद्भावाद्यथोक्त एवार्थः ।

भाविकल्याणानामिति । भावि भविष्यत्कल्याणं शुभं येषां तेषां भाविकल्याणानां पुरुषाणामिदमेव स्पष्टयति—**उत्कर्षेति** । उत्कर्षप्राप्तियोग्यत्वमेव भाविकल्याणत्वमिति भावः । अकल्याणस्य सर्वहरणस्य प्रतियोगितया कल्याणलाभः । शुभाशुभे हि प्रतियोगिपदार्थौ ।

नारीणां मध्ये कीर्त्यादिनामिका या उत्तमोत्तमाः स्त्रियः तास्सर्वा अप्यहमेव । धर्मस्य पत्न्यः कीर्त्यादिगुणाभिमानिन्यो देवताः कीर्त्यादिशब्देनोच्यन्ते । तत्र कीर्तिर्यशः धार्मिकत्वनिमित्तख्यातिः । श्रीस्सम्पत् । वाग्विद्या । स्मृतिस्स्मरणम् । मेधा ग्रन्थधारणशक्तिर्बुद्धेः । धृतिर्धैर्यम् । क्षमा मानावमानयोरविकृतचित्तता । कुतः कीर्त्यादीनामुत्तमोत्तमत्वमत आह—**यासामिति** । यासां कीर्तिलक्ष्मीसरस्वत्यादिदेवतानामाभासमात्रसम्बन्धोऽत्यल्पसम्बन्धः, तदभिमानविषयकीर्तिसम्पदादिगुणाल्पयोगगम्य इति भावः । तेनापि लोको जनः स्त्रियः पुरुषाश्चात्मानं कृतार्थं मन्यन्ते । संसारिणामज्ञानां हि कीर्तिधनादिभिरात्मनि कृतार्थबुद्धिः, विदुषां तु ज्ञानेनैव ॥३४॥

बृहदिति । साम्नां मध्ये उत्कृष्टं बृहत्सामाख्यं साम 'बृहच्च वा इदमग्रे रथन्तरं चे'ति श्रुतेः । 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यस्यामृचि गीयमानं साम बृहत्साम । छन्दसामुष्णिगनुष्टुप्त्रिष्टुप्प्रमुखानां मध्ये गायत्रीछन्दोऽहमिति व्याख्याने गायत्रीछन्दस उत्कर्षे हेतुर्नास्तीत्यभिप्रेत्याह—**ऋचामिति** । पाद-

बद्धो वेदभागो ऋगित्युच्यते। गायत्रीऋक् गायत्रीछन्दोविशिष्टा ऋक्। गायत्रीछन्दस्तु षडक्षरपादबद्धम्। यथा 'मारायुधभूता बाला शफराक्षी कान्तं हरिमागाल्लक्ष्मीस्तनुमध्या' इति श्लोकः। एवं षडक्षरैश्चतुर्भिः पादैः बद्धा ऋक् गायत्रीछन्दोविशिष्टा।

ननु यद्येवं लोकवद्वेदेऽपि षडक्षरपादचतुष्टयवत एव छन्दसो गायत्रीसंज्ञत्वं तर्हि तत्सवितुरिति मन्त्रस्य गायत्रीछन्दस्कत्वं न स्यात्, तत्सवितुरित्यस्य मन्त्रस्य विश्वामित्रऋषिस्सविता देवता गयत्री छन्द इति तु मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धम्। तथा 'उदुत्यं जातवेदस'मित्यादिमन्त्राणां च गायत्रीछन्द इति प्रसिद्धम्। एवं गायत्री त्रिपदेत्यपि प्रसिद्धं- गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा षट्कुक्षिरिति मन्त्रप्रयोगे दर्शनात्। तस्माद्वेदेऽष्टाक्षरपदत्रयैव गायत्री। एवंभूतगायत्रीछन्दोविशिष्टत्वादपि तत्सवितुरित्यस्य गायत्रीमन्त्रत्वव्यवहारः।

न तत्सवितुर्वरेण्यमिति सप्ताक्षरमेव प्रथमपाद इति वाच्यं, णियमित्यक्षरद्वयपाठात्। नच परोरजसि सावदोमिति चतुर्थपादोऽप्यस्तीति वाच्यं, तस्य मन्त्रान्तरत्वात्। त्रिपदाया एव गायत्र्यास्सर्वत्रोपदेशादिषु प्रसिद्धत्वात्।

एवमुदुत्यं जातवेदसमित्यादिऋक्ष्वपि त्रिपदैवैकैका ऋक्, 'उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः, दृशे विश्वाय सूर्य'मित्यस्या एकऋक्त्वात्। नचापत्ये तायवो यथेत्येतदप्यस्या एव पादभूतमिति वाच्यं, नवाद्या गायत्री छन्द इति वचनानुरोधेन उदुत्यं जातवेदसमिति मन्त्रे नव गायत्री ऋचां भवितव्यत्वात्। सप्तविंशतिपादानां दृश्यमानत्वाच्च। एकैकस्या ऋचः पादत्रयात्मकत्वेन भवितव्यत्वात्। तस्मादष्टाक्षरत्रिपदैव गायत्री।

लोके तु चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री षडक्षरपादचतुष्टयवत्त्वेन पिङ्गलमुनिना कल्पिता, चतुष्पात्त्वेपि चतुर्विंशत्यक्षरसङ्ख्यायास्सत्त्वाद्गायत्रीत्वम्। नच लोकवद्वेदेऽपि चतुर्विंशत्यक्षरामृचं चतुर्धा विभज्य षड्भिरक्षरैरेकः पाद इति कल्प्यतामिति वाच्यं, उदुत्यं जातवेदसमित्यत्र उदुत्यं जातवे इति पादविभागस्य कर्तुमशक्यत्वात्। न ह्येकस्मिन्पदे यतिविच्छेदः स्यात्। तर्हि लोक एवाष्टाक्षरं पादत्रयं गायत्रीछन्दसः कल्प्यतामिति वाच्यं, लोके श्लोकानां चतुष्पादवत्त्वेन भाव्यत्वात्। तस्मादष्टाक्षरमेव गायत्रीपादः।

नच गायत्र्यनुष्टुप्छन्दसोस्साङ्कर्यमिति वाच्यं, गायत्र्यास्त्रिपदत्वादनुष्टुभश्चतुष्पदत्वाच्च। गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षरत्वादनुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षरत्वाच्च वैलक्षण्यात्।

तथा च त्रिष्टुभादिच्छन्दोबद्धानामृचाम्मध्ये गायत्रीछन्दोबद्धैव ऋगुत्कृष्टा। सा च ऋग्दर्शिता। 'तत्सवितुर्वरेण्यं, भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदया'दिति।

अस्य च मन्त्रस्य गायत्रीदेवताकत्वाद्गायत्रीछन्दोबद्धत्वाच्च गायत्रीति व्यपदेशः। उदुत्यं जातवेदसमित्यादीनां तु गायन्त्रीछन्दस्कत्वेऽपि गायत्रीदेवताकत्वं नास्तीति नास्ति तेषां गायत्रीमन्त्रव्यवहारः।

एवं गायत्रीछन्दोविशिष्टऋचामपि गायत्रीमन्त्र एवोत्कृष्ट इति त्रिष्टुभादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां मध्येऽपि गायत्रीमन्त्र एवोत्तमोत्तम इति गायत्रीशब्देनात्र गायत्रीमन्त्र एव गृहीतुमर्हः 'न गायत्र्याः परो मन्त्र' इत्यनेन गायत्रीमन्त्रस्य प्राशस्त्यं स्फुटमुच्यते।

ननु काऽसौ गायत्रीदेवतेति चेत्सवितुर्वरेण्यं यत्तेजस्तदेव। किं ज्योतिः न, चैतन्यमेव। सूर्यमण्डलावच्छिन्नं चैतन्यं गायत्रीत्युच्यते। सूर्यस्य तावत्सर्वसाक्षित्वेनेश्वरत्वप्रसिद्धेस्तस्यापि सूर्यस्य यदन्तरं चैतन्यं तदेवेश्वरो गायत्रीत्युच्यते। नैतावताऽस्मदादिशरीरावच्छिन्नस्यानवच्छिन्नस्य वा चैतन्यस्य गायत्रीव्यवहाराभावः- चिच्छक्तेरेव गायत्रीत्वात्। तस्माच्चैतन्यं परं ब्रह्मैव गायत्री। न च स्त्रीलिङ्गप्रयोगात्कालीसरस्वत्यादिशक्तिर्गायत्रीति वाच्यं, चैतन्ये निर्विशेषे आत्मेति ब्रह्मेति पुंनपुंसकशब्दयोरिव गायत्रीति स्त्रीलिङ्गस्यापि प्रयोगसम्भवात्। एवं ब्रह्मपरत्वाज्जीवब्रह्माभेदरूपतत्त्वार्थबोधकत्वाच्च गायत्रीमन्त्रस्सर्वमन्त्रोत्कृष्टः।

अयं गायत्रीमन्त्रार्थः—य ईश्वरो नः जीवानां धियः प्रचोदयात्प्रेरयति- 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इति वचनात्, 'यो भूतेषु तिष्ठ'न्नित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणाच्च। यच्छब्दात्तच्छब्दाध्याहारः। तस्य सवितुः- मायया जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुभूतस्य देवस्य क्रीडत ईश्वरस्य सम्बन्धि, तत्स्वरूपभूतं, वस्तुत ईश्वरस्यैव ब्रह्मत्वादिति भावः। बिम्बभूतमिति वा। जीवेश्वरयोर्मायाविद्योपाधिद्वयप्रतिफलितब्रह्मचैतन्यप्रतिबिम्बरूपत्वादिति भावः। तत् नित्यापरोक्षतया सच्चिदानन्दरूपतया प्रसिद्धमिति वा। वरेण्यमुत्कृष्टं तेजः ज्ञानं; चैतन्यमिति यावत्। ब्रह्मेति भावः। धीमहि सोऽहमिति प्रत्यगभिन्नत्वेन पश्याम इति।

गायत्रीछन्दसामहं मन्त्राणां मध्ये गायत्रीमन्त्रोऽहमित्यर्थः। ऋचां मन्त्रत्वात्। एवंसति गायत्रीत्येकवचनमपि स्वरसतस्सङ्गच्छते- गायत्रीमन्त्रस्यैकत्वात्।

यद्वा गायत्रीछन्दोविशिष्टाया ऋचः उदुत्यं जातवेदसमित्यादयः तास्सर्वा अप्यहमेव। जात्यभिप्रायाद्गायत्रीत्येकवचनम्। गायत्रीछन्दस एकत्वादिति वा। छन्दोवाचिना हि गायत्रीशब्देन तद्विशिष्टा ऋग्लक्षिता।

तदेवं गायत्रीमन्त्रस्य गायत्रीछन्दोशिविष्टमन्त्राणां वा भगवद्विभूतित्वमिति सिद्धम्। नच गायत्रीछन्दोबद्धमन्त्राणां कुत उत्कृष्टत्वमिति वाच्यं, तज्जातौ गायत्रीमन्त्रस्य पठितत्वादिति।

यद्वा 'अग्रं वै छन्दसां गायत्री' इति श्रुतेर्गायत्र्याश्छन्दसामग्रत्वादुत्कृष्टत्वम्। न च 'उक्तात्युक्ता तथा म'ध्येति पिङ्गलवचनादुक्तैव छन्दः प्रथममिति वाच्यं, 'अग्निमीळे पुरोहित'मिति ऋच एव सर्ववेदानामादित्वात्तस्याश्च ऋचो गायत्रीछन्दोबद्धत्वात्। अग्निमील इति मन्त्रस्य अग्निर्देवता, गायत्री छन्द इति मन्त्रपाठे दर्शनात्।

ननु गायत्रीछन्दोबद्धमन्त्राणामितरछन्दोबद्धमन्त्रेभ्य उत्कृष्टत्वे यदि गायत्रीछन्दोबद्धत्वमेव हेतुस्तर्हि छन्दसां मध्ये गायत्रीछन्दस उत्कृष्टत्वं सिद्धमेवेति गायत्रीछन्दसामहमित्यस्याभिधासिद्ध

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तॄणामस्मि । तेजस्विनां तेजोऽहम् । जयोऽस्मि जेतॄणां; व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां; सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥३६॥

एवार्थो वाच्यः । त्रिष्टुभादिच्छन्दसां मध्ये गायत्रीछन्दोऽहमिति । यथा च भाषितं रामानुजेन । तद्विहाय किमिति लाक्षणिकार्थकल्पनाक्लेश आचर्याणामिति चेत्, उच्यते—पादाक्षरसङ्ख्याविशेषनियमस्य छन्दश्शब्दार्थत्वात्तन्मात्रस्य नोत्कृष्टत्वं, किंतु तद्विशिष्टस्य शब्दसमूहस्यैवेति । न च श्रुतिविरोधः, तत्रापि छन्दोविशिष्टानां मध्ये गायत्रीछन्दोविशिष्टैवोत्कृष्टेति विवक्षयाऽविरोधात् । तादृशस्यैव मन्त्रस्य 'अग्निमील' इत्यस्य वेदादौ स्थितत्वेनाग्रत्वाच्च ।

ननु अग्निमील इति मन्त्रस्य वेदादौ स्थितस्य गायत्रीछन्दोविशिष्टत्वेन गायत्रीछन्दोविशिष्टा ऋच उत्कृष्टा इति यथोच्यते तथा वेदादावग्निमील इति मन्त्रे गायत्रीछन्दसो वर्तमानत्वाद्गायत्रीछन्दोऽपि छन्दसामुत्कृष्टमिति वक्तुं शक्यमेवेति चेत्, सत्यम्—उक्तन्यायेन वेदादावग्नेस्सत्त्वादग्निरेव देवोत्कृष्ट इति वक्तुमपि शक्यत्वात् । नचेष्टापत्तिः- 'देवानामस्मि वासव' इति गीताविरोधात् । 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम इति श्रुतिविरोधाच्च ।

ननु श्रुतिस्मृतिविरोधादग्नेर्वेदादिस्थितिप्रयुक्तमुत्कृष्टत्वं मास्तुनाम, तद्विरोधाद्गायत्रीछन्दसो वेदाद्यमन्त्रस्थितिप्रयुक्त उत्कर्षस्स्यादिति चेत्, मैवम्—अग्निशब्दोत्तरद्वितीयाविभक्तेरग्निशब्दस्य वा वेदादिगतत्वेनोत्कृष्टत्वमिति वक्तव्यत्वात् ।

अथ वा भवतु छन्दोमात्रस्यापि तस्योत्कर्षः, तथापि यन्मन्त्राधीनश्छन्दोमात्रस्योत्कर्षः स एव मन्त्र इहोत्कृष्टत्वेन ग्राह्यो लाघवात् । तज्जातीयत्वादन्ये च तादृशा इति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु ऋगतिरेकेण छन्दसोऽभावादृक्सत्तयैव छन्दसस्सत्तावत्त्वं, नतु छन्दसः स्वातन्त्र्येण सत्तेति कृत्वा छन्दश्शब्देनेह स्वतन्त्रसत्ताशालिनी ऋगेव ग्राह्येति बोध्यम् । तस्मान्नात्र गायत्रीछन्दस ईश्वरविभूतित्वं प्रतिपादितम् ।

मार्गशीर्षस्य सस्यादिसम्पत्तिहेतुत्वात्, व्रताद्युचितकालत्वाद्वा उत्कृष्टत्वम् । वसन्तस्य तु 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेति ज्योतिष्टोमकालत्वात्पुष्पसमृद्धिमत्त्वेन प्राणिसुखकरत्वादिति वा उत्कृष्टत्वम् ॥

द्यूतमिति । छलं कुर्वन्तीति छलयन्तः तेषां छलयतां लक्षणया छलानां मध्ये द्यूतमस्मि । द्यूतलक्षणमाह—अक्षदेवनादिलक्षणमिति । क्रयविक्रयऋणदायसंवित्सङ्गरादयश्छलानि- वञ्चनास्पदत्वात्तेषाम् । द्यूतस्य सर्वाधिकत्वं च क्षणादेव धर्मराजादीनां द्यूते पराजयेन निस्स्वभवनाद्दुर्योधनादीनां च राजराजीभवनाज्जयेनेति बोध्यम् । एवं धनापहरणफलकेषु वञ्चनाविषयेषु क्रयविक्रयादिसर्वच्छलेषु द्यूतस्य प्रकृष्टत्वादेव- 'अक्षैर्मा दीव्य' इति श्रुतिर्द्यूतं निषेधति । तेजस्विनां

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥

वृष्णीनामिति । वृष्णीनां यादवानां वासुदेवोऽस्मि, अयमेवाहं त्वत्सखा । पाण्डवानां धनंजयः त्वमेव । मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः; कवीनां क्रान्तदर्शिनां उशना कविरस्मि ॥३७॥

यत्प्रधानं तेजः जेतॄणां यः प्रधानो व्यवसायः सत्त्ववतां यत्प्रधानं सत्त्वं तत्सर्वमहमस्मि । नात्र निर्धारणं, किंतु विभूतिमात्रकथनमेव ।

यद्वा तेज औदार्यवैभवादिगुणानां मध्ये तेजोऽहं, जयापजययोर्मध्ये जयोऽहं, सन्धिविग्रहयानयुद्धजयादिषु जेतृधर्मेषु जयोऽहमिति वा । व्यवसाय उद्योगः । उद्योगानुद्योगयोरुद्योगोऽहं; 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी'रित्युद्योगस्य प्रशंसितत्वात् । सङ्कल्पविकल्पनिश्चयादीनां मध्ये उद्योग उत्कृष्ट इति वा । अहमेवं करिष्यामीत्यादिसङ्कल्पादिभ्यः कर्मसु प्रवृत्तिरूपस्योद्योगस्य फलहेतुत्वेन प्रकृष्टत्वमिति बोध्यम् ।

सत्त्ववतां सत्त्वं सामर्थ्यं, तच्च वाक्कायेन्द्रियमनोविषयत्वभेदेन चतुर्विधम् । ततश्च वाक्पाटवकायपाटवेन्द्रियपाटवमनःपाटवानां मध्ये सत्त्वं मनःपाटवमहमस्मि । मनःपाटवस्यैव विद्यामोक्षादिहेतुत्वेनोत्कृष्टत्वात् ।

यद्वा सात्त्विकानां धर्मेषु सत्त्वादिषु सत्त्वमहं, सत्त्वं शमदमादिलक्षणम् । आदिपदाद्यज्ञादिधर्मा ग्राह्याः ।

अथ वा सत्त्वरजस्तमसां मध्ये सात्त्विकानां गुणो यत्सत्त्वं सोऽहमेवेत्यर्थः । सत्त्वस्य च शमदमज्ञानादिहेतुत्वादुत्कृष्टत्वम् ॥३६॥

वृष्णीनामिति । वृष्णयो यादवाः । कोऽसौ वासुदेवोऽत आह—**अयमेवेति ।** तव यस्मिन् सखेति बुद्धिस्स वसुदेवसूनुरित्यर्थः । रामावतारवत्कृष्णावतारस्यापीश्वरे कल्पितत्वादीश्वरविभूतित्वम् । धनं जयतीति धनञ्जय इति व्युत्पत्त्या निखिलराजविजयित्वरूपोत्कर्षस्सिद्धोऽर्जुनस्येति द्योत्यते । कृष्णार्जुनयोर्नरनारायणावतारत्वेन कृष्णस्येवार्जुनस्यापि विष्ण्ववतारत्वाद्वोत्कर्षः । नरनारायणौ हि विष्ण्वंशसम्भूतावृषी ।

अत्र वृष्णीनामहमिति पाण्डवानां त्वमिति चोक्तेऽस्मत्त्वच्छब्दाभ्यां ग्रहणमात्मनस्स्यात्, वासुदेवो धनञ्जय इत्युक्ते तु यो वसुदेवाज्जातस्स कार्यकरणसङ्घात एव वासुदेवशब्देन, येन शत्रूणां धनं जितं स सङ्घात एवार्जुनशब्देन च ग्राह्यः स्यात्, तयोश्च सङ्घातयोरीश्वरविभूतित्वं युक्तमीश्वरे कल्पितत्वादात्मनस्तु न युक्तमात्मन एवेश्वरत्वादिति बोध्यम् ।

मुनयो मननशीलाः सर्वपदार्थज्ञा वा । तेषां मध्ये व्यास उत्कृष्टः । आत्मस्वरूपमननशीलत्वात्सूत्रपुराणादिप्रबन्धकर्तृत्वेन वेदविभाजनेन च सर्वज्ञत्वाच्च । वेदान्व्यस्यति विभजतीति हि व्यास इति

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

दण्ड इति । **दण्डो दमयतां** दमयितॄणामस्म्यदान्तानां दमनकारणम् । **नीतिरस्मि जिगीषतां** जेतुमिच्छताम् । **मौनं चैवास्मि गुह्यानां** गोप्यानाम् । **ज्ञानं ज्ञानवतामहम्** ॥३८॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन !
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

यदिति । **यच्चापि सर्वभूतानां बीजं** प्ररोहकारणं **तदहमर्जुन !** प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह—**न तदस्ति भूतं चराचरं** चरमचरं वा । **मया विना यत्स्याद्भवेत्**, मयाऽप्रविष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यात् । अतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥३९॥

व्युत्पत्तिः । 'व्यासो नारायणो हरि'रिति नारयणांशत्वाद्वा व्यासस्योत्कर्षः । क्रान्तदर्शिनो दूरदृष्टयः । भूतभविष्यद्वृत्तान्तवेदनशीला इति यावत् । उशना शुक्रः कविरिति पर्यायाः । उशनाभिध कविश्शुक्रोऽहमित्यर्थः । शुक्रस्य विपश्चित्प्राथम्यं तु 'न कश्चिन्नोपनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् । शेषसम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्ववतिष्ठत' इति प्रसिद्धम् । नीतिशास्त्रादिकर्तृत्वाच्च ॥३७॥

दण्ड इति । दमयतां धर्मेषु वादिप्रतिवादिवाक्यश्रवणसाक्षिविचारणादिषु शिक्षणरूपो यो दण्डस्सोऽहमस्मि । कुतस्तस्य श्रेष्ठत्वमत आह—**अदान्तानामिति** । अदान्तानामपि दमेन दान्तत्वं भवतीति दमस्योत्कृष्टत्वम् । यद्वा दमयतां राजगुर्वादीनां दमयितव्येषु भृत्यशिष्यादिषु कर्तव्या ये भावा नयभयदयादयः, तेषां मध्ये दम एवोत्कृष्टः । दमादेव भृत्यादीनां दान्तीभूतत्वादिति । निर्धारणानाग्रहे तु दमयतां यः प्रधानो दण्डस्सोऽहमस्मीति बोध्यम् । एवमुत्तरत्रापि । जिगीषतां ये शौर्यधैर्यादयो गुणास्तेषां मध्ये नीतिरस्मि । नीतिपूर्वकत्वाज्जयलाभस्य । गुह्यानां गोप्यानां धनकनकौषधादीनां गोपना ये वस्त्रपेटिकादयः तेषां मध्ये मौनमुत्कृष्टमहमस्मि । तथा च गुह्यशब्दोऽत्र लक्षणया गुह्यगोपनपरः । वस्त्रादिभिर्गोपितमपि वस्तु सुवर्णादिकं मौनाभावे विवृतमेव स्यात् । मद्गृहेऽग्रन्थौ रूपिकास्तीति वाचैव गोप्यवस्तुनः स्फुटीकृतत्वसम्भवात् । तथा पेटिकादिभिर्गोपयितुमशक्यमपि रहस्यं वाङ्मौनेन गोपयितुं शक्यत एव । तस्मान्मौनस्य गोपनेषूत्कृष्टत्वम् । ज्ञानवतां ये ज्ञानशमदमसुखादयो गुणास्तेषां मध्ये ज्ञानमहमस्मि । ज्ञानवतां यत्प्रधानं ज्ञानं तदहमस्मीति वा ॥३८॥

यदिति । बीजानां मध्ये यत्सर्वभूतानां बीजं तदहमस्मि । सर्वभूतबीजं तु प्रकृतिरिति बोध्यम् । एतेन प्रकृतेरपीश्वरविभूतित्वं सिद्धम् । प्रकृतेस्सूक्ष्मावस्थापन्नायाः स्थूलावस्थजगद्रूपं प्रति बीजत्वं यथा बीजस्य वृक्षादिंप्रतीति बोध्यम् । विस्तरेणोक्तां विभूतिं संक्षेपेण वदति—**नेति** । यच्चराचरं भूतं मया विना स्यात्तन्नास्ति । चरमचरं वा किमपि भूतं मया विना नास्त्येवेत्यर्थः । मया विनेत्यस्यार्थमाह—**मयाऽप्रविष्टमिति** । सच्चिदानन्दरूपेण सर्वव्यापिना सर्वस्यात्मभूतेन मयाऽव्याप्तमित्यर्थः ।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप !
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

नेति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परन्तप! । न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामियत्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तूद्देशतः एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भवम् ॥४१॥

यद्यदिति । यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तुजातं श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीर्लक्ष्मीः तया सहितमुत्साहोपेतं वा, तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेश्वरस्य तेजोंश-

---

कल्पितस्याधिष्ठानात्मकत्वात्कार्यस्य च कारणात्मकत्वात्सर्वं जगदीश्वरात्मकमेवेति जगतस्स्वरूपमीश्वर एव । यथा घटस्य मृत् । यथा वा सर्पस्य रज्जुः । ईश्वरस्य जगत्यप्रवेशे तु जगतः स्वरूपस्यैवाभावाच्छून्यत्वम् । किंच सच्चिदानन्देश्वरस्याप्रवेशे जगदस्ति जगद्भाति जगत्प्रियमिति व्यवहारो न सिद्ध्येत, सच्चिदानन्दानामीश्वरधर्मत्वेन जगति तत्संक्रमणं विना तादृशव्यवहारासम्भवात् । तथा च शशशृङ्गादिवज्जगन्नास्ति, न भाति, न प्रियमित्येव प्रतीयेतेति शून्यमेव स्याज्जगदिति ।

ननु सर्वव्यापीश्वरस्य कथं जगत्यप्रवेश स्सम्भाव्येतेति **चेदुच्यते**—ईश्वरस्य जगतश्च पृथक्करणमेव जगतीश्वरस्याप्रवेशत्वेन विवक्षितम् । पृथक्करणं च जगति दृश्यमानानां सत्ताजाड्यादिधर्माणां विवेचनम् । अयमीश्वरधर्मः, अयं जगद्धर्म इति बुद्ध्या जगतस्सकाशादीश्वरधर्माणां विवेचने कृते सति अनृतमेव जगत्सिद्ध्यति; अनृतस्य च शशशृङ्गादिवच्छून्यत्वमेवेति । **एतेन** सर्वस्यापि जगत ईश्वरे कल्पितत्वादीश्वरविभूतित्वमिति **सिद्धम्** ॥३९॥

नेति । अन्तोऽवधिः- इयत्तेति यावत् । घटोऽहं पटोऽहमश्माहं मृत्तिकाऽहमित्येवं मम विभूतीस्सर्वा वक्तुमहमपि न शक्नोमि । अनन्तत्वाद्विभूतीनाम् । परं तु सर्वा अहं जानामि सर्वज्ञत्वात् । अन्ये तु ज्ञातुमपि न शक्नुवन्ति किंचिद्ज्ञत्वादिति भावः । **एकदेशेनेति** । कासांचित्प्रधानविभूतीनां ग्रहणेनेति भावः । विभूतेरिति जात्येकवचनम् । विभूतीनामित्यर्थः ॥४०॥

यदिति । लोके यद्यत्सत्त्वं विभूतिमत् श्रीमत्, ऊर्जितमेव वा भवति तत्तत्सत्त्वं त्वं मम तेजोंशसम्भवमेवावगच्छ । विभूतिरैश्वर्यं सामर्थ्यमिति यावत् । श्रीस्सम्पत् । तेजोंशः ज्ञानैकदेशः । यद्यपि- 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन' इति वचनात्सर्वेऽपीश्वरांशसम्भवा एव । तथापि साधारणप्राणिषु ईश्वरीयसर्वज्ञत्वरूपज्ञानधर्मैकदेशो नास्ति, विभूतिभूतेषु तु तदस्तीति विभूतीनामीश्वरतेजोंशसम्भवत्वम् । तेजश्चात्रोपलक्षणं बलक्रिययोः । ईश्वरस्य स्वाभाविक्यो या ज्ञानबलक्रियास्तदंशसम्भवमित्यर्थः । अत एवेश्वरविभूतिषु रामकृष्णमहेन्द्रादिषु ज्ञानबलक्रियाविषयदर्शनम् ।

सम्भवं तेजसोंश एकदेशः सम्भवो यस्य तत्तेजोंशसम्भवमित्यवगच्छ त्वम् ॥४१॥

अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन !

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूति-योगोनाम दशमोऽध्यायः ।

अथ वेति । अथ वा बहुना एतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवाऽर्जुन स्यात्सावशेषेण । अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु । विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं

यद्वा तेजश्शब्दोऽत्र भगस्योपलक्षणम् । ऐश्वर्यवीर्ययशश्श्रीज्ञानवैराग्याणि भग इत्युच्यन्ते । **तदेकदेशसम्भवमिति** । जीवा ईश्वरचैतन्यांशभूताः, विभूतयस्तु ईश्वरचैतन्यांशभूताः तद्गुणांश-युक्ताश्चेति भावः । अतो नात्र तेजश्शब्दस्स्वरूपचैतन्यपर इति बोध्यम् ।

यद्वा जीवाः प्रत्यगात्मानः परब्रह्मणश्चैतन्यस्यांशभूताः । महाकाशस्येव घटाकाशाः । राम-कृष्णादिविभूतयस्तु सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टस्य मायिन ईश्वरस्यांशभूताः । अत एव विभूतिष्वीश्वर-गुणैकदेशोपलम्भः । अस्मिन्पक्षे ममेश्वरस्य यत्तेजस्सर्वज्ञत्वादिगुणयोगिचैतन्यं तदंशसम्भवमित्यर्थः ।

नच ममैवांश इतीश्वरांशत्वमुच्यते जीवानामिति वाच्यं, तत्र ममेत्यस्य परब्रह्मण इत्यर्थात् । ईश्वरेण प्रयुक्तो ह्यस्मच्छब्दो लक्षणया परमात्मानं वक्ति, जीवेन प्रयुक्त इवास्मच्छब्दो लक्षणया प्रत्यगात्मानम् ।

यत्तुरामानुजः—मम तेजस्सामर्थ्यं नियमनशक्तिरिति, **तन्मन्दम्**—ईश्वरांशेषु प्रभुषु नियमनशक्तिदर्शनेऽपि ज्ञानिविरक्तादिषु तददर्शनात् ।

अथ तेजस्सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसर्वेश्वरत्वादिरूपं सामर्थ्यमित्युच्यते, तर्हि तत्तेजो भगरूपमेव । एवं च तेजश्शब्दस्य उपलक्षणत्वं विनैव भगवाचकत्वं सम्भवतीति समीचीनमेवेदं व्याख्यानम् । अव-गच्छ विद्धि ॥४१॥

अथ वेति । ननु न तदस्ति विनेत्यनेन सर्वस्य जगत ईश्वरविभूतित्वस्योक्तत्वात् विभूति-मन्तश्श्रीमन्त ऊर्जिता एव मत्तेजोंशसम्भवत्वान्मद्विभूतयः । अनीश्वरा दरिद्रा निरुत्साहास्तु मत्तेजोंशा-सम्भवत्वान्न मद्विभूतय इति वचनं विरुद्धमिति शङ्कायां मत्तेजोंशसम्भवं विभूत्यादिगुणयुक्तं भूतं म-द्विभूतिरिति प्राधान्येनोक्तं ध्येयत्वार्थम् । वस्तुतस्तु सर्वं जगन्मद्विभूतिरेव मत्तो जातत्वान्मय्येव कल्पि-तत्वात्सर्वस्य मदात्मकत्वादित्याह—**अथ वेति** । अथ वेति पक्षान्तरे ।

बहुनेति । आदित्योऽहमश्वत्थोऽहमिन्द्रोऽहं चन्द्रोऽहमित्येवमादिभिर्बहुभिर्ज्ञातैः किं फलं तव- न किमपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**सावशेषेणेति** । अशेषतो विभूतीनां वक्तुमशक्यत्वात्प्रत्येक-विषयेति भावः । अहमिदं कृत्स्नं जगदेकपादेन विष्टभ्य स्थितः । **स्तम्भनं कृत्वेति** । अभिव्याप्ये-

जगदेकांशेन एकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति स्थितोऽहमिति ॥४२

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विभूति- योगोनाम दशमोऽध्यायः ।

त्यर्थः । आक्रम्येति वा नियम्येतिं वा । सर्वथापि सर्वं जगत्स्वस्यैकस्मिन्नेव पादे यथास्यात्पादान्तरे यथा न स्यात्तथा कृत्वेत्यर्थः ।

एतेन इदं सर्वं जगदात्मगर्भे धर्तुं भगवानीश्वरः कथं शक्नुयादिति शङ्का **परास्ता** । भगवतः पादमात्रमेव स्वान्तस्सर्वं जगद्बिभर्ति किं पुनश्चतुष्पाद्ब्रह्मेत्यर्थापत्तेः ।

तथा सर्वस्मिन् ब्रह्मणि जगतस्सत्त्वे मुक्तप्राप्यब्रह्माभावप्रसङ्ग इति शङ्का च **प्रत्युक्ता**—मुक्त- प्राप्यस्य त्रिपाद्ब्रह्मणस्सत्त्वात् ।

ननु निरंशस्येश्वरस्य कुतोंशित्वमत आह—**तथा चेति** । श्रुतिप्रामाण्यान्निरंशस्यापि सांशत्वमभ्यु- पेयमिति भावः । अस्येश्वरस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि पादः एकोंशः । अस्यैकः पादो जगति वर्तत इत्यर्थः । अस्यैकपादे जगद्वर्तत इति वा । अस्यैकः पादो जगद्रूपेण वर्तते इति वा । अस्यैकः पादो जगद्रूपेण दृश्यत इति वा । अत एवोक्तं सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतदिति भाष्यकारैः ।

ननु श्रुत्युक्तस्यापि विरुद्धार्थस्य कथं ग्राह्यत्वमिति **चेन्नैवम्**—निरंशस्यापि मायया सांशत्व- सम्भवात् । माया हि ब्रह्मण एकदेशे स्थिता यथा घटशक्तिर्मृद एकदेशे स्निग्धमृदि । नच मायापि कथं ब्रह्मण एकदेशं विभज्य तत्र स्थितवतीति वाच्यं, मायाकृत्यस्यानिर्वचनीयत्वेन तत्रातिशङ्का- नवकाशात् । अयमेव सर्वभूतात्मको ब्रह्मण एकः पादो मायीतीश्वर इति चोच्यते । मायाशबलितस्य मायावच्छिन्नस्य ब्रह्मण एवेश्वरत्वात् । निर्मायं तु शुद्धचैतन्यं परब्रह्मैव । तदेव तत्त्वं मायाया अतात्त्विकत्वेन समायस्याप्यतात्त्विकत्वात् । तथा मायामयानि भूतान्यप्यतात्त्विकान्येव । तदेव तत्त्वं प्रत्यगात्मेति सिद्धं जीवेश्वरैक्यम् ।

यत्तु रामानुजः—मम महिम्नोऽयुतायुतांशेन विष्टभ्येति, **तन्मन्दम्**—एकांशेनेति पदा दयुतायुतांशेनेत्यर्थालाभान्महिम्न इति पदस्यासत्त्वाच्च । सर्वस्य जगतो भगवद्विभूतित्वे वक्तव्ये जग- न्नियमनस्य वक्तुमनुचितत्वाच्च ।

तस्माच्छङ्करोक्त एवार्थश्शङ्करः- इति । विभूतीनां योगस्सम्बन्धो यस्मिन् स विभूतियोगो नामाध्यायः ॥४२॥

इति श्रीबेल्लङ्कोण्डोपनाक **रामकविकृते** श्रीभगवद्गीताशाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।